

PRAKSIS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine ağıttır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu: Adem Yeşilyurt, Ali Ekber Doğan, Ali Orhan Tekinsoy, Ali Rıza Güngen, Ali Serkan Mercan, Ali Yalçın Göymen, Aylin Topal, Barış Karaağaç, Burak Gürel, Bülent Batuman, Cenk Saracoğlu, Coşku Çelik, Çağrı Kaderoğlu Bulut, Çağlar Dölek, Çiğdem Demircan, Demet Özmen, Deniz Parlak, Duygu Canan Öztürk, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Erden Attila Aytekin, Erkal Tülek, Ersin Aslıtürk, Ezgi Kaya, Ferda Uzunyayla, Fuat Özdiñç, Gökhan Demir, Görkem Akgöz, Havva Ezgi Doğru, Hülya Kendir, İbrahim Gündoğdu, Kasım Akbaş, Koray Yılmaz, M. Gürsan Şenalp, Melahat Kutun, Melda Yaman Öztürk, Melek Zorlu, Melih Yeşilbağ, Muammer Kaymak, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa Kemal Bayırbağ, Mustafa Kemal Coşkun, Mustafa Şener, Nazır Kapsuz, Nevra Akdemir, Nuray Ergüneş, Özgür Mehmet Kütküt, Remzi Altunpolat, Selime Güzelsarı, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Sümercan Bozkurt, Ş. Gürçağ Tuna, Taylan Koç, Tolga Tören, Umur Ulukan, Ümit Akçay, Yasin Durak.

Danışma Kurulu: Ahmet Haşim Köse, Ahmet Öncü, Asuman Türkün, Ateş Uslu, Berna Muftuoğlu, Besime Şen, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinç Yeldan, Fadime Gök, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip L. Yalman, H. Tarık Şengül, Hakan Güneş, Hatice Kurtuluş, Işıl Ünal, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Okyayüz, Mehmet Türkay, Metin Altıok, Nail Satlıgan, Neşe Özgen, Ömür Sezgin, Özgür Müftüoğlu, Pınar Bedirhanoğlu, Semra Purkis, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yasemin Özdek, Yasemin Özgün, Yücel Demirel, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

Uluslararası Danışma Kurulu: Adam Hanieh, Adam Morton, Al Campbell, Alberto Toscano, Alessandra Mezandri, Alfredo Saad Filho, Alexander Gallas, Barbara Foley, Bob Jessop, Christos Boukalas, Claudio Katz, Costas Douzinas, Devan Pillay, Etienne Balibar, Farhang Morady, Greg Albo, Jamie Gough, Joachim Becker, Jonathan Joseph, Kees van der Pijl, Leo Panitch, Leslie Gates, Lin Chun, Marc Edelman, Marcel van der Linden, Michael Löwy, Mustafa Koç, Nicos Trimikliniotis, Panagiotis Sotiris, Patrick Bond, Paul Reynolds, Sedef Arat-Koç, Sonja Buckel, Tamas Krausz, Ursula Huws, Werner Bonefeld.

Editör: Fuat Özdiñç

50. Sayı Editörleri: Aylin Topal, Gökhan Demir, M. Gürsan Şenalp, Melih Yeşilbağ, Sümercan Bozkurt.

Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi: **Sayı 50, 2019-2**

Praksis **ULAKBİM** Sosyal Bilimler Veritabanı ve **EBSCOHOST** tarafından taranmaktadır.

Sahibi: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti. adına Emirali Türkmen

Sorumlu Yazışmaları Müdürü: Mustafa Bayram Mısır

Yayın Türü: Yılda üç sayı çıkan, yerel, süreli, bilimsel hakemli dergi

Yayın Yeri: Selanik Cad. No: 82/24 Kızılay Ankara

Kapak Resmi: Mehmet Kaçmaz. Nar Photos (narphotos.net)

Kapak Tasarımı: Erkal Tülek

Baskı Öncesi Hazırlık: Nail Dertli

Basım Yeri: Sözkese Matbaacılık (Sertifika No: 13268)

İvedik OSB 1518 Sok Mat-Sit İş Merkezi 2/40 Yenimahalle Ankara. Tel: 312 395 21 10

Satış ve Dağıtım: Dipnot Yayınları Selanik Cad. 82/24 Kızılay / Ankara Tel: 312 419 29 32

E-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com

Praksis'in bütün yayın, dağıtım ve satış hakları **Dipnot Yayınları**'na aittir. Abonelik koşulları için lütfen www.praksis.org sitesini ziyaret ediniz.

Web: www.praksis.org **E-posta:** praksisiletisim@gmail.com, praksis@praksis.org

İçindekiler

- 5 | Praksis 50. Sayısı
- 9 | Bu Sayıda
- 13 | Küresel Kapitalist Kriz ve 21. Yüzyıl Faşizmi: Trump'ın Ötesinde *William I. Robinson*
- 37 | Demokrasinin Krizi mi yoksa Kapitalizmin Krizi mi? Streeck-Habermas Tartışması *Sanem Yamak - Köksal Çalışkan*
- 71 | Küresel Kapitalizmin Krizi, Sınıflar ve "Yeni" Toplumsal Hareketler *Efe Can Gürcan*
- 95 | Küresel Değer Zincirleri ya da Küresel Yoksulluk Zincirleri? Yeni Bir Araştırma Gündemi *Benjamin Selwyn*
- 123 | 21. Yüzyılda Kapitalist Tarım-Gıda Sistemi ve Tarım/Köylü Sorunu Tartışmaları *Atakan Büke*
- 149 | Eski Tartışma Yeni Söylem: Sanayi 4.0 Bağlamında Teknolojik Gelişim ve Kapitalizm *Güven Savul*
- 179 | Antroposen Çağında Marx ve Eko-Marksizm(ler): Toplum-Doğa İlişkisinin Diyalektiği *Yelda Erçandırılı*
- 205 | **Kitap İncelemesi:** Küresel Tarihçe 1945-79 *Halil Can İnce*

Contents

- 13 | Global Capitalist Crisis and Twenty-First Century Fascism: Beyond the Trump Hype *William I. Robinson*
- 37 | The Crisis of Democracy or the Crisis of Capitalism? The Streeck-Habermas Debate *Sanem Yamak - Köksal Çalışkan*
- 71 | Social Classes and "New" Social Movements Under the Crisis of Global Capitalism *Efe Can Gürcan*
- 95 | Global Value Chains or Global Poverty Chains? A New Research Agenda *Benjamin Selwyn*
- 123 | Debates on the Capitalist Agri-Food System and the Agrarian / Peasant Question in the 21st Century *Atakan Büke*
- 149 | An Old Postulate a New Discourse: The Technological Development and Capitalism within the Context of Industry 4.0 *Güven Savul*
- 179 | Marx and Eco-Marxism(s) in the Age of the Anthropocene: The Dialectics of the Society-Nature Relationship *Yelda Erçandırılı*
- 205 | **Book Review:** Küresel Tarihçe 1945-79 *Halil Can İnce*

Praksis 50. Sayısı

Praksis Dergisi, 2001 yılında ilk sayısını çıkardığında Türkiye’de akademik ve siyasal ortam oldukça farklı etkiler altındaydı. İşçi sınıfının sendikalarda ve diğer sınıf teşkilatlarında örgütlenmesinin zayıf olması Türkiye büyük sermayesine Kemal Derviş eliyle gerçekleştirilen reformlarla krizin yükünü emekçi kesimlere ödetme şansını vermişti. Sosyalist hareket ve Kürt hareketi sermayenin saldırısını geriletmekte başarısız olmuştu. Türkiye sermayesi ve politikası da krizin etkileri ile 28 Şubat’ın etkilerini birlikte yaşıyordu. İslamcı hareket, yenilikçi bir siyasal özne olarak ortaya çıkmaya çabılıyor, işbaşındaki koalisyon hükümeti ise kriz yönetimi politikaları ile Türkiye kapitalizminin dünya kapitalizmi ile ilişkisini düzenlemeye çalışıyordu.

İşte tam da bu dönemde Türkiye akademisinde Marksist bir sosyal bilimler dergisini ortaya çıkaracak birikim kendiliğinden *Praksis* mecrasına akmaya başladı. Türkiye akademisinin tarihi, başta Marksistler olmak üzere muhalif eleştirel bilim insanlarının çeşitli baskı yöntemleriyle akademiden uzaklaştırılmalarının ve buna karşı verilen direnişlerin de tarihidir. Behice Boran ve arkadaşlarının DTCT’den atılmasından Bedrettin Cömert’in ve bazı sosyalist hocaların 70’lerde faşist katillerce katledilmesine, İsmail Beşikçi’nin ömrünün büyük dönemini cezaevinde geçirmesinden 1402’liklerin Sıkıyönetim Komutanlıklarınca akademiden derdest edilmesine uzanan örnekler bu baskıların ve direnişlerin mihenk taşlarıdır.

Praksis de elbette boşluğa doğmadı. Tam da bu direnişi sahiplenerek ve bu direnişin ortaya çıkardıkları sayesinde doğdu. Türkiye akademisinde Marksistlerin ürettikleri bilgiyi toplumla paylaşmasının yolu esas olarak neşriyattan geçmektedir. Bilimsel üretim çoğunlukla yazılan kitaplarla toplumla paylaşılır. İkinci olarak ise dergilerde ama daha çok da siyasal dergilerde eleştirel bilgi üretimi paylaşılmaktadır. Bununla birlikte Marksist bir sosyal bilimler dergisi yönünde çok yeterli olmasa da önemli deneyimler vardır. 1940’larda Boran ve arkadaşlarının yazdığı *Yurt ve Dünya*, 60’larda *Yön*, 70’lerde TİP’in çıkardığı *Yurt ve Dünya*, *Türkiye Defterleri*, *Ant*, *Ülke* bu deneyimin öncüleri sayılabilir. 80’lerde çıkan *Yapıt* dergisi Marksistlerin önemli ölçüde katkıda bulunduğu bir dergidir ve bu deneyimin içindeki uğraklardan biridir. *11. Tez* ise Marksistlerin çıkardığı akademik dergi veya yine Marksist bilim insanlarının yazdığı politik dergi değil de Marksist bir sosyal bilim dergisi anlamında ilk yetkin örnektir. Ancak ve ne yazık ki 90’ların başında bu dergi yayın hayatına son vermiştir.

11. Tez dergisinin son sayısı küreselleşme üzerine bir dosya ile çıkmıştı. Bir önceki sayı ise sosyalizmin dönüşümü üzerinedir. Aslında bu iki kavram hem tüm 90’lı yılları hem de daha sonraki dönemleri belirleyen tartışmalarda hâkim bir yer işgal edecektir. Dünya kapitalizminin krizi, kendisini sosyalist olarak tanımlayan rejimlerin yıkılışı, işçi sınıfının direnişinin sermaye saldırısını göğüsleyemeyecek durumda oluşu, vs. sola artık yeni bir dönemin eşliğinde olduğunu anlatmıştır. Küreselleşme süreci ve reel sosyalizmin dağılışının üzerine neoliberalizm ve postmodernizm tartışmaları belirginleşmiştir. Bu tartışmaların üzerine yükseldiği zemin olmuştur.

Metalaşma alanlarının gelişmiş ülkelere göre çok daha az olduğu Türkiye’de hem 90’lar hem de 2000’ler önce sağcı ve sonra islamcı iktidarlar eliyle bu alanların metalaştırılması ile belirlenir. Nispi ve mutlak artı değer sömürsünün artışının eşlik ettiği bu dönemde

sermaye birikimi de daha önce olmadığı biçimde artar. 90'lar işte tam da bu anlamda emeğin direnişinin yükselmesine sermayenin saldırısı olarak okunabilir. Oluşan bu büyük sermaye birikiminin değerlendirme alanlarından birisi de kültürdür. Büyük sermayenin yayın piyasasına girmesi, bu değerlendirme çabasının açık bir ürünüdür. Ancak 90'lar dönemi her ne kadar metalaşma alanlarının örneğin kültür üretiminde artmasıysa da bir başka anlamda da eleştirinin kamusallaşmasının da imkanlarının son derece elverişli olmasıdır. Kürt siyasal hareketi ve sosyalist hareket eleştirinin kamusallaşmasını olanaklı kılacak aktif siyasal öznelerdir. Marksist bir sosyal bilim dergisi yoktur ama onlarca belki de yüzlerce politik dergi ve kültür dergisi yayımlanmaktadır. Her sosyalist bileşenin kültür merkezi vardır, derneklerin mahallelerde yürüttüğü çalışmanın önemli bir yönü de kültürel etkinliklerdir.

Ancak bir başka boyut daha vardır: dünya dönüşürken mücadele yöntemlerinin ve hatta bizzat teorik belirlemelerin değiştirilmesi gerektiğinden söz edilmektedir. İşçi sınıfının ve sosyalist hareketin 12 Eylül askeri darbesini ve ardından gelen dönemi önleyememesi ve sonraki dönemde eskisi kadar güçlü olan bir siyasî özne olarak yeniden ayağa kalkamaması, solun kendisine ve mücadele yöntemlerine eğilmesine neden olmuştur. Sosyalizmin yeni yönelim arayışı, "glasnost ve perestroyka" politikalarını da etkisi, bambaşka kavramsallaştırmaların gündeme gelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu kavramların başında da sivil toplum gelmektedir. Sivil toplum kavramının solda tartışılması aynı zamanda liberalizmin de solda etkin olmaya başlaması anlamına gelir. Liberalizmin etkisi sadece tarih yazımında açığa çıkmamıştır, teorinin kendisi de farklı biçimler almaya başlamıştır. Post akımların en güçlüsü olan postmodern yaklaşımlar sadece marksizmi değil tüm teorik tartışmaların belirleyicisi olmaya başlamıştır.

Gerçi Türkiye'deki Marksist hareketler postmodernizmin etkileri hakkında başlangıçtan itibaren mücadele etmeye çalışmışlardı ama yine de bu konuda yeterli olamamışlardı. Kültürel ve teorik alan postmodern tartışmanın hakimiyeti altındadır artık.

Ancak ve aynı zamanda bu postmodern yaklaşımların özellikle de üniversite amfilerindeki hâkimiyeti tarihsel materyalizmin de güncelliğini oldukça etkili biçimde hissettirmiştir. *Praksis* içinden birçok isim o dönemde bu hâkimiyete karşı mücadele etmeye başlamıştı. Kısacası *Praksis* önce lisans ve yüksek lisans derslerinde kurulmaya başlamıştı. Bu öğrencilerin ve onların Marksist hocalarının çabasıyla 2001 yılında ilk sayısını tam da mecrasının aktığı çatlağın dosya adıyla çıktı: "Tarihsel Materyalizmin Güncelliği"

Praksis bir meydan okuma olarak ortaya çıktı. Tüm politik ve teorik bileşenleri ile bütün olarak tarihsel materyalizmin sahiplenişini içeriyordu. Aynı zamanda *Praksis*'in Edward Thompson'ın her sayıda yer alan ve Marksistlerin kendi bağımsız kuruluşları olması gerektiğini söylediği alıntısında dediği gibi bağımsız olarak çıkıyordu. *Praksis* kurucuları üniversite içinden ve dışından sosyal bilimlerin her alanından, ama daha çok siyaset biliminden araştırma görevlileri, lisans ve yüksek lisans öğrencileri tarafından tamamen bağımsız kuruldu. Derginin harcamaları da kurucuların kendi aralarında topladıkları fonla sağlandı. İlk üyeler dergi çıktığında dağıtım katılmış, yazı yazarken aynı zamanda da *Praksis*'in mizanpajı ile uğraşmıştı. Daha sonra iki sayılık bir yayınevi macerasından sonra Dipnot Yayınevi ile yapılan anlaşma ile yürüyüşünü sürdürdü.

Praksis ilk yayın kurulu üyeleri de başlangıçta özellikle ODTÜ ve Ankara Üniversitesi SBF'de okuyan öğrencilerdi, daha sonra Yayın ve Danışma Kurullarının genişlemesi ile birlikte bu çeşitlilik artmaya başladı. 11. sayıdan itibaren *Praksis* Yayın Kurulu düzenli olmasa

bile sürekli genişledi. Kararların mutabakat usulü olarak alınması prensibi yürürlükte kaldı. Başka dergilerin aksine Yayın Kurulu kararlarını üye sayısı ne olursa olsun mutabakat usulü almaya devam etmektedir. Dergilerin çıkarılmasında başlangıçta bir ya da iki editörün sorumluluğunda neredeyse tüm dergi sorumluyken 13. sayıdan itibaren sayısı 5-7 arası olan Editörler Kurullarının çalışmasıyla çıkmaya başladı. Son üç sayıdır da 3 yıl için bir kez seçilen dergi editörü koordinasyon görevini yerine getirmektedir. *Praksis* 2018'den itibaren bilimsel üretimini yurt dışında yapılan çalışmalara açmak ve yetkinleştirmek amacıyla dünyanın çeşitli üniversitelerinden Marksist bilim insanlarının içinde olduğu Uluslararası Danışma Kurulu da oluşturmuştur. Bu kurulda yukarıda ismi sayılan Marksist dergilerin içinden bir çok isim de yer almaktadır. Ayrıca *Praksis*'te yer alan makaleler Ulakbim ve EBSCO tarafından indekslenmektedir.

Praksis bir müdahale ve meydan okuma olarak yürüyüşüne başlamıştı. Buna uygun olarak bilimsel üretimi de anti-kapitalist eksenli ve emekten yana, postmodernizmin tikelciliğinin ve kimlikçiliğinin karşısında oldu. Pratikte de bunu bir çok yansıması oldu. Bu yansılardan birisi de Barış İçin Akademisyenler Bildirisi'ne imza atan birçok Yayın ve Danışma Kurulu üyesinin üniversitelerinden KHK ile atılmaları oldu. Yukarıda sözü edilen direniş öykülerinin yaşayan halidir bu atılmalar, silsilenin devamıdır.

2000'den itibaren ve daha sonra aramıza katılıp, dergimize emek vermiş bazı arkadaşlarımızla yollarımız ayrıldı. *Praksis* yürüyüşünde adları her zaman mücadelemize ışık olacak bazı dostlarımızı da kaybettik. Danışma Kurulu üyemiz Nail Satlıgan'ı 2017'de yitirdik. Adları hep aklımıza, yüreğimize kılavuz olacak iki yoldaşımızı, Sevilay Kaygalak ve Nuray Ergüneş'i, 2007 ve 2018'de yitirdik. Nail Hocamızın, Sevilay ve Nuray'ın yoldaşlığını çok özlememize rağmen hep yanımızda hissediyoruz.

Praksis, bir müdahale olarak başladığı yürüyüşüne devam etmektedir.

Praksis Yayın Kurulu

=W f[EgdW/Va[

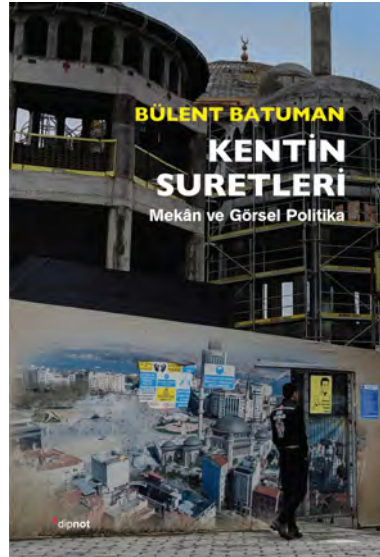
? Wã hW9ôdeWBa[f] S

4úWf 4Sfg_ S

7[[W] [fSb] WfWS[dfab'g_ e^] Sndk«« d« h kS [ ] Wf[Túfú ú W
 hMS bScS'Sd' S [f] [ ] S'Y«T[e]_ W [ ] [ ] Tg' 'ScS kú] W [ ] [ ] S' S' 'Sd'
 hW'eWf WKS SV« « d WWW_ WWS[da'g fgd'g_ g_ gl TWWW' h] «SUS«
 ] Wf'eWSZSkú'ú' h ZWfab'g_ e^a'Yg Y[T] e[KS^T]d' [fW] fS «« «
 X] d' WWSkS «kad= Wf'eWSd f'd_ S'SdS'S «[W'úfúdW'eS«_ S'SdS'e« VS
 T]dTS]gdS] h'g'e'SdS'e« [fW'fúW'YödeW] úfúd'a'Sd] fS' «_ S' S'
 eW'eW'W'STú'W'W T]d] [W'a'g fgd'kad] úfúd'Na'S « [e] W'W'W
 a'Sd] YödeW'a'S SaVS] S' «kad

KgdffS] [ ] [ ] [ ] g'geZ'W'W'W'W'W'W' W'a'gk'S] g'g'g_ g' VSTS] Wf
 YödeW'W'e[ ] [ ] [ ] W' W'W'W'] a' fch'ú W'KgdffS kSd'f_ Sbd'W' [ ]
 bScS'e«a'S' YödeW_ W'a' fW'e'W' [ ] TS] Söl' W'W'W'k'WS_ VSTg
 ] g'd'g'g'g' S « Vd' hWSk«SIS' Sd'e'Sd'Vö' ú_ Wba'S' e[kW' ba'f]]
 X['W' W'W' [ ] [ ] [ ] W'YödeW_ W'a' fW'e'W' [ ] d'ú' e[KS^ eS_ «
 kú] eW' [ ] [ ] hV'a' S] Sd«_ gZS'W'W' öW] W'W'f'eW_ úS'W'W'W' [ ] W'
 kW' YödeW_ W'a' fW'e'W' [ ] Tg'Yú' ú'] Wf'eW] a' g^Sd' VS fab'g_ e^
 _ úS'W'W'W'e« VS' ö' W [ ] [ ] fSb'fS fSd'«S] a' g'SdS'e« VSZ

9ôdeW'a'S «_ W'a' 'STg'g' fgd'g
 ] Wf'eW'ba'f] S'eS'«_ S'Sd' «
 lWY' W'f]d_ W' [ ] [ ] ä « S [SdW
 W'W'W'W' fab'g_ e^_ úS'W'W'W'W'
 S'e« VS' YödeW'a'S «] Wf'eW
 ba'f] S [e] ö' W [ ] W'gd'g kSb'kad

*dipnot yayınları

Dünya Düzeninin Eleştirel Siyasal İktisadı: 21. Yüzyılda Krizler ve Eğilimler

Bu Sayıda

Praxis dergisinin elinizdeki 50. sayısını 21. yüzyılda küresel kapitalizmin güncel eğilimlerine ve kriz üreten bağlarına odaklanan çalışmalara ayırdık. Geçtiğimiz aylarda duyurduğumuz yazı çağrımıza yurt içinden ve dışından gönderilen çok sayıda kuramsal ve uygulamalı çalışma ile beklentilerin üzerinde cevaplar aldık. Yazar ve araştırmacıların sayıya ilgisi o denli yüksekti ki gönderilen çalışmaların tamamını tek bir dosya altında değerlendirme imkânımız olmadı. Bu nedenle “Dünya Düzeninin Eleştirel Siyasal İktisadı” tartışmasını derginin 2019’un Eylül ayında çıkacak olan 51. sayısında, bu defa “Bölgeler ve Deneyimler” alt başlığıyla sürdüreceğimizi belirtmek isteriz. Bu durum Türkiye’de “eleştirel küresel siyasal iktisat” çalışmalarının okurla buluşmak için daha fazla vesileye ihtiyaç duyduğunu gösteriyor. Öte yandan dünya düzeninin siyasal iktisadının çok boyutlu krizlerini tek bir dergi dosyasına sığdırmak imkânsız olmakla beraber, bu konulara odaklanan uluslararası literatürü Türkiyeli okurlara daha yakından tanıtmamızın ve bunlara nitelikli müdahaleler yapabilmenin tarihsel materyalizmin güncelliği iddiasındaki Marksist bir sosyal bilimler dergisinin öncelikli görevlerinden olduğunu düşünüyoruz. Bu bağlamda burjuva demokrasileri giderek aşınırken yükselmekte olan otoriterleşme ve askeri-endüstriyel-güvenlik kompleksinin öncülüğünde kendisini her geçen gün daha fazla hissettirmeye başlayan küresel faşizm tehlikesi; birbiri ardına dağılma sürecine giren uluslararası siyasal ve ekonomik birlikler; ulusötesi üretim ağları ve küresel değer zincirleri içerisinde yoğunlaşan sömürü, yoksulluk baskı ve ayrımcılığa karşı yükselen sınıf mücadeleleri; hızla derinleşen gıda krizinin gölgesinde yeniden gündeme gelen tarım ve köylülük sorunu; Endüstri 4.0 tartışma ve uygulamalarının işçi sınıfının mücadele gündemi açısından anlamı ve ekolojik krize Marksist kuramsal yaklaşımlar bu sayıdaki makalelerin öne çıkarttığı ana tartışma konularımız oluyor.

Bu sayıyı küresel kapitalist tahakküm sisteminin aşırı birikim ve hegemonya krizi momentlerini içeren genel bir krizle yüz yüze olduğu tespitinden hareket eden bir çeviri metin ile başlatıyoruz. Faşizmin 20. ve 21. yüzyılda aldığı biçimler arasındaki farklılık ve benzerlikleri ele alan William I. Robinson imzalı bu çok yakın tarihli çalışmanın çevirisi Gökhan Demir’e ait. Makale, her iki faşist formun kapitalist krize verilen özel bir yanıtı temsil ettiğini öne sürüyor. Kapitalizmin 2008 sonrası ivme kazanan küresel krizi ile insanlığı zor marifetiyle dışlamayı hedefleyen küresel polis devletinin yükselişi arasındaki ilişkiyi inceleyen Robinson, faşist projenin akıbetinin toplumsal ve siyasal güçler arasındaki mücadelenin seyrine bağlı olduğunu ifade ediyor. Siyasal ve toplumsal mücadeleleri mevcut parçalanmışlık ve dağınıklaktan kurtarmak ve küresel bir polis devlete yönelik gidişatı tersine çevirmek amacıyla anti-faşist cephenin inşa edilmesine, hegemonya mücadelesinin kimlikçi siyasetin ufkundan kurtarılmasına, kapitalizmin radikal eleştirisini esas alan özgürleştirici bir işçi sınıfı siyasetine çağrı yapıyor.

2008 krizinin en çok tahribat yarattığı yerlerden biri de Avrupa Birliği ve özellikle de Euro Bölgesi oldu. ABD’de başlayan çöküşün Avrupa’ya sıçraması, batık finansal kuruluşların borçlarını üstlenen devletlerin iflasa sürüklenmesi ve ardından AB teknokratlarının

dayatmasıyla hayata geçirilen kemer sıkma politikaları özellikle Güney Avrupa ülkelerinde rekor düzeyde işsizliğe ve yaşam standartlarında belirgin düşüşe neden oldu. Yaygın kitlesel hoşnutsuzluk ve şiddetli protesto dalgalarının yol açtığı siyasi kriz birçok örnekte hükümet düşürse de kemer sıkma politikalarından taviz verilmedi. Dahası, bu tür protesto dalgaları üzerinde yükselen ve iktidara gelen Syriza gibi yeni siyasal aktörlerin de AB teknokrasisi karşısında hızlıca teslimiyet bayrağını çekmeleri liberal demokratik prensiplere bağlılık üzerinden savunulagelen AB projesinin hızla itibar kaybetmesine neden oldu. Bu durum, siyaset bilimi literatüründe söz konusu demokrasi krizinin sistemik kökenleri ve AB'nin demokratik ideallerin taşıyıcısı olup olamayacağı tartışmasını hararetlendirdi. Sanem Yamak ve Köksal Çalışkan'ın ortak imzasını taşıyan "Demokrasinin Krizi mi yoksa Kapitalizmin Krizi mi? Wolfgang Streeck-Jürgen Habermas Tartışması" başlıklı makale, alandaki etkili isimlerden Streeck ve Habermas arasındaki tartışmaya dair ayrıntılı bir değerlendirme sunuyor. Demokrasi krizini "doğru" kurumsal düzenlemelerle üstesinden gelinebilecek bir "meşruiyet krizi" olarak gören ve "müzakereci demokrasi" için AB'nin vazgeçilmezliğini savunan Habermas'ın karşısında demokrasi krizinin kapitalizmin krizinden ayrı düşünülmemeyeceğini ve demokratik bir siyasetin ancak AB'den koparak mümkün hale gelebileceğini savunan Streeck'in pozisyonunu öne çıkaran yazarlar, sonuç bölümünde Streeck'in kapitalizmi dizginlemekle sınırlı sosyal demokrat ufkunun ötesine geçen tarihsel maddeci bir analizin gereğine işaret ediyorlar.

Toplumsal Hareketler literatürü içerisindeki hâkim anlayış üzerine eleştirel bir değerlendirme sunan Efe Can Gürcan, bu eğilimleri 2008 krizi sonrasında şekillenmekte olan küresel politik dinamiklerin süzgecinden geçiriyor. ABD'deki İşgal Hareketi'nden Arap Baharı'na, İspanya ve Yunanistan'daki şiddetli protesto dalgalarından Fransa'daki Sarı Yelekliler Hareketi'ne uzanan bir küresel panorama sunan yazar, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu olarak adlandırılan hâkim anlayışın kuramsal ön kabulleri, yöntemsel tercihleri ve kimlik merkezli temel savlarıyla 2008 sonrası dinamikleri açıklama konusunda yetersiz kaldığını gösteriyor. Bu yeni dinamiklerde sınıf temelli siyasetin geri dönüşünü tespit eden Gürcan, toplumsal hareketler literatüründe yeni bir kuramsal açılımın gerekliliğine işaret ediyor.

Benjamin Selwyn, Volkan Ahıskalı'nın sayımız için çevirdiği "Küresel Değer Zincirleri ya da Küresel Yoksulluk Zincirleri? Yeni Bir Araştırma Gündemi" başlığını taşıyan yazısında, büyük ölçüde ana akım kalkınma çalışmalarının hâkimiyeti altında olan Küresel Değer Zinciri (KDZ) çalışmalarına, Küresel Yoksulluk Zinciri (KYZ) kavramıyla önemli bir müdahalede bulunuyor. Küresel meta/değer zincirlerinin ve üretim ağlarının incelenmesinde ön plana çıkan şirket-merkezli bakış açısına emek cephesinden yönelttiği eleştirisiyle yazar, küresel emek rejiminin ve "yoksullaştırıcı büyüme"nin kodlarını ortaya sermeye girişiyor. Tekstil, gıda-tarım ve yüksek teknoloji sektörlerine odaklanan çalışma, küresel üretim ağlarının bir dizi uğrağında sömürü, toplumsal yeniden üretim ve direniş pratiklerine mercek tutuyor. Selwyn sayımızda yer verdiğimiz bu yazısında ayrıca coğrafi olarak farklılaştırılmış bu pratiklerin şekillendirdiği küresel emek rejiminin çözümlenmesi için yeni bir çerçeveye önermekte.

Son yılın en yaşamsal sorunlarından birinin gıda krizi olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. 2006 ve 2008 yılları arasında pirinç, buğday ve mısır fiyatlarında yaşanan hızlı artış gıda güvenliği tartışmalarını tetikledi. Ardından, 2010 yılının ortasına doğru

özellikle buğday ve mısır fiyatlarında yeniden gözlenen hızlı yükseliş, 2008 krizinin diğer etkileriyle birlikte yoksulluk çalışmalarının kır-kent eksenini birleştirdi. Yoksulluğun yanı sıra, beslenmeye bağlı sağlık sorunlarındaki artış, ekolojik yıkım ve doğa tahribatı gibi tüm insanlığı derinden etkileyen faktörler de tarım-gıda ilişkilerindeki dönüşümlerin sorunlaştırılmasında etkili oldu. Atakan Büke'nin yazısı tarım/köylü sorunu tartışmalarının kapsamlı bir değerlendirmesini sunuyor. Büke, yaşanan kriz dinamiklerine ve dönüşümlere paralel olarak 2000'li yıllarda canlanan bu tartışmalarda bir post-dönüş yaşandığını iddia ediyor ve bu post-dönüş içinde yer alan, özellikle kalkınma kavramının hâkim içeriğine ilişkin geliştirilen eleştirel yaklaşımı post-kalkınmacı dönüş olarak kavramsallaştırıyor. Büke'ye göre post-kalkınmacılığın önemli bir katkısı kırdaki örgütlenecek ve oradan yükselecek mücadelenin başat aktörüne ilişkin. Yazar, post-kalkınmacı dönüş ile köylülük tartışmalarının zenginleşmesini ve köylünün kırsal mücadelede ilerici bir özne olarak öne çıkmasının politik önemini vurguluyor ve sonuç olarak siyasal iktisadi analizler ile politik mücadele stratejileri arasında bir karşıtlık kurmayan daha ilişkisel bir çerçeve gerekliliğini tespit ediyor.

Sanayi 4.0, üretim süreçlerindeki yeni tekno-kapitalist aşamayı tanımlayan bir kavram olarak pek çok bağlamda sıklıkla karşımıza çıkıyor. Güven Savul'un çalışması sayısal ve robotik teknolojilerin son yirmi yıldaki hızlı değişiminin sağlamış olduğu koşullara bakarak, Sanayi 4.0 dünyasını haber veren kimi raporlardan hareketle, iş çevrelerinin bu kavrama yönelen özel ilgisine dikkat çekiyor. Savul'a göre bu kesimlerin Sanayi 4.0'dan beklentileri oldukça abartılı. Uygulamadaki sonuçlarının gözlenmesi için erken de olsa, yazara göre kapitalizmin teknolojiyle olan tarihsel beraberliği, önümüzdeki dönemde işçilerin büyük bir bölümü açısından yeni bir güvencesizleşme ve işsizleşme dalgasının ortaya çıkabileceği savını öne sürmeyi olanaklı kılıyor. Savul'un yazısı Sanayi 4.0 olgusunu kendisini bekleyen yeni bir tekno-tehditler dalgası karşısında işçi sınıfının elindeki imkanları ortaya koyan eleştirel bir politik ekonomi çözümlemesi geliştiriyor. Yazı, son olarak, Sanayi 4.0'ın işçi sınıfı lehine nasıl işlevselleştirileceğine yönelik öneriler de sunuyor.

Yelda Erçandırılı ise içinden geçmekte olduğumuz ekolojik kriz döneminde toplum-doğa ilişkisini ele alan son yılların popüler kavramlarından olan antroposeni inceliyor. Mevcut krizin doğasını kavramaktan uzak antroposen literatürünün taşıdığı yapısal sınırlılıkları aşmak adına tarihsel maddeci düşüncenin sunduğu eleştirel birikime başvuruyor. Söz konusu egemen yaklaşımların, birbirinden ayırarak ve dışsallaştırarak anlamaya çalıştığı doğa ve insan arasındaki ilişkinin aynı bağlam içinde içsel ve ilişkisel biçimde gerçekleştiğinin altını çiziyor. Bu anlamda diyalektik bir bakış açısıyla doğa-toplum ikiliğini aşmaya çalışan ve ekolojik krizin merkezine kapitalist toplumsal ilişkileri yerleştiren üç farklı Marksist yaklaşımı inceliyor.

Bu sayıda son olarak bir kitap incelemesine yer veriyoruz. Uluslararası siyasal iktisat, gelişme iktisadi ve toplumsal tarih başta olmak üzere geniş bir yelpazede ürettiği nitelikli çalışmalarından tanıdığımız, ODTÜ İktisat Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, Prof. Dr. Oktar Türel'in 2017'nin Ekim ayında yayımlanan "*Küresel Tarihçe, 1945-79*" başlıklı kitabını tanıtan yazısında Halil Can İnce, kitaptan öne çıkardığı çeşitli bölümlerin bir incelemesini okurların dikkatine sunuyor. Marshall Planı, Truman Doktrini, 'merkezde' emekçi sınıf örgütlerinin çözülüşü, iki kutuplu dünyanın inşa süreci, dönemin uluslararası kurumsal yapılanması, kapitalizmin paradigma değişimleri gibi kitabın ele aldığı bir dizi başlığın öne çıkarıldığı

tanıtım yazısında, başka bir küresel iklimde dünyanın nasıl bir yere benzediğine ilişkin yazarın tespitlerinin altı çiziliyor. İnce ayrıca, Türel'in kitabının, dönemin iktisadi gelişmelerini içinde yer aldığı geniş siyasal ve toplumsal bütünle birlikte ele aldığı vurgulamakta. Kitabın odağına aldığı 1945-79 dönemi, dünya ekonomisinin 1980'li yıllardan itibaren içine girdiği -ve bugün hâlâ devam eden- yeniden yapılanma sürecini ve neoliberal karşı saldırıyı daha iyi kavrayabilmek adına son derece kritik bir zaman aralığı. Bu bakımdan, Türel'in üzerinde çalışmayı sürdürdüğü "*Küresel Tarihçe, 1980-2009*" başlıklı kitabı için de bu çalışmanın bir arka plan oluşturduğu bu tanıtım yazısında hatırlatılıyor.

Tekrar ifade etmek gerekirse yaşadığımız yüzyılın krizlerini ve siyasal iktisadi eğilimlerini bir sayının sınırları içinde kapsam olanaksız. Bu sayıda yer alan yazıların söz konusu kriz ve eğilimlerin bir kısmına ilişkin tartışmaları derinleştirmesini, yeni sorular ve araştırma gündemlerine ilham vermesini ümit ediyoruz. Keyifli okumalar.

Küresel Kapitalist Kriz ve 21. Yüzyıl Faşizmi: Trump'ın Ötesinde¹²

William I. Robinson³

Çeviren: Gökhan Demir

Öz

Küresel kapitalizm, yapısal boyutu yani aşırı birikimi ve kapitalist egemenliğin genel krizine benzeyen, meşruiyete veya hegemonyaya ilişkin siyasal boyutu içeren organik bir krizle karşı karşıya. Faşizm, ister 20. yüzyılda ister 21. yüzyıl aldığı biçimlerde olsun, kapitalist krize özel bir yanıtıdır. ABD'deki Trumpizm, İngiltere'deki BREXIT, neo-faşist ve otoriter partilerin ve hareketlerin Avrupa'da ve dünyada çapındaki artan etkisi, küresel kapitalizmin krizine aşırı-sağ yanıtları temsil etmektedir. 20. ve 21. yüzyılın faşist projeleri arasında benzerlikler olduğu kadar önemli farklılıklar da var. İlki, gerici siyasal iktidarın ulusal sermaye ile birleşmesini içeriyordu; ulusötesi sermayenin gerici ve baskıcı siyasal iktidarla birleşmesini içeren ikincisi ulusötesi sermayenin diktatörlüğünün bir ifadesidir. Küresel polis devlete ve 21. yüzyıl faşizmine karşı verilen bir savaş, halk ve işçi sınıfı güçlerinin önderliğindeki geniş anti-faşist ittifakları içermelidir.

Anahtar Kelimeler: *Küresel kapitalizm, 21. yüzyıl faşizmi, polis devleti, Gramsci, ulusötesi kapitalist sınıf*

Global Capitalist Crisis and Twenty-First Century Fascism: Beyond the Trump Hype

Abstract

Global capitalism faces an organic crisis involving a structural dimension, that of overaccumulation and a political dimension of legitimacy or hegemony that is approaching a general crisis of capitalist rule. Fascism, whether in 20th-century or 21st-century forms, is a particular response to capitalist crisis. Trumpism in the US, BREXIT in the UK, the increasing influence of neo-fascist and authoritarian parties and movements throughout Europe and around the world, represent far-right responses to the crisis of

1 Özgün metnin künyesi: W. I. Robinson, "Global Capitalist Crisis and Twenty-First Century Fascism: Beyond the Trump Hype", *Science & Society*, 83(2), 2019: 155-183. *Science & Society* dergisi metnin çevirisiyle ilgili olarak telif haklarından feragat etti. Yazar William I. Robinson'a ve derginin editör David Laibman'a teşekkür ederiz.

2 Bu makalenin ilk taslağı üzerinde eleştirel yorum ve önerileri için Mario Fletcher'a, Bill Fletcher Jr.'a ve yedi anonim hakeme teşekkür etmek istiyorum.

3 California Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, Santa Barbara, CA 93106, w.i.robinson1@gmail.com

global capitalism. There are similarities but also important differences between fascist projects of the 20th and 21st centuries. The former involved the fusion of reactionary political power with national capital, whereas the latter involves the fusion of transnational capital with reactionary and repressive political power - an expression of the dictatorship of transnational capital. A fightback against the global police state and 21st-century fascism must involve broad anti-fascist alliances led by popular and working-class forces.

Keywords: *Global capitalism, 21st century fascism, police state, Gramsci, transnational capitalist class*

Modern kriz [...] "otorite krizi" adı verilen şeyle ilgilidir. Eğer egemen sınıf, konsensüsünü yitirmişse, yani artık "yönlendirici" değil, yalnızca "hükmeden" ise, sadece baskı gücünü kullanıyorsa bu, büyük kitlelerin, geleneksel ideolojilerinden koptukları ve artık önceden inandıkları şeylere inanmadıkları anlamına gelir. Kriz, tam olarak, eskinin ölmekte olduğu ve yeninin doğamadığı gerçeğinden oluşur. Bu ara dönemde çok çeşitli marazi alametler belirir.

Antonio Gramsci (1973: 275-276)

Her şeyden önce ABD'deki Trumpizmin simgelediğı neo-faşist, otoriter ve sağ kanat popülist parti ve hareketlerin dünyada artan etkisi faşizmin yeniden yükselip yükselmediğine ilişkin hararetle bir tartışmayı tetikledi.⁴ Yeni ortaya çıkan 21. yüzyıl faşizmi projesi fikrine karşı çıkanlar tipik olarak 20. yüzyıl versiyonunu tarif etmekte ve daha sonra yeni yüzyılda bu faşizmle aşırı sağ hareketler arasındaki farklılıklara dikkat çekmektedirler. Sorunun bir kısmı, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde solcu entelektüeller ve eylemciler arasında herhangi bir otoriterliğe veya sağcı saldırganlığa retorik olarak faşizm adını veren kafa karıştırıcı pratikte yatmaktadır. Yeni yüzyılda klasik faşizm ile neo-faşizm akımları arasında benzerliklerin yanı sıra önemli farklılıklar olsa da, yeni yüzyılda faşist projelerin 20. yüzyıldakilerin suretinde yaratılması gerektiğine ilişkin hangi meşru sosyal bilimsel nedenin kabul edilmesi gerektiğı konusu benim için açık değil. Tarihsel olarak temellendirilmiş ve teorik olarak bilgiye dayalı analiz, günümüzün aşırı-sağ isyanlarının tam faşizme *dönüşebileceğı* tehlikesini ortaya koymaya yararı olacaksa, o halde bu analiz böyle bir sonucu engellemek için verilen siyasal ve ideolojik mücadelenin bir parçası haline gelecektir.

Faşizm, ister klasik 20. yüzyıl biçiminde isterse 21. yüzyıl neo-faşizminin olası biçimlerinde olsun, 1930'lardaki ve 2008'deki finansal çöküşle başlayan *kapitalist krize özel bir yanıt*tır. Küresel kapitalizm, kapitalist egemenliğin genel krizine benzeyen, inatçı bir yapısal boyutu (aşırı birikim) ve siyasal bir boyutu (meşruiyet ya da hegemonyayı) içeren organik bir krizle karşı karşıya. Faşizmin sınıfsal niteliğı, 21.

4 Örneğın, kendim de dâhil olmak 14 akademisyenin, araştırmacının, siyasal düşünürün ve eylemcinin "faşizm geri mi dönüyor?" sorusuna verdiğı yanıtı bkz. (State of Nature, 2017).

yüzyılda varlığını sürdürmektedir - sermayeyi bu organik krizden kurtarma projesi - ancak dünya kapitalizminin ve krizinin özel tarihsel niteliği, bu dönemde önceki yüzyıldakinde olduğundan önemli ölçüde farklıdır. Aşağıda tartışacağım gibi, dünyada önde gelen kapitalist sektörlerin ulusötesileşmesi, ulus-devlete dayanan bir siyasi otorite sisteminin siyasi çerçevesi içinde gerçekleşiyor. Bu sistem, sistemin yönetemediği ve 21. yüzyıl faşizminin hayaletini anlamamıza faydası olan bir dizi siyasal ve ideolojik çelişki yaratmaktadır.

2008'den beri 21. yüzyıl faşist projelerinin yükselişi hakkında yazıyorum (bkz. Robnson, 2008; 2011; 2014; Robnson ve Barrera, 2012) ve o zamanlar dünyada faşizme saplanmış ülkeler olduğunu hiç ileri sürmedim. Bilakis küresel kapitalizmin benzeri görülmemiş krizi, bir yandan isyancı sol ve halk güçleri, diğer yandan da sınırları açıkça faşist eğilimlere sahip isyancı aşırı sağ arasında keskin bir kutuplaşma ile sonuçlandı. 21. yüzyıl faşizmi projesi, dünyadaki birçok ülkenin sivil toplumlarında yükseliyor. Proje, son yıllarda devlet iktidarını ele geçirme mücadelesinde önemli ilerlemeler kaydetti ve bazı örneklerde kapitalist devlette köprü başını tuttu. Küresel kapitalizmin krizinin faşist bir sonuçla nihayete ermesi kaçınılmaz değildir. Faşist bir projenin kendisini tahkim edip edemeyeceği, tümüyle, toplumsal ve siyasal güçler arasındaki mücadelenin önümüzdeki yıllarda nasıl bir seyir izleyeceği bağlıdır.

Bu makalede, küresel kapitalizmin kriziyle, Avrupa, ABD, Latin Amerika ve dünyanın başka yerlerinde görünür olan 21. yüzyılın faşist eğilimleri ile küresel bir polis devletinin yükselişi arasındaki bağlantıyı incelemek istiyorum. 21. yüzyılın faşizminin özünde ulusötesi sermayenin devletteki gerici siyasal gücünün ve sivil toplumdaki neo-faşist güçlerle nirengilenmesi olduğunu vurgulayacağım. İzleyen bölümde, küresel kapitalizmin krizi ve küresel polis devletinin yükselişi hakkında başka bir yerde daha ayrıntılı olarak tartıştığım hususları özetleyeceğim (bkz. Robnson, 2014; 2018a; 2018b).

Küresel Kapitalizmin Krizi ve Küresel Polis Devleti

Dünya kapitalist sistemindeki her bir ana kriz dönemi, yeni kurumsal düzenlemeler, sınıfsal ilişkiler ve er ya da geç sistemin yeniden dengelenmesi ve yenilenmiş kapitalist genişleme ile sonuçlanan birikim faaliyetleri de dâhil olmak üzere sistemin yeniden istikrarlı hale gelmesine yol açarak devletin meşruiyetinin aşınmasını, sınıfsal ve toplumsal mücadelelerin ve askeri çatışmaların tırmanmasını içermektedir. Sözümona krizden çıkmanın tek yolu sistemi yeniden yapılandırmak olduğu için yapısal kriz yaklaşık olarak her 40-50 yılda bir yaşanır. Yeni bir sömürgecilik ve emperyalizm dalgası, 1870'lerin ve 1880'lerin ilk kaydedilen yapısal krizini çözdü. Bir sonraki yapısal kriz, 1930'ların Büyük Buhranı, Fordizm – Keynesçilik, sosyal demokrasi, New Deal kapitalizmi gibi “sınıfsal uzlaşma” olarak anılan yeni bir tür yeniden dağıtım kapitalizmi ile çözüldü.

Sermaye, bir sonraki yapısal kriz olan 1970'lerin krizine; küreselleşerek, gerçekten ulusötesi sermayenin ve küresel olarak bütünleşmiş üretim ve finans sisteminin

yükselişle nitelenen, dünya kapitalizminin niteliksel açıdan yeni bir ulusötesi ya da küresel aşamasının zeminini hazırlayarak cevap verdi. Yeni ortaya çıkan Ulusötesi Kapitalist Sınıf (UKS), küreselleşerek, birikimi, ulus devletin kısıtlamalarından kurtarmaya ve dünya çapında sınıfsal ve toplumsal güçlerin karşılıklı ilişkisini kendi lehine değiştirmeye çalıştı. Ulusötesi sermaye, 1980'lerde ve 1990'larda, bilgisayar ve bilişim – enformatik gibi yeni teknolojilerle, neoliberal politikalarla ve yüz milyonlarca insanı yerinden eden yeni bir ilk birikim çevrimi dâhil olmak üzere, küresel işgücünü seferber etme ve sömürme yöntemlerini içeren aşırı birikimle büyük bir genişleme yaşadı. UKS, küresel kaynaklar, kurumlar, siyasal sistemler, medya ve kültür endüstrileri üzerinde olağanüstü miktarda ulusötesi güç ve kontrol topladı (UKS konusunda bkz. Robinson, 2004; 2014; Robinson ve Sprague, 2018).

Kapitalist küreselleşme, dünya çapında benzeri görülmemiş toplumsal kutuplaşma ile sonuçlandı. Kalkınma ajansı Oxfam'a (2018) göre, 2015 yılında insanlığın yalnızca yüzde biri dünyanın zenginliğinin yarısından fazlasına sahiptir. En tepedeki %20'si bu zenginliğin %94,5'ine sahipken, geri kalan %80'inin sadece %4,5'i ile idare etmesi gerekiyor. Gezegenin zenginliğinin azınlığın elinde bu şekilde aşırı toplanması ve çoğunluğun hızla yoksullaşması ve mülksüzleşmesi, UKS'nin biriktirdiği büyük miktardaki artıktan kurtulmak için üretken pazarlar bulamadığı anlamına gelir. Küresel ekonomideki bir dizi tali sarsıntı küresel finans sisteminin 2008'deki çöküşünün başlangıcı oldu. 1930'lardan bu yana yaşanan en kötü kriz olan Büyük Durgunluk, kârlı yeniden yatırım için pazar bulamayan birikmiş sermayeyi ifade eden derin bir yapısal aşırı birikim krizinin başlangıcının işareti oldu. 2008 krizi sonrasında şirket kârları artarak rekor seviyelere ulaşırken şirket yatırımları azaldı (The Economist, 2016, 11). Yatırılmamış sermaye biriktikçe, bu artıktan kurtulmak amacıyla pazarlar bulunması için muazzam bir baskı oluşmaktadır. Kapitalist gruplar, kâr etmek amacıyla yeni fırsatlar yaratması için devletlere baskı yapmaktadırlar. Neoliberal devletler, durgunluk karşısında birikimi sürdürmek için son yıllarda birbiriyle ilişkili birkaç mekanizmaya yöneldiler.

Bunlardan ilki borca dayalı büyümedir. Küresel ekonomi için uzun süredir “son çare pazarı” olan Amerika Birleşik Devletleri'nde, hane halkı borcu 2017'de savaş sonrası dönemin neredeyse tamamından daha yüksekti (Oyedele, 2017). Neredeyse her OECD ülkesinde hanehalkı borcunun gelire oranı tarihsel olarak yüksek olmaya devam etmekte ve 2008'den bu yana istikrarlı biçimde kötüleşmektedir (OECD, 2018; André, 2016). Dünya genelindeki toplam devlet borcunun bir göstergesi olan küresel tahvil piyasası 2008'den bu yana artmış ve şu anda 100 trilyon doları aşmıştır (O'Bryne, 2015). ABD'nin borcu 2017'de 20 trilyon doları aştı, toplam küresel borç o yıl 215 trilyon dolara ulaşmıştı (Federal Reserve Bank 2018; Scutt, 2017).

Borca dayalı bu büyümeyle yakından ilgili olan ikinci mekanizma ise hükümetlerin çalışan kesimlerden UKS'ye, doğrudan ve dolaylı olarak, servet aktardığı kemer sıkma, şirket kurtarma, kurumsal teşvikler ve açık harcama gibi

yollarla kamu maliyesinin yeniden yapılandırılmasıdır. Hükümetler, bütçe açıklarını kapatmak ve ekonominin yoluna devam etmesini sağlamak ve ayrıca için özel birikimi desteklemek için yatırımcılara tahvil ihraç etmektedir. Daha sonra işçi sınıfının cari ve gelecekteki ücretlerini vergilendirmek suretiyle bu tahvilleri yatırımcılara faiziyle birlikte geri ödemeleri gerekmektedir. Üçüncü mekanizma ise, üretken ekonomi ile “hayali sermaye” arasındaki yarığı genişleten finansal spekülasyon artışıdır. Finansal endüstrinin deregülasyonu ve son yıllarda küresel olarak bütünleşmiş bir finans sisteminin oluşturulması, UKS'nin trilyonlarca doları spekülasyona yöneltmesine olanak verdi. Gayri-safi dünya hasılası ya da dünya çapında üretilen mal ve hizmetlerin 2017'deki toplam değeri 75 trilyon dolar iken (Dünya Bankası, 2017: 1), o yıl tek başına döviz spekülasyonunun günde 5.3 trilyon dolara ulaştığı (McLeod, 2018) ve küresel türev piyasasının akıllara durgunluk verecek biçimde 1.2 katrilyon dolar değerinde olduğu tahmin edildi (Maverick, 2018).

Dördüncü mekanizma, günümüzde kapitalist küreselleşmenin öncüsü olan ve tüm küresel ekonominin dijitalleşmesini yönlendiren aşırı değerlendirilmiş teknoloji sektöründe devam eden yatırım dalgalarıdır. Kurumsal yatırımcılar, özellikle spekülatif hedge ve yatırım fonları, durgunluk karşısında yatırılmamış sermaye için büyük bir yeni pazar yerine dönüşen teknoloji sektörüne 2008 Büyük Durgunluğu'ndan beri milyarlarca dolar akıttı. Bilgi teknolojisi sektörüne yatırım 1970'lerde 17 milyar dolardan 1990'da 175 milyar dolara, 2000'de 496 milyar dolara yükseldi ve ardından 2017 sona ererken 700 milyar doları aştı (Federal Reserve Bank, 2017). Dijitalleşme büyümeyi hızlandırabilirken, finansal araçlar gibi kimi platformlar, bu değerlerin esas parçasının kaymağını yemek için üretimin çevrimi ve değerlerin dolaşımına aracılık etmek eğilimindedir. Teknoloji sektöründe biriken devasa nakit rezervi ve kârlar, artı-değerdeki aslan payını kiralar aracılığıyla dijital kapitalistler temellük etse bile yeni bir değer üretimini temsil etmemektedir (mükemmel tartışma için bkz. Srnicek, 2017). Aynı zamanda, küresel ekonominin başlıca sektörlerinin dijital olarak yok edilmesi için hazırız. Her şey dijitalleştirilebilir ve bu giderek neredeyse her şey demektir. Otomasyon artık sanayi ve finanstan tüm hizmet dallarına, hatta hazır yemek sektörüne ve tarıma yayılıyor, çünkü UKS üyeleri ücretleri düşürmeyi ve rakiplerini yenmeyi amaçlıyor.

Sonuçta, dijitalleşme – emeğin yerine teknoloji koyduğu ölçüde – maliyetleri sifıra yaklaştırır. Kapitalizmin tüm çelişkileri yoğunlaşıyor. Kâr oranı azalıyor. Realizasyon sorunu ağırlaşıyor. Emek piyasalarına esaslı devlet müdahalesi ve yeniden dağıtım politikalarına teşvik olmaksızın, yeni gelişen dijital ekonomi aşırı birikim sorununu çözemez. Ayrıca dijitalleşmenin, devletlerin, ulusötesi hareketli sermayeye, özellikle küresel olarak sermayenin hegemonik fraksiyonu olan ulusötesi finans sermayesine herhangi bir düzenleme dayatma kabiliyetini zayıflatacağına inanmak için her türlü neden vardır. Dolayısıyla bu, devletin meşruiyet sorunlarını ağırlaştırır. Sonuç, küresel ekonomide her zamankinden daha büyük olan temelde yatan istikrarsızlıktır.

Ulusötesi elitler, krize nasıl yanıt verileceği konusunda fazlasıyla bölünmüştür. UKS ve pek çok siyasi temsilcisi, krizin aşağıdan kontrol edilemeyecek bir isyana yol açacağından endişe duyuyor. Lüks mücevher şirketi Cartier'in sahibi milyarder Johann Rupert, yoksullar arasındaki toplumsal ayaklanma düşüncesinden geceleri uyuyamadığını itiraf etti (Roberts ve Mulier, 2015). Eşi görülmemiş küresel eşitsizlikler ancak daha baskıcı ve her yerde mevcut olan toplumsal kontrol sistemleriyle sürdürülebilir. Sistemin toplumsal kontrole olan siyasi ihtiyacı ile birikimi sürdürmek için elzem iktisadi ihtiyacı etrafında bir yakınlaşma var. UKS'nin bir birikim aracı olarak savaşta, çatışmada ve baskıda bir çıkarı vardır. Savaş ve devlet destekli baskı giderek özelleştirildi, çok sayıda kapitalist grubun çıkarı, siyasi, toplumsal ve ideolojik iklimi, Ortadoğu'da olduğu gibi, toplumsal çatışmanın yaratılması ve sürdürülmesine ve savaş, baskı, gözetim ve toplumsal kontrol sistemlerinin genişletilmesine doğru kaydırıyor.

"Küresel polis devleti" terimi, birbiriyle ilişkili üç gelişmeye işaret eder. Birincisi, küresel işçi sınıfının ve "artık insanlığın" gerçekleşmekte olan ve potansiyel isyanını zapt etmek için yönetici gruplarca desteklenen kitlesel toplumsal kontrol, baskı ve savaşa ilişkin her zamankinden daha çok her yere yayılmış sistemlerdir. İkincisi, küresel ekonominin durgunluk karşısında kâr elde etmenin ve sermaye birikimini sürdürmenin araçları olarak daha çok bu savaş, toplumsal kontrol ve baskı sistemlerinin geliştirilmesi ve uygulanmasına giderek daha fazla dayanıyor olmasıdır. Buna *askerleştirilmiş birikim* ya da *baskı yoluyla birikim* adını veriyorum. Üçüncüsü, 21. yüzyıl faşizmi veya daha geniş anlamda totaliter olarak nitelendirilebilecek siyasi sistemlere doğru artan yönelimdir ("küresel polis devleti" kavramı hakkında ayrıntılı tartışma için bkz. Robinson, 2018a; 2018b).

ABD'de 11 Eylül 2001'de yaşanan olaylar küresel polis devletinin inşasında bir dönüm noktasıydı. ABD, küresel ekonominin militarizasyonunu büyütme için saldırılardan yararlandı. ABD ve dünyadaki diğer devletler çok acımasız terörizm karşıtı güvenlik yasalarını geçirdi ve askeri ("savunma") harcamaları artırdı. Pentagon bütçesi 1998 ve 2011 yılları arasında reel olarak %91 artarken, askeri endüstrinin kârı neredeyse dört katına çıktı. Dünya genelinde toplam savunma harcamaları (askeri, istihbarat teşkilatları, Ulusal Güvenlik/Savunma) 2006'dan 2015'e %50 arttı, 1.4 trilyon dolardan 2.03 trilyon dolara yükseldi (Project on Defense Alternatives, 2011; Robinson, 2017; Fahey, 2011). Uyuşturucu ve terörizme ilişkin düzmece savaşlar; göçmenlere, mültecilere ve çetelere (ve daha genel olarak yoksul, koyu tenli ve işçi sınıfı gençlerine) beyan edilmemiş savaşlar; sınır duvarlarının ve göçmen gözaltı merkezlerinin inşası; hapisane-endüstriyel kompleksinin yayılması; sınır dışı etme rejimleri ve polise bağlı, askeri ve diğer güvenlik aygıtlarının genişlemesi – tüm bunlar devlet tarafından organize edilen başlıca kâr elde etme kaynaklarıdır.

Askerleştirilmiş birikim çevrimleri, ya askeri gücün hemen ardından ya da devletlerin ulusüstü şirket sermayesine toplumsal kontrol ve savaşın imali ve

yürütülmesini ihale etmesi aracılığıyla, dünya çapında sermaye birikimi için cebren fırsatlar yaratmaktadır. Bu nedenle dünya çapında çatışmaların yaratılması ve toplumsal hareketlerin ve savunmasız nüfus gruplarının baskı altına alınması siyasal hedeflerin ötesinde bir birikim stratejisi haline gelir (tartışma için bkz. Robinson, 2014, özellikle bölüm 5; 2018a; 2018b). Askeri harcamaların küresel ekonominin açık damarlarından akmasının tali etkileri –yani küresel üretimin, hizmetlerin ve finansal sistemin bütünleşmiş ağ yapıları– nedeniyle küresel savaş ekonomisinin askeri ve askeri olmayan boyutlarını birbirinden ayırmak giderek zorlaşıyor. Bu bağlamda ve küresel polis devleti için hayati öneme sahip olan, dijitalleşme ile ilgili yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve şimdi dördüncü sanayi devrimi olarak adlandırılan şeydir. Bu yeni teknolojiler, bu teknolojilerin askeri bakımdan uygulanması ve özel birikimin devletin askerileşmesiyle daha fazla birleşmesi de dâhil olmak üzere, savaş, toplumsal kontrolü ve yeni yüzyıldaki özel ve devletin şiddet yöntemlerini kökten değiştirdi (bkz. Levine, 2018).

Dijitalleşme böylece küresel bir polis devletinin oluşturulmasını mümkün hale getirmektedir. UKS ve devlet aygıtları, hem elindeki aşırı birikimden kaynaklı ekonomik krizi çözmeye ve *hem de* bu krizin siyasal koşullarını, yani küresel isyanın yayılmasını ve bu küresel isyanın (henüz gerçekleşmemiş olan) sistemi ortadan kaldırma potansiyelini yönetmeye çalışmaktadır. Dijitalleşme, sermayeyi yoğunlaştırdığı, kutuplaşmayı arttırdığı ve artık emek kesimini büyüttüğü için, egemen gruplar gerçekleşen ve potansiyel direniş karşısında kitlesel toplumsal kontrolü sağlamak ve bastırmak için yeni teknolojileri kullanmaya yönelmektedir. Daha gelişmiş dijitalleşmeyle mümkün olan yeni savaş, toplumsal kontrol ve baskı sistemleri, her hareketin izlenmesine ve kontrol edilmesine olanak sağlayan küresel elektronik gözetimi içermektedir. Bu sistemler şimdi dünyadaki çatışma alanlarını aktif savaş bölgelerinden askerileştirilmiş şehirlere ve kırsal bölgelere yaymaktadır (bkz. Graham, 2011). Bunlar, yeni mekânsal çevreleme biçimlerine ve dışlanmışların kontrolüne olanak sağlayan bir alanın yeniden yapılandırılmasıyla birleşir. Sonuç, isyan eden topluluklara, özellikle de ırksal olarak ezilen ve etnik açıdan zulmedilen, dini azınlıklar, göçmenler, mülteciler ve diğer savunmasız topluluklara karşı kalıcı düşük yoğunluklu savaştır.

Küresel ekonomi, militarizasyona ve çatışmaya ne kadar çok bel bağlarsa, savaşa o kadar çok yol açar ve insanlık için tehlike o kadar artar. Mevcut kapitalist küreselleşme sürecine gömülü bir savaş dürtüsü var. Tarihsel olarak savaşlar, kapitalist sistemi krizden çıkarır ve aynı zamanda dikkatleri siyasi gerilimlerden ve meşruiyet sorunlarından uzaklaştırmaya yarar. Şimdi bu savaş dürtüsü, dijitalleşme aracılığıyla yeni bir dünya kapitalist yeniden yapılandırma süreci ile birlikte ölümcül bir bileşime doğru ilerliyor. Özel birikim devletin militarizasyonu ile birleştiğinde, Silikon Vadisi ve Wall Street'in kaderi savaş ve baskıya bağlı hale gelir. Küresel polis devleti ile 21. yüzyıl faşizmi iç içe geçmiş durumdadır. Küresel polis devleti, faşist

projelerin yükselişi için elverişli koşullar yaratmaktadır. Yukarıda tanımlanan küresel polisliğin üç boyutu bir birlik teşkil etmektedir; o halde 21. yüzyıl faşizmi küresel polis devletiyle ilişkili biçimde analiz edilmelidir.

20. ve 21. Yüzyıl Faşizmi

Faşizm, ister klasik ister 20. yüzyıl biçiminde ister 21. yüzyıl neo-faşizminin muhtemel biçimlerinde olsun, *kapitalist krize özel bir yanıt*tır. ABD’de Trumpizm, İngiltere’de BREXIT, Avrupa genelinde (Polonya, Almanya, Macaristan, Avusturya, İtalya, Hollanda, İngiltere, Danimarka, Fransa, Belçika ve Yunanistan)⁵ ve İsrail, Türkiye, Filipinler, Brezilya ve Hindistan gibi ülkelerde neo-faşist ve otoriter parti ve hareketlerin artan etkisi, küresel kapitalizmin krizine aşırı sağın yanıtını temsil etmektedir. Bunlar kapitalist egemenliğin genel krizinin belirtisidir. Kapitalizmin organik krizlerinin nesnel ve öznel boyutları vardır. Herhangi bir ülkedeki özel koşullar her zaman küresel sistemdeki daha genel koşullarla bağlantılıdır. Bu örnekte, söz konusu genel koşullar, tümüyle bütünleşmiş bir küresel ekonominin ve toplumun yükselişi ve yeni küresel kapitalizmin derin yapısal ve kültürel krizidir. Yukarıda tartışılan aşırı birikimin ve durgunluğun yapısal boyutu, devletin meşruiyeti ve kapitalist hegemonyanın kriziyle birlikte ağırlaştı.

Burada, tabi grupların kendi “aktif rıza”larını hâkimiyet sistemine ödünç verdikleri özel bir toplumsal hâkimiyet ilişkisine, hegemonyaya, gönderme yapan Gramsci’ye başvurmalıyız. Hegemonya projeleri sadece yönetmeyi değil, sınıfsal ittifaklara dayanan siyasal ve ideolojik liderliği içermektedir. Böyle bir hegemonya sürekli yeniden kurulmalıdır, çünkü hegemonik veya konsensüse dayalı hâkimiyet olasılığı hem ideolojik hem de maddi temellere dayanmaktadır. Bu nedenle hegemonya, tabi gruplar arasında yeterli sayıda insanın toplumsal yeniden üretimine imkân tanıyan maddi bir temeli ya da maddi koşulları, kurumları ve buna eşlik eden normları gerektirmektedir. Hiçbir hâkim sınıf, çeşitli meşruiyet mekanizmaları geliştirmeden ve toplumsal bir temeli teminat altına almadan hegemonya tesis edemez – kimilerinin maddi ödül aracılığıyla konsensüse dayalı bütünleşmesi ve sistemin soğurmaya isteksiz olduğu veya soğuramadığı diğerlerinin zor aracılığıyla dışlanmasının bileşimi.

Bunun ötesinde, Gramsci’ye göre, bir sınıf veya sınıf fraksiyonu, kendi çıkarlarını genel çıkar olarak sunabildiği ölçüde ve “hâkim grubun çıkarlarının hüküm sürdüğü, ancak sadece belli bir noktaya kadar, yani kurumsal ekonomik çıkarlarından imtina ettiği” (Gramsci, 1971, 182, vurgu benim) müddetçe hegemonyaya ulaşır. Başka bir yerde uzun uzadıya tartıştığım gibi (bkz. Robinson, 2004), 1980’lerde ve 1990’larda

5 Avrupa’da yüzyılın başında bu ülkelerin çoğunda neo-faşist hareketlerin yükselişine dair bkz. Paxon, 2004. 21. yüzyılın ikinci on yılında ve özellikle Trump’ın ABD’deki seçilmesiyle aynı anda, bu yeni aşırı sağ ve neo-faşist hareketler, ulusal meclislerde koltuk kazanarak yükselişe geçti. Bunlar arasında Avusturya’daki Freedom Party, Fransa’daki National Front, Yunanistan’daki Golden Dawn, Almanya’daki Alternative for Germany, Jobbik Parti (Movement for a Better Hungary) ve ayrıca Başbakan Viktor Orban’ın Macaristan’daki Fidesz partisi, Slovakya’da People’s Party Our Slovakia, Hollanda’da Party for Freedom, İtalya’daki Forza Nuova (Kuzey Birliği aşırı sağdır, ancak aşırı sağ/neo-faşist olarak nitelendirilmeyeceğini düşünüyorum [örneğin bkz. Marini, 2017])

yeni ortaya çıkan ulusötesi elitler küresel bir kapitalist tarihsel blok inşa etmek üzere işe koyuldu. Tarihsel blok, hâkim tabaka ve yöneten grubun ötesinde toplumsal bir temeli içeren tümel bir kümedir ve burada bir grup liderliği ve bloğa dâhil edilenlerin rızasıyla projesini uygular. Tarihsel bloğu inşa ederken başarılı olmak için, yönetici grubun sınıf projesini genel çıkar olarak sunabilmesi ve maddi mükafat ve ideolojik liderliğin bileşimiyle blokta yer alanların aktif desteğini kazanabilmesi ve dolayısıyla, Gramsci'nin verdiği adla, *genişlemeci hegemonyayı* elde edebilmesi gerekir.

Küreselleşme, neoliberalizm ve “TINA” (“başka alternatif yok”) sendromunun “ortak duyu” olduğu haline gelir gibi görüldüğü 1990’larda bir müddet ulusötesi elitler bu tarihsel bloğu tesis etmeye muktedir olarak belirdi. Ancak bloğu sağlamlaştırma çabalarının karşılık bulmasının zor olduğu anlaşıldı. UKS, ulusal düzenleyici kontrollerin sınırlandırmadığı ve aşağıdan kitlesel baskıya karşı görünüşte dayanıklı görünen kendi kurumsal yalın çıkarlarının peşinde koşmaya yöneldi. Küresel kapitalizm, gerçek bir gangster, daha yırtıcı bir kapitalizm haline geldikçe, artık hegemonyasını teminat altına almak için küresel işçi sınıfının toplumsal yeniden üretimini güvence altına almak şöyle dursun; “genel çıkarı” temsil edemez; hatta ediyormuş gibi bile davranamaz. Bu koşullar altında, baskıcı tahakküm ve zor aracılığıyla dışlama, konsensüse dayalı içerme karşısında üstün görünmektedir. Yüzyılın başlarında, karşı-hegemonik güçler neoliberalizmin tahribatına karşı ve küresel adalet için, ulusötesi bir hareketi bir araya getirmeye başladı, bunu 2008 finansal çöküşünün ardından küresel bir isyan izledi.

Gramsci, bir siyasi otorite veya hegemonya krizi organik bir çözüm bulamadığında, bu durum “faktörlerinin benzeşmediği ancak asıl belirleyicisi ilericilerin olgunlaşmamışlığı olan statik bir dengenin var olduğu anlamına gelir” diye yazdı. “Bu, hiçbir grubun -ne muhafazakârların ne de ilericilerin- zafer kazanacak gücünün olmadığı anlamına gelir. Öyle ki muhafazakâr grup bile bir ustaya ihtiyaç duymaktadır” (Gramsci, 1971, 221). Gramsci, bu uğraklarda, “krizin, kısa vadede tehlikeli durumlar yarattığını, çünkü nüfusun çeşitli katmanlarının, kendilerini hızla aynı anda yönlendirme ya da aynı ritimle yeniden düzenleme kabiliyetine sahip olmadığını” belirtir (1971, 210). Gramsci'nin analizi, mevcut konjonktürü, krize verilen sol/ilerici ve aşırı sağ yanıtlar arasındaki keskin bir siyasi kutuplaşmanın (ve aslında “ilerici güçlerin olgunlaşmamasının”) tanımlanmasında çok başarılıdır; buna rağmen 1920’lerde ve 1930’larda Avrupa’da faşizmin yükselişine atıfta bulunmuştur.

Bu durumda 21. yüzyıl faşizmi 20. yüzyıldaki selefiyle ne paylaşıyor ve farklı olan nedir? Her şeyden önce, 20. yüzyıldaki faşizm, gerici siyasal iktidarın *ulusal* sermaye ile birleşmesini içeriyordu. Kısmen, 19. yüzyılın başlarında emperyalist fetihlerde ve I. Dünya Savaşı’nda Alman yenilgisini müteakip 1930’larda faşist bir tepkiye yol açan husus, kriz tam tekmil vurduktan sonra, Alman ve İtalyan ulusal sermayelerinin diğer Avrupalı güçlerin ulusal sermayeleriyle daha fazla rekabet edememesiydi. Buna karşıt, 21. yüzyıl faşizmi *ulusötesi sermayenin*, ulusötesi sermaye diktatörlüğünün bir ifadesi olan gerici ve baskıcı siyasal iktidarla birleşmesini içermektedir.

Bunun yanı sıra, 1930'larda Almanya, İtalya ve İspanya'da iktidara gelen ve birçok Avrupa ülkesinde iktidarı elde edemeyen (bkz. Paxon, 2004; Eco, 1995) ve ABD ve bazı Güney Amerika ülkelerindeki faşist projelerin, güçlü işçi sınıfı ve sosyalist hareketleri bastırmak gibi temel bir amacı vardı. Ancak ABD, Avrupa ve başka yerlerde, sol ve örgütlü işçi sınıfı şimdi tarihsel olarak zayıf bir noktada. Bu örneklerde, 21. yüzyıl faşizmi, küresel bir polis devletinin genişlemesi aracılığıyla işçi sınıfına ve kitlesel direnişin yayılmasına *önleyici* bir saldırı olarak ortaya çıkmaktadır. Dördüncü sanayi devrimi, "artık insanlığın" sayısını artırmayı ve ayrıca UKS'ye daha fazla rekabet baskısı yapmayı taahhüt etmekte, böylece UKS'nin küresel işçi sınıfına daha baskıcı ve otoriter çalışma disiplini biçimleri dayatma ihtiyacını arttırmaktadır.

Üstelik küresel bir polis devleti, "artık insanlığı" *zor aracılığıyla dışlamayı* merkezi olarak hedeflemektedir. Dünya kapitalizminin küreselleşme yoluyla yeniden yapılandırılması, artık emek nüfusunu büyük ölçüde arttırdı. Artık emeğin üretildiği süreçler küreselleşme sürecinde ivme kazandı. Mekânsal yeniden örgütlenme, ulusötesi sermayenin, örgütlü emeğin toprağa bağlı gücünü kırmasına ve parçalanma, esnekleşme ve emeğin ucuzlamasına dayalı yeni sermaye-emek ilişkileri kurmasına yardım etti. Krizler, sermayeye, daha az sayıda işçiyi daha çok üretkenliğe zorlama sürecini hızlandırma fırsatı vermektedir. Yeni devasa bir ilk birikim süreci ve yüzlerce milyon insanın yerinden edilmesiyle birleşen bu gelişmeler, Marx'ın tartıştığı geleneksel yedek işgücü ordusunun ötesine geçen yeni bir küresel artık işgücü ordusuna yol açtı.

Küresel kapitalizm "artık insanlığı" doğrudan kullanmaz. Ancak, her yerde ücretleri baskı altında tutmak ve 21. yüzyılın yeni kölelik sistemlerini mümkün kılmak (yeni kölelik için bkz. Patel ve Moore, 2017: 30) için dolaylı olarak kullanır. "Artık insanlık" tüketemez ve dolayısıyla ulusötesi sermaye için önemli bir pazar oluşturmaz. Hâkim gruplar, "artık insanlığın" hem gerçek hem de potansiyel isyanının nasıl içerileceğine ilişkin çetin meseleyle karşı karşıyadır. Dünya kapitalizmi büyük genişlemesinin sınırlarına ulaştığında, yeni alanlar şiddet marifetiyle açılmalı ve bu alanlardaki halklar küresel polis devleti tarafından bastırılmalıdır. Zor aracılığıyla dışlama mekanizmaları; kitlesel tutuklamaları ve hapishane-endüstriyel komplekslerinin yayılmasını, her tarafa yayılan polisliği, göçmen karşıtı yasaları ve sınır dışı etme rejimlerini ve mekânın yeni yollarla çıkar amaçlı kullanımını içermektedir. Böylece hem güvenli siteleri hem de gettolar özel güvenlik görevlileri ordusu ve teknolojik açıdan gelişmiş gözetleme sistemleri, her yerde mevcut olan, genellikle paramiliterleşmiş polislik, "öldürücü olmayan" kitle kontrol yöntemleri ve kültür endüstrilerinin ve devletin ideolojik aygıtlarının küresel kapitalizmin kurbanlarının tehlikeli, ahlaksız ve kültürel olarak yozlaşmış olarak insanlıktan çıkarılması için seferber edilmesiyle kontrol edilmektedir. Devletler, bu artık nüfus içinde meşruiyeti elde etme çabalarından vazgeçmekte ve bazı durumlarda soykırım eğilimiyle birlikte yoksullara ve mülksüzleştirilmişlere suçlu muamelesi yapmaya yönelmektedir.

Ancak bu mekanizmalar, dışlananlar arasında ayartma ve pasifliği hedefleyen ideolojik kampanyaları da içerir. Entelektüel üretim araçları, kitle iletişim araçları, eğitim sistemi ve kültür endüstrileri üzerindeki kontrolü aracılığıyla siyasal egemenliği sağlamadaki ulusötesi sermayenin yeni yeteneği, kültür ve toplum alanlarına, yaşam dünyasının kendisine, daha derin ve topyekûn nüfuz etmesini sağlamaktadır. Kurumsal pazarlama stratejileri, arzu ve libidoyu manipüle ederek depolitize eder, böylece dışlananların şikâyetleri ve gerçekleşmemiş özlemleri toplu seferberlik yoluyla sisteme siyasal talepler olarak iletmek yerine küçük tüketime ve fanteziye yönlendirilir.

Bu bağlamda, daha önceki çalışmalarımda, bu dijital çağda medya üzerindeki kontrol ve imge ve sembollerin akışı aracılığıyla siyasal ve ideolojik tahakkümün artan rolünün herhangi bir 21. yüzyıl faşizmi projesini daha karmaşık hale getireceğini ve yeni panoptik gözetim ve toplumsal kontrol teknolojileri ile birlikte, aşağıdan bir isyan, UKS egemenliğini gerçekten tehdit etmediği sürece 21. yüzyıl faşizminin geliştirilmiş baskıdan daha seçici baskıya muhtemelen olanak sağlayacağını ileri sürdüm. Bu yeni toplumsal kontrol ve ideolojik tahakküm tarzları sınırları bulanıklaştırır, böylece (resmi temsili kurumlar, anayasa, siyasi partiler ve seçimlerle birlikte) anayasal ve normalleşmiş bir neo-faşizm söz konusu olabilir, aynı zamanda siyasal sistem, ulusötesi sermaye ve temsilcileri tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilir ve sistemi tehdit eden herhangi bir muhalefet tasfiye edilmediği takdirde etkisizleştirilir (bkz. Robinson ve Barrera, 2012). Küresel polis devleti ve 21. yüzyıl faşizmine yönelik dürtü frenlenmediği takdirde, kopuştan ziyade anayasal düzeninin “sönümlenmesine” tanık olabiliriz.

21. Yüzyıl Faşizminin Toplumsal Temelleri

Yirminci yüzyıl faşizmi, nüfusun önemli bir bölümünü temsil eden orta sınıfların ve küçük burjuvazinin statülerinin istikrarsız bir hal aldığı ve proletaryanın saflarına doğru hareket etme tehlikesi söz konusu olduğu bir zamanda, kapitalist gelişmenin daha erken bir aşamasında kök saldı. Faşist hareketler egemen gruplara, her ne kadar bu hareketler işçi sınıfı içinden devşirilse de, orta sınıfların ve küçük burjuvazinin sadakati için kitlesel işçi sınıfı partileriyle başarılı bir şekilde rekabet edebilme yeteneğini sağladı. Bu tabakalar, kapitalizmin krizini çözmeye çalışan ulusal kapitalist sınıfların elindeki araçlar, faşist hareketlerin temel toplumsal tabanı olarak görülmeye başlandı (Rosengarten, 2014). Orta sınıflar ve küçük burjuvazi, kendi geçim kaynaklarına sahip olan ve dolayısıyla emeklerini sermayeye satmak zorunda olmayan katmanlardır; aralarında küçük esnaflar, iş insanları, bağımsız zanaatkarlar ve profesyoneller, aile çiftçileri ve diğer küçük meta üreticileri yer alır. Bu tabakalar, 20. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle küreselleşme çağında proleterleşmenin hız kazanmasıyla dünya kapitalizminin merkezlerinde giderek önemsiz hale geldi. Küçük burjuvaziye ilişkin analiz mevcut siyasal süreçlerin değerlendirilmesinde önemini korumakla birlikte, bu sınıf, 21. yüzyıl faşizminin zafer kazanması için

uygun bir toplumsal temel sağlayabilecek kadar yeterli sayıda kitle oluşturmaz.

Bugün bu rolü, dünya kapitalizminin merkezlerinde işçi sınıfının belli kesimi oynuyor. Yirmi birinci yüzyılın faşist projeleri, güvensizlik ve aşağıya doğru hareketlilik ve sosyo-ekonomik istikrarsızlaşma korkusu yaşayan Küresel Kuzey'deki beyaz işçilerin ve Küresel Güney'deki kentsel orta tabakalar gibi küresel işçi sınıfının tarihsel olarak ayrıcalıklı kesimleri arasından bir kitle temeli yaratmaya çalışıyor. 20. yüzyılın selefinde olduğu gibi, proje de keskin kapitalist kriz zamanında kitlesel korku ve endişeyi, ABD ve Avrupa'daki göçmen işçiler, Müslümanlar ve mülteciler, Güney Afrika'daki Güney Afrikalı göçmenler, Hindistan'daki Müslümanlar ve alt kastlar, Filistin'deki/İsrail'deki Filistinliler veya Brezilya'daki daha koyu tenli ve aşırı yoksul nüfus gibi günah keçisi ilan edilmiş topluluklara yöneltmenin psiko-sosyal mekanizmasına dayanmaktadır. Aşırı sağ güçler; yabancı düşmanlığına ilişkin söylemsel repertuar, idealize edilmiş ve efsanelere dayanan bir geçmiş, binyılcılık (millennialism), savaşı, toplumsal şiddeti ve tahakkümü normalleştiren hatta yücelten militarist ve eril kültür ve en savunmasız olanlara yönelik empati yerine onları aşağılayan ırk/kültür üstünlüğünü içeren mistikleştirici ideolojiler aracılığıyla bu projeyi sürdürür. Bu neo-faşist cazibenin anahtarı, aşağı doğru hareketliliği ve toplumsal istikrarsızlığı önlemek veya tersine çevirmek; istikrar ve güvenlik duygusunu iyileştirmek için verilen sözdür.

21. yüzyıl faşizminin bu söylemsel repertuarı, elbette, Umberto Eco'nun "gelenek kültürü", "çeşitlilik korkusu", kuşatılmışlık duygusu, açık bir toplumsal kimlikten yoksunluk hissi, "seçici popülizm" ve Orwellci "Newspeak" (yeni-dili) (Eco, 1995) olarak nitelendirdiği şey dâhil klasik 20. yüzyıl faşizmiyle ilgili birçok özelliği paylaşmaktadır. Ancak, vurguladığım gibi, bu söylemsel ve duygusal unsurlar dünya kapitalizminde farklı bir tarihsel uğrakta, çok farklı koşullarda ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar kapsamlı tartışmanın yeri burası olmasa da aşırı erilleşmeyle ilgili olarak, genel olarak kadınların aşağılanması ve Trump'ın (ve başkalarının yanı sıra Filipinler'deki Duterte'nin) cinsel saldırganlığı neredeyse onun iflah olmaz tabanı arasında onaylanan bir özellik gibi görünüyor. Bu olgu, toplumsal ve ekonomik hadım edilme korkusu olanların cinsel bir yüceltimi olabilir. Empati yerine aşağılama meselesi konusunda Trump'ın, yoksul ülkelerin "boktan ülkeler" olduğu konusundaki kötü yorumlarını, engelli bir muhabirle alay etmesini ve benzerlerini düşünün. Bu tür kamusal aşağılama gösterilerini savunmasız gruplara yönelik saldırganlık ve baskı politikalarıyla neo-faşist bir projeye kitlesel toplumsal temeli sağlayanların ortak duyuya dayalı bilincinde söylemsel veya psiko-sosyal meşrulaştırmayı sağladıkları süreçle ilişkilendirmek analitik olarak çok fazla genişletmek anlamına gelmez.

Ulusal yeniden doğuş ideolojileri, ulusun/ırkın saflığı ile 20. yüzyılın faşizmini niteleyen kahramanlık gizemi arasında güçlü bir örtüşme vardır (Trump örneğinde, ikincisi kendi benliğe ilişkin aşırı narsisistik gizemi andırmaktadır). Yirminci yüzyıl faşizmi, 20. yüzyıldaki selef gibi, gerici milliyetçilik ve ırkçılığın vahşi zehirli bir

karışımıdır. Benedict Anderson'ın tartıştığı gibi ulus “hayali bir siyasi topluluk”tur, var olan fiili eşitsizlik ve sömürüden bağımsız olarak “daima derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasavvur edilmektedir” (Anderson, 1983, 15-16). Bununla bağlantılı olarak, Callinicos (1983, 38), ırkçılığın, hâkim ırk veya etnik gruptan işçilere gerçek çelişkilere hayali bir çözüm sunduğunu; çözümü yanlış olsa da, eziyet ve baskının varlığını tanıdığını savunmaktadır. Bu dönemde yükselişte olan neo-faşist projeler, kapitalist küreselleşme karşısında toplumsal ve ekonomik istikrarsızlık yaşayan işçi sınıfının daha iyi kesimlerini örgütlemeye çalışırken tam olarak bu milliyetçilik ve ırkçılık karışımını sunmaktadır. Bu tür projelerle ilişkili partiler ve hareketler, ırksal açıdan ezilen, etnik veya dini azınlıkları, göçmenleri ve mültecileri, özellikle günah keçileri olarak hedef alan, ana akım siyasetçilerin söyleminden daha az kodlanmış ve dolayımlanmış ırkçı bir söylem ortaya koydu.

Kötüleşen sosyo-ekonomik koşulların kendiliğinden ırkçı tepkilere yol açmadığını belirtmek çok önemlidir. Bu koşulların ırkçı/faşist bir yorumu siyasi failer ve devlet kurumları ile dolayımmalıdır. Örneğin Trumpizm, böyle bir dolayımı temsil etmektedir. Burada, ABD'nin 2016 başkanlık seçimlerinde hem Bernie Sanders'ın hem de Donald Trump'ın başkanlık kampanyalarının, biri krize dair sol yoruma diğeri aşırı sağ popülist ve açıkça ırkçı yoruma sahip aynı toplumsal tabandan gelen hoşnutsuz işçilere başvurmalarından alınacak önemli dersler var.⁶ Aşırı sağa doğru hâlihazırdaki harekette kaçınılmaz bir faşist sonuç olmasa da, mevcut ırkçı seferberlik ne kadar sağlamlaşırsa, böyle bir sonucun tehlikesi de o kadar fazla olur.

ABD'de, aşırı sağ ve neo-faşistler, Soğuk Savaş sonrası yeniden yapılanmanın sona ermesinden 20. yüzyılın sonlarına kadar bir şekilde hüküm süren ancak kapitalist küreselleşmeyle istikrarsız hale gelen beyaz ırkçı tarihsel bloğu yeniden inşa etmeye çalışıyorlar. Avrupa'da, aşırı sağ ve neo-faşist hareketler, Müslümanları, göçmenleri ve diğer savunmasız kesimleri günah keçisi ilan ederek, krizin vurduğu eskiden ayrıcalıklı kesimleri işçi sınıfı arasından devşirmek bakımından Trump'a benzer bir yol izliyor. Trump'a benzer şekilde, bu prekaryalaştırılmış kesimler için durumu istikrara kavuşturma sözü veriyorlar. “Ulusal” kimlik, günah keçilerine karşı ırkçı seferberlik için bir kod haline gelir.

Ancak ulusal yeniden doğuş söylemi, sermayenin ulusötesi bütünleşmesi ile büyük kapitalist grupların ve devlet elitlerinin sınıf ve statü çıkarlarının dayandığı küresel olarak bütünleşmiş üretim ve finans sistemiyle keskin bir çelişki içerisindedir. Burada, geçtiğimiz yüzyılın faşist projelerinin konjonktürüyle 21. yüzyılın projelerinin konjonktürü arasında yapılacak çok önemli bir ayırım var. Almanya ve İtalya'daki faşizm ulus-devlet kapitalizminin zirvesinde ortaya çıktı ve seçilen grubun dışında kalan kesimlere soykırım başlatsa bile, korporatist düzenlemelerle işçi sınıfının bir kısmına maddi faydalar (istihdam ve toplumsal ücret) sağladı. Bu küreselleşmiş

6 Her ne kadar bu meseleleri burada ele almasam da, beyaz işçilerin ve küçük burjuvazinin ırkçı seferberliği Trump'ın seçim zaferi hikâyesinin sadece bir kısmıydı. Bu seferberliğin diğer yüzü, büyük çapta seçmenin bastırılması ve ırksal olarak ezilen topluluklardan seçmenlerin haklarından mahrum bırakılmasıydı.

kapitalizm çağında, ABD’de ya da başka yerlerde bu tür faydalar sağlama olasılığı çok düşüktür, bu nedenle “faşizmin ücretleri” artık tümüyle psikolojik görünmektedir. Bu bağlamda, 21. yüzyıl faşizminin ideolojisi irrasyonalizme, rasyonel değil hislerle ilgili olan güvenliğin ve istikrarın sağlanması sözüne dayanıyor. Gerçek ile yalan arasında ayırım yapmayan ve ayırım yapması gerekmeyen bir projedir. Örneğin Trump rejiminin popülizme ve milliyetçiliğe ilişkin kamusal söyleminin gerçek politikalarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Trump ekonomisi (Trumponomics), ilk yılında, sosyal harcamaların kesilmesi, refah devletinden geriye kalanların parçalanması, özelleştirmeler, şirketlere ve zenginlere vergi muafiyetleri ve sermayeye devlet desteğinin artmasını yani deregülasyonu (düzenleyici devletin fiilen paramparça edilmesini) içeriyordu – kısaca hormonlu neoliberalizm.

Bu, birçok yorumcunun fark edemediği bir ayrımdır. Alman tekelci kapitalistler, güçlü sendikaları, sosyalist ve komünist hareketleri ezmek amacıyla Nazilere yöneldi. Bu kapitalistler aynı zamanda başka ülkelerden kapitalist gruplara karşı, topraksal genişleme de dâhil olmak üzere, rekabet etmesi ve birikim için geniş yeni fırsatlar yaratması amacıyla Nazi devletine, yöneldi. Alman *ulusal* sermayesinin faşist devletle bu birleşmesine keskin bir karşıtlıkla Trumpizm, *ulusüstü* sermaye için ABD içinde (ve dünya çapında) kâr elde etmesi amacıyla çok büyük yeni fırsatlar yaratmaya çalıştı. Trump dönemi Beyaz Saray, gerici bir vergi reformu, benzeri görülmemiş bir deregülasyon ve onların arkasında işlemleri yapan dünyanın herhangi bir yerinden gruplara fayda sağlayacak bazı sınırlı gümrük duvarlarıyla ikna edilen tüm dünyadaki ulusötesi yatırımcıları, ABD’ye yatırım yapmaya çağırdı. Trump, İsviçre Davos’taki Dünya Ekonomik Forumu’nun 2018 yıllık toplantısında bir araya gelen küresel elitlerin toplantısında “Amerika’nın iş yapmaya, ticaret yapmaya açık” olduğunu söyledi. “Şimdi işlerinizi ve yatırımlarınızı ABD’ye getirmenin tam zamanı” (Bierman, 2018, A3).

Faşizm ve Genişletilmiş Devlet

20. ve şimdi 21. yüzyıl faşizmi için olmazsa olmaz koşul, faşist hareketlerin sivil toplumda yayılması ve devletteki gerici siyasal güçle eninde sonunda birleşmesidir. Sivil ve siyasal toplumun bir birlik olduğunu hatırlayalım; ikisi arasında tekabülîyet olmadan istikrarlı veya hegemonik bir proje olamaz. Faşistlerin iktidarı devralmasının arifesinde Gramsci, “İtalya’da bugün iki baskıcı ve cezalandırıcı aygıt var: faşizm ve burjuva devleti” dedi. Basit bir fayda hesabı, egemen sınıfın bu iki aygıtı bir noktada birleştireceğini düşünmeye sevk eder” (aktaran Santucci, 2010, 85). Gramsci, toplumsal süreçlerin odağını siyasal toplum veya devlet artı sivil toplumdan oluşan genişletilmiş devlet olarak adlandırdı. Aslında herhangi bir toplumsal formasyonda hiçbir devlet kendi kurumları ve diğerleri arasında net sınırlar çizemez; devlet ile sivil toplum arasındaki sınır yapay bir kavramsal çizgidir.

Siyasal ve sivil toplum arasındaki ayırım ve birlik, sağ kanat otoriteri ile neo-faşizm arasında ayırım yapmamıza olanak sağlar. Bill Fletcher Jr. (2018)

“otoriterizmin artmasının faşizm ile aynı şey olmadığını” ve Trumpizm ile diğer yeni ortaya çıkmakta olan aşırı sağ rejimlerin “otoriter devletçilik” olarak nitelendirilmesi gerektiğini savundu. Bir yandan, *çünkü tam da* ikisi aynı şey olmadığı için ikisi arasında ayırım yapmamız gerekmemektedir. Otoriterizm, burada amaçlarımız açısından, sivil toplumda halkın aşağıdan seferberliğini yasal ve yasal olmayan baskı aracılığıyla kuşatmaya çalışan devletin genişleyen baskıcı bir aygıtı ile yönetmesi anlamına gelmektedir. Latin Amerika’da, belki de bu otoriterizmin en sembolik olanı, aşırı sağ baskıcı ve otoriter rejimlerin son yıllarda intikamla geri dönmesi oldu. Honduras’ta 2009 *darbesini*, Brezilya’da iktidardaki İşçi Partisi’ne karşı 2016’daki “meclis darbesi” ve yanı sıra bölge genelinde baskıların artması ve aşırı sağ partilerin ve sermaye çevrelerinin seferber edilmesi izledi. Bölgedeki bu aşırı-sağ dönüşün merkezinde, ulusötesi şirket iktidarını pekiştirmek ve genişletmek amacıyla ırkçı, otoriter ve militarist bir kemer sıkma yer almıştır (bkz. örneğin, Hale, Calla ve Mullings, 2017). Örneğin Meksika ve Arjantin’de silahlı kuvvetlerin polis işlevlerini yerine getirmesine izin vermek için anayasalar değiştirilirken, ABD özel operasyon kuvvetleri eğitim görevleri 2007 ve 2014 yılları arasında üç katına çıktı (Germanos, 2016). 2017 yılında, özel askeri ve güvenlik şirketleri, yaklaşık 2,4 milyon kişiyi istihdam etti ve genellikle toplumsal hareketleri bastırmak için devlet güçleriyle işbirliği yaptı (Asmann, 2018).

Latin Amerika, siyasi isyanı bastırmak ve kıtayı daha fazla şirket yağmasına açmak amacıyla birleştiren devlet şiddetinin ve özel şiddetin kazancı haline geliyor. Bu, *küresel polis devletinin simgesidir*. Beinstein, “Mevcut diktatörlükler, siyasi partilerin katılımı ve demokratik rejimlerin diğer özellikleriyle birlikte düzenli seçimler yaparak anayasal ilkelere saygılı bir sivil görüntü sunuyor” demektedir. “Siyasi mahkûmlar neredeyse her zaman keyfi ancak yasal bir görünümüne sahip kararlar veren yargıçların önüne çıkarılır, muhalif figürlerin öldürülmesi şirket medyası tarafından haber yapılmaz ve devletin siyasi muhalefeti bastırması çoğu zaman yoksullara karşı, halk protestolarına karşı, sıradan suçlulara karşı polis şiddetiyle birleşir” (Beinstein, 2018). Oysa burada baskıcı otoriterizm ile neo-faşizm arasındaki kritik ayırım var: Brezilya ve Kolombiya hariç olmak üzere Latin Amerika’da, ABD’de, Avrupa’da veya Hindistan’da olduğu gibi neo-faşist hareketlerin ve ideolojilerin sivil topluma yayılmasına tanık *olmuyoruz*. Kısaca bölge neo-faşizmden ziyade sağ kanat otoriterizm olarak değerlendirilmesi daha uygun biçimde küresel bir polis devletine sürüklenmektedir.

Otoriterizm ile faşizmi birleştirerek, ikisini birbirinden ayırma yeteneğimizden oluruz. Ayrıca kapitalist küreselleşme ve küresel polis devleti kesinlikle “devletçilik” *değildir*. Bütün itici gücü, piyasadaki devlet müdahalesini parçalamak ve sermayenin devlet kontrollerinden kurtarmaktır. Devlet, aşağıdan halk güçlerini kontrol etmek amacıyla baskıcı bir aygıt ve askerileştirilmiş birikim ve baskı yoluyla birikim fırsatları da dâhil olmak üzere, ulusötesi birikim için fırsatları yaratma aracına

indirgenmektedir. Bu bağlamda 21. yüzyıl faşizmi ve küresel polis devleti - her üçü de neticede ileri teknolojiye veya dijital sermayeye bağımlı ve bunlarla iç içe olan - sivil toplumdaki aşırı sağ, otoriter ve neo-faşist güçlerin, devletteki gerici siyasal iktidarın ve ulusötesi şirket sermayesinin – özellikle spekülasyon finans kapital, askeri-endüstriyel-güvenlik kompleksi ve doğal kaynakların çıkarılmasına dayalı endüstrilerin (extractive industries) nirengilenmesini içerir. Ekstraktif ve enerji komplekslerinin toplulukları yerinden etmesi ve kaynaklarını temellük etmesi gerekmektedir, bu da onları baskıcı ve neo-faşist siyasi düzenlemeleri desteklemeye ve hatta teşvik etmeye en yatkın hale getirmektedir. Askeri-endüstriyel-güvenlik kompleksindeki sermaye birikimi asla sonu gelmeyen savaşlara ve baskı sistemlerine dayanmaktadır. Finansal birikim, uzlaşmaya dayalı mekanizmalar aracılığıyla dayatılması, imkânsız olmasa bile, zor olan daha çok kemer sıkmayı gerektirmektedir.

Bu üç sermaye kesiminin ABD’de devletle ve paramiliter güçlerle nasıl bir araya geldiği 2016’da, yerli eylemcilere ve Kuzey Dakota’da Standing Rock Sioux yerli kabilelerinin kendi toprakları yakınlarında Dakota Access Boru Hattı’nın inşasını barışçıl bir şekilde protesto eden müttefiklerine karşı askeri tarzda bir ayaklanmayı bastırma saldırısında bolca gösterildi. Wells Fargo ve Bank of America’dan oluşan bir konsorsiyumun finanse ettiği boru hattını inşa eden, dünyanın en zengin 500 petrol ve doğal gaz şirketi içinde yer alan Energy Transfer Partners, Ortadoğu savaşları için Pentagon ve Dışişleri Bakanlığı paralı askerliği olarak kurulan TigerSwan olarak bilinen bir paralı ve güvenlik şirketini kiraladı. TigerSwan, şirket ve Ulusal Muhafız birlikleri de dâhil olmak üzere yerel, eyalet ve federal kolluk kuvvetleriyle eşgüdümlü biçimde protestoculara karşı, isyanı bastırma kampanyası yürütmekle görevlendirildi. TigerSwan, boru hattı karşıtı protestocularını “cihatçı savaşçılar” ve protesto alanını “savaş meydanı” olarak adlandırıp, “savaş meydanının saldırgan istihbarat hazırlığı ve istihbarat ve güvenlik unsurları arasındaki aktif koordinasyonun boru hattı isyancılarını yenmenin kanıtlanmış yöntemi olduğunu” söyledi. Kamu-özel ayaklanma bastırma aygıtının ortaya çıkardığı; plastik mermiler, bilyeli mermiler, LRAD (Long Range Acoustic Device-Uzun Menzilli Ses Silahı) ses dalgası silahı, tomalar, saldırı köpekleri, avcı dronelar, metaveri görüntüleme, karşı istihbarat ve psikolojik operasyonları içeren “daha az ölümcül” bir cephanelikten oluşuyordu (Brown, 2017). Standing Rock sınavı, küresel polis devletinin paramiliterleşmesinde ürpertici bir vaka çalışması olsa da, sosyal adalet hareketlerine karşı dünya çapında yürütülen bu tür operasyonlar artık sıradandır (bkz. Graham, 2011).

Faşizme ilişkin klasik ve güncel tartışmalar, ulusal askeri yayılmacılığı da vurgulamaktadır. Gerçekten de, ABD’de ve dünyadaki birçok ülkede ordunun özerkliğinin ve gücünün artmasını içeren militarizasyon sürecinin tırmanmasına tanık oluyoruz. Ancak *küresel polis devleti* kavramının daha analitik bir kavrayış gücü olduğunu ve mevcut küresel militarizasyonun doğasını ele almak bakımından daha güçlü olduğunu düşünüyorum. Bir birlik olarak küresel düzen giderek daha baskıcı

ve otoriter nitelik kazanıyor ve 21. yüzyılın faşizmi dâhil olmak üzere istisnai ulusal devletlerin veya ulusal siyasi düzenlerin özel *biçimleri*, belirli ulusal ve bölgesel tarihler, toplumsal ve sınıfsal güçler, siyasi koşullar ve konjonktürler temelinde geliyor. Oysa ABD ve İsrail gibi ülkelerde kentlerin, siyasetin ve kültürün militarizasyonu, neo-faşist hareketlerin Kuzey Amerika ve Avrupa'da yayılması, Türkiye, Filipinler ve Honduras'taki otoriter rejimlerin yükselişi bu ülkelerin küresel savaş ağlarına katılmasından ve askerileştirilmiş ulusüstü birikimden ya da küresel savaş ekonomisinden ayrılamaz.

Trumpizm ve Yirmi Birinci Yüzyıl Faşizmi

Sivil ve siyasi toplumun bir birlik olduğunu tekrar edelim; ikisi arasında bir tekabülîyet olmadan istikrarlı veya hegemonik bir proje olamaz. ABD'de, neo-faşist isyan, 1960'lar ve 1970'lerin kitlesel mücadelelerinin, özellikle de Siyah ve Chicano kurtuluş mücadelelerinin ve üçüncü dünya halklarının, feminist, eşcinsel kurtuluş, savaş karşıtı, karşı-kültürel ve militan işçi sınıfı mücadeleleri gibi diğer militan hareketlerin yarattığı hegemonya krizi sonrasında başlayan aşırı sağ seferberliğe kadar geri götürülebilir.⁷ Faşist hareketler, yüzyılın başından beri Cumhuriyetçi Parti'nin sağ kanadı aracılığıyla sivil toplumda ve siyasi sistemde hızla yayıldı.

Trump, beyaz ırkın üstünlüğüne inananlardan, beyaz milliyetçilerden, milislerden ve neo-Nazilerden ve Klanlardan, Oath Keepers'a, Patriot Movement'a, Hıristiyan köktendincilere, göçmen karşıtı yasadışı zorba gruplara (*vigilante*) kadar farklı neo-faşist güçleri harekete geçirebilecek ve cesaretlendirebilecek karizmatik bir figür olduğunu kanıtladı. Trump'ın emperyal meydan okuması, popülist ve milliyetçi retorik ve açık ırkçı söylemi, göçmen karşıtı, Müslüman karşıtı, siyah karşıtı ve yabancı düşmanlığı duygularının kısmen tahrik edilmesine dayanıyordu. Bu gruplar Beyaz Saray'da ve ülke genelindeki eyalet yönetimlerinde ve yerel yönetimlerde mevzi kazandıkça, onlarca yıl boyunca görülmemiş bir ölçüde tohumlanmaya başladılar. Paramilitarizm, bu örgütlerin pek çoğuna yayıldı ve devlet baskıcı kurumlarıyla üst üste bindi. Mesela Oregon'daki Cumhuriyetçi Parti, etkinliklerinde güvenliği sağlamak amacıyla silahlı sağcı milisleri kullandı (Southern Poverty Law Center, tarih yok). Southern Poverty Law Center, 2017 yılında, önceki yıldan 917 olmak üzere toplam 954 nefret grubu ve 689 "aşırı hükümet karşıtı grup" olduğunu bildirdi. Merkeze göre, "seçimlerin ardından liberal kentlerde yapılan pek çok protesto eylemi, hükümet karşıtı büyük kesimin bir parçası olan milis hareketinin, Oath Keepers 2015 yılında Ferguson, Missouri'de çoğunlukla beyazların sahip olduğu işletmeleri koruması amacıyla militanlarını görevlendirdiği için, ilk kez önemli ölçüde kendini kentsel Amerika'nın kentsel alanlarında ön plana çıkarmasına olanak sağladı." (Buchanan, 2017).

Bununla birlikte Trumpizm ABD ve İngiltere'de Reagan ve Thatcher

7 Elbette, faşist hareketler 1930'lara ve bundan önce çok farklı bir tarihsel bağlama, Yeniden Yapılanma sonrası siyasi nüfusa karşı başlatılan tedhişe kadar uzanır.

hükümetlerinin yükselişine kadar uzanan baskıcı kapitalist küreselleşmenin aşırı sağ gündemini terk etmesi demek değildir, bu gündemin (kelimenin gerçek anlamında, tiyatrodaki olduğu gibi, teatral) *dramatik* bir biçimde yoğunlaşmasıdır. Küresel kapitalizmin krizine Trumpizm ve diğer aşırı sağ yanıtlar, şimdi kısa ömürlü küresel kapitalist tarihsel bloğun çöküşü karşısında yeni bir siyasi güç dengesi yaratmaya çalışmaktadır. Gramsci'nin tartıştığı, toplumsal ve siyasi güç dengesinde veya hegemonik çöküş konjonktüründe istikrarsız yenilememeye durumunu çözmek için karizmatik bir figürün öne çıktığı Sezarizm'in yükselişini görüyor olabiliriz. Gramsci, Sezarci bir çözümün, Sezar olmadan, herhangi bir büyük "kahraman" ve sembolik kişilik olmadan ve doğrudan kitle baskısının yokluğunda ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. Bu, anayasal düzenden daha fazla bir kopuş içermesi veya içermemesi muhtemel daha otoriter parlamenter yönetim biçimlerini kapsayabilir.

Trumpizm ve benzer diğer hareketler, kapitalist küreselleşmenin istikrarsızlaştırıcı koşullarında devletin meşruiyetini yeniden inşa etmek yolunda çelişkili bir girişimdir. Ulus devletler, kendi topraklarında ulusötesi sermaye birikimini teşvik etme ihtiyacı ile siyasi meşruiyet elde etme ihtiyacı arasında bir çelişkiyle karşı karşıya kalmaktadır. Sonuç olarak, dünyanın dört bir yanındaki devletler, çelişkili veya tutarsız unsurlar anlamında kelimesi kelimesine şizofrenik görünen, şaşırtıcı ve görünüşte çelişkili bir kriz yönetimi siyaseti üreten meşruiyet krizleri sarmalı yaşamaktadır. Bu şizofrenik kriz yönetimi, neoliberalizmi teşvik etse bile, milliyetçilik ve korumacılık retoriklerini destekleyen aşırı sağ ve neo-faşist güçlerin yeniden canlanmasını açıklamaya yardım eder. Trumpizm ve Avrupa'daki ve başka yerlerdeki benzer hareketler, UKS'nin yeni doğan diktatörlüğünden kopuş değil onun yeniden vücut bulmasıdır. ABD'de, UKS Trump'ın neoliberal politikalarından memnundur, ancak küstah, soytarıca tavırları ve neo-faşist siyasi eğilimleri fikir ayrılığı yaratmaktadır.⁸ "Savaşın siyasetin başka yollarla/araçlarla sürdürülmesi" olduğunu söyleyen Prusyalı büyük askeri stratejist Carl von Clausewitz'i başka sözcüklerle anlatırsak, Trumpizm ve dünyadaki çeşitli aşırı sağ hareketler kapitalist küreselleşmenin başka yollarla/araçlarla, yani büyüyen küresel polis devleti ve neo-faşist bir seferberlik ile sürdürülmesidir.

Milliyetçi söylemine rağmen Trump rejimi, kapitalist küreselleşmeye karşı değildi (Trump'ın kendisi de UKS'nin üyesidir), ancak aslında hormonlu neoliberalizm ve "başka yollarla/araçlarla küreselleşme" (bkz. Robinson, 2017a; 2017b; 2017c) programını takip etmektedir. Bu, ABD'de neoliberalizmin yoğunlaşmasını ve devletin durgunluk ve aşırı birikim karşısında ulusötesi sermaye birikimini desteklemekteki rolünün artmasını içermektedir. Trump'ın popülizmi ve korumacılığının politika özü yoktur; neredeyse tamamen semboliktir – bu

8 Economist'in 26 Mayıs 2018 tarihli baskısının kapak sayfasına bakın: "Sorun: Neden Kurumsal Amerika (Corporate America) Donald Trump'ı Seviyor?"

nedenle, fanatik “duvarı inşa etme” retorığının önemi, devletin çok az maddi rüşvet verebileceği veya hiç vermeyeceği toplumsal bir temeli sürdürmek için sembolik bakımdan esastır. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nün (1984) adlandıracağı gibi bu “sembolik sermaye”, UKS ve temsilcilerinin maddi egemenliğini yeniden üretmek için bu koşullarda gereklidir. 2016 BREXIT referandumunda ve Avrupa çapında küreselleşme süreçlerinden çekilme çağırısı yapan sağcı popülist hareketlerin yükselişinde de görüldüğü gibi, halk ve işçi sınıfları ve elitlerin daha ulusal yönelimli kesimleri ve sağ kanat popülistler arasında kapitalist küreselleşmeye karşı artan bir geri tepme söz konusudur. Bu gelişmeler, küresel kapitalizmin son derece çelişkili doğasının ve patlamaya hazır çelişkilerinin ve yarattığı yaygın muhalefet karşısında daha çok küreselleşmeye ilişkin belirsizliğin altını çizmektedir.

Trump, Mart 2018'de çelik ve alüminyum ithalatına gümrük vergisi ve birkaç ay sonra başka vergiler getirdiğinde, örneğin Cumhuriyetçi Parti'nin büyük kısmı ve hatta ara ve nihai çelik ürünleri üretimi için daha ucuz ithal çeliğe bağımlı olan çelik endüstrisi sektörü de dâhil olmak üzere ABD'deki UKS'nin ve siyasi elitlerin çoğu Trump'a karşı çıktı. Öyle ki aşırı sağ milyarder Koch kardeşler, gümrük vergilerine karşı milyonlarca dolarlık bir kampanya başlattı (Schwarz, 2018). Buna karşın gümrük vergisine destek, esasen sendika bürokratlarından geldi; Trump'ın hamlesi, kendi endişeli işçi sınıfı toplumsal tabanını gerçekten yatıştırmaya dönüktü. Üçü de neoliberal küreselleşmeyle özdeşleşmiş Clinton'dan Bush ve Obama'ya kadar Trump'ın seleflerinin de yönetimleri döneminde bir şekilde gümrük vergisi koyduklarını hatırlayın. Daha genel olarak, büyüyen küresel polis devletine, neo-faşist seferberliğe ve şizofrenik kriz yönetimine yönelme eğilimi, Trumpizm'den çok önce apaçık ortadaydı ve Trumpizm'e bağlı değildir – Trump'ın Pentagon, Ulusal Güvenlik aygıtı içinde ve küresel polis devletindeki şirket yatırımcılarında ciddi bir desteğe sahip olduğundan söz etmiyorum bile (Trump hükümetine özgü bir şey olmayan ulusal güvenlik çevrelerinde açık çatışmalar ve bölünmeler olsa da).

Yirmi birinci yüzyıl faşizmi, bu küresel kapitalizm çağında ulus-devlet projesi olarak anlaşılabilir. Bu önemlidir zira neo-faşizme ilişkin en son tartışmalar onu sadece bu terimlerle çerçeveler ve milliyetçiliği faşizmin içkin bir özelliği olarak vurgular. Değişen kriz koşullarına ve hegemonyanın çöküşüne rağmen, Trumpizm ve devleti ele geçirmek isteyen diğer aşırı sağ güçlerin programatik içeriği kesinlikle ulusal değil küresel olduğu sürece yukarıda vurguladığım gibi ve 20. yüzyılın aksine, aşırı sağ gruplar arasındaki bugünkü milliyetçi söylem, tamamen siyasal-ideolojiktir. ABD'deki beyaz milliyetçiler gibi sivil toplumdaki neo-faşist gruplar, içe dönük bir ulusal programı destekleyebilir, ancak bu sivil toplum gruplarının tek başlarına bir sistem olarak faşizm olduğu anlamına gelmez. Faşizmin ortaya çıkması için, daha önce tartıştığım gibi, bu grupların sermaye ve devletle birleşmesi gerekir; ancak UKS'nin ekonomik milliyetçilikte bir çıkarı yok.

Son Sözcükler: Anti-Faşist Mücadelede Kimlikçi Siyasetin Ötesi

UKS, ulusal piyasalardan ve birikim çevrimlerinden farklı olarak temellerini küresel olanda bulduğu ve üyeleri kapitalist küreselleşmeyi ilerletmek ve yerel, ulusal ve bölgesel sermaye fraksiyonlarıyla rekabet etmek için ortak bir sınıf çıkarı ve bakış açısını paylaştıkları ölçüde yapısal olarak tanımlanmaktadır. Bu ortak sınıf çıkarılarının ötesinde, hiçbir zaman içsel olarak yekpare veya siyasal olarak birleşmiş bir grup olmadı. Küresel ekonominin kırılma noktasından endişe duyan ulusötesi elitler arasındaki reformcular, küresel finansal sisteminde ılımlı yeniden dağıtım önlemleri alınması ve ulusötesi düzenlenmesi çağrısı yaptılar (detaylı tartışma için bkz. Robinson, 2018c). 21. yüzyıl faşizmi ihtimallerine ilişkin uyarıda bulundular. Ancak bu reformcular krizin yoğunlaşmasıyla zemin kaybediyor gibi görünmektedir. Küresel kapitalist tarihsel blok çözüldükçe egemen gruplar içindeki bölünmeler ve iç çatışmalar tırmanmaktadır, bölünmeler faşizme karşı mücadelesinde tabi sınıflara siyasi ittifaklar kurma fırsatı sunabilir.

Kanımcıca, küresel polis devletine ve 21. yüzyıl faşizmine karşı mücadelenin başarılı olması için faşizme karşı birleşik cephe inşa etmemiz gerekmektedir. Ancak, herhangi bir geniş anti-faşist ittifak stratejisi, halk ve işçi sınıfı güçlerinin önderliğinde karşı hücumla birlikte küresel kapitalizmin ve krizinin net ve keskin bir analizini ön plana çıkarmalıdır. Bu, krize verilen daha aşırı sağ yanıtlara şu ana kadar karşı çıkan liberal ve reformcu siyasi elitler meselesini gündeme getiriyor. Elit reformculuğunun başarısız olmasının ve ulusötesi elitin küresel sermayenin yırtıcılığına ve açgözlülüğüne karşı çıkma konusundaki isteksizliği krize aşırı sağ yanıtın önünü açtığı ileri sürülebilir.

Krize verilen burada incelemeyeceğim sol yanıtın aşırı sağın yanıtına göre neden çok cılız olduğu konusunda daha geniş bir tartışma var. Kanımcıca, son on yıllardır UKS'nin bir temsilcisi olarak iktidarda olan siyasi sınıfın müflisten daha fazlası olduğunu (aşırı sağa yönelimi beslediğini) belirtmek hikâyenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Şirket dünyasının elitleri, siyasal ve kültürel "çokkültürlülüğü" ve "çeşitliliği" kucaklamaya başladığında, stratejileri, sosyal adalet ve anti-kapitalist dönüşüm taleplerini soğurma politikasıyla hadım etmeyi amaçladı. Strateji, işçi sınıfının, halk sınıflarının ve anti-kapitalizmin dilinin karanlığa gömülmesine yaradı. Devam eden aşağıdan isyanları yolundan döndürmeye, beyaz işçileri beyaz milliyetçiliğin bir "kimliğine" zorlamaya ve neo-faşist sağın kendilerini siyaseten örgütlemesine yardım etmektedir. (bu konularla ilgili geniş literatür söz konusu bkz. Haider, 2018; *Historical Materialism*, 2018; Johnson, 2017; Michaels, 2016; Reed, 2001; Kelley, 2016; Darder ve Torres, 2004; Street, 2017).

Peki ya akademi? Herhangi bir karşı-hegemonya, küresel sermayenin gücüne meydan okuyan özgürleştirici projelere bağlı organik entelektüelleri gerektirmektedir. Entelektüel elitin çoğu, kesinlikle Batı'da, 20. yüzyılın sonlarında, "farklılıklar" ve sonsuz parçalanma dünyasını göklere çıkaran, baskıcı sistemlerin çokluğu

arasında kapitalizmin “sıradan” bir sistem haline geldiği yeni kimlik siyasetinden çıkan post-modernizme döndü. Bu postmodern kimlik siyaseti, farklı grupların karşı karşıya kaldıkları belirli sömürü biçimlerine ve baskıya karşı mücadeleleriyle *kariştirilmemalıdır*. Etnik, ırksal, toplumsal cinsiyete dayalı ve cinsel baskı yüzeysel, tali değil, kapitalizmin kurucusudur. Bu baskı biçimlerinden kurtulmadan genel bir özgürleşme olamaz. Tüm özel baskı biçimlerinin, bu baskıları sürekli olarak yeniden yaratan küresel kapitalizmin daha geniş toplumsal düzenine dayandığı da aynı ölçüde doğrudur. Herhangi bir birleşik cephe hedefine proto-faşist sağ koysa da, radikal bir kapitalizm eleştirisine düşman olan liberal bir elit ve onların organik entelektüellerinin hegemonyasında bu sağa karşı zafer kazanamayız.

Postmodern anlatılar ve kimlikçi siyaset, 20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında bütün bir genç kuşağı, küreselleşme momentinde kapitalizmin son derece ihtiyaç duyulan Marksist eleştirisini benimsemekten uzaklaştırdı. En iyi kimlikçi siyaset, sembolik doğrulamayı, (çoğunlukla egemen bloktaki çeşitlilik anlamına gelen) çeşitliliği, hâkim toplumsal kurumlarda ayrımcılık yapmamayı ve küresel kapitalizmin *içinde* eşit katılımı ve temsili amaçlamaktadır. Ulusötesi elitler, kitlesel mücadeleleri, doğrudan soğurma değilse bile içermek için tehdit edici olmayan taleplere yönlendirmede etkili olan kanıtlanmış bir strateji olarak bu tür “çeşitlilik” ve “çokkültürlülük” siyasetini benimsemeye çok hevesliydi. Mesele yanlış anlaşılmasın diye, ben ve yukarıda anılan diğerlerinin onları anladığı gibi kimlikçi siyasetin kökenleri hâkim grupların aşağıdan radikal hareketleri ehlileştirme ve ezilen topluluklardan doğan elitleri soğurma stratejisine dayanmaktadır. Ancak bu topluluklar içerilemez. Çok önemli isyan her yerde patlak veriyor; parçalanmış mücadelelerin ve kendiliğindenciliğin çeşitliliğinin ötesine geçmek, küresel bir polis devletine doğru gidişi geri püskürtmek ve bu direniş üzerinde işçi sınıfı hegemonyası kurmak için, küresel kapitalizmin ve krizin yeniden canlandırılmış bir Marksist eleştirisini, 21. yüzyıl faşizminin toplumsal temellerini kazanabilecek özgürleştirici bir işçi sınıfı siyasetine bir rehber olarak öne sürmeliyiz.

Kaynakça

- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*, Londra: Verso.
- André, C. (2016) “Household Debt in OECD Countries: Stylized Facts and Policy Issues.” OECD, Economics Department Working Papers, No. 1277. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=ECO/WKP\(2016\)1&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=ECO/WKP(2016)1&docLanguage=En)
- Asmann, P. (2018) “Unregulated Private Security Firms Fuel LatAm Crime, Violence” (27 Mart), *Insight Crime*, <https://www.insightcrime.org/news/brief/unregulated-private-security-firms-fuel-latam-crime-violence-report/>
- Beinstein, J. (2018) “Las Nuevas Dictaduras Latinoamericanas”, *Agencia Latinoamericana de Informacion*. (16 Mart), <https://www.alainet.org/fr/node/191654>

- Beirich, H. ve S. Buchanan. (2018) "2017: The Year in Hate and Extremism", *Southern Poverty Law Center*, <https://www.splcenter.org/fighting-hate/intelligencereport/2018/2017-year-hate-and-extremism>
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge: Harvard University Press.
- Brown, A., W. Parrish ve A. Speri (2017) "Leaked Documents Reveal Counterterrorism Tactics Used at Standing Rock to 'Defeat Pipeline Insurgencies'", *The Intercept* (27 Mayıs).
- Darder, A. ve R. D. Torres. (2004) *After Race*, New York: New York University Press.
- Eco, U. 1995. "Ur-Fascism." *The New York Review of Books* (22 Haziran), <http://www.nybooks.com/articles/1995/06/22/ur-fascism/>
- Fahey, J. (2011) "Defense Industry Faces Profit Losses as Golden Decade Ends", *Associated Press*, (15 Ağustos), <http://2013rainbowroundtable.ning.com/profiles/blogs/defense-industry-faces-profit-losses-as-golden-decade-ends-about>
- Federal Reserve Bank of St. Louis. (2017) "Private Fixed Investment in Information Processing Equipment and Software", Graph compiled from U. S. Bureau of Economic Analysis, <https://fred.stlouisfed.org/series/A679RC1Q027SBEA>
- Federal Reserve Bank of St. Louis. (2018) "Federal Debt: Total Public Debt", (12 Mart), <https://fred.stlouisfed.org/series/GFDEBTN>
- Germanos, A. (2016) "US Special Ops Training in Latin America Tripled, Docs Reveal", *Common Dreams* (31 Ağustos), <https://www.commondreams.org/news/2016/08/31/us-special-ops-training-latin-america-tripled-docs-reveal>
- Graham, S. (2011) *Cities Under Siege: The New Military Urbanism*, Londra: Verso.
- Gramsci, A. (1973) *Selections from Prison Notebooks*, New York: International Publishers.
- Haider, A. (2018) *Mistaken Identity*, Londra: Verso.
- Hale, C., P. Calla ve L. Mullings. (2017) "Race Matters in Dangerous Times", *NACLA Report on the Americas*, 49(1): 81-89.
- Historical Materialism*. (2018) Special Issue on Identity Politics, 26(2).
- Johnson, C. (2017) "The Panthers Can't Save Us Now", *Catalyst* 1(1), <https://catalyst-journal.com/vol1/no1/panthers-cant-save-us-cedric-johnson>
- Kelley, R. D. G. (2016) "Black Study, Black Struggle", *Boston Review* (7 Mart), <http://bostonreview.net/forum/robin-d-g-kelley-black-study-black-struggle>
- Levine, Y. (2018) *Surveillance Valley: The Secret Military History of the Internet*, New York: Public Affairs.
- Marini, T. (2017) "Neo-Fascist and Far-Right: Conquering Europe", *BlogActiv/EU-Logos* (12 Nisan), <https://eulogos.blogactiv.eu/2017/12/04/neo-fascists-andfar-right-conquering-europe/>
- Maverick, J. B. (2018) "How Big is the Derivatives Market?" *Investopedia* (22 Ocak), <https://www.investopedia.com/ask/answers/052715/how-big-derivatives-market.asp>
- McLeod, G. (2014) "Forex Market Size: A Traders Advantage," *DailyFX* (23 Ocak), https://www.dailyfx.com/forex/education/trading_tips/daily_lesson/2014/01/24/FX_Market_Size.html
- Michaels, W B. (2006) *The Trouble with Diversity: How We Learned to Love Identity and Ignore Inequality*, New York: Metropolitan Books.

- O'Bryne, Mark. (2015) "\$100 Trillion Dollar Global Bond Market Poses 'Systemic Risk' to Financial System", *GoldCore* (31 Mart), <https://www.zerohedge.com/news/2015-03-31/100-trillion-global-bond-bubble-poses-%E2%80%9Csystemicrisk%E2%80%9D-fnancial-system>
- OECD. (2018) "Household Debt" (2 Şubat). <https://data.oecd.org/hha/householddebt.htm>
- Oxfam. (2015) *Wealth: Having It All and Wanting More*, <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/wealth-having-it-all-and-wanting-more-338125>
- Oyedele, A. (2017) "Americans Have \$12.58 Trillion in Debt - Here's What It Looks Like", *Business Insider* (17 Şubat), <http://www.businessinsider.com/us-household-debt-credit-ny-fed-q4-2016-2017-2>
- Patel, R. ve Jason W. Moore. (2017) *A History of the World in Seven Cheap Things*, Berkeley, California: University of California Press.
- Paxon, R O. (2004) *The Anatomy of Fascism*, New York: Vintage Books.
- Project on Defense Alternatives. (2010) "An Undisciplined Defense: Understanding the \$2 Trillion Surge in US Defense Spending", (8 Ocak), Washington, D. C.: Commonwealth Institute.
- Project on Defense Alternatives. (2011) "The Pentagon and Deficit Reduction", PDA Briefing Memo #47 (1 Mart 1), Washington, D. C.: Commonwealth Institute.
- Reed, A. (2001) *Class Notes*, New York: The New Press.
- Roberts, A., ve T. Mulier. (2015) "Billionaire Cartier Owner Sees Wealth Gap Fueling Social Unrest", *Bloomberg* (8 Haziran), <https://www.bloomberg.com/news/articles/2015-06-08/billionaire-cartier-owner-sees-wealth-gap-fuelingsocial-unrest>
- Robinson, W. I. (2004) *A Theory of Global Capitalism: Production, Class and State in a Transnational World*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Robinson, W. I. (2008) *Latin America and Global Capitalism*, Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Robinson, W. I. (2011) "Global Capitalism and 21st Century Fascism", *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/04/201142612714539672.html>
- Robinson, W. I. (2014) *Global Capitalism and the Crisis of Humanity*, New York: Cambridge University Press.
- Robinson, W. I. (2017a.) "Trumpism, 21st Century Fascism, and the Dictatorship of the Transnational Capitalist Class", *Social Justice* (20 Ocak), <http://www.socialjusticejournal.org/trumpism-21st-century-fascism-and-the-dictatorship-of-the-transnationalcapitalist-class/>
- Robinson, W. I. (2017b) "Global Capitalist Crisis and Trump's War Drive", *Truthout* (19 Nisan), <http://www.truth-out.org/opinion/item/40266-global-capitalist-crisis-andtrump-s-war-drive>
- Robinson, W. I. (2017c) "What Is Behind the Renegotiation of NAFTA? Trumpism and the New Global Economy", *Truthout* (24 Temmuz), <http://www.truth-out.org/news/item/41365-what-is-behind-the-renegotiation-of-nafta-trumpism-and-the-newglobal-economy>
- Robinson, W. I. (2018a) "Accumulation Crisis and Global Police State", *Critical Sociology*, 1-14.
- Robinson, W. I. (2018b) "The Next Economic Crisis: Digital Capitalism and Global Police State", *Race and Class*, 60(1): 77-92.

- Robinson, W. I. (2018). "Capitalism in the Twenty-First Century: Global Inequality, Piketty, and the Transnational Capitalist Class", Langman, Lauren ve David A. Smith (der.), *Piketty, Inequality and 21st Century Capitalism* içinde, Boston: Brill.
- Robinson, W. I. ve J. Sprague. (2018) "The Transnational Capitalist Class", M. Juergensmeyer, S. Sassen ve M. Steger (der.), *Oxford Handbook of Global Studies* içinde, New York: Oxford University Press.
- Robinson, W. I. ve M. Barrera. (2012) "Global Capitalism and Twenty-First Century Fascism", *Race and Class*, 53(3): 4-29.
- Santucci, A. A. (2010) *Antonio Gramsci*, New York: Monthly Review Press.
- Schwartz, B. (2018) "Billionaire Koch Brothers Network Unveils Phase One of Multimillion-Dollar Ad Campaign Against Trump's Tariffs." *CNBC* (20 Haziran), <https://www.cnn.com/2018/06/20/koch-brothers-unveil-first-ads-from-campaign-against-trumps-tariffs.html>
- Scutt, D. (2017) "Global Debt Has Hit an Eye-Watering \$215 Trillion", *Business Insider* (4 Nisan), <http://www.businessinsider.com/global-debt-staggering-trillions-2017-4?platform=bi-androidapp>
- Southern Poverty Law Center. 2018 [?] "Active Antigovernment Groups in the United States", *Southern Poverty Law Center*, <https://www.splcenter.org/activeantigovernment-groups-united-states>
- Srnicek, N. 2017. *Platform Capitalism*. Cambridge: Polity.
- State of Nature: Conversations on Social and Political Theory*. (2017) "Is Fascism Making a Comeback?", <https://stateofnatureblog.com/one-question-fascism-part-one/>
- Street, P. (2017) "Race v. Class? More Brilliant Bourgeois Bullshit from TaNehesi Coates", *Counterpunch* (15 Eylül), <https://www.counterpunch.org/2017/09/15/race-v-class-more-brilliant-bourgeois-bullshit-from-ta-nahesicoates/>
- The Economist*. (2016) "The Problem with Profits." 11 (26 Mart).
- The Economist*. (2018) "The Affair: Why Corporate America Loves Donald Trump", *Kapak Sayfası* (26 Mayıs).
- World Bank. (2017) World Development Indicators Data Base (15 Aralık), <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>

Demokrasinin Krizi mi Yoksa Kapitalizmin Krizi mi? Wolfgang Streeck-Jürgen Habermas Tartışması

Sanem Yamak¹

Köksal Çalışkan²

Öz

Kapitalizmin 1970'lerde başlayarak günümüze değin sürmekte olan krizi siyasal alanda da önemli sonuçlar doğurmuştur. Krizi aşmak için uygulanan neoliberal politikaların geniş toplumsal kesimler açısından sonuçları, artan yoksulluk, işsizlik ve yaşam standartlarında gerilemenin yanı sıra siyasal kararları etkileme kapasitelerinin de giderek azalması olmuştur. Bu çerçevede kapitalizmin krizinin ve bu krizin çözümü için uygulamaya geçirilen neoliberal politikaların siyasal alandaki etkisi, hali hazırda sınırlı bir demokrasi biçimi olan liberal demokrasinin de bir kriz içine girmesidir. Demokrasinin krizi beraberinde bu krizi açıklamaya yönelik birçok tahlili ve tartışmaları da getirmiştir. Bu tartışmalardan biri Avrupa özelinde demokrasinin içinde bulunduğu krizi siyasal iktisat perspektifinden ele alarak, kapitalizm krizi üzerinden açıklayan Wolfgang Streeck ile krizi bir meşruiyet krizi olarak gören Jürgen Habermas arasındaki tartışmadır. Bu çalışmada söz konusu tartışma üzerinden demokrasinin krizine ilişkin iki farklı perspektif ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Habermas, Streeck, Kriz, Avrupa Birliği, Kapitalizm, Demokrasi.*

The Crisis of Democracy or the Crisis of Capitalism? The Streeck-Habermas Debate

Abstract

The ongoing crisis of capitalism, which began in the 1970s and continued until the present day, had important consequences in the political sphere. The consequences of the neoliberal policies implemented for overcoming the crisis in terms of broader societal segments have been the gradual decline in the capacity to affect political decisions, as well as increase in the poverty rates, and decline in unemployment and living standards. In this context, the impact of the crisis of capitalism and the neoliberal policies implemented for the solution of this crisis in the political sphere is a crisis of liberal democracy, which is a limited form of democracy.

1 Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. E-posta: sanemyamak@gmail.com
ORCID Numarası: 0000-0002-9282-5485

2 Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. E-posta: koksalcalkiskan@karabuk.edu.tr
ORCID Numarası: 0000-0002-7255-6986
Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 215.02.2019 – 23.05.2019

The crisis of democracy has brought many analyzes and debates to explain this crisis. One of these debates is the discussion between Wolfgang Streeck, who discussed the crisis of democracy in Europe with a political economy perspective, explaining it through the crisis of capitalism and Jürgen Habermas, who sees the crisis as a crisis of legitimacy. In this study, two different perspectives on the crisis of democracy will be tried to be revealed.

Keywords: *Habermas, Streeck, Crisis, European Union, Capitalism, Democracy.*

Kapitalizmin yapısal olarak ürettiği krizlerle malul tarihinde 1870'lerin ve 1929'un ardından 1970'lerde başlayan ve günümüze kadar devam etmekte olan depresyon siyasal alanda kendini demokrasinin krizi biçiminde ortaya koymaktadır. Siyaset ile ekonomiyi birbirinden ayrı iki alan olarak gören liberal yaklaşım, iktisadi krizleri kapitalizmin yapısal krizleri olarak değil, dışsal nedenlerden özellikle de ekonomiye siyaset alanından yapılan müdahalelerden kaynaklı görürken, siyasal alandaki krizleri de ekonomiden bağımsız biçimde açıklamaya çalışmaktadır.³ Bu çerçevede 2008 krizi bir finansal kriz olarak adlandırılırken, liberal demokrasilerin içinde bulunduğu krizin kapitalizm ile olan bağlantısı da göz ardı edilmektedir. Ya da en fazla bu ikisi arasındaki bağlantı ideal bir demokrasinin ancak serbest piyasa kapitalizmi koşullarında işleyebileceği yönünde kurulmaktadır. Oysa kapitalizmin demokrasi ile oldukça problemleri bir ilişkisi vardır. Siyasal kararların alınmasına eşit katılım talebi olarak demokrasi, kapitalizm bağlamında, mülksüz çoğunluğun mülk sahibi azınlığın haklarına halel getirmeyecek şekilde ehlileştirilerek liberal temsili demokrasi biçimine dönüştürülmüştür. Bu çerçevede demokrasi, iktidarın seçim yoluyla belirlenmesi, genel ve eşit oy hakkı –ki mülksüz sınıfların mücadeleleri sonucunda elde edilebilmiştir-, kuvvetler ayrılığı, hukukun üstünlüğü gibi ilkeler temelinde şekillendirilmiş ancak, bu süreçte E. M. Wood'un işaret ettiği üzere “demos” içerilirken dışlanmış, mülksüz çoğunluğun siyasal kararlar üzerindeki etkisi büyük ölçüde kısıtlanmıştır (Wood, 2008: 242, 270; Alca vd., 2015: 85-86).

Liberal demokrasiler özellikle Avrupa örneğinde II. Dünya Savaşı sonrasında 1970'lerdeki krize kadar olan dönemde toplumun bu mülksüz çoğunluğunun siyasal kararlar üzerinde etkili olabildiği bir dönem yaşamışlardır. 1929 krizi sonrasında uygulamaya konulan Keynesyen refah politikalarının yanı sıra sınıf mücadelesindeki dengeler ve alternatif bir sistem olarak Sovyet tipi rejimlerin varlığı, toplumun sosyal adalet taleplerinin dikkate alınmasını ve bu çerçevede piyasaların kontrol altına alınmasını gerekli kılmış, kapitalizm demokrasi ile zorunlu olarak uzlaşmıştır. Ekonomi alanında Keynesçiliğin, siyasal alanda ise sosyal

3 Son yıllarda demokrasinin krizine yönelik birçok çalışma ortaya çıkmıştır. Bu çalışmaların kısa bir değerlendirilmesi ve krizin siyasal kültürel bağlamda bir analizi için bkz. (Çalışkan, 2018).

demokrasinin etkin olduğu bu dönemde iktisadi büyüme ile reel ücret artışları bir süre birlikte sürdürülebilmiştir. Kapitalizm tarihinde oldukça istisnai bir durum teşkil eden bu uzlaş, krizin temel nedeni olan kâr oranlarındaki düşme ile birlikte bozulmuş; sermaye, işçi sınıfının o güne kadar elde ettiği kazanımlara ve piyasalar üzerindeki düzenlemelere karşı ciddi bir saldırıya geçmiştir. Uygulamaya konulan neoliberal politikalar, özellikle emeğin sömürsünün arttırılması yoluyla her ne kadar sermayenin en büyük kesimlerinin kârlarını büyük oranda arttırsa da krizi ortadan kaldıramadığı gibi hem uluslararası hem de ulusal düzeylerde siyasal krizlere neden olmuştur. Gelir dağılımını toplumun geniş kesimleri aleyhine giderek bozan neoliberal politikalar, bazı ülkelerde demokrasinin tamamen ortadan kaldırıldığı koşullarda uygulamaya konulurken, birçok ülkede de siyasal karar alma süreçleri giderek demokratik mekanizmaların dışına çıkarılmıştır.

Günümüzde gelinen noktada “gelişmiş demokrasiler” olarak görülen birçok Avrupa ülkesinde neoliberal politikaların olumsuz sonuçları ile karşı karşıya kalan geniş kitleler sorunlarına mevcut demokratik mekanizmalar içinde çözüm bulamamakta, güçlü sol örgütlenmelerin yokluğunda popülist aşırı sağ oluşumlar giderek güçlenmektedir. Almanya’da seçimlerden güçlenerek çıkan AfD⁴, Fransa’da Marine Le Pen’in⁵ oylarındaki artış, Macaristan ve Polonya’da iktidara gelen aşırı sağ partiler⁶ bunun örnekleridir. Birçok Avrupa ülkesinde hâlihazırdaki neoliberal hükümetler Fransa’da Emmanuel Macron⁷ hükümeti örneğinde olduğu gibi emeğe yönelik saldırılarını arttırmakta, buna karşı oluşan ve Sarı Yelekliler olarak adlandırılan toplumsal tepki ise güçlü sol örgütlenmelerin yokluğunda popülist sağın etkisine girme tehlikesini barındırmaktadır. Neoliberal kemer sıkma politikalarına tepki sonucu iktidara gelen Yunanistan’daki Syriza⁸ hükümeti ise Avrupa Birliği içinde radikal politikalara yönelmeksizin kemer sıkma politikalarının dışına çıkılamayacağını, geniş toplumsal kesimlerin taleplerinin uygulamaya geçirilemeyeceğini göstermiştir.

Liberal demokrasinin kapitalizmin siyasal biçimlerinden yeganesi değil sadece biri olduğu ve kriz dönemlerinde mevcut sınıf dengeleri ve mücadelelerinin büyük oranda belirleyici olduğu dikkate alındığında, günümüzde savaş sonrası dönemin sosyal demokrasisine dönme seçeneğinin oldukça zayıf bir ihtimal olduğu, iki savaş arası dönemin faşizminin de insanlık tarihinde bir sapma değil her zaman yeniden

4 Almanya için Alternatif Partisi. Şubat 2013’te kurulan sağ popülist ve Avrupa Birliği’ne kuşku ile yaklaşan, göçmen karşıtı parti, 2017 seçimlerinde oylarını %12,6’ya çıkararak parlamentoda üçüncü parti olmuştur.

5 Marine Le Pen. Fransa’da aşırı sağcı Ulusal Cephe Partisi’nin lideri. 2017 Cumhurbaşkanlığı seçiminde birinci turda 21,30, Emmanuel Macron ile yarıştığı ikinci turda ise 33,90 oranında oy almıştır.

6 Macaristan’da Victor M. Orban liderliğindeki milliyetçi-muhafazakar ve sağ-popülist çizgideki Macar Yurttaş Birliği (FIDESZ) partisi 2010 yılından beri iktidardadır. Polonya’da ise Jaroslaw Kaczyński liderliğindeki AB karşıtı sağ popülist Hukuk ve Adalet Partisi 2015’te tek başına iktidara gelmiştir.

7 Fransa’da 2017 Cumhurbaşkanlığı seçiminde ilk turda 24,01, ikinci turda 66,1 oy alarak Cumhurbaşkanı seçilen ve neoliberal politikalar uygulayan teknokrat.

8 Alexis Tsipras liderliğindeki Radikal Sol Koalisyon (SYRIZA) Yunanistan’da 2004 yılında sol ve radikal sol partilerin bir koalisyonu olarak kurulup, 2012’de siyasal bir partiye dönüşmüştür. 2015 seçimlerinden birinci parti olarak çıkmıştır.

ortaya çıkabilecek bir seçenek olduğu göz önünde bulundurulduğunda, otoriter rejimlerin ve aşırı sağın yükselişi oldukça endişe verici görünmektedir.

Bu çalışmada, demokrasi krizini siyasal iktisat yaklaşımı çerçevesinde ele alan ve bu krizin ancak kapitalizmin krizi bağlamında anlaşılabilmesine dikkat çeken, Avrupa Birliği'ni, özellikle de parasal birliği neoliberal politikaların bir uygulama aracı ve bu çerçevede Avrupa'da ulusal demokrasilerin işlemlerini engelleyen bir faktör olarak gören Wolfgang Streeck ile bir ulusüstü demokrasi projesini uygulanabilir bulan Jürgen Habermas arasındaki tartışma çerçevesinde Avrupa'da demokrasinin krizine ilişkin iki farklı perspektif incelenecektir.

I. Wolfgang Streeck: "Demokratik Kapitalizm"den "Piyasa Adaleti"nin Hâkimiyetine

Akademik hayatına 1960'lı yıllarda Frankfurt Üniversitesi'nde sosyoloji bölümü öğrencisi olarak başlayan Wolfgang Streeck, ilgisini daha çok endüstriyel ilişkiler alanına yöneltmiş, bu alanda sendikalar, işyeri katılımı, kurumsal yönetim gibi konulara yoğunlaşmıştır. Streeck bu dönemdeki çabasının "kurumsal düzenleme yoluyla sermaye-emek ilişkisini evcilleştirecek güçlü sendikalara sahip demokratik bir toplum için olanakları, bunun için ne tür bir kurum ve ne tür bir siyasal hareketlilik gerektiğini araştırmak" olduğunu ifade etmiştir (Chesta ve Streeck, 2016: 8). Çalışmalarının arkasındaki ana itki "demokratik kapitalizmi" sürdürmeye ve genişletmeye dönük reformist bir program oluşturmaktır (Chesta ve Streeck, 2016: 8). 1970'lerde Columbia Üniversitesi'nde eğitimine devam eden Streeck bu perspektifini korumuş ve giderek ampirik çalışmalara yönelmiştir. Bu çalışmalarda aralarında Colin Crouch'un da bulunduğu bir grup ile birlikte kapitalist bir ekonomide emeğin çıkarlarının demokratik bir siyaset yoluyla nasıl korunacağı sorunu ile meşgul olmuştur. 1995'te Almanya'ya dönen ve Max Planck Enstitüsü Müdürü olan Streeck, 2000'li yıllardan itibaren artan finansallaşma karşısında bu yönde bir programın olanaksızlaştığı ve artık bir "post-demokrasi"⁹ çağına girildiği fikri ile küresel kapitalizmin ve onun krizinin analizine yönelmiştir. Bunu ise karşılaştırmalı siyasal iktisat çerçevesinden ziyade tarihsel ve neo-kurumsalcı bir perspektiften yapmıştır (Chesta ve Streeck, 2016: 9). Bu çerçevede kapitalizmin günümüzdeki krizini 1970'lerde başlayan krizin bir aşaması olarak değerlendirmiş ve demokrasinin krizini de bu bağlama yerleştirmiştir.

2011 yılında yayınlanan "Demokratik Kapitalizmin Krizi" ve 2012 yılında yayınlanan "Piyasalar ve İnsanlar: Demokratik Kapitalizm ve Avrupa Bütünleşmesi" ile "Eski Dünyanın Yıkıntıları Üzerine: Demokrasiden Piyasa Toplumuna" başlığını taşıyan makalelerinde Streeck (2011: 5), öncelikle günümüzdeki krizi anlamanın yolunun, büyük ölçüde, II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan "demokratik

9 Colin Crouch, Post-demokrasi kavramı ile 1990'ların sonuna gelindiğinde sanayileşmiş ülkelerin birçoğunda, iktidarda hangi parti olursa olsun, hükümetlerin toplumun ayrıcalıklı kesimlerinin çıkarları lehine politikalar izlenmesi yönünde yoğun bir baskının olduğu ve işçi sınıfının "sayısal çöküşü" nedeniyle bu politikalarla karşı duracak hiçbir gücün ortaya çıkamadığı bir ortamda politikanın, giderek daha önce de olduğu gibi "ayrıcalıkların oluşturduğu çeşitli kesimlerin çıkarlarına hizmet eden bir şeye" dönüştüğü bir durumu işaret etmektedir (Crouch, 2016: 7).

kapitalizm”in dönüşümünü anlamaktan geçtiğini vurgulamakta ve söz konusu dönüşümü, yani piyasa üstünlüğü lehine demokrasinin nasıl sınırlandırıldığını, siyasal iktisat bakış açısından ele almaktadır.

Kapitalizm ile demokrasi arasındaki gerilimli ilişkiye ve kapitalistlerin, mülksüz çoğunluğun piyasayı tehdit edeceği endişesi ile her zaman bir demokrasi korkusuna sahip olduklarına dikkat çeken Streeck, bu gerilimin iki savaş arası dönemde belirginleştiğinin altını çizmektedir. Bu dönemde burjuvazi işçi hükümetlerinin iktidara gelmesinden korkarken, sol da demokrasiye karşı sermaye, ordu ve aristokrasiden kurulu bir koalisyonun yapacağı bir darbe endişesi taşımış ve bu dönemin faşist rejimlerini de demokrasi ile kapitalizm arasındaki uyumsuzluğun birer kanıtı olarak değerlendirmiştir (Streeck, 2011: 6; 2012b: 61).

Yukarıda da değinildiği üzere II. Dünya Savaşı’nın ardından bir taraftan Avrupa’da işçi sınıfının mücadelesi diğer yandan Sovyetler Birliği’nin etki alanını genişletmesinden duyulan endişe ve savaş sonrasında ekonominin yeniden yapılandırılması yönündeki çabalar kapitalistleri tavizler vermeye zorlamıştır. Streeck de bu çerçevede savaş sonrası dönemde “kapitalizmin (...) geniş çaplı bir politik kontrole tabi olması (...) gerektiğine dair bir varsayım[ın]”¹⁰ kabul gördüğüne işaret etmektedir (Streeck, 2011: 6).

Savaş sonrası dönemde tesis edilen bu siyasal sistemin meşruluğu tam istihdam gibi toplumun büyük çoğunluğunun yararını gözeten amaçlar doğrultusunda piyasa ekonomisine yapılan müdahalelere dayanmıştır (Streeck, 2012b: 61-62). Streeck’e göre bu sistemi belirgin yapan, birbirleriyle rekabet halinde olan “piyasa adaleti” ile “sosyal adalet” prensiplerinin eşzamanlı olarak kurumsallaşması olmuştur. Piyasa adaletini büyük ölçüde piyasa belirlerken, sosyal adalet ise “kültürel normlarla ölçülür, adalet, hakseverlik ve karşılıklılıktan oluşan kolektif tasavvurları takip eder, ayrıca sağlık, sosyal güvenlik, toplumsal yaşantıya katılım, iş güvenliği, sendikal haklar gibi insan haklarını tanır” (Streeck, 2012b: 62). Ancak bu iki adalet ilkesini aynı anda uygulamak birbirleri ile olan çelişkili ilişkileri nedeniyle pek de kolay değildir. Özellikle piyasalar “piyasa süreçlerini alt üst etme ihtimali” nedeniyle – daha doğrusu kârları azaltacağı endişesi ile- sosyal adalet ilkeleri uyarınca piyasalara yapılacak müdahalelere kuşku ile yaklaşmaktadır (Streeck, 2012b: 63). Fakat kapitalizmin içinde bulunduğu konjonktürde bu uzlaşma bir zorunluluk halini almıştır.

Siyasetin müdahalelerinin, piyasanın işleyişini bozacağı argümanı, o günden beri ana akım iktisatçılar, standart kamu tercihleri teorileri ve günümüzün yeni kurumsalcı ekonomi teorisi tarafından ileri sürülmüş, bunların bakış açısından da krizler “sorumusuzca” davranan politikacıların piyasaya olan müdahaleleri ile açıklanmış ve düzgün bir şekilde işlemek için kapitalizm[in] keyfi politik müdahalelere karşı, anayasal olarak kutsallaştırılmış mülkiyet hakkı ve piyasanın bağımsız düzenleyici

10 Bu çalışmada yararlanılan Almanca ve İngilizce kaynaklar makalenin yazarlarınca tercüme edilmiştir.

otoriteler, seçim baskısından kesin bir şekilde korunan merkez bankaları; Avrupa Komisyonu ya da Avrupa Adalet Mahkemesi gibi yeniden seçilebilme endişesi taşımayan uluslararası kurumlar ile kural-bağımlı ekonomi politikası gerektirdiği ifade edilmiştir (Streeck, 2011: 7).

Buna karşın sosyal adalet perspektifinden ise, “eşitsiz sözleşmelere dayanan ve bu yüzden Matthaeus prensibine¹¹ göre sürekli kümülatif avantajlar üreten bir sistemde demokratik sınıf mücadelesi zorunlu bir düzeltmedir” (Streeck, 2012b: 63). Fakat sermaye, piyasaya yapılan bu müdahalelere kriz ile cevap verebilir. Neoliberalizm ile sermaye piyasalara sosyal adalet ilkeleri çerçevesinde yapılacak müdahale ihtimalini ortadan kaldırmıştır (Streeck, 2012b: 64). Gerçekten de Streeck’in ifade ettiği gibi, 1970’lerin krizinin ana nedeni olan kâr oranlarındaki düşmeyi tersine çevirmek üzere uygulamaya konulan neoliberal politikalar ile sermaye, piyasa adaletini hâkim kılma yönünde çok önemli bir yol kat etmiştir ve demokrasinin krizi de ancak bu bağlamda anlaşılabilir.

Streeck’e göre (2012b: 64), sermayenin piyasaların demokratik düzenlemelere karşı korunması talebi iki yolla gerçekleştirilebilir; “yurttaşların neoliberal bir yeniden eğitime tabii tutulması” ve 1970’li yıllarda Şili örneğinde olduğu gibi demokrasinin ortadan kaldırılması. Ancak günümüzde demokrasi ile kapitalizm arasındaki gerilimi ortadan kaldırmaya yönelik bu iki çözüm yerine izlenen yol, siyasal iktisadi kurumların reformları aracılığıyla piyasanın siyaset üzerine sürekli bir önceliğinin yerleştirilmesidir. Bu stratejinin enstrümanları şöyle sıralanabilir; “bağımsız merkez bankaları ile yürütülen bir ekonomi politikasına ve seçim sonuçlarına karşı bağımsızlık kazanmış bir bütçe politikasına geçiş (...); iktisadi kararları düzenleyici kurumlara ve uzmanlardan oluşan kurullara devretmek (...); devletleri ve siyasetlerini hukuksal [olarak] bağlayan (...) borçlanma frenleri” (Streeck, 2012b: 65).

Bu reformların amacı, ileri kapitalist devletlerin, ekonomiye müdahale etmeyeceklerini ya da yalnızca piyasa adaletinin icra edilmesi için müdahale edeceklerini garanti altına alarak, sermayenin güvenini sürekli kazanacak şekilde yapılandırmaktır (Streeck, 2012b: 65). Bu süreçte piyasa adaletinin destekçileri, sosyal adaleti “siyasal” yani “kirli ya da yozlaşmış” olmakla itham ederek ve siyasetin, iktidar ve ilişkilere göre dağıtım yaptığını ima ederek üstünlüğü kazanmayı denerken, buna karşın piyasanın ise kişisellik dışı oluşu ve dolayısıyla da “siyazetsiz”, yani evrensel kriterlere göre ve –dolayısıyla– “temiz” işlediğini ileri sürmektedirler (Streeck, 2012b: 65). Ancak Streeck’e göre bu ithamlar gerçeği yansıtmamaktadır, çünkü piyasa, yukarıda bahsedilen “kümülatif avantajlandırma” ilkesine göre çalışırken ve kararları genellikle karar vericiden bağımsız olarak görülürken, siyasetin müzakere etme yeteneği ve siyasal kararların belirli sorumlu karar vericilere dayandığı gerçeği görmezden gelinmektedir (2012b: 65-66).

11 Bu prensip “kimin varsa, ona verilir; kimin ama bir şeyi yoksa ondan ne sahipse alınır” argümanına dayanmaktadır.

Piyasa Adaleti Hâkimiyetinin Bir Aracı Olarak Avrupa Birliği ve Euro

Demokrasi ve kapitalizm arasındaki gerilimi ve günümüzde piyasanın öncelikli kılınması yönündeki politikaları bu şekilde açıklayan Streeck'in Avrupa Birliği ve özellikle Euro'ya yaklaşımı da bu temel tezleri bağlamında anlaşılabilir. Avrupa bütünleşmesinin küreselleşme ve giderek finansallaşmanın yanı sıra halkları güçsüzleştirip, piyasaları güçlendirmeye neden olduğunu işaret eden Streeck (2012a: 64) için Euro, piyasa adaletinin hâkim kılınmasına dönük neoliberal politikaların Avrupa çapında uygulanmasını mümkün kılmaya dönük bir araç olarak işlev görmektedir. Euro bunu "siyaset yoluyla siyasetten arındırılan piyasa ekonomisi idealine çok yaklaşan" bir "siyasal yetki" (*politische Jurisdiktion*) ortaya çıkararak yapmıştır (Streeck, 2012b: 66). Bu siyasal yetki; "parlamentosuz ve hükümete bir ekonomi politik" ile devalüasyon hakkında vazgeçmiş ulus devletlerden oluşmaktadır ve neoliberalizme uygun olarak, "siyasal keyfiliğin" önüne geçilmesi ve hükümetleri neoliberal araçlar ile bağlamak manasına gelmektedir (Streeck, 2012b: 66). Bu araçlar, "esnek işgücü pazarı yoluyla üretimin ve rekabet becerisinin artırılması, düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, yüksek işgücü, bir yeniden metalaştırmaya göre ayarlanmış refah devleti" ilkelerinden oluşmaktadır (Streeck, 2012b: 66).

Dolayısıyla Euro'nun girişi, bir toplumun, var olan kurumları ve gelenekleri dikkate alınmadan piyasa toplumuna dönüştürülmesine örnek olarak gösterilebilir. Hatta devalüasyon hakkının kaldırılması, "tek bir ekonomi ve toplum modelinin, ortak para birimine geçen ülkelerin hepsine aşılması" olarak nitelendirilebilir (Streeck, 2012b: 66). Bu aşılama, Karl Polanyi'nin gösterdiği gibi 19. yüzyılda uygulanan altın standardına benzer şekilde, bir yandan "sosyal düzenlerin ve yaşam tarzlarının benzeştirilmesini" amaçlarken, diğer taraftan "devletleri ve siyasetlerini, piyasalar ve onların kendi kendini düzenleyici" mekanizmaları ile "ikame ederek", "piyasaların ve piyasa ilişkilerinin" evrenselleşmesinin tetikleyicisi olarak etkiye bulunmaktadır (Streeck, 2012b: 66-67).

Ancak bu politikaların olumsuz sonuçları çok geçmeden fark edilmiş ve son yıllarda yaşanan ekonomik, finansal ve mali krizler içerisinde Avrupa'da bu aşılama karşı bir hareket ortaya çıkmıştır. Çünkü "kendi yaşam dünyaları" ile "kapitalist rasyonelliğin" emrettiği yaşam tarzı aynı olmayan ülkelerde "bütçe açıkları, devlet borçlanmaları ve kredi ve fiyat balonları" oluşmuştur (Streeck, 2012b:67). Bu karşı hareket neoliberaler tarafından reformlarla üstesinden gelinebilecek bir "yönetilemezlik problemi" olarak nitelendirilmektedir ki, bu reformlar kimin diğerine ne kadar borçlu olduğu, harcamaların kimlerce ne oranda üstlenileceği ve kimlerin bundan faydalanma hakkı olduğu gibi tartışmalarla sonuçlanmakta ve sonuçta "halklar arasında büyüyen çatışmalar" haline gelmektedir (Streeck, 2012b: 68). "[P]iyasaya kesinkes siyasal düzenlemelere karşı bağımsızlık kazandıran ve Avrupalı devletler sistemini uluslararası neoliberal konsolide devlet olarak sağlamlaştıran"

neoliberal araçlara karşı ne yapılabileceği konusunda Streeck'in önerisi ise, ulus devletlere "devalüasyon" hakkını geri vermektir (2012b: 68). Devalüasyon yanında diğer bir adalet sağlama mekanizması artan vergilendirme sistemidir ancak, ortak para rejimi her iki aracı da kaldırarak adalet prensibini görmezden gelmiştir (Streeck, 2012b: 69).

Euro Yerine Esnek Para Birimi Rejimi

Bu çerçevede "ulusal para birimleri" ile birlikte ülkelerin daha önce sahip oldukları "devalüasyon" hakkını ellerinden aldığı için parasal birlik, Streeck'e göre "siyasal bir hata[dır]" ve bu hatayı, Avrupa siyasal bütünleşmesinin tamamlanması ile daha da derinleştirmek yerine, "esnek döviz kurlarının düzenlenmiş sistemine geri dönüş yoluyla" ortadan kaldırmak mümkün olabilir (Streeck, 2012b:70-71). Bretton Woods'u örnek olarak gösteren Streeck, bu tür bir para rejiminin "güçlü sendikalar ve komünist partilere sahip Fransa ve İtalya gibi ülkeleri, sosyal birlik ve iç barışlarını tehlikeye atacak reformlara zorlamadan (...) serbest ticaret sistemine entegre etmeyi" (Streeck, 2012b: 71) başarabildiğine dikkat çekmektedir. İkinci olarak böyle bir para rejimi Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkelerin "iç yapılarının zorla benzeştirilmesi[nin]" ve üye ülkeler arasında "güçlülerin zayıf ülkelere hükmetmesin[in]" (Streeck, 2012b: 71) önüne geçilmesine izin verecek niteliktedir.

Euro yerine geçecek sistemin nasıl olabileceği konusunda Streeck, Avrupa Topluluğu (AT) zamanında 70'li yıllarda altı ülkede uygulanan "Para Yılı" ¹² örneğini vermiştir. Ulusal paraların "gevşek bir bağlantısı" biçimindeki bu sisteme geri dönmek söz konusu olursa, bu modelle beraber ulusal para birimlerinin yanında Euro "ana para birimi" olarak var olmaya devam etmeli, bununla beraber ulusal paraları "spekülatif saldırılardan" korumak için sermaye akışı kontrolleri de uygulanmalıdır (Streeck, 2012b:72).

Görüldüğü üzere Streeck temelde AB'ye üye ülkeler arasındaki iktisadi farklılıklara ve ortak para rejimi altında daha zayıf ekonomilerin sahip oldukları dezavantajlara dikkat çekmekte ve bunları aşmanın yolu olarak da Keynesyen dönemde devletlerin elinde önemli araçlar olarak iş gören, devalüasyon, artan vergilendirme ve sermaye akışları üzerinde kontrol yeteneklerinin ulus devletlere geri verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Streeck, Euro yanlılarının önemli bir argümanı olan "Euro'dan çıkışın maliyeti[ne]" dikkat çekmekte ve bu maliyetin krizde olan ülkelere yapılan ve pek de başarılı olmayacağını ileri sürdüğü mali yardımları aşmayacağını iddia etmektedir. Bu konuda Euro yanlılarının bir diğer argümanı ise "Euro başarısız olursa, Avrupa başarısız olur" ("*Scheitert Euro, scheitert EU!*") sloganıyla ifade edilen Euro'dan çıkışın sadece ekonomik değil siyasal bir maliyeti de olacağı argümanıdır ki, Streeck'e göre, bu argümanın dayandığı "Avrupa birleşmesi ile Avrupa Parasal Birlik'in bir tutulması" yönündeki kabulün ortadan

12 Bu kavram "Tüneldeki yılın" olarak da bilinmektedir. Avrupa Topluluğu'nda 1972'de yürürlüğe gire ve üye ülke paralarının birbirleri ve Amerikan Doları karşısında belli bir sınır içinde dalgalanmasına izin veren sistem.

kaldırılması gerekmektedir. Üçüncü olarak Euro'dan vazgeçmenin "sınırları kapama" anlamına geleceği argümanına karşı Streeck, Euro'nun "90'lı yıllarının küreselleşme heyecanının bir yaratığı" olduğunu ve bu heyecanın ulus devletin "demode" ve "gereksiz" olarak görünmesine yol açtığını ileri sürmekte ve "günümüzün Avrupa koşulları altında ulus devletsel egemenlik olmadan toplumsal demokrasiye sahip olunama[z]" demektedir (Streeck, 2012b: 72).

Finans Krizi ve Kapitalizmin Meşruluk Krizini "Zamanı Satın Alarak" Çözmenin

Eleştirisi

Demokrasinin bugünkü krizinin kapitalizmin krizini göz önünde tutmadan anlaşılamayacağını ileri süren Streeck'e göre (2013a: 57), günümüzdeki finans krizi "II. Dünya Savaşı sonrası kapitalizminin uzun neoliberal transformasyonunun geçici son noktası", yani her biri başka bir krize yol açan "1970'lerin enflasyonu, bunu takip eden on yılda başlayan kamu borçlanması ve hem hane halklarının, hem şirketlerin, hem de sanayiciler ve finans sektörünün 1990'ların ortasından itibaren giderek artan borçlanması" biçiminde evrelerden oluşan "tarihsel bir dizinin parçası[dır]" (Streeck, 2016: 7-8).

Bu süreçte, kapitalist ülkelerde büyümenin gerilemesine paralel biçimde görülen diğer olgular, giderek artan bölüşüm eşitsizliği ve toplam borçlanmadaki yükselme; siyasal düzeyde, seçimlere katılmada azalma, sendikaların güç yitirmesi, grevlerin ortadan kalkması; bunlara koşut biçimde bölüşüm alanlarındaki çatışmanın giderek emek piyasalarından sosyal politikaya, ardından finans piyasalarına ve son olarak da "giderek daha soyut, insani yaşam deneyimi ve demokratik siyasetten uzaklaştırılmış eylem alanlarına" kayması iken devletin de "vergi devletinden borç devletine, oradan da konsolidasyon devletine" doğru bir dönüşüm geçirmesidir (Streeck, 2016: 9).

Streeck kendi ifadesiyle (2016: 16), "günümüz kapitalizminde devlet ve siyasetin değişen rolünü aydınlatmak için de devletin mali krizinin kapitalizmin finans kriziyle iç içe geçişinin izini sürmeye" önemli bir yer ayırdığını belirtmektedir. Adalet ve bölüşüm sorunlarının kapitalizmin doğasında bulunduğu dikkat çeken Streeck (2016: 17), ekonomik büyüme devam ettiği sürece, kapitalistlerin yaratılan değerlerin bir bölümünü sermaye sahibi olmayanlara aktarabildiklerini, ancak, 1970'lerde olduğu gibi bu büyüme düşmeye başladığında, bölüşüm çatışmasının "zirve" yaparak, siyasetin sosyal barışı sağlamasının da zorlaştığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla "[b]u durumda *politik-toplumsal bir denge*, genellikle ancak *ekonomik bir dengesizlik* pahasına yaratılabilir"¹³ yani, "1960'ların sonlarından bu yana ilkin yüksek *enflasyon* şeklinde, ardından hızla yükselen ve -kümülatif olmasından dolayı- Keynesçi olmayan *kamu borçlanması* biçiminde, bunun peşindense özel borçlanma imkânlarının aşırı derecede genişletilmesi yoluyla"¹⁴ (Streeck: 2016: 17). Streeck'e

13 Vurgular yazarın kendisine aittir.

14 Vurgular yazarın kendisine aittir.

göre (2016: 17), tüm bunlar geçici birer çözümdür ve zamanla bir sonraki krizin nedenleri haline gelmektedirler. Denkleştirici para politikası uygulamalarının yol açtığı enflasyon faiz oranlarını yükseltmiş, işsizliği arttırmış; enflasyonu düşürmeye yönelik politikalar ise kamu borcunun artmasına neden olmuştur (Streeck, 2011: 11-12).

Streeck'e göre (2016: 18), "üretimin kamusal karakteriyle üretim çıktılarının özel mülk olarak edinilmesi arasındaki çatışma" kamu borçlanmasının ardındaki muhtemel nedendir ve bu çatışma giderek keskinleşmektedir. Çünkü bugün sermayenin kaçmasını engellemek, ekonomik büyümeyi devam ettirmek, kamu gelirlerini arttırmak için yatırımları çekecek vergi muafiyetleri vermek gerekmektedir. Ancak gerçekte olan büyüme oranlarının vergi artış hadleriyle eşzamanlı düşüşüdür (Streeck, 2016: 18-19). Üstelik yatırımcılar sadece vergilerin düşmesini ve vergi muafiyetleri değil aynı zamanda hükümetlerden çeşitli altyapı yatırımları da talep etmektedirler. Sonuç, "tüketimden alınan vergilerin yükselmesi ve sosyal güvenlik katkı paylarının artırılması gibi yollarla düşük ve orta gelirliilerin daha fazla vergilendirilmesi eğilimidir – yani bir bütün olarak bakıldığında, sürekli daralan bir vergi sistemi" (Streeck, 2016: 19). "Borç devletinden konsolidasyon devletine geçiş" ise tam da bu noktada bir anlam kazanmaktadır. Kamu bütçelerinin konsolidasyonun giderlerin kısılması yoluyla gerçekleştirildiğine dikkat çeken Streeck (2016: 20), yatırımcıların güvenini kazanmaya çalışan devletlerin "neoliberal reform" çizgisinde bir kemer sıkma politikası uyguladıklarını belirtmektedir.

Kapitalizmin Demokrasiden Arındırılması Sürecinde Avrupa Birliği'nin Rolü

Streeck (2016: 119), özellikle "vergi devletinden borç devletine geçiş" olarak adlandırdığı süreçte, "ulus devletlerin egemenliğinin 'piyasa güçleri' tarafından sınırlandırılması[ının] (...), kurucu halkların demokratik karar alma özgürlüğünün kısıtlanmasına karşılık, devletin finansmanı için giderek vazgeçilmez hale gelen piyasa halkının güçlenmesi" anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Bu durumda Streeck'in "[u]lusal düzlemde demokrasinin koşulu" olarak nitelediği ulusal egemenliğin gerilemesi sonucuyla ile karşı karşıya kalınmaktadır (Streeck, 2016:119). Streeck'e göre (2016: 123) ulusal hükümetlerin "uluslararası *yönetişimin*" gözetimi ve düzenlemesi altına alınmasıyla birlikte yurttaşların "politik üretim araçlarını" kaybetmeleri sonucunda, kapitalizm, demokrasi karşısında zafer kazanacaktır. Bu bağlamda egemenliğin ulusüstü kurumlara devredilmesi piyasa güçlerinin talep ettiği piyasa adaletinin sağlanması için, "kapitalizmin demokrasiden arındırılmasının bir aracıdır" (Streeck, 2016: 127).

Bu sürecin ortaya çıkaracağı konsolidasyon devletinin "uluslararası ölçekte birçok seviyeli yönetim şeklinde tesis edil[diğini]" ileri süren Streeck (2016: 129), "uluslararasılaşma ve ulussuzlaştırma ile diğer tarafta liberalleştirme arasındaki bağlantı[yı]" Hayek'in daha 1939'da ortaya koyduğuna dikkat çekmektedir. Hayek, "Devletlerarası Federalizmin Ekonomik Koşulları" başlıklı makalesinde, uluslararası

barışın korunabilmesi için oluşturulacak bir federasyonun ekonomi politikasının liberal olması gerektiğini savunmuştur (Streeck, 2016: 131-132). Streeck'e göre (2016: 133) Hayek'in bu makalesi "günümüzdeki Avrupa Birliği'nin [bir] inşaat planı niteliğinde[dir]" ve entegrasyon sürecinin ilerlemesi ile AB'nin "Hayek'in ileriye yönelik olarak tarif ettiği içsel politik ve ekonomik mantığı sayesinde katılan ulusal ekonomilerin liberal dönüşümü ve piyasa adaleti yerine sosyal adaletin hüküm sürdüğü farklı ulusal projelerin budanması için uzun vadede güvenilir ve zamanla giderek de güçlenen bir motor olduğu ortaya çık[mıştır]". Bu doğrultuda Streeck'e göre (2016: 142-143) piyasaların istediği güveni sağlamak, yani finans piyasalarının yurttaş talepleri karşısında bir önceliğe sahip olmasını garantilemek için AB, 1990'lardan itibaren, ulusal hükümetlerin kendisine entegre edileceği ve düzenlemelerine tabii kılınacağı "demokratik olmayan ulusüstü bir rejime" ya da bir diğer ifade ile "ulus devletlerin egemenlikleri ve demokrasilerini kâğıt üzerinde bırakacak şekilde (...) federal bir entiteye" (Streeck, 2012a: 67) dönüştürülmektedir.

1970'lerden itibaren her biri bir başka krize neden olan önlemleri, bu süreçte devletin –ve demokrasinin- yaşadığı dönüşümü bu şekilde açıklayan Streeck (2013a: 57), "[m]odern paranın büyüünün yardımı ile zamanı satın almak (...) 21. yüzyılın büyük krizinde ve krizinden sonra devam edebilir mi?" diye sormaktadır. Streeck'e göre (2013a: 57-58) bu mümkün görünmemektedir, çünkü zamanı satın almak için "kullanılabilecek tek para, merkez bankalarının (...) sanal parasıdır" ve zamanı satın alacak "en önemli otorite" ise, demokratik süreçler dolayısıyla hareketsiz bırakılmış siyasetçilerden çok, bir taraftan özel bankalara destek veren ve diğer tarafta ise "devletlere kendilerini yeniden finanse" etme şansı tanıyan "merkez bankaları başkanlarının otoritesidir" ya da bir diğer ifade ile "Draghi'ler[in] ve Bernanke'ler[in] ve onların teknokratları[nın]" otoritesidir.

Fakat bu tür "satın alınan zaman" ile "günümüz kapitalizminin meşruluk krizini" (Streeck, 2013a: 58) ötelemeye çalışmak "şüpheli" bir yöntemdir. Çünkü merkez bankası parası ile güven oluşturmaya yönelik önlemler beraberinde "başarısız olma (...) riskini" (Streeck, 2013a: 58) taşımaktadırlar. Öte yandan "Avrupa Merkez Bankası'nın bir son çare hükümeti olmaya başlaması" AB üye ülkelerin hükümetleri açısından avantaj sağlayabilir, çünkü böylelikle hükümetler "bazı siyasal meşru kirli işlerden" (Streeck, 2013a: 58) kurtulmuş olurlar. Ancak bu tür önlemler Merkez bankalarına yönelik, özellikle de Avrupa Merkez Bankası'na (AMB) yönelik bir güven kaybına ve siyasal tarafsızlığının sorgulanmasına yol açabilir (Streeck, 2013a: 58-59). Bu sürecin merkez bankalarının bir hükümet olarak görülmesi ile sonlanması durumunda, aldığı kararların, para politikası bağlamından çok siyasal olarak haklı gösterilmesi ve halkın mobilize edilmesi gerekir. Böyle bir durum, "demokratik sürecin dışında duran bir kurum olarak bir demokraside" merkez bankasının zorlanmasına yol açar, çünkü "neoliberal bir iktisadi düzene sosyal adalet görüntüsünü satın" (Streeck, 2013a: 59) alamaz. Ayrıca AMB başkanı hükümetleri yapısal reformlar için teşvik etse de, neoliberal politikalar krizsiz bir "büyüme rejimi"

sunmak bakımından yeterli stratejilere sahip değildir (Streeck, 2013a: 60).

Özellikle de merkez bankalarının kalıcı bir büyüme gerçekleştirmeye yönelik bir politika izlemeleri durumunda dahi tüm ekonomilerin kalkındırılacağına garanti edilemeyeceği, diğer taraftan da;

yeniden dağıtıcı siyasetin sönmülmesinden (...) ve (...) devletlerin kendilerini, piyasa özgürlüğü ve mülkiyetin korunması, özellikle de devlet tahvili mülkiyetinin korunması, ile sınırlandırmasından sonra büyüme (...) kapitalist piyasa toplumun içerisinde yer alan bölüşüm çatışmalarını memnun edemez (...) bilakis, kümülatif avantajlandırma rejimindeki devamlı kaybedenlerin (...) kendileriyle hangi oyunun oynandığını fark etmesi tehlikesi durmadan büyür (Streeck, 2013a: 60-61).

Dolayısıyla hem nicelik hem de nitelik bakımından son 30 yıldan farklı yeni bir büyüme modeline geçilmelidir (Streeck, 2013a: 61). Bir defa sanayileşmiş ülkelerde büyüme oranları 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren düşerek, 1988 yılında %4 seviyesinden 2009 ile 2011 arasında %1 seviyesine inmiştir. Bu yüzden yeni büyüme modeli bu "trendi" tersine çevirmelidir (Streeck, 2013a: 61). Öte yandan düşen büyüme oranları için ABD ve Almanya örneklerinin gösterdiği gibi "sürekli daha fazla borçlanma" gerekmiştir (Streeck, 2013a: 61).

Başka bir plan savaş sonrasında olduğu gibi enflasyona geri dönüş olmakla birlikte, günümüzde enflasyon merkez bankaları tarafından yürütülebilir ve bundan dolayı da kolayca durdurulması mümkün olmayabilir (Streeck, 2013a: 61-62). Öte yandan 70'li yıllardan farklı olarak günümüzde enflasyondan "çoğalan emekliler ve sosyal yardım alanlar" ile "ücretlerin enflasyon ile aynı oranda artmasını sağlayacak sendikal temsilcilere artık sahip olmayan çalışanlar" (Streeck, 2013a: 62) etkilenirler. Dolayısıyla enflasyon krize karşı etkili olabilirse de beraberinde büyük bir hoşnutsuzluk getirme tehlikesi içermektedir (Streeck, 2013a: 62).

Kapitalizm ve Demokrasi Yeniden Nasıl Birleşir?

Öyleyse kapitalizm ile demokrasinin birlikteliği nasıl sağlanabilir? Streeck'e göre (2013a: 62), "konsolide devletin kapitalizmi" artık "sosyal bakımdan adil bölüşülen" bir büyüme ürettiğine dair "yanılsamasını" yeniden "üretmediği" zaman "kapitalizm ile demokrasinin yollarının ayrılması gerektiği an gelir". Ancak günümüzde oluşabilecek sonuç, "Hayekçi toplum modelinin, demokratik düzenlemelerden korunmuş bir kapitalist piyasa ekonomisinin diktatörlüğüne tamamlanması" (Streeck, 2013a: 62) olabilir. Böyle bir sistemin meşruluğu, halkının "piyasa adaleti ile sosyal adaleti bir tutmayı ve kendilerini birleşmiş bir piyasa toplumunun parçası olarak anlamayı öğrenmelerine bağlıdır" (Streeck, 2013a: 62). Böyle bir sistemin istikrarı ise, bu sistemi "kabul etmek istemeyenleri, ideolojik olarak marjinalleştirecek, siyasal [olarak] örgütsüz hale getirecek" ve eylemde bulunmalarını engelleyecek "etkili enstrümanlar[ın]" (Streeck, 2013a: 62) oluşmasını gerekli kılar. Buna karşın "piyasa adaletine boyun eğmek istemeyenlere" ise "parlamento dışı protesto" yolu kalır (Streeck, 2013a: 62).

Böyle bir “demokrasiz bir kapitalizmin alternatifi” “[günümüzdeki haliyle] kapitalizmsiz bir demokrasi olabilir” (Streeck, 2013a: 62). Ancak Streeck, “neoliberal çözümün organizasyon ve gerçekleştirme sıçrayışı” nedeniyle bu alternatifi “tamamen gerçek dışı” olarak görmektedir (2013a: 63). Streeck’e göre geriye kalan tek çözüm yolu şudur:

eğer demokrasi, sosyal adaletin piyasa adaleti içerisinde erimemesi anlamına geliyorsa, o zaman (...) her şeyden önce, kırk yıldır neoliberal ilerlemeye odaklı kurumsal tahribatların geri düzeltilmesi ve siyasal kurumların kalıntılarını öyle iyi savunmak ve kurmak söz konusu olmalı ki, bu kalıntıların yardımı ile belki de piyasa adaletini sosyal adalet yoluyla değiştirmek ya da hatta ikame etmek başarılabilir (Streeck, 2013a: 63).

Öyleyse bu bakış açısına göre “demokratikleşme (...) piyasaların yeniden toplumsal kontrol altına alınmasını sağlayacak kurumları inşa etmek anlamına gelmeli: sosyal yaşam için yer bırakan iş piyasaları, doğayı tahrip etmeyen mal piyasaları, tutulamayacak sözlerin kitlesel üretimine yol açmayacak kredi piyasaları” (Streeck, 2013a: 63). Ancak bu çözümün bir gerçekleştirme maliyeti vardır ve dolayısıyla “yıllar boyunca siyasal hareketlilik ve günümüzde oluşan sosyal düzenin sürekli tahribine ihtiyaç olabilir” (Streeck, 2013a: 63).

Günümüzdeki birçok problemin çözümünü demokratikleşmede görenlerin büyük bir kesiminin bu demokratikleşmeyi “ulusüstü bir ücret politikası, Avrupa’ya özgü bir sosyal politika, tek bir iş yasası ve katılım rejimi ya da ortak bir bölgesel gelişme politikasını engelleyen kısmi engelleri aşacak bir gayret olarak” görme eğiliminde olduklarını ancak bunun pek de gerçekçi bir beklenti olmadığını ileri süren Streeck (2013a: 63-64), demokratikleşme projesinin mümkün olduğunca mutlak bir şekilde siyasal birlik için oluşturulan projelerden ayrılması gerektiğine işaret etmektedir. Buna göre örneğin AMB Başkanı karşısında susan “komisyon ve kurumların başkanlarının halk tarafından seçilmesi” bir demokrasi anlamına gelmemektedir (Streeck, 2013a: 64). Öyleyse “piyasaların işleyişin[e]” karışmayan bu siyasal sistem ancak bir “vitrin demokrasisi” (*Fassadendemokratie*) olabilir ve böyle bir “demokrasi projesi” ancak neoliberal çıkarlara hizmet edebilir (Streeck, 2013a: 64).

Ayrıca bu “demokrasi projesi”, 2008 sonrasında uygulamaya konulan “piyasa projesinin”; “ekonomi ile toplumu, iktisadi tarz ile yaşam tarzını birbirinden bağımsız olarak ele alma yanlısını (...) tekrar etmekten” (Streeck, 2013a: 64) kaçınmak anlamına gelmektedir. Çünkü bunlar “birbiri içine geçmiş” durumdadırlar ve bunları “ortak bir sosyal ve siyasal düzen” (Streeck, 2013a: 64) içerisinde birleştirmek mümkün değildir. Bir diğer ifade ile bu demokrasi projesi neoliberalizmden farklı olarak “bir kurumsal homojenleşme projesi olamaz” (Streeck, 2013a: 65). Dolayısıyla “üniter-jakoben bir anayasa demokratik bir Avrupa devleti için tasavvur edilemez” (Streeck, 2013a: 65). Bir diğer ifade ile geniş “otonomi ve imtiyaz hakları olmaksızın” ve çeşitli kimlik ve çıkar gruplarını “azınlık” statüsüne düşmekten

koruyan “grup hakları olmaksızın Avrupalı bir demokrasi oluşamaz” (Streeck, 2013a: 65). Ayrıca bir “Avrupa anayasası” Bulgaristan ve Hollanda gibi ülkelerin “farklı Avrupalı çıkarlarını” dikkate almalı, ama aynı zamanda İspanya ve İtalya gibi “tamamlanmamış ulus devletlerin çözümlenmemiş problemleri” (Streeck, 2013a: 65) ile uğraşmalıdır. Yine bu devletler içerisindeki farklı kimlik ve çıkar grupları da tüm anayasa tasarılarında dikkate alınmalıdır (Streeck, 2013a: 65). Bunları gerçekleştirmek ise mümkün görünmemektedir (Streeck, 2013a: 65).

Üçüncü olarak bu demokrasi projesinin gerçekleşmesi uzun zaman alabilir, çünkü böyle bir “konvansiyona” sadece ortak para birimine üye devletler değil tüm Avrupalı devlet temsilcileri katılmalıdır ve tüm konular ele alınmalıdır ki bu durum zaman gerektirir. Dolayısıyla böyle bir anayasa yapılsa bile günümüzdeki “bankalar, reel ekonomi, devlet finansmanı” krizlerini yok etmek için çok geç kalınabilir (Streeck, 2013a: 66).

Diğer taraftan “Avrupa’daki toplumsal çeşitlilik” belirli bir zaman dilimi içerisinde “farklı yerel, bölgesel ve ulusal yaşam ve ekonomi tarzları arasındaki çeşitlilik” (Streeck, 2013a: 66) şeklini alacaktır ve demokratik bir Avrupa Anayasası bu farklılıkları tanımalıdır, çünkü bunların tanınmaması ayrılıkçı hareketleri ortaya çıkarabilir ki, Fransa, İspanya ve ABD’de homojenleştirme çabaları beraberinde kanlı çatışmaları getirmiştir (Streeck, 2013a: 66). Ancak buradaki problem heterojen bir devlette bu farklı grupların “kolektif dayanışmanın” nasıl olacağıdır, yani birlik içerisindeki bir ülke nasıl ve ne ölçüde diğer ülkelerin mali desteğine sahip olabilir. Bu durum Almanya gibi kimi homojen ülkelerde bile bir problem teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu “bölgesel ve ulusal farklılıklardan” ortaya çıkan “çıkar ve kimlik çatışmalarının kaybolmasını beklemek” nafidir (Streeck, 2013a: 67).

Streeck’e göre (2013a: 68), “günümüzün Batı Avrupası’ndaki en büyük tehlike artık milliyetçilik değil, Alman milliyetçiliği hiç değil, bilakis Hayekçi piyasa liberalizmi[dir]”. Dolayısıyla “Parasal Birlik’in tamamlanması Avrupa’da ulusal demokrasinin sonunu mühürler- ve böylelikle konsolide devlete karşı savunmada kullanılabilecek tek kurumun da sonunu” (Streeck, 2013a: 68) getirir.

Özetle Streeck, mevcut demokrasi krizini kapitalizmin krizi ile ilişkilendirmekte ve asıl sorunun, piyasa adaletinin sosyal adalet talebinin önüne konulması ve piyasa süreçlerinin artan rolünün yurttaşların karar süreçlerindeki etkisinin azalmasına neden olması olduğunu ileri sürmektedir. Bu trendin tersine çevrilmesini talep eden Streeck, farklı yaşam tarzlarını homojenleştiren Avrupa Birliği’ni ve Parasal Birlik’i piyasa güçlerinin hâkim kılınması yönündeki neoliberal projenin bir aracı olarak değerlendirmekte ve ekonomi politikalarına ilişkin kararların uluslararası finans aktörlerinin elinden alınarak yurttaşların üzerinde etkide bulunabilecekleri ulusal kurumlara devrini sağlayabilmek için, ulusal sınırların gerisine çekilmeyi önermektedir.

II. Habermas'ın Streeck'e Yanıtı

Jürgen Habermas akademik hayatına Göttingen ve Bonn Üniversite'lerinde felsefe okuyarak başlamıştır. Daha sonra Schelling üzerine doktorasını yapmıştır. 1956 yılında Frankfurt Üniversitesine bağlı Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde Theodor W. Adorno'nun asistanı olarak çalışmaya başlamıştır. Burada Eleştirel Kuram'ın diğer temsilcilerinin düşüncelerini tanıma fırsatı bulmuştur. Buna rağmen Adorno ve Enstitü'nün 1960'a kadar yöneticisi olan Max Horkheimer ile ilişkileri devrim fikrine sıcak bakmayışı nedeniyle hep sınırlı kalmıştır. Bundan dolayı da "Kamusal alanın Yapısal Dönüşümü" isimli doçentlik tezini Marburg Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Bu tarihten itibaren çalışmalarının ana temalarından biri "kamusal alan" olmuştur. Altyapının belirleyiciliği fikrine karşı çıkan Habermas çalışmalarında Hegel, Sigmund Freud ve Max Weber'den etkilenecek kültürel ve siyasal öğelere vurgu yapmıştır. 1970'li yıllarda Habermas - ve Claus Offe - kârların düşmesi şeklinde kendini gösteren ekonomik kriz karşısında devletin bir yandan sermaye birikimini devam ettirmek diğer yandan ise yurttaşların taleplerini karşılamak yönündeki işlevlerini birlikte yerine getirememesinin sonucunda sistemin bir meşruiyet krizi içine gireceğini ileri sürmüştür. Meşruluk krizi insanların giderek siyasetten uzaklaşmaları sonucunu doğuracak, yabancılaşma duygusunu arttıracak ve onları parlamento dışı muhalefete yöneltecektir. Meşruiyet krizinin bir sonucu da devletin giderek otoriterleşmesi olacaktır. Habermas'a göre meşruiyet krizini aşmanın yolu, yurttaşların siyasal katılımlarının arttırılmasıdır. Bu amaçla tahakküm kurmaya dönük bir "araçsal akıl" "iletişimsel akıl" ile ikame edilmesini öneren Habermas, genişlemiş bir kamusal alanda yurttaşların müzakereci bir yöntemle siyasal kararların alınmasına katılması gerekliliğini ileri sürmüştür. Kariyerine bir Marksist olarak başlayan Habermas bu noktada giderek liberal demokrasinin bir savunucusuna dönüşmüştür (Finlayson, 2007).

Avrupa Birliği projesinin ateşli bir savunucusu olan Habermas, Streeck'in iddialarına, "Demokrasi mi Yoksa Kapitalizm mi? Kapitalist Entegre Olmuş bir Dünya Toplumunda Ulus Devletsel Parçalanmışlığın Sefillliği Üzerine" (2013) isimli makalesi ile yanıt vermekte gecikmemiştir.

Habermas (2013: 60-61) öncelikle Streeck'in kriz analizini kısaca özetlemiş ve ardından Parasal Birlik konusundaki görüşlerini eleştirmiştir. Streeck'in krize neden olan "borçlanma devleti" ile "sermaye" arasındaki ilişki kalıbının var olmaya devam ettiğini göstermeyi başardığını belirten Habermas'a göre (2013: 60-61), çözüm için iki alternatif bulunmaktadır; ya Streeck'in önerdiği gibi ortak para birimi olan Euro'dan vazgeçmek ya da kendisi tarafından önerilen Parasal Birlik'i, ulusüstü bir demokrasi oluşturmak amacıyla genişletmek.

Habermas'a göre (2013: 61), Streeck'in "demokratiksizleşme" yönündeki eğilimden, piyasa ilişkilerinin sosyal adalete uygun olarak işlemlerini denetleyecek kurumların oluşturulması yoluyla kurtulmak istemesi, kendi beklentisine uygun

görünmemektedir. Çünkü neoliberalizmin ilerleyişini durdurmak ve “rayından çıkmış siyaset-piyasa ilişkilerini yeniden demokrasi kaldırır bir dengeye getirmek” ancak AB’nin “demokratik genişleme[si]” sayesinde (Habermas, 2013: 61) gerçekleşebilir. Fakat Streeck böyle bir “inşa etme” (*Aufbau*) süreci yerine daha çok “parçalamayı” (*Rückbau*), “ulus devlet kalesine geri dönme[yi]” (Habermas, 2013: 61-62) istemektedir. Piyasaların küreselleşmesi sebebiyle kendi piyasalarını denetleme yeteneğini kaybetmiş olan ulus devlet modeline umut besleyen bu “nostaljik opsiyon” (Habermas, 2013: 62) oldukça ilginçtir.

İlginçtir çünkü Habermas’a göre (2013: 62), “yüksek derecede birbirine bağımlı dünya toplumunun günümüzde ürettiği siyasal düzenleme ihtiyacı” ulus devlet yerine “uluslararası örgütlerin sürekli daha sık dokunan bir ağı tarafından” daha iyi karşılanır. Bu bağlamda Habermas Londra’da toplanan G20 zirvesinin, bu ulus devletsel eylem yeteneğinin yeniden kazandırılmasının “ekonomik [bakımdan] entegre olmuş bir dünya toplumunun siyasal parçalanmışlığından sonuçlanan eksik iş birliği becerisi[ni]” (Habermas, 2013: 62) daha da büyüteceğini gösterdiğine dikkat çekmektedir.

Bu durum egemenlik kaybına uğramış olan ulus devletlerin hantallaşmış bankacılık sektörünün taleplerinden kurtulmaya gücünün yetmediğini göstermektedir, çünkü bir ulusüstüleşme süreci içerisinde yer almayan devletler bu sektörü reel sektörün gereklerini yerine getirecek şekilde yeniden yapılandırmada başarısız olmuşlardır (Habermas, 2013: 62). Buna karşın AB üyesi ülkelerin ortaya çıkan bu krizlere karşı tepkisi ve aldıkları tedbirler sadece krizleri ertelemekten başka bir işe yaramayan “ekspertokrasi[nin]” yetkilerinin genişletilmesi olmuştur (Habermas, 2013: 62). Oysa “ulusal sınırları” aşan bir “yurttaş toplumunun (...) baskısı olmadan (...) vahşileşmiş piyasaları sosyal olarak kabul edilebilir bir yeniden düzenlemeye yönelik güç ve ilgi noksan olur” (Habermas, 2013: 62).

Ayrıca Habermas’a göre (2013:62), Streeck, ulus devlet modelinin küresel piyasalarda gerçekten başarılı olup olmayacağı konusunu da açık bırakmış durumdadır. Aynı şekilde bu piyasaların ulus devlet karşısında örgütlenme ve eylem yeteneği bakımından ileride olduğunu kabul ettiği için, Streeck’in kendi analizleri, ulus devletin “piyasanın düzenleyici gücü” karşısında şaşılacak şekilde bir ulusüstü düzenlemenin etkisini kabul ettiği izlenimini vermekte, kitabının sonunda da ulus devletin elinde kalan kurumların yeniden güçlendirilmesine yönelik çözümüne belirli bir “şüphe” içerisinde görünmektedir (Habermas, 2013: 62-63).

Habermas (2013: 63), Streeck’in kriz analizinin üç boyutuna dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki olan “çerçeve üç oyuncunun katıldığı bir etkileşim[den]” oluşmaktadır. Bunlar öncelikle vergi gelirleri ile beslenen ve demokratik seçimler üzerinden meşruluk kazanan “devlet”, ikinci olarak büyüme ve belirli bir oranda vergi alınması beklentisi içerisindeki “ekonomi” ve ancak kendi çıkarları yerine getirildiği takdirde siyasal destek veren “yurttaşlar[dır]” (Habermas, 2013: 63). Bu kriz anlatısının “konusunu”

ise devletin krize karşı alınacak tedbirler noktasında oluşacak karşıt talepleri ne derecede dengelemeyi başarabileceği sorusu oluşturmaktadır (Habermas, 2013: 63). Devlet bir sosyo-ekonomik kriz durumunda öncelikle gelir artışını garanti edecek gerekli iktisadi-hukuksal reformları yaparken, aynı zamanda gelirin adil bölüşümü, sosyal güvenliğin sağlanması ya da kamusal hizmetlerden mahrum kalmama gibi sosyal adalet taleplerini çözüme kavuşturmalıdır (Habermas, 2013: 63). Kriz analizinin “içeriğini” ise bu talepler karşısında “neoliberal stratejinin” sermayenin çıkarlarına öncelik vermesi ve krizleri ertelemesi (Habermas, 2013: 63-64) oluşturmaktadır.

Bu düzeylerin incelemesine geçmeden önce Habermas (2013: 64) eleştirisine Streeck’in kitabının başlığının bir krizin var olup olmadığına mı yönelik yoksa zamanlamasına mı yönelik olduğu sorusuyla başlamıştır, çünkü Streeck kitabını belirli bir iktisat teorisine dayandırmadığı ve sadece bir “eylem teorisi çerçevesinde” yazdığı için yaptığı analiz beraberinde teorik bir sonuç getirmemektedir. Dolayısıyla krizin ne hal alacağına yönelik analizler sadece “tarihsel koşullar” ile “sınırlı iktidar kümelenmeleri” (Habermas, 2013: 64) üzerine yapılacak bir çözümlemeden türetilbilirler. Ayrıca Streeck kriz anlatısına “retorik olarak (...) muhafazakâr tezleri reddederek ve krizin dinamiğini yalnızca kapitalist kullanım ilgileri tarafına yerleştirerek kısmi bir kaçınılmazlık havası ver[mıştır]” (Habermas, 2013: 64). Ancak Habermas (2013: 64) bunda, “Avrupa projesinden vazgeçmek için” yeterli bir sebep görmemektedir.

Habermas’a göre (2013: 64), Streeck “geçerli anayasa normlarının” ve demokratik siyasal yapıların önleyici ve frenleyici etkilerini küçümsemektedir. Oysa Portekiz ile Güney Kıbrıs örneklerinin gösterdiği gibi var olan kurumlar “piyasaların dayatmasına” karşı durabilir ve ülkelerin artan borçlanma ihtiyaçları, giderleri azaltmak ve gelirleri artırmak yoluyla bir düzene sokulabilir (Habermas, 2013: 64). Ama öncelikle yapılması gereken bu aksaklıkları, özellikle de “Parasal Birlik’in yapısal hatalarını” giderecek şekilde mali, ekonomik ve sosyal politika için bir kurumsal çerçeve oluşturmaktır. Çünkü ancak Avrupa çapında ortak bir inisiyatif, krizler karşısında yetersiz kalan “eskimiş ekonomik yapıların ve klientalist idari yapıların” reforme edilmesini sağlayabilir (Habermas, 2013: 64-65).

Bunun yanında demokratik bir AB’yi piyasanın çıkarlarına öncelik veren bir “yürütme federalizminden” (Habermas, 2013: 65) ayırmanın iki yolu bulunmaktadır: Bunlardan ilki “ortak bir siyasal çerçeve planlaması, uygun denkleştirme ödemeleri ve üye ülkelerin karşılıklı (...) sorumluluğu” iken, ikincisi “Lizbon antlaşmasının (...) değiştirilmesi, yani parlamento ve konseyin, yasa yapmaya eşit katılımı ve Komisyon’un, her iki kurum karşısında eşit derecede sorumluluğu” (Habermas, 2013: 65) olabilir. Bu reformlar sonucunda AB içerisindeki “siyasal irade oluşum süreci”, ulusal çıkarlar peşinde koşan siyasetçilerin uzlaşma koşul ve olasılıklarından ziyade “parti tercihlerine göre

seçilmiş milletvekillerinin çoğunluk kararlarına bağımlı olacaktır” (Habermas, 2013: 65). Çünkü Habermas’a göre (2013: 65), ancak sadece “fraksiyonlara göre yapılandırılmış bir Avrupa Parlamentosu’nda” ulusal çıkarları aşan bir çıkar oluşumu ortaya çıkabilir ve böylelikle “Avrupa yurttaşlarının biz perspektifi kurumsallaştırılmış iktidar [olarak] pekiştirilebilir”. Böyle bir dönüşümün sonuçları ancak “ulusal çıkarlar Avrupalı toplum çıkarları ile birleştirilebilir ve bunları görecelileştirebilir” olduğu zaman meşruluk kazanır (Habermas, 2013: 65).

Streeck’in “ulusüstü demokrasi”ye karşı argümanlarının “*en güçlüsü*” tüm AB üye ülkeleri arasında farklı ekonomik yapıların var olmasına rağmen ortak bir piyasa oluşturmanın verimliliğine yöneliktir (Habermas, 2013: 65-66). Dolayısıyla Habermas’a göre de ortak ekonomik ve finans politikasının amacı bu farklılıkları dengelemeye ya da önlemeye (Habermas, 2013: 66) yönelik olmalıdır. Fakat Streeck tarafından bu argümana örnek olarak gösterilen Doğu Almanya ve Güney İtalya’da *Mezzogiorno* bölgesi, Habermas’a göre (2013: 66) Avrupa’daki ekonomik “düzenleme problemlerini” ortaya koymak için yeterli örnekler olarak görülemezler.

İkinci olarak ulus devlet sürecini henüz tamamlayamamış olan Belçika ve İspanya gibi ülkelerin toplumsal olarak bölünmüş oldukları belirtilmektedir. Habermas’a göre (2013: 66-67), Streeck bu ülkelerdeki etnik oluşumlar ile merkezi hükümet arasındaki çatışmalardan yola çıkarak “bölgesel çeşitlilik” dolayısıyla ulus devletlerin baş etmede zorlandıkları toplumsal bütünleşme problemlerinin, Avrupa bütünleşmesi için daha büyük bir problem oluşturacağını ileri sürmektedir. Habermas’a göre çatışmalar genellikle “halkın en çok yaralanabilir kısmı” sosyo-ekonomik kriz dönemleri ya da toplumsal güven bunalımı yaşadıklarında ortaya çıkmaktadır (Habermas, 2013: 67). Dolayısıyla ileri sürülen her iki örneğin de Avrupa’nın bütünleşmesi önünde bir engel olma ihtimalleri “hayali”dir ve bu etnik ve bölgesel çeşitlilik, Avrupa’nın bütünleşmesinin önündeki bir engel yerine, Avrupa için bir zenginlik olarak görülmelidir (Habermas, 2013: 67).

Habermas’a göre (2013: 67), Streeck üçüncü olarak böyle bir siyasal birliğin istenebilirliğini tartışmıştır. Burada Streeck, ulusüstü bir Siyasal Birlik olarak AB bütünleşmesinin, güneyde var olan ekonomi kültürünü kuzeyde var olan ekonomi kültürüne siyaset yoluyla uymaya zorlayacağını ve bunun da aynı zamanda buralardaki farklı yaşam tarzlarının da eşitlenmesini beraberinde getireceğini ileri sürmüştür (Habermas, 2013: 67). Ancak Habermas’a göre (2013: 67), tam da bu noktada demokratik ve piyasaya uygun “karar süreçleri arasındaki fark” kaybolmamalıdır. Örneğin ekonomik ya da idari bazı kararlar toplumsal yapıların homojenleşmesine yol açabilirler, fakat yapılan her reform ya da alınan her siyasal karar tek tipleştirme olarak görülürse ortaya “komüniteryan bir fetiş” çıkar (Habermas, 2013: 67-68).

Streeck’in demokrasi ancak ulusal sınırlar içerisinde tam olarak gerçekleşebilir, aksi halde “azınlık kültürlerinin marjinalleşmesi kaçınılmaz olur” argümanı da “keyfidir” çünkü ulus devletler yurttaşlık hakları dolayısıyla ortaya çıkan suni bir

“dayanılmaya” sahiptirler ve ayrıca kültürel bakımdan homojen toplumlarda bile ulus bilinci doğrudan oluşan bir olgu olmaktan ziyade “tarihsel yazının, medyanın, genel askerlik hizmetinin (...) bir ürünüdür” (Habermas, 2013: 68).

Habermas’a göre (2013: 69), Streeck’in korkusu, yanlış bir şekilde Avrupa’nın kurumsal bütünleşmesinin “yetkilerin” merkezileşmesine yol açacağı ve bunun da sonuçta bir “Avrupa Federal Cumhuriyeti’ne” dönüşeceği yönündedir. Fakat böyle bir “federal devlet yanlış model” olur (Habermas, 2013: 69). Bunun sebebi sadece “ulusüstü” değil, aynı zamanda “(...) *devletlerüstü* demokratik [bir] toplulu[ğun da]” demokrasinin sahip olduğu meşruluğa sahip olabileceği gerçeğidir (Habermas, 2013: 69). Hem böyle bir kurumsal yapıda “tüm siyasal kararlar yurttaşlar tarafından *kendi çift rollerinde* bir taraftan Avrupa yurttaşı olarak diğer taraftan da kendi ulusal üye devletinin yurttaşı olarak meşrulaştırılır” (Habermas, 2013: 69). Ayrıca, bir “süper devletten” farklı olan bu tür bir oluşumun üyesi konumundaki devletler herhangi bir “federal bir devletin eyaletleri” ile karşılaştırıldıklarında “çok güçlü konumlarını koruyabilirler” (Habermas, 2013: 69).

Bu şartlar altında AB’nin geleceği için ne söylenebilir? Habermas (2013: 69), AB projesinin önündeki engellerin başında Birliğin yaşama şansına duyulan “kötümserlik” olduğunu öne sürmektedir. Bunun yanında “konsolidasyon politikası” gibi politikalar Birliğin geleceğine zarar vermektedir, çünkü tüm üye ülkeler için önemli sonuçları olan bu tür “teknokrat kurs ayarlamaları (...) parlamentolardaki ve ulusal kamuoylarındaki görüş ve irade oluşumundan” ayrı tutularak sadece ulusal düzeyde sesini duyurma imkanına sahip “yurttaşların siyasal kapasitelerini değersiz kıl[maktadır]” (Habermas, 2013: 69). Bu durum onları demokratik bakımdan saldırıya açık hale getirmektedir, öyle ki kendilerini bir “Avrupa politikası” olarak sunmak yoluyla kazandıkları dokunulmazlık zırhı bile bu saldırıyı engelleyememektedir (Habermas, 2013: 69).

Öte yandan bu eğilim üye ülkelerin “mali egemenliklerini” devam ettirdikleri görüntüsünü sürdürerek “krizin kamusal algısını yanlış bir yöne” çevirerek güç kazanmaktadır (Habermas, 2013: 69-70). Böylelikle kamu borcu yüksek olan ülkeler üzerine olan “finans piyasalarının baskısı, krizden etkilenen halklar” üzerinde “kolektif bir benlik algısı” ortaya çıkarmakta ve sonuçta halklar arasında düşmanlığı ve ulusalcılığı yükseltmektedir (Habermas, 2013: 70). Habermas, Streeck’in tam da buna dikkat çektiğini, ancak ülkelerin içindeki sınıf ve iktidar ilişkilerini dikkate almadığını ileri sürmektedir (Habermas, 2013: 70).

Bu durum ancak tüm üye ülkelerdeki “Avrupa yanlısı partiler” ortak hareket edebilirlerse engellenebilir (Habermas, 2013: 70). Diğer taraftan Avrupa’nın geleceğine yönelik asıl tartışmalar ancak “tüm taraflar ne risksiz ne de maliyetsiz alternatiflerin olmadığını itiraf etikleri zaman” (Habermas, 2013: 70) ortaya çıkar. Bu partiler kazananları veya kaybedenleri milliyetlerine göre değil sosyal gruplara göre ayırmalıdır (Habermas, 2013: 70). Ancak Habermas için bu birleşmenin

önündeki en büyük engellerden biri, I. Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi sol partiler arasındaki bölünmedir (2013: 70).

Habermas ayrıca “Teknokrasinin Ayartıcılığı” (*The Lure of Technocracy*) (2015) adlı kitabının önsözünde -eski konumundan biraz olsun uzaklaşarak ve eleştirdiği Streeck’in düşüncelerine yaklaşarak- bugünkü biçimiyle demokratik kontrolden uzak, “teknokratik” iş birliği biçiminin mevcut meşruiyet açığı konusundaki farkındalığı arttırdığına dikkat çekmekte ve Euro bölgesinde Avrupa karar alma yapısında bir değişikliğin gerekliliğine ilişkin bir duyarlılığın yükseldiğini ileri sürmektedir (Habermas, 2015: ix).

Bugün Avrupa’da yurttaşların fikirleri ve istekleri ile acil sorunları çözmek için üretilen politikalar ve düzenlemeler arasında bir “uçurum[un]” var olduğuna dikkat çeken Habermas (2015: 4, 11), entegrasyonun “demokratik bir denetleme olmadan, Avrupa organlarının karar verme gücündeki bir artış” biçiminde gerçekleşmesinin “teknokratlara” verilecek bir “imtiyaz” olacağını ve var olan yapıdaki “demokratik açığı” kapatmayacağını ileri sürmüştür.

Avrupa’da ulusal egemenlik taraftarlarının “cılız bir ulus devlet taraftarı ordoliberaler” ile “güçlü bir ulus devlet taraftarı olan cumhuriyetçi veya sağ-kanat popülistler[den]”; AB’den yana olanların ise “çeşitli tiplerde iktisadi liberaller” ve “azgın finans piyasalarının ulusüstü kurumlarca ehlileştirilmesini savunanlar[dan]” oluştuğunu ileri süren Habermas (2015: 4-5), müdahaleci politika taraftarları sağ-sol yelpazesinde buldukları konuma göre bir ayrıma tabi tutulduğunda ise, birleşmeden yana olanları “Eurodemokratlar” ve “teknokratlar” olarak ikiye ayırmanın mümkün olacağını ifade etmektedir. Ayrıca “Eurodemokratlar” ile “Eurofederalistler” eş tutulmamalıdır, çünkü, onların “ulusüstü bir demokrasinin istenilir biçimine ilişkin fikirleri bir Avrupa federal devleti modeli ile sınırlandırılmış değildir” (Habermas, 2015: 5).

Buna karşın “[t]eknokratlar ve Eurodemokratlar, entegrasyonu derinleştirmek isteyen Avrupa yanlısı iktisadi liberaller ile geçici bir ittifak oluşturabilirler, ancak sadece ulusüstü demokratlar birleşme sürecini devam ettirmek isterler” (Habermas, 2015: 5). Tüm bu gruplaşmaların Euro’yu desteklemek için çeşitli nedenleri varken, siyasetçilerin “‘Daha fazla Avrupa’ yönünde kapsamlı bir bakışları bulunmamaktadır, çünkü Euro’yu terk etmek gibi daha dramatik ve muhtemelen daha maliyetli bir alternatifi engellemek istemektedirler” (Habermas, 2015: 5-6).

Bu Avrupa yanlısı iradelerin koalisyonu, “çözülmemiş problemlerin, siyasal elitleri, krizi uzun döneme yayarak ele almaya zorlamasıyla çözülecektir” (Habermas, 2015: 6). Ulusal hükümetler, “Komisyon, Konsey ve Merkez Bankası Başkanı tarafından hazırlanan ekonomik ve Parasal Birlik kurumlarının derinleştirilmesi için yol haritası[nı]” destekliyor gibi görünseler de aslında “egemenlik haklarının Avrupa düzeyine biçimsel transferin[den]” doğacak tepkilerden kaçındıkları için bu yol haritasını uygulamak istememektedirler (Habermas, 2015: 6). Buna karşın bu

kurumlar ulusal hükümetlerden farklı olarak “meşruiyet baskısına en az tabi olan kurumlar[dır] (...), çünkü bunların ulusal kamusal alanlara göreli bir uzaklıkları” vardır (Habermas, 2015: 7).

Bir diğer problem, Ekonomik ve Parasal Birlik’in 1990’larda, “İstikrar ve Büyüme Paketi’nin ordoliberal fikirleri doğrultusunda” ve “ulusal sınırların ötesindeki piyasa oyuncuları arasında serbest rekabeti kamçılması umulan bir ekonomik yapının destekleyici sütunu” olarak kurulmuş olmasıdır (Habermas, 2015: 7). Bununla farklı ekonomiler arasındaki rekabet edebilme konusundaki farkların zamanla ortadan kalkması öngörülürken, gerçekte olan aralarındaki yapısal dengesizliklerin büyümesi olmuştur ve eğer her bir üye devlet kararları kendi ulusal bakış açısından almaya devam ederse daha da şiddetlenecektir (Habermas, 2015: 7- 8). Reformların üye devletlerin egemenliğine “resmen” dokunmadığına dikkat çeken Habermasa göre,

Aynı durum ulusal bütçe politikalarının daha sıkı denetimi, ağır borç altındaki devletler için kredi yardımı araçlarının uygulanması – Avrupa Finansal İstikrar Kredisi (EFSF) ve ESM [Avrupa İstikrar Mekanizması]- ve planlanmış bir bankacılık birliği ve birleşik bir bankacılık denetimi ECB [Avrupa Merkez Bankası] için de geçerlidir (Habermas, 2015: 8).

Öte yandan “Komisyon’un geçici olarak rafa kaldırılan reform planı, krizin asıl nedenini[n] (...) parasal birliğin hatalı tasarımı olduğuna işaret etmektedir” (Habermas, 2015: 8-9). Bu plana göre “uç zaruri fakat iyi tanımlanmamış hedef” öngörülmüştür (Habermas, 2015: 9). Öncelikle “devletlerin mali, bütçesel ve ekonomi politikalarını koordine etmek için AB düzeyinde (...) birleşik bir siyasal karar alma mekanizması” kurulmalıdır (Habermas, 2015: 9). Bu hedef üye devletlerin birbiri üzerinde olumsuz iktisadi politikalar uygulamasının engellenmesi manasına gelmektedir. Ayrıca ülkeler arası finansal dengesizlikleri önlemek amacıyla “bir Avrupa finansal idaresi ile birlikte, vergi alma hakkı üzerinde temellenen bir AB bütçesi (...) öngörülmüştür”. Son olarak “Euro bonoları ile borç geri ödeme fonu” AB içerisinde üye ülke borç stokunun topluluklaştırılması anlamına gelebilir (Habermas, 2015: 9).

Hedeflerin gerçekleştirilebilmesi bir yandan ulusal sınırların ötesinde bir yeniden bölüşüm ve sınır ötesi transfer ödemeleri, diğer taraftan da Siyasal Birliğin kurulması ile mümkündür (Habermas, 2015: 9). Bu Siyasal Birlik’in gerçekleşmesi için Komisyon, Avrupa Parlamentosu’nu işaret etmektedir ve üye ülkelerin parlamentoları arasındaki iş birliğini artırmanın böyle bir meşruluğu sağlayamayacağına dikkat çekmektedir. Ama “yetkilerin ulusal düzeyden Avrupa düzeyine transferinin yavaş ve göze çarpmayacak bir şekilde meydana” gelebilmesi için Komisyon’un “devlet başkanlarının çekincelerini (...) ve Lizbon Antlaşması’nın (...) ilkeler[ini]” dikkate alması gerekmektedir (Habermas, 2015: 9).

Bu reformlardaki temel problem, bu reformlara herkesin öncelikle kendi ulusal çıkarı çerçevesinden bakmasıdır (Habermas, 2015: 10). Bir diğer problem,

“[m]obilize edilmiş bir sivil toplumun ve bir siyasal kamusal alanın ısrarlı dinamiklerinden [doğan] bir geri besleme olmadan, siyasal yönetim[in], siyasi adalet standartlarına göre, kar odaklı yatırım sermayesini sosyal olarak kabul edilebilir kanallara yönlendirmek için demokratik biçimde oluşturulmuş yasaları kullanma güdüsünden yoksun” olmasıdır (Habermas, 2015: 10).

Ayrıca Avrupa Parlamentosu’nun oluşumunda üye ülkelerdeki siyasal grupların dikkate alınması gerekir. Ve Komisyon gücünü artırmaya çalışmaktan ziyade yukarıda bahsedilen “farklı siyasal grupları birleştirecek bir platform ortaya çıkarmalıdır” (Habermas, 2015: 11). “Demokratik bir gözetim” olmaksızın, Avrupa organlarının karar verme yetkilerini arttırmanın “meşru ve “işlevsel” olamayacağını, bu durumda teknokrasinin, seçmenlerin piyasanın talepleri ile çatışan taleplerine ağırlık vermesinin mümkün olamayacağını ileri sürmektedir (Habermas, 2015: 11-12).

Habermas (2015: 13-16), hem söz konusu “demokratik açığı” kapatmayı hem de “ulusal partikülarizmi” aşmayı mümkün kılacak şekilde, Avrupa’da ulusal sınırları aşacak bir biçimde “Avrupa Parti Sisteminin” şekillenmesi ve karar almanın Parlamento tarafından yürütülmesini önermektedir.

Bu bağlamda ilk olarak ihtiyaç duyulan, Siyasi Birlik yönünde bir karar iken, ikinci olarak ortak maliye, bütçe ve ekonomi politikalarının yanında sosyal politikaların uyumlulaştırılmasıdır ki bu doğrultuda ulus devletler egemen özne olmaktan çıkarılmalıdır. Üçüncü olarak “ulusüstü demokrasi”ye geçişi “Avrupa Birleşik Devletleri”ne geçiş olarak görmek doğru değildir. Çünkü ulus devletler bu yapı içinde de meşru güç tekeline sahip olma, idari işlevleri sürdürme ve sivil özgürlükleri koruma gibi işlevlerini sürdürmelidirler. Habermas’a göre nihayetinde Avrupa Konseyi’nin yasama sürecindeki belirleyici rolünü sona erdirmek “hükümetlerarasıcılık” a son vererek “topluluk yönetimi”ne geçişi sağlayacaktır ki aksi durumda yani Parlamento ile Konsey yasama sürecinde eşit konumları paylaşmadıkları sürece meşruiyet eksikliği devam edecektir. (Habermas, 2015: 13-16).

Ancak bunların gerçekleşebilmesi için antlaşmanın değişmesi gerekmektedir ki siyasetçiler buna yanaşmayacaklardır hatta bu konuda bir girişimde bulunabilme konumunda olan Almanya’nın bunda bir çıkarı olup olmadığı konusu da ayrı bir sorundur (Habermas, 2015: 16-17). Habermas’a göre (2015: 19), Almanya “*normatif nedenler*” dolayısıyla dayanışma politikasını sürdürmek zorundadır. Bu normatif nedenler ya da “yükümlülükler” Claus Offe’den hareketle şöyle sıralanabilirler: “Almanya’nın ihracat artışlarıyla tek para biriminden en fazla faydayı sağlaması; bu nedenle ekonomik dengesizliklerin artmasına katkıda bulunuyor olması; Alman devlet tahvillerinin faiz oranlarındaki düşme nedeniyle krizden nemalanması” (Habermas, 2015: 19).

Habermas kitabının “Avrupa Vatandaşları ve Avrupa Halkları: Ulusötesi

Demokrasinin Sorunu”¹⁵ başlıklı bölümünde, ulusüstü bir demokrasinin nasıl olabileceği ve bu tür bir demokraside meşruluk probleminin nasıl aşılabileceği konusuna daha ayrıntılı biçimde yer verilmiştir. Buna göre ulusüstü bir demokrasi, korkulduğu gibi federal bir yapı olmayıp ondan, “federal yasanın uygulanmasının zayıf önceliğine dayanma[sı] ve tüzük, yönerge ve kararnamelerin uygulanmasını üye devletlerin hükümetlerine bırakma[sı]” ile farklılaşmaktadır (Habermas, 2015: 29). Böyle bir birliğin kurulması ve demokratik meşruluk açığının giderilebilmesi için ise, “Avrupa halklarının eşit şartlarda bir Avrupa yurttaşlar bütünü” olarak katılacakları bir anayasa yapım süreci gereklidir (Habermas, 2015: 31). Ancak tamda bu noktada, bugün Avrupalı halklar arasında bir güvensizlik mevcuttur ve bu ulusüstü bir birlik için engel oluşturmaktadır (Habermas, 2015: 38). Çünkü bu yurttaşlar sahip oldukları hak ve olanakların nedeni ve güvencesinin kendi ulus-devletlerinin “liberal kurumları ve demokratik pratikleri” olduğunu düşünmektedirler ve en temel korkuları da ulusüstü bir yapıda bunları kaybetmektir (Habermas, 2015: 38-39). Avrupalı halkların ortak bir siyasal kültüre sahip olmalarına karşın bu korkuya karşı duracak bir “Avrupa halkı” bilinci olmadığına dikkat çeken Habermas’a göre böyle bir bilinci mümkün kılmak için “Avrupa çapında bir siyasal iletişim[e]” ve bunu sağlayacak bir “Avrupa kamusal alanı[na]” ihtiyaç duyulmaktadır (2015: 39). Bu kamusal alanın yaratılması için, ulusal medyaların “Birlik’in bütün yurttaşlarını ilgilendiren ortak meseleler hakkında diğer ülkelerde yapılan tartışmalar hakkında bilgi ver[me]” rolünü üstlenmeleri ile “yurttaşlar arası güven[in] ulusal sınırları aşan daha soyut bir güven biçimine doğru geliş[mesi]” (Habermas, 2015: 39) gerekmektedir.

Yine “anayasası çifte egemen tarafından oluşturulmuş demokratik olarak gelişmiş bir Avrupa Birliği” Avrupalı yurttaşların “Birlik’in demokratik olarak meşru biçimde etkili olabilecek bir ulusüstü yönetim biçimini üstlenmesini” kabul etmelerini ve “kendi ulus devletlerinin, geleceğin üye devleri rolünde, halihazırda elde edilmiş adalet ve özgürlük düzeylerinin garantörlüğünü sürdürmeleri koşuluyla benimseme[lerini]” sağlayacaktır (Habermas, 2015: 40).

Oluşan otorite bir yanda Avrupa’nın bütün yurttaşları diğer yanda Avrupa halklarından meydana gelmelidir. Zaten anayasa yapma sürecinde, karşılıklı çıkarlar arasında bir denge sağlamak amacıyla bir taraf diğer tarafa hitap edebilmelidir. Bu durumda, Avrupa yurttaşları ile Avrupa halkları arasındaki heterarşik ilişki kuruluş sürecinin kendisini yapılandıracaktır. Anayasa yapıcı iki özne arasında çıkarlar üzerinde rekabet daha sonra, oluşturulan yönetim düzeyinde Avrupa Parlamentosu ve Konsey gibi eşit haklara sahip iki yasama organı arasında anlaşma gerektiren prosedürlerde yansıtılır (Habermas, 2015: 40).

Bu “çifte’ egemen perspektifi” Avrupa’daki meşruiyet açığını ortadan kaldırmada önemli bir yere sahiptir ve ayrıca “Avrupa Parlamentosu’nun (...) yasama girişimlerini

15 Habermas burada “ulusötesi” kavramını kullanmakla birlikte kavramı “ulusüstü” anlamında kullandığını belirtmektedir (Habermas, 2015: 29).

uygulamaya koyabilmesi ve her iki meclisin de onayını gerektiren ‘normal yasama prosedürü’nün tüm politika alanlarına genişletilme[si]” kaçınılmazdır (Habermas, 2015: 41). Öte yandan gelecekte nüfus, ekonomik ve siyasal bakımdan Avrupa’nın ağırlığında önemli bir azalma gerçekleşeceğinden Avrupalıların “toplumsal refah modellerini[n] ve ulusal devlet kültürlerinin çeşitliliğini sürdürmenin tek yolunun ortak eylemle mümkün olduğunun farkına varmal[arı]” gerekmektedir (Habermas, 2015: 17).

Özetle Habermas, konuyu daha çok teknokrazi ve meşruluk krizi bağlamında ele almış ve kendi temel çalışmalarında öne çıkan kamusal alan, meşruluk, demokratik yasa yapım süreçleri ekseninde çözüm önerileri sunmuştur. Bu çerçevede de yaşanan krizin, ulus devlet yerine, bir Avrupa kamusal alanının yaratılması yoluyla oluşacak bir “biz perspektifi”nin hayata geçirilmesi ve bu türden bir perspektife sahip Avrupa yurttaşlarının temel öznesi olacağı bir anayasa yapım süreci ile oluşturulacak ulusüstü bir yönetim ile aşılabileceğini ileri sürmüştür. Bu ulusüstü oluşum piyasaların çıkarlarına öncelik veren bir “yürütme federalizminden” farklı bir şey olmalıdır, bu farklılık AB’nin biz perspektifine sahip bir yurttaş topluluğu haline gelmesi ve organlar arasında denge sağlanması ile oluşturulabilir.

III. Streeck’in Habermas’a Yanıtı

Habermas’ın bu makalesine Streeck (2013b); “DM¹⁶ Milliyetçiliğinden Euro Yurtseverliğine [mi]? Jürgen Habermas’a bir Karşılık” isimli makalesi ile cevap vermiştir.

Streeck (2013b: 75-76) bu makalesinde Habermas’ın sandığının aksine, kendisi için önemli olanın ulus devlet değil “neoliberalizmin ulusüstü organize olmuş ilerleyişine karşı” durmaya çalışan “demokratik kurumlar” olduğunu ayrıca Parasal Birlik’ten önce ortaya çıkmış olan ve aynı zamanda onun tarafından “en tehlikeli biçimde tehdit” edilen Avrupa’nın “ateşli bir savunucusu” olduğunu ifade etmiştir.

Streeck’e göre (2013b: 76), Avrupa Birliği “para topluluğu olarak siyasal topluluk” şeklinde ortaya çıkmıştır ve dolayısıyla Avrupa’ya bağlı olan Habermas’ı bu ikisini bir tutmaktan “çaydırmayı” denemek gerekmektedir. Bu anlayış aslında “DM-milliyetçiliği” örneğinde Almanya kaynaklı bir düşüncedir ve II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, “(...) bir anayasa yurtseverliğinin (...) tarihsel (...) yedek formu olarak para yurtseverliği” anlayışına dayanmaktadır (Streeck, 2013b: 76).

Bu anlayışın bir başka dayanağı Habermas’ın hatalı bir para kavrayışına sahip olmasıdır (Streeck 2016: 209-210). Bu hata, parayı, Max Weber’de olduğu gibi, “politik-ekonomik bir kurum” olarak değil de Adam Smith’de görüldüğü gibi “takas edilen nesnelere tarafsız bir simgesi” olarak ele almaktan kaynaklanmaktadır (Streeck, 2016: 209-210). Böylece para Weber’de olduğu gibi “iktidar yüklü bir kurum olarak” değil, “Smith’in anladığı şekliyle, çıkarlar arasında taraf tutmayan bir iletişim aracı” olarak kavramsallaştırılmıştır (Streeck, 2016: 210). Ancak para

16 Burada “DM” ile “Alman Markı” kast edilmiştir.

böyle nört bir araç olsaydı şimdiye kadar Euro'nun kullanıcılarını ortak bir kimlikte birleştirmiş olması gerektiğine dikkat çeken Streeck'e göre aksine "Euro, Avrupa'yı böl[müştür]" (Streeck, 2016: 213-214; 2013b: 76). Ülkeler arasındaki "karşılıklı suçlamaları" yurttaşlar düzeyinde de "duygusal düşmanlıklar" (Streeck, 2013b:76) takip etmektedir. Bunun yanında genişleme süreci "tıkanmış" durumdadır, hatta üyelikten ayrılma tartışmaları yaşanmakta, milliyetçilik güçlenmektedir (Streeck, 2013b: 76-77). Parasal Birlik'in yarattığı bu "tahribatı" anlayabilmek ancak, parayı "Weber'in anladığı şekliyle, bölüşüm üzerindeki çatışmalara yol açabilecek etkileri olan, anlaşmazlık ve tartışmalara açık bir kurum olarak kavrayabil[ecek]" bir siyasal iktisat kuramı ile mümkündür (Streeck, 2016: 215).

Euro'nun yol açtığı bu çatışmaların temel sebebinin ekonomiler arasındaki yapı ve işleyiş şeklindeki farklılıkları olduğunu ileri süren Streeck'e göre ortak para birimi bu ekonomilere tek bir para düzeni dayattığından çatışmaları arttırmış ve söz konusu düzen yıkılmaya başlamıştır (Streeck, 2013b: 77-78). Streeck (2016: 216) Güney'de büyümenin iç talep yaratma yoluyla sağlandığını ve enflasyonun burada iç talebi destekleyici bir rol oynadığını, hatta kamu borçlanmasını da kolaylaştırdığını; oysa ihracata dayalı bir büyüme modeline sahip Kuzey ülkelerinde enflasyondan kaçınma eğilimi olduğunu ve bu ekonomilerin sağlam bir para rejimine dayandıklarını ileri sürmektedir. Güney ülkeleri rekabetteki dezavantajlarını devalüasyon yoluyla giderebilecekken, Kuzey ülkeleri bunu ürünlerinin değerini arttırarak yapmaktadırlar (Streeck, 2016: 216-217). Bu nedenle ortak para rejiminin, bu farklı tipteki ekonomilerin her ikisine birden uymasının mümkün olmadığını vurgulayan Streeck (2016: 217-218) öte yandan "farklı toplumsal sözleşmeler için tasarlanmış parasal düzenler[in]" birlikte barış içinde var olabilmelerinin ancak "asgari düzeyde bir egemenliğe sahip olup kendi para birimlerinin değerini çeşitli rekabet kabiliyetlerinin dengelenmesi için karşılıklı olarak yeniden belirleyebildikleri sürece" mümkün olabileceğini ileri sürmektedir.

Devalüasyon gibi araçlardan yoksun kalan Güney ülkeleri rekabet yeteneği yüksek ülkelerle baş etmek ve "ilerleyen fakirleşmekten kaçınmak" için harcamaları kısmak, ücretleri düşürmek gibi önlemlere başvurmakta, bu durumda da yurttaşlarının desteğini, dolayısıyla da meşruluklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadırlar (Streeck, 2013b: 78).

Öte yandan AB içerisindeki rekabet yeteneği zayıf olan ülkelerin beklentileri birbirlerinden farklılık arz etmekte, bu ülkelerde bir taraftan esnek para politikasına, diğer taraftan ise rekabet yeteneklerini arttırmak amacıyla yapılacak yapısal reformlar için gerekli yardımlara ve "hatta Brüksel'den denkleştirme ödemelerine yönelik" beklentilerin bir bileşimi gözlemlenmektedir (Streeck, 2013b: 79). Ayrıca bu ülkeler arasında devalüasyon karşıtı bir akımın etkisi fazlaca hissedilmiş, bu akımın İtalya'daki destekçileri olan "Banca d'Italia" ve "Bocconi Üniversitesi" gibi kurumlar, siyasetin piyasa mantığınca disipline edilmesini, sosyal yapının da piyasa kapitalizmi ile uyumlu hale getirilmesini istemiştir (Streeck, 2013b: 79-80). Streeck'e göre

(2013b: 80), bu istekler günümüzde “Avrupalılaştırma” adı altında yürümele beraber, burada söz konusu olan daha çok “hegemonik tek tipleştirme”, bir diğer ifade ile “kapitalist bir tek tip kültürün otoriter yerleştirilmesi[dir]”.

2008’de patlak veren finans krizi ile AB’nin güneyli üyelerinin ekonomilerinin borçlanma ve kredi kaynaklarının tükenmesi nedeniyle ve bu arada “borçların topluluklaştırılması” da gerçekleştirilemediğinden çöktüğüne, Alman ekonomisinin ise avantaj sağladığına dikkat çeken Streeck, sonuçta güneydekilerin kemer sıkma politikalarına yöneldiğini bu durumda ise emeklilerin, öğrencilerin ve sosyal yardıma muhtaç olanların durumunun kötüleşeceğini ifade etmektedir (2013b: 80-81,83). Bu durum aynı zamanda AB içerisinde kuzeyli ve güneyli ülkeler arasında bir iktidar ilişkisine yol açacaktır, bir diğer ifade ile güneyli ülkeleri kuzeyli ülkelerin yapacakları yardımlara ya da yardım onaylarına bağımlı hale getirecektir, yani “neoliberal cendere tarafından” baskı altına alınacaklardır (Streeck, 2013b: 83).

Bu bağımlılık ilişkisi esnek para politikası ya da devalüasyon öngörmeyen ortak para rejiminde Akdeniz’e kıyısı olan AB ülkeleri için “egemenlik gaspı”, kuzey ülkeleri için ise “finans denkleştirmesinin kapsamı üzerine devletler arası devamlı bir çatışma[ya]” yol açmaktadır (Streeck, 2013b: 83). Bu çatışma, “barışı” tehdit edecek ve sonuçta Parasal Birlik güneyli ve kuzeyli üye ülkelerin karşılıklı politikaları sebebiyle “istikrarsız” bir hale gelecektir (Streeck, 2013b: 83). Sonuç olarak Streeck (2016: 228-229) üye ülkeler arasında bir “bölüşüm çatışması[nın]” ortaya çıkabileceğini, muhtemel sonucun da “Avrupa’nın ulusal demokrasilerinin saldırgan-milliyetçi partilerin eline geçmesi” olacağını ifade etmektedir. Parasal Birlik’te demokratik ilkeler ile “genişleyen kapitalist piyasaların neo liberal bağımsızlık kazanmasının” çelişkisi en üst seviyesine ulaşmıştır ki bunun nedeni krizden sonra uygulanan reformların “Hayekçi bir ekonomi anayasası[sını]” yerleştirmek ve bu anayasadan da çıkmayı imkânsız hale getirmek amacıyla olmalarıdır (Streeck, 2013b: 83-84).

Öyleyse Habermas “reformların” sadece daha da “canavarlaştıracağı” böyle “canavarca bir yaratığa bağlı olmayı” (Streeck, 2013b: 84) neden destekleyebilir? Bu sorunun cevabı, Avrupalı “yurttaşların (...) ulusal demokratik yetkilerin yukarıya devredilmesine” karşı çıkmaları beklentisi olabilir (Streeck, 2013b: 84). Böyle bir beklentiyi destekleyen gelişmeler ise şöyle özetlenebilir: Öncelikle Parasal Birlik’in devamına ilişkin en güçlü argüman “neo işlevsel entegrasyon teorisi[ne]” (Streeck, 2013b: 84) dayanmaktadır. Ernst Haas tarafından ortaya atılan bu kurama göre “bir sektörün ya da siyasal alanın Avrupalılaşması zamanla zorunlu olarak diğer, bağlı sektörlerin ya da siyasal alanların Avrupalılaşmasına” neden olur (Streeck, 2013b: 84). Bu yaklaşım önemli ölçüde eleştirilmiştir ve bu yaklaşımın başarısız olduğunu gösteren en son olay Jacques Delors’un izlediği “iç pazarın tamamlanması projesi” (Streeck, 2013b:85) olmuştur. Delors burada “meşrulaştırma” ihtiyacı dolayısıyla bir piyasanın “sosyal boyut” olmadan işlemeyeceğini iddia etmiş ve “serbest piyasaların”

işleminin beraberinde beklenen “sosyal boyutu” getireceğini ummuştur (Streeck, 2013b: 85). Ancak bugün gelinen noktada bu iddia gerçekleşmemiş durumdadır.

Bu teorinin temel problemi “nesnel-teknik bağlar[ın] Avrupalılaştırmanın sürekliliği için artık yeterli” olmaması gibi bu durumun “entegrasyon adımlarını uygun konsensüs ve iktidar ilişkilerine bağımlı hale getiren siyasal karşı hareketlere” (Streeck, 2013b: 85) yol açması olmuştur. Öyleyse Parasal Birlik kendiliğinden bir “Siyasal Birlik’e” dönüşmez (Streeck, 2013b:85). Streeck’e göre (2013b: 85), Habermas, “neo işlevsel entegrasyon teorisinin” bu probleminin farkındadır ve bu yüzden bu teoriye Almanya’yı bir “siyasal aktör” olarak monte etmeye çalışmaktadır. Bunun sebebi Almanya’nın II. Dünya Savaşı sonrasında komşularıyla iyi ilişkiler kurabilmek bakımından “büyük bir Avrupa’ya dahil olmak ve onda erimek zorunda” olduğunun düşünülmesidir (Streeck, 2013b: 85).

İkinci olarak Habermas ve Avrupa’yı ulusüstü bir demokrasi inşa etme yoluyla krizden çıkarmak isteyenler yeni bir kuruluş anlaşması düşüncesine sahiptirler ve böylelikle neoliberal politikaların sarmalından kurtulmanın mümkün hale geleceği ümit etmektedirler (Streeck, 2013b: 86-87). Fakat Habermas bunun gelecekte neyi beraberinde getireceği sorusunu görmezden geldiği gibi, “Komisyon[u] bir ulusüstü yürütmeye” dönüştürerek “Parlamento ve Konsey’in [arasında] dengeli bir ikilik” oluşturmak (Streeck, 2013b: 87) istemektedir. Ancak bu reformlar sonrası ortaya çıkacak olan Parasal Birlik, “piyasa adaletini” sağlamak yerine bu yoldaki “her çeşit siyasal becerinin kaldırılmasından başka bir şeye hizmet etmeyen aynı Parasal Birlik” anlamına gelecektir (Streeck, 2013b: 87).

Kaldı ki bu reformların her bir üye parlamentosu tarafından onaylanması gerekmektedir (Streeck, 2013b: 87). Yine sosyo-ekonomik heterojenliğe rağmen bu tür bir reformun finans konusunda bir uzlaşma olabileceğinde ısrar etmenin anlamsız olup olmadığı sorusu cevaplandırılmalıdır, çünkü AB üyesi ülkelerden hiçbirisi böyle yeni bir “sözleşme” yapmak taraftarı değildir (Streeck, 2013b: 87).

Üçüncü olarak sözü edilen “ulusüstü demokrasi”nin Avrupa Birliği’nin kurumları ile piyasalar arasındaki ilişkiler değişmediği sürece işlevsel olamayacağını belirten Streeck’e göre, “Parasal Birlik’in, Konsey, Parlamento, Komisyon, EZB¹⁷ ve EuGH’den¹⁸ oluşan 5 köşeli kurumsal mimarisinin bir temelden dönüşüm[ü] yaşanmadan” değişen bir şey olmayacaktır (2013b: 88). Aksine bu, “ulusal post demokrasilere yukarıdan dayatılan başka bir post demokratik direnç tabakası” anlamına gelecektir (Streeck, 2013b:88). Çünkü yöneten yine “Bay Draghi ve onun finans teknokratları” olur ve bu yönetim “fiili ve hukuksal” olarak kendi kararlarını almada demokratik siyasal süreçlerin “her türlü” müdahalesini (Streeck, 2013b: 88) yasaklar.

Öte yandan son 30 yıldır süren ekonomi politik düzenin arkasında “demokrasi

17 Avrupa Merkez Bankası

18 Adalet Divanı

ve kapitalizm arasındaki yeni Hayekçi uzlaş[ının]” yatmakta olduğunu ileri süren Streeck, bu birlikteliğin ancak demokrasinin “piyasa güçlerinin hür oyununa” siyasal “müdahale becerisinden yoksun” bırakılması ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir (Streeck, 2013b: 88-89).

Habermas ve diğer bazı eleştirmenlerin, piyasaların baskısı karşısında ancak bir “Avrupa büyük devletinin” direnebileceğini, bu konuda kendi para birimine sahip küçük devletlerin daha az şansı olduğunu iddia etmektedirler ancak, Danimarka ve İsveç örnekleri “Yunanistan ya da Portekiz” ile karşılaştırılırlarsa bu argüman da oldukça “şüpheli”dir (Streeck, 2013b: 89) Büyük devlet taraftarları arasında rağbet gören bir başka olgunun da Almanya’ya has bir durumu yansıttığını, Avrupa büyük güç olmak istiyorsa “ABD ve Çin” ile baş edebilecek duruma gelmeli diye düşünüldüğünü, bu tür “tasavvurlar”ın hem “gerçeklikten uzak” hem de “zararlı” olabileceğini ileri süren Streeck’e göre yapılması gereken, Avrupa içerisindeki sosyo-ekonomik heterojenliği küreselleşme ile mücadele etmede kullanmaya çalışmaktır (Streeck, 2013b: 90).

Streeck’e göre “kapitalizmin geleceği üzerine konuşmadan, demokrasinin geleceği üzerine” konuşmak doğru değildir ve bu noktada üzerinde düşünülmesi gereken küreselleşmenin, demokratik-eşitlikçi bir siyaset ile nasıl uyumlu hale getirilebileceği olmalıdır (Streeck, 2013b: 90). Avrupa bütünleşmesinin çoktan “demode olan, bir modernleşme projesi” olduğunu ve “demokratikleştirilme” zamanının geçtiğini ileri süren Streeck, Euro’yu devam ettirmenin doğru olmadığı gibi, “piyasaları düzenleyen bir Avrupalı demokratik siyasetin” bir iyileşme getireceğine inanmanın da gerekçesi olmadığını, güvenilebilecek tek kurumların “Avrupa’nın arta kalan ulusal kurumları” olduğunu ileri sürmektedir (Streeck, 2013b: 91). Alman Anayasa Mahkemesi’nin kurtarma paketleri kararı, Yunanistan’da Syriza partisinin iktidara gelişi, Occupy hareketi gibi hareketlerin ulusal düzlemde ortaya çıktıklarına dikkat çeken Streeck, “seçim, grev ve yürüyüş” gibi hakların da ulusal düzeyde tanınmış haklar olduklarını, bu hakların “Avrupa düzlemine gelip gelmeyecekleri ve ne zaman gelecekleri, tamamen belirsiz” olduğunu ifade etmektedir (Streeck, 2013b: 91).

Tüm bunlara karşı ne yapmak gerekir? Yapılması gereken, “insan artık zamanı satın alamıyorsa, zaman kazanmak[tır]” (Streeck, 2013b: 92). Bu zaman, “neo liberal ulusüstü Leviathan’ın ilerleyişini (...) sonlandırmaya da (...) yavaşlatan yegâne pozisyonları bırakmamak” (Streeck, 2013b: 92) için gereklidir. Buradaki amaç, “savaş sonrası dönemin sosyal ulus devletsel demokrasisinin (...) harabelerin[den], teknokrat ilerlemeye karşı barikat olarak (...) yararlanmak[tır]” (Streeck, 2013b: 92).

Öte yandan Streeck (Streeck, 2017: 247), Habermas’ın yukarıda değinilen kitabını eleştirdiği bir makalesinde, kitabın hiçbir bölümünde “çağdaş Avrupa politikası ve Avrupa entegrasyonunun altında yatan ekonomik çıkar ve çatışmaların doğası[nın] tartışılma[dığını]”, Habermas’ın Avrupa Parasal Birlik’i ulusüstü bir

Avrupa demokrasisini “destekleyen bir şey olarak yanlış kavranmakta” olduğunu ve “bugünün Avrupa Birliği’nin temelleri üzerinde Habermasyan ilkelere göre reforme edilmiş bir demokratik Avrupa’nın bugünün teknokratik Avrupası’ndan nasıl farklılaşacağı konusu[nun] da muğlak” bırakıldığını ileri sürmüştür. Bir diğer muğlaklık ise “*devlet olmayan*” ama “devlet işlevleri yüklenecek” böyle bir Avrupa’da “ulusların statüsü ve geleceğin demokratik Avrupa entitesinin doğası” konularında ortaya çıkmaktadır (Streeck, 2017: 247). Streeck (2017: 247-248) ayrıca Habermas’ın böyle bir Avrupa’nın kuruluşunda Almanya’ya başrol atfettiğini ancak Habermas’ın, “Euro bölgesi ekonomisini Alman ekonomisinin genişlemesine dönüştürdüğünü görmezden gel[diğini]” ileri sürmüştür.

Streeck, Avrupa’nın bugünkü krizinin altında yatan neden olarak yönetenlerin ve yönetilenlerin “bilişsel ve ahlaki eksiklikler[ini]” gören ve “gönülsüz kitleleri ‘daha fazla Avrupa’ ya bağlayamaya hazır daha güçlü ‘Avrupa yanlısı’ liderler[i]” bir çözüm olarak sunan Habermas’ın, kapitalizmi yanlış kavradığını ayrıca, “‘küreselleşmiş’ kapitalist ekonomiye, onun içine yerleşik çıkarları teknik olarak doğru ‘çözümler’ isteyen ‘problemler’ olarak yeniden tanımlayarak, dokunulmazlık atfe[ttiğini]” ileri sürmektedir (Streeck, 2017: 248).

Streeck, Habermas’ın Euro konusunda ise “arsız bir işlevselci” gibi Parasal Birlik’i Avrupalılaştırmanın bir aracı olarak yani bir “birleştirme makinası” olarak gördüğünü ileri sürmekte, bunun arkasında yatanın da Avrupa entegrasyonun yeni işlevselci teorisi olduğunu yinelemektedir (2017: 249).

Streeck’in Habermas’a yönelik bir diğer eleştiri ise onun ulusların var olma haklarını inkâr etmesi, “sadece politik nedenlerle değil ama ayrıca kendi modernite teorisine uygun olmadıklarından can sıkıcı bul[ması] ve ahlaki kozmopolitizmi teşvik edeceğini umduğu durdurulamaz ekonomik ‘küreselleşme’yi engelleyebilecekleri için onlardan kurtulmak” istemesidir (Streeck, 2017: 249).

Habermas’ın, bugünün sorunlarının önemli bir nedeni olarak gördüğü teknokrasinin “demokratik köklerden yoksunluğu” meselesinin Avrupa karar alma merkezlerinde halkların taleplerini dile getirmelerine izin verecek anayasal olanaklar yaratılmasıyla aşılabileceğini düşündüğüne işaret eden Streeck (2017: 251), bu tür bir teknokrasinin mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Streeck’e göre (2017: 251), “Habermas için düşman kapitalizm değil teknokrasi[dir]” ve bu çerçevede mevcut demokratiksizleşme de “kapitalizm yanlısı neo-liberal tasarı veya büyüyen kapitalist güce bir ödün” olarak değil, daha çok koordinasyon problemlerinden, bazı hatalardan ve problem çözücülerin “düzeltilebilir” görülen “demokratik olmayan alışkanlıkları[ndan]” kaynaklanır görünmektedir, yani “Habermas’ın Avrupa’sında problem kapitalizm değil, onun yönetimidir”. Dolayısıyla Habermas için Parasal Birlik’teki asıl problem de “kapitalist yanlısı olması ya da sermayenin çıkarlarına hizmet etmesi değil, -bir ihtimal- demokratik olmaması, bu nedenle asıl düşmana, milliyetçiliğe karşı mücadeleyi bozması[dır]” (Streeck, 2017: 251). Yine;

Habermasyan Avrupa teorisinde sınıf çıkarları görünmez bile, sadece karar alıcıların demokratik düzeltmeye ihtiyaç duyan taraflı kavrayışları vardır. Bu, eleştirel politik ekonominin temel kavrayışı olan, ‘ekonomi’nin temelde az ya da çok bilinçli yönetimle değil, az ya da çok ‘halk’ın hasmının teknokrasi değil sermaye olduğu açık sınıf çatışması ile ilgili olduğunu görmezden gelir (Streeck, 2017: 251).

Oysaki “[i]ktisadi yasalar’ ve ‘iktisadi mantık’ olarak sistemik gereklilikler arkasında gizlenen şey aslında bugün özellikle artan küresel sermaye ve kaçılmaz olarak yerel olan emek arasında değişen güç dengesi sonucu iktisadi ve siyasi güç ilişkilerinin evrilmesiyle şekillenmiş çıkarlardır” (Streeck, 2017: 252). Sonuç olarak “kapitalizmden konuşmadan Avrupa demokrasisi hakkında konuşmanın bir yolu” yoktur (Streeck, 2017: 252).

Sonuç

Genel hatları ile ortaya konmaya çalışılan Habermas ve Streeck arasında son yıllara damgasını vuran bu tartışma, ekonomik krizi, buna eklenmiş AB krizini ve demokrasinin krizini her iki düşünürün nasıl analiz ettiğini ve çözüm önerileri sunduğunu göstermektedir.

Bu tartışma, hem Habermas’ın hem de Streeck’in temel kaygısının, mevcut kapitalizm şartlarında sosyal demokrat bir çerçevenin yeniden inşasına yönelik olduğunu göstermektedir. Aralarındaki temel farklılık bunun ulusal mı yoksa ulusüstü bir düzeyde mi gerçekleştirileceğidir. Elbette Streeck, Habermas’tan farklı olarak kapitalizm ile demokrasi arasındaki ve özellikle piyasa adaleti talebi ile sosyal adalet talebi arasındaki çelişiklere ve bunun ilkinin galibiyeti ile sonuçlanmasına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla da kapitalizmin krizi ile demokrasinin krizi arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır.

Habermas, 1970’li yıllarda kapitalizmin krizine ilişkin tezlerinin hatalı olduğunu kabul etmekle birlikte, geldiği noktada hala sorunu bir meşruiyet krizi olarak ele almaktadır. Dolayısıyla çözümünü de kendisinin “demokratik açık” olarak ifade ettiği bir meşruiyet krizi ile ilişkili siyasal katılım eksikliğinin giderilmesi için gerekli kurumsal ve yasal düzenlemelerin yapılmasından öteye gidememektedir. Krizi ele alış biçimi derinlikli bir kapitalizm analizinden yoksun olduğundan sorunu doğru çözümler üretemeyen bir teknokrasi sorununa indirgemektedir. Avrupa çapında yurtttaşların “iletişimsel eylemde” bulunabileceği bir kamusal alanın oluşturulması Habermas’ın kendi “müzakereci demokrasi” modeli çerçevesinde bir çözüm önerisi olarak öne çıkarılmaktadır. Sermayenin en üst kesimlerinin talepleri ve sahip oldukları güç dikkate alındığında, siyasal kararlar üzerinde toplumların belirleyici olması ne kadar mümkündür? Habermas’ın analizi ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiyi, siyasal iktidarın ekonomik temellerini dikkate almayan bir analizdir.

Demokrasi ile kapitalizm arasındaki belli bir döneme özgü birlikteliğin son bulunduğu argümanına dayanan bir kriz açıklaması geliştiren ve bu çerçevede demokrasi ile kapitalizm arasındaki bir uyumsuzluğa dikkat çeken Streeck, sonuç itibarıyla

kapitalizmin demokrasi tarafından kontrol alınmasına yönelik sosyal demokrat bir bakış açısını sürdürmektedir. Bu sosyal demokrat ufku aşamaması tam da devletin, kapitalizmin ve demokrasinin bütüncül ve derinlemesine yapılmış tarihsel materyalist bir analiz eksikliği ile ilişkilidir. Dolayısıyla burada da devlet sınıfsal bir analize tabi tutulmamakta, kim iktidarda ise onun tarafından kullanılabilir, gerekli demokratik mekanizmaların işletilmesi ile kapitalizmi sosyal adalet ilkesi uyarınca evcilleştirebilecek bir aygıt olarak ele alınmaktadır. Devlete bakışı kadar kapitalizmi ele alış biçimi de problemlidir. Her ne kadar Marx'ı kapitalizmi ve bugünün siyasal olgularını analiz etmede vazgeçilmez bir kaynak olarak görse de kapitalizmi kavrayışı tarihsel materyalist bir çerçeveden uzaktır. Bu doğrultuda kapitalizm sömürü, mülkiyet ilişkileri ve sınıf çatışması merkezli olarak ele almaktadır. Her ne kadar Habermas'a sınıf çatışmasını görmezden geldiği eleştirisinde bulunsu da Streeck'in analizlerinde de sınıf mücadelesi yer bulamamaktadır. Bu da onun gelinen noktada ulusal sınırlara çekilmiş bir refah devleti vizyonunun dışına çıkamamasının ve alternatif bir gelecek vizyonu geliştirememesinin temel nedenidir. Dolayısıyla Streeck için yapılabilecek tek şey ulusal sınırlara çekilerek, kapitalizmin "kâr hırsını" dizginleyecek bir sosyal demokrat düzenlemedir. Streeck'in analizinde düşman, devletler üzerinde baskı kuran ve demokrasiyi zayıflatan uluslararası finans piyasasıdır. Ondan kurtulmanın yolu ise ekonomi konusunda devletlerin egemenliklerini geri kazanmalarıdır. Bu nedenle Euro'dan çıkış izlenecek en iyi yoldur. Uluslararası finans piyasasının devletler üzerindeki tahakkümü episodunun ötesinde iç sınıf mücadeleleri, devlet ile sermaye ilişkisine dair bir analiz yer almamaktadır. Uluslararası finansın zincirlerinden kurtulan bir devletin sermayenin taleplerine karşı toplumun taleplerini yerine getirebileceğine dair naif bir anlayış söz konusudur. Streeck'in "Demokratik Kapitalizm" olarak adlandırdığı Keynesyen refah devleti kendisinin iyi bilmesi gerektiği üzere yukarıda da vurgulandığı üzere, uzun dönemli sınıf mücadelelerinin, sermaye birikiminin belli bir konjonktürde karşılaştığı bir bunalımın ve "Sovyet tehditi"nin var olduğu bir konjonktürün ürünüdür. Bambaşka bir konjonktürde benzer bir senaryonun tekrar ulus devlet sınırları içinde uygulamaya konulabilmesi mümkün değildir. Sosyal adalet taleplerinin gerçekleştirilebildiği bir kapitalizm hayaletinin musallat olduğu Streeck'in analizinde sınıf çatışması ile kapitalist üretim tarzının sonlamasına dönük hiçbir vurgu yer almamaktadır. Demokrasi tanımlaması ise sosyal adalet talepleri doğrultusunda kapitalizmin aşırılıklarının törpülenebildiği bir kurumsal düzendir. Dolayısıyla demokrasinin kapitalizm ile her ne kadar uyumsuzluğu vurgulansa da bu uyumsuzluğun üretim ilişkileri temelinde doyurucu bir analizinden yoksundur ve bu nedenle de hala daha kapitalizm koşullarında bir demokrasinin mümkün olabileceğini düşünmektedir. Bir diğer önemli problem Habermas'ın da dikkat çektiği üzere, küresel kapitalizm koşulları altında ulusal çerçevede bir direnişi mümkün görmesi ve sınıfların uluslararası niteliğini gözden kaçırmasıdır.

Kaynakça

- Alca, D., S. Yamak [Ateş] ve O. Bağdatlıoğlu (2015) "Liberalism Implies Authoritarianism but What about Totalitarianism", *Political Science III, Politsci'15/ III. International Political Science Conference Proceedings*, organized by DAKAM, December 11-12, 2015, İstanbul: 85-91.
- Çalışkan, K. (2018) "Demokrasi, Kriz ve Siyasal Kültür", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36 (3): 51-70.
- Chesta, R. E. ve W. Streeck (2016) "Crisis and Critique of Social Sciences: Wolfgang Streeck in Conversation with Riccardo Emilio Chesta", *Sociologica*, 3/2016: 1-18.
- Crouch, C. (2016), *Post-Demokrasi*, çev. A. E. Zeybekoğlu, Ankara: Dost.
- Finlayson, J. G. (2007), *Habermas*, çev. T. Kılıç, Ankara: Dost.
- Habermas, J. (2013) "Demokratie oder Kapitalismus? Vom Elend der nationalstaatlichen Fragmentierung in einer kapitalistisch integrierten Weltgesellschaft", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, 58(5): 59-70.
- Habermas, J. (2015) *The Lure of Technocracy*, Cambridge: Polity.
- Streeck, W. (2011) "The Crises of Democratic Capitalism", *New Left Review*, 71: 5-29.
- Streeck, W. (2012a) "Markets and Peoples: Democratic Capitalism and European Integration", *New Left Review*, 73: 63-71.
- Streeck, W. (2012b) "Auf den Ruinen der alten Welt: von der Demokratie zur Marktgesellschaft", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, 57(12): 61-72.
- Streeck, W. (2013a) "Was nun, Europa? Kapitalismus ohne Demokratie oder Demokratie ohne Kapitalismus", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, 58(4): 57-68.
- Streeck, W. (2013b) "Vom DM-Nationalismus zum Euro-Patriotismus? Eine Replik auf Jürgen Habermas", *Blätter für Deutsche und Internationale Politik*, 58(9): 75-92.
- Streeck, W. (2016) *Satın Alınan Zaman: Demokratik Kapitalizmin Gecikmiş Krizi*, çev. K. Kabadayı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Streeck, W. (2017) "What about Capitalism? Jürgen Habermas's Project of a European Democracy", *European Political Science*, 16(2): 246-253.
- Wood, E. M. (2008) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, çev. Ş. Artan, İstanbul: Yordam.

PRAKSIS

**SEVİLAY KAYGALAK
NURAY ERGÜNEŞ
MAKALE
ÖDÜLLERİ**

KENT ÇALIŞMALARI & POLİTİK İKTİSAT

SON TESLİM: 1 OCAK 2020

ÖDÜLLERİN İLANI: 1 NİSAN 2020

praksismakale@gmail.com

www.praksis.org

PRAKSİS

Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi

Praksis olarak yola çıktığımızdan bu yana iki değerli yayın kurulu üyemiz, dostumuz, yoldaşımız aramızdan ayrıldı. 3 Kasım 2007’de sevgili Sevilay Kaygalak’ı ve 13 Şubat 2018’de sevgili Nuray Ergüneş’i vakitsizce kaybettik. Arkadaşlarımızın sosyal bilimlerin farklı alanlarında yaptıkları özgün çalışmalar birçok araştırmacı, akademisyen, sosyalist ve feminist için hem ilham hem de ışık kaynağı. Onlardan kalan bu değerli mirasın yaşaması ve paylaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla ilki 2020 yılında olmak üzere, her iki yılda bir sosyal bilimlerin iki alanında makale ödülü verilecektir.

Sevilay Kaygalak Makale Ödülü kent çalışmaları alanında, Nuray Ergüneş Makale Ödülü politik iktisat alanında verilecek olan ödüllerdir. Her iki ödül de, Praksis’in yola çıkış metninde belirtildiği gibi, tarihsel materyalist bir bakış açısıyla kuramsal, metodolojik ve siyasal olarak sorgulayıcı, eleştirel bir duruşu temsil eden makalelere verilecektir (Bu konuda bkz. <http://www.praksis.org/tr/cikarken/>).

Ödüllerin amacı, belirlenen alanlardaki araştırmaları desteklemek ve genç araştırmacıları teşvik etmektir. Her iki ödül de, bütün genç araştırmacılara açıktır. Kent ve politik iktisat odaklı makaleler özgünlük, literatüre katkı ve bilimsel yeterlilik bağlamında, sosyal bilimler alanında çalışan bağımsız araştırmacılar ve akademisyenlerden oluşan iki ayrı seçici kurul tarafından değerlendirilecektir.

Ödüle layık görülen makale/ler, Praksis Dergisi’nin aynı yıl içinde çıkacak sayılarından birinde yayımlanacaktır. Ayrıca ödül alan makale/lerin yazarlarına 2 yıl boyunca bedelsiz olarak Praksis Dergisi aboneliği sunulacaktır.

Başvuru Koşulları:

- Ödül için gönderilecek makaleler başka bir yarışmada ödül kazanmamış, yayım hakları verilmemiş, yeni ve özgün çalışmalar olmalıdır.
- Makalenin dili Türkçe olmalıdır. Makale başlık, dipnotlar ve kaynakça dahil en fazla 10 bin sözcük olmalı ve Praksis Dergisi’nin makale kabul koşullarına uygun bir biçimde yazılmalıdır. Bunun için bkz. <http://www.praksis.org/tr/yazarlara/>
- Makaleye ek olarak, en fazla 500 sözcükten oluşan bir özet ve anahtar sözcükler ayrıca sunulmalıdır.
- Makale veya özette ad, soyad, kurum belirtilmemeli; anonim dosya olarak gönderilmelidir. Başvuru sahibinin adı, soyadı, kısa özgeçmiş, kurumu (gerekli görülüyorsa), yazışma ve e-posta adresiyle diğer iletişim bilgileri açıkça ayrı bir dosyada belirtilmelidir.
- Makale, özet, özgeçmiş ve iletişim bilgileri, ayrı word dosyaları halinde gönderilmelidir. Her üç dosyanın üzerinde de hangi ödül için başvurulduğu açık bir biçimde belirtilmelidir.
- Her iki ödül de ortak makalelere açıktır; ancak bir yazar tek bir (bireysel veya ortak) makaleyle başvurabilir. Birden fazla yazarı olan bir makale ile başvuru yapıldığında, diğer yazar(lar)dan başvurunun uygunluğuna dair yazı alınmalı ve bu yazı ayrıca gönderilmelidir.
- Bir makale ile ödüllerden sadece birine başvuru yapılabilir.

Başvurular praksismakale@gmail.com adresine iletilmelidir.

Düzenleme Kurulu: Ezgi Doğru, Hülya Kendir, Yasemin Özgün

Küresel Kapitalizmin Krizi, Sınıflar ve “Yeni” Toplumsal Hareketler

Efe Can Gürcan¹

Öz

Bu çalışma; neoliberal küreselleşmenin yaygın bir şekilde sorgulanmaya başlandığı bir ortamda, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun (YTHO) temel ön kabullerinin geçerliliğini hangi ölçüde sürdürdüğü sorusuna yoğunlaşmaktadır. Özgün haliyle, YTHO; toplumsal çatışmaların merkezinin sınıflar arasındaki çıkar çatışmalarından yaşam biçimleri, kültürel özerklik ve kimlik siyasetleri tarafından şekillenen mücadelelere doğru kaydığında hemfikiridir. Böyle bir ortamda, ekonomik talepler ve kapitalizm karşıtlığı toplumda belirleyiciliğini yitirmiştir. Toplumsal çatışmaların niteliğindeki dönüşümler; daha çok sanayi ötesi küreselleşmenin iletişim teknolojisini ilerletici, ulus-devleti zayıflatıcı ve böylelikle kültürel özerkliği teşvik edici etkisine bağlanmaktadır. Kapitalizmin 2007-2008 krizinden itibaren güçlü bir küresel protesto dalgası patlak vermiştir. Dolayısıyla, mevcut küresel ortam, hem toplumsal hareketler kuramını geliştirmek hem de YTHO'nun temel savlarını yeni bir zeminde test etmek için önemli bir fırsat sunmaktadır. Süreç analizi üzerine kurulu mevcut çalışma, küresel kapitalizmin krizini takip eden dönemde yaşanan “yeni” protesto dalgalarının toplumsal sınıfların güncelliğini artırdığını ortaya koymaktadır. Mercek altına alınan makro süreçler dâhilinde kırılma noktası teşkil eden ekonomik kriz ve Amerika'daki “işgal et” hareketi, Arap Baharı, İspanya ve Yunanistan'daki halk isyanları ile Fransız Sarı Yelekliler ayaklanması gibi olaylar ve bu olaylarda işçi sınıfı örgütleri ile temel sınıfsal taleplerin yeri; mevcut analizin odak noktasını teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Arap Baharı, İspanya, işçi sınıfı, işgal hareketleri, Sarı Yelekliler, yeni toplumsal hareketler, Yunanistan.*

Social Classes and “New” Social Movements Under the Crisis of Global Capitalism

Abstract

This article re-evaluates the underlying premises of the classical new social movement (NSM) paradigm in today's context where neoliberal globalization is increasingly being challenged. As were originally formulated, the classical NSM paradigm follows the basic premise that that the axis of social conflicts has irreversibly shifted from class struggles

1 Dr., Simon Fraser University, School for International Studies.
E-posta: egurcan@sfu.ca
Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 22.01.2019 – 16.05.2019
ORCID Numarası: 0000-0002-5415-3163

to conflicts over lifestyles, cultural autonomy, and collective identity. Economic demands and anti-capitalism have therefore lost their centrality. NSM theories mostly attribute these changes to the long-term effects of “post-industrial” globalization and the rapid development of communication technologies, which find their sharpest expression in the weakening of nation-states and the rising relevance of cultural autonomy. The current global environment –characterized by the emergence of a new wave of global protests following the worldwide crisis of capitalism since 2007/2008– provides a propitious opportunity to contribute to social-movement theorizing by re-evaluating the fundamental premises of classical NSM theories. The present article thus uses process tracing to reveal the increasing relevance of social classes and class analysis against the backdrop of this “new” wave of global protests. Of particular interest to this article is the class dynamics of the US economic crisis and occupy movements, the Arab Spring, popular rebellions in European countries such as Italy, Portugal, Spain and Greece, and the recent Yellow Vests movement in France.

Keywords: *Arab Spring, Greece, new social movements, occupation movements, Spain, working class, Yellow Vests.*

Sosyal bilimlerde “kültürel dönemeç” (*cultural turn*) diye adlandırılan akım, 1980’li yıllardan itibaren hâkim paradigmlar dâhilinde anılır olmuştur (Robertson, 2011). Bu akımın en belirleyici özelliği, toplumsal değişimde kültürel dinamiklerin önemini vurgulamanın da ötesinde, kültürün kendisine “kültürelci” ya da “kültürel indirgemeci” açıklamalar getirmesinde yatmaktadır. Bir başka deyişle, bu yaklaşımlar, kültürü kendi içinde bir gerçeklik ve her koşulda baskın çıkan bir bağımsız değişken olarak ele alır. Kültürelcilik, toplumsal hareketler alanında en keskin anlatımını “Yeni Toplumsal Hareketler Okulu” dâhilinde bulmuştur (Gürcan ve Peker, 2015a).

Mevcut çalışma; neoliberal küreselleşmenin yaygın bir şekilde sorgulanmaya başlandığı bir ortamda, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu’nun temel ön kabullerinin geçerliliğini hangi ölçüde sürdürdüğü sorusuna yoğunlaşmaktadır. Küresel kapitalizm, 2007-2008 yılları arasında 1929 Büyük Buhranı’ndan beri en derinlikli krizine adım atmıştır (Foster ve Magdoff, 2008). Bu krizi, neoliberal küreselleşmenin krizi diye adlandırmak yerinde olacaktır. Neoliberal küreselleşme; en kısa haliyle, ticari ve finansal liberalleşme, özelleştirme, emeğin esnekleştirilmesi gibi politik-ekonomik ilkelerin ABD merkezli uluslararası kuruluşların öncülüğünde hâkim paradigma haline gelişini tasvir eder (Gürcan ve Peker 2015a; Gürcan ve Mete, 2017; 2018). Özellikle 1980’li yıllardan itibaren, devletin toplumsal alandan elini çekmeye başlayıp daha baskın bir sermaye yanlısı yaklaşım benimsemesi; sosyo-ekonomik eşitsizlikleri önemli ölçüde artırmakla kalmayıp baskıcı ve savaştan

beslenen siyasetlerin de önünü açmıştır. Sendikaların devlet eliyle etkisizleştirilip güçsüzleştirilmesi ve ABD öncülüğünde uluslararası askeri müdahalelerin yaygınlaştırılması, aynı süreçlerin birer uzantısı olarak pekâlâ görülebilir (Kousis, 2016).

Neoliberal küreselleşmeye karşı dünya ölçeğinde direnişler, henüz 1990'lı yıllarda kendini hissettirmeye başlamıştır. Meksika'da Zapatista hareketinin Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (*North American Free Trade Agreement*, NAFTA) karşıtı çıkışı, küresel ölçekte bir yankı uyandırmış ve küreselleşme karşıtı olarak adlandırılan hareketin doğuşuna vesile olmuştur. Savaş karşıtlığıyla da birleşen bu neoliberalleşme karşıtı hareket; Seattle, Prag ve Londra gibi şehirlerde kitlesel eylemlere imza atmıştır (Funke, 2017). Bununla birlikte, kapitalizmin 2007-2008 krizinden itibaren, bu süreç yerini yeni ve çok daha güçlü bir küresel protesto dalgasına bırakmıştır. İşçi sınıfının ağırlığının arttığı ve temel ekonomik taleplerin daha da öne çıktığı bir küresel dalga başlamıştır. 2010-2011 dönemi, söz konusu protesto dalgasında bir kırılma noktası teşkil eder. 2010 yılından itibaren Arap Baharı ayaklanmaları, kemer sıkma siyasetlerine karşı Avrupa ölçeğinde patlak veren protestolar zinciri, ABD'den bütün dünyaya yayılan işgal hareketleri ve en son Fransa'da patlak veren Sarı Yelekliler ayaklanması bu bağlamda dikkate değerdir. Ayrıca, bu satırların yazıldığı dönemde, Hindistan'da yaklaşık 150 milyon işçinin katılımıyla dünya tarihinin bugüne kadarki en kitlesel grevi olarak tarihe geçen bir grevin gerçekleşmesi, toplumsal sınıfların kolektif eylemlerdeki merkezi konumunu koruduğunu gözler önüne sermiştir (IndustriALL Global Union, 2019).

Mevcut küresel ortam, hem toplumsal hareketler kuramını geliştirmek hem de Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun temel savlarını yeni bir zeminde test etmek için tarihsel bir fırsat sunmaktadır. Toplumsal hareketler; kurumlar üstü (*extra-institutional*) ve belirli bir sürekliliğe sahip çatışmalar üzerine kurulu örgütlü eylemlerin bütünüdür. Kuramsal düzlemde, toplumsal hareketlerin kurumlar üstülüğü; geleneksel katılımcı demokrasinin yerleşik kanalları ve bürokratik düzenlemelerini es geçerek (*by-pass*) gösteri, yürüyüş, boykot, oturma eylemleri, işgal ve örgütlü yağma gibi aksatıcı (*disruptive*) eylemlere sık sık başvuran örgütlenme biçimlerine tekabül eder (Snow, Soule ve Kriesi, 2004). Sivil haklar hareketi dahilinde Amerika'da ortaya çıkan *Black Lives Matter*; Amerika'da kapitalizmin krizine ve eşitsizliğe karşı gelişen işgalcilik ve Avrupa'daki kemer sıkma karşıtı hareketler; uluslararası köylü hareketini temsil eden ve dünyanın en büyük toplumsal hareket örgütlerinden bir tanesi olarak kabul gören La Vía Campesina; Meksika'da yerli hareketinin önemli bir parçası olarak gösterilen neo-Zapatistalar; günümüzdeki başlıca toplumsal hareket örgütlerine örnek olarak gösterilebilir. Bununla birlikte, pratik düzlemde, toplumsal hareket karakterine sahip kurumsal kolektif eylem biçimleri de bulunur. Örneğin, Kanada'daki *Québec Solidaire* gibi toplumsal hareket partileri mevcuttur. Benzer şekilde,

geleneksel sendikalar, bürokratik faaliyetlerin yanı sıra sık sık aksatıcı eylemlere başvurur. Günümüzde, taban dinamiğine dayalı toplumsal hareket sendikacılığı yaygınlaşmaktadır (Gürcan ve Mete, 2017).

Özgün haliyle, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu ise, toplumsal çatışmaların merkezinin sınıflar arasındaki çıkar çatışmalarından yaşam biçimleri (*lifestyles*), kültürel özerklik (*cultural autonomy*) ve kimlik siyasetleri (*identity politics*) tarafından şekillenen mücadelelere doğru kaydığında hemfikirdir. Dolayısıyla, ekonomik talepler ve kapitalizm karşıtlığı toplumda belirleyiciliğini yitirmiştir. Toplumsal çatışmaların niteliğindeki dönüşümler; daha çok sanayi ötesi (*post-industrial*) küreselleşmenin iletişim teknolojilerini ilerletici, ulus-devleti zayıflatıcı ve böylelikle kültürel özerkliği teşvik edici etkisine bağlanmaktadır (Gürcan ve Peker, 2015a; Hetland ve Goodwin, 2013; Hellman, 2008). Mevcut çalışma ise, küresel kapitalizmin krizini takip eden dönemde yaşanan “yeni” protesto dalgalarının toplumsal sınıfların güncelliğini artırdığını ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, yeni Toplumsal Hareketler Okulu’nun temel savlarının aksine, Sovyet dönemi sonrasının en güçlü protesto dalgaları, toplumsal çatışmaların günümüzde hala sınıflar arasındaki çatışmalar çerçevesinde şekillendiği gözlemini güçlendirmektedir. En önemlisi, 2010 yılından itibaren yaşanan küresel protesto dalgasında başı çeken toplumsal hareketlerin ezici bir çoğunluğu, dar zümrelerin kültürel özerklik taleplerinden ziyade işçi sınıfının, bir başka deyişle emek gücünü satarak yaşamını idame ettiren sınıfın çıkarlarına yönelik ekonomik talepler zemininde oluşmuştur. Dahası, sosyal medya gibi sosyo-teknolojik yeniliklerin, sınıf mücadelesini geriletmekten çok ilerletmeye başladığı görülmektedir.

Bu makale dahilinde öne sürülen savlar, ikincil kaynak verileri ve süreç analizi (*process tracing*) tekniğine bağlı bir yöntemsel yaklaşımın üzerine kuruludur. Niteliksel ve yorumlamacı süreç analizi geleneğine bağlı kalarak; süreç analizi, “belirli bir sonuca ilerleyen nedensel bir gidişatın öyküsel anlatımına” (Venesson, 2008: 235) dayanan bir teknik olarak anlaşılabilir. Bu anlatımda, mantıksal çıkarımlar, tarihsel gelişmeler ve incelenen siyasal aktörlerin kullandığı araçlar, güdüler, öncelikleri, algıları ve fırsatları öncelikli yer kaplar (Bennett, 2010; George ve Bennett, 2005; Collier, 2011; Vennesson, 2008). Dolayısıyla, yorumlamacı süreç analizinin aktör merkezli çıkarımları, toplumsal hareket kuramlarıyla da son derece uyumludur. Mercek altına alınan makro süreçler dahilinde kırılma noktası teşkil eden ekonomik kriz, Arap Baharı ve Sarı Yelekliler ayaklanması gibi olaylar ve bu olaylarda işçi sınıfı örgütleri ile temel sınıfsal taleplerin yeri, mevcut analizin odak noktasını teşkil etmektedir. İlerleyen başlıklarda, ilk olarak Yeni Toplumsal Hareketler Okulu’nun temel savları ele alınacaktır. Bunu takip eden başlıkta ise, küresel kapitalizmin krizini takip eden döneme damgasını vuran hareketler incelenecektir.

Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun Temel Savları

Her ne kadar Marksizmin derin etkilerini bünyesinde barındırsa da, Yeni Toplumsal Hareket Okulu; esas olarak, Marksizmde yer alan ekonomik belirlemci akımların ve kültürel etkenlere ikincil bir önem atfeden devlet merkezli "siyasal süreç" (*political process*) kuramlarının bir eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır (Gürcan ve Peker, 2015a). Toplumsal sınıf analizinin günümüzdeki açıklayıcılığını sorgulayan bu okul, yeni toplumsal hareketleri; sınıf mücadelesi alanının dışında ve kent hakkı, ekoloji, kurum ve otoriterlik karşıtlığı, feminizm, ırkçılık karşıtlığı, yerelcilik ve azınlık hakları mücadelesi gibi alanlarda faaliyet gösteren hareketler olarak tanımlamıştır (Laclau ve Mouffe, 2014). Yeni Toplumsal Hareketler düşüncesi, Avrupa merkezli ve kültürelci bir kuramsal akım dahilinde 1980'li yıllardan başlayarak etkisini hissettirmeye başlamıştır.

Fransız sosyolog Alain Touraine'in ismi, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun kurucu babaları arasında anılır. Touraine'e (1988) göre, günümüzde kapitalist toplumun en belirleyici özelliği, sanayi ötesi bir bilgi çağına adım atmış olmasıdır. Böylesi bir ortamda, işçi sınıfı toplumsal ağırlığını geri dönülmez bir şekilde yitirmiştir. Emek ve işyeri sorunları temel sorunlar olmaktan çıkmıştır. İşçi sınıfı hareketlerinin yerini, yaşam biçimleri ve bireysel meselelere odaklı feminizm, çevrecilik, toplumsal cinsiyet, savaş karşıtlığı ve sivil haklar savunuculuğu gibi düşüncelere dayalı hareketler almıştır. Touraine (1988), bu durumu, toplumsal aktörlerin kendi kültürel özerklik ve yönelimlerini yaratma yetisi olarak tanımladığı "tarihsellik" (*historicité*) kavramıyla açıklar. Sanayi ötesi bilgi çağında devletin önemini yitirmesi, toplumsal hareketlerin tarihselliğini daha da artırmıştır (Touraine, 1988).

Marksist bir sosyolog olan Manuel Castells, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun bir diğer önemli temsilcisidir. Castells, İspanya'da Franco rejimine (1936-1975) karşı direnişe katılmış ve en sonunda Fransa'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Fransada Touraine'in düşüncesinin etkisi altında kalmıştır. Castells'e (2010) göre, kapitalist küreselleşme kapsamında gerçekleşen iletişim teknolojileri devrimi, toplumu bir "ağ toplumu" haline getirmiştir. Elektronik medya ve bilgi ekonomisinin ortaya çıkışı, ulus-devletleri zayıflatmakla kalmayıp toplumsal hareketlerin kültürel özerklik kapasitesini artırmış ve örgütlenmelerini kolaylaştırmıştır. Neoliberalizm altında refah devletinin çöküşü, eşitsizlik ve işsizlik oranlarının artışı ve tipik olmayan istihdam biçimlerinin yaygınlaşması, emeği ademi-merkeziyetçi bir yapıya kaydırmıştır. En son tahlilde, işçi sınıfı önemini yitirmiştir. Kolektif kimlik (*collective identity*) merkezli hareketlerin önemi ise aynı oranda artmıştır (Castells, 2010).

Tam burada parantez açmakta yarar vardır ki, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu kapsamında kolektif kimlik terimini ilk kullanan isim, İtalyan sosyolog Alberto Melucci'dir. Ona göre, kolektif kimlik, belirli bir zümre tarafından paylaşılan ortak çıkarların kültürel içeriğine tekabül etmektedir. Kimlikler; toplumsal cinsiyet, cinsellik, yaş ve etnisite gibi çeşitli toplumsal kategorilerden türetilbilir (Melucci,

1996). Kimliklerin bir diğer kaynağı ise, hayvan hakları ve küresel ısınma gibi siyasal meselelerdir.

Alman düşünür Jürgen Habermas, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun bir diğer önemli temsilcisidir. Habermas'a (1987) göre, toplumdaki esas saflaşma, artık kapitalizm ile işçi sınıfı arasında değildir. Habermas, günümüzde sol-liberal yaklaşımların bir ürünü olarak bilinen devlet-sivil toplum ikiliğine dayanarak esas saflaşmanın sistem (bürokrasi) ve Yaşam-Dünyası (sivil toplum) arasında yaşandığına kanı getirmiştir. Yaşam-Dünyası, aile ve topluluk ilişkileri ile "sivil" kültürel değerlerin bütününe yansıtılmaktadır. Bürokratik devlet mekanizmaları ise, doğaları gereği Yaşam-Dünyası alanını "kültürel fakirleşme" ve "sömürgeleşme"ye maruz bırakmaktadır (Habermas, 1987).

Claus Offe, Touraine ve Habermas gibi isimlerin savlarını siyasal ve sınıfsal bir çerçevede yeniden değerlendirerek daha incelikli bir Yeni Toplumsal Hareketler yaklaşımı önermektedir. Offe'ye (1985) göre, yeni toplumsal hareketler ile işçi sınıfı tabanlı hareketler arasında kimi benzerlikler bulunmaktadır. Dahası, yeni toplumsal hareketler, "post-materyalist" ve "anti-modernleştirici" bir karakterden ziyade maddi bir içeriğe sahiptir. Örneğin, bu hareketler, tıpkı geleneksel işçi sınıfı tabanlı hareketler gibi "daha iyi bir hayat kurma" gayesi etrafında şekillenmiştir. Hatta, aynı hareketler, 18. ve 19. yüzyılların siyasal felsefesi üzerine temellenmiştir. Dayanışma, özyönetim ve özerklik gibi temel değerler, geleneksel hareketlerden miras kalmıştır; ancak bunlar yeni toplumsal hareketler nezdinde daha güçlü bir vurgu kazanmıştır. Bununla birlikte, Offe (1985), işçi sınıfının ağırlığının azaldığını ve çağımızda öne çıkan yeni toplumsal hareketlerin maddi dayanağının orta sınıflar olduğunu vurgulamaktadır. Başka bir ifadeyle, yeni toplumsal hareketler sınıf dışı sayılamazlar. Orta sınıf önderliğindeki yeni toplumsal hareketlerin en belirleyici özellikleri arasında ise, ideolojik tutarlılıktan yoksun bir ademi merkezîyetçilik ve kendiliğindenlik yer almaktadır. Offe'nin (1984: 293) kendi deyişiyle, yeni toplumsal hareketlerin "talepleri önemli ölçüde ekonomi dışıdır". Bir başka anlatımla, bu talepler, "dağıtımçı ve üretici araçlarla karşılanamaz" (293). Dahası, Offe, yeni toplumsal hareketler ile işçi sınıfı hareketleri arasında kalıcı bir bağlaşıklık kurulmasının olası, ancak oldukça zor olduğunu dile getirmektedir (Offe, 1984).

Son olarak, Marksizm etkili dünya sistemi kuramının başlıca temsilcilerinden Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins ve Immanuel Wallerstein (1989), Yeni Toplumsal Hareketler yaklaşımındaki kültürcülüğün ötesine giderek bu hareketlerin sınıfsallığına vurgu yapmışlardır. Offe'nin orta sınıf vurgusunu da aşan bu dünya sistemi yaklaşımı, 1968 hareketleriyle kurumsallaşan yeni toplumsal hareketlerin örgütlenmesinin ileri kapitalist ülkelerdeki yüksek ücret ve maddi refah mücadelesine katkı vermiş olduğunu vurgulamıştır (Arrighi, Hopkins ve Wallerstein, 1989). Tabii, yeni toplumsal hareketlere ilişkin dünya sistemi tespitlerini Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun dahilinde değerlendirmek doğru olmayacaktır.

Küresel Kapitalizmin Krizini Takiben "Yeni" Toplumsal Hareketlerin Güç Kazanması

Toplumsal hareketlerde kültürel dinamiklerin önemi ve sosyal medya gibi alanlarda iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin örgütlenme biçimlerini dönüşüme uğrattığı gerçeği tartışma götürmez. Nitekim, mevcut çalışmanın, toplumsal hareketlerde kültürel dinamiklerin önemsizleştiğine ilişkin herhangi bir iddiası bulunmamaktadır. Bir başka deyişle, sınıf hareketinin küresel düzlemdeki yükselişi; kültür siyasetlerinin öneminin ortadan kalktığını göstermez. Mevcut makalede, Arap Baharı'nda gençlik kültürünün ve laiklik-dinsellik ayrışmalarının önemine dikkat çekilmiştir. İspanya'da Öfkeliiler (*Indignados*) hareketi, toplumsal mobilizasyona etki eden kültürel etkenlerin arasında öfke gibi duyguların harekete geçirici etkisini örneklemektedir. Benzer şekilde, Amerika'daki işgal hareketlerinin "Biz %99'uz!" sloganı, siyasal-kültürel bir aidiyet göstergesidir. Fransa'nın Sarı Yelekliler hareketinde sarı yelek pekâlâ harekete geçirici bir kültürel sembol olarak değerlendirilebilir. Ancak bu makale çerçevesindeki esas tartışma konusu, neoliberal küreselleşme koşulları altında oluşan sözde "yeni" hareketlerin başlı başına kültürel oluşumlara indirgenip indirgenemeyeceği ve işçi sınıfı ile ekonomi merkezli taleplerin toplumsal önemini geri dönülmez bir şekilde yitirip yitirmediğidir. Bir başka anlatımla, bu makalede geleneksel Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun ağır basan temel savları ele alınmaktadır. Küresel kapitalizmin krizini takip eden dönemde yaşanan en etkili toplumsal hareket dalgaları, ekonomik taleplerin ve işçi sınıfı çıkarlarının belirleyiciliğini teyit ededursun; Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun temel savlarını yanıtlamaktadır.

Esasında, mevcut durumun öncülleri, 2000'li yıllarda Latin Amerika'da neoliberalizm karşıtı hareketlerin yükselişinde bulunabilir. Latin Amerika solu, 2000'li yılların ilk on yılında, Dünya Sosyal Forumları gibi platformlarda küreselleşme karşıtı hareketin en büyük destekleyicileri arasında yer almıştır ki, bu uluslararası hareket, daha sonraları işgal hareketleri ve kemer sıkma siyaseti karşıtlarının çekirdeğini teşkil edecektir (Funke, 2017).

Latin Amerika, 1999 yılında Hugo Chávez'in Venezuela'da başa gelmesinden itibaren, bugüne kadar bölgede yaşanan ve neoliberalizmin tikanışını vurgulayan en kapsamlı sol dalgaya maruz kalmıştır. Arjantin, Bolivya ve Brezilya gibi ülkeler; Venezuela ile Latin Amerika'da 2016 yılına kadar süren solcu uyanışın başını çekmiştir (Gürcan, 2010; 2013; 2019; Gürcan ve Bakiner, 2015). Örneğin, Arjantin neoliberalizmi 2001 yılında derinlikli bir krize saplanmıştı ve en nihayetinde neoliberalizm karşıtı halk ayaklanmaları solcu Kirchner iktidarları dönemine (2003-2015) vesile olmuştu. Bu süreçte sol sendikalar ve ekonomik eşitlik taleplerine dayanan işsizler hareketi (*piqueteros*) merkezi bir rol oynamıştı. Benzer şekilde, geçmişte koka yetiştiricileri sendikasında liderlik görevlerinde bulunmuş olan Evo Morales, sendikaların etkin desteğiyle oluşturulan Sosyalizme Doğru Hareketi'nin başında Bolivya'yı 2006 yılından beri yönetmektedir. 2003-2016 yılları arasında iktidarı elinde

bulunduran Brezilya İşçi Partisi, sendika ve diğer işçi hareketlerinin etkin desteğiyle iktidara gelmişti. Brezilya'nın eski başkanı Luiz Inácio Lula da Silva, aynı zamanda eski bir sendika yöneticisidir (Gürcan ve Mete, 2017).

Arap Baharı ve İşçi Sınıfı

İşçi sınıfı ve bu sınıfı temsil eden ekonomik eşitlik talepleri, küresel kapitalizmin kriziyle yeni bir küresel ivme yakalamıştır. Bu sürecin ilk tarihsel uğraklarından bir tanesi ise Arap Baharı'dır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından beri Orta Doğu'da yaşanan en şiddetli toplumsal kalkışma olarak bilinen Arap Baharı, 2010 yılının Aralık ayında Tunuslu genç bir sokak satıcısının polis tacizine tepki olarak kendini ateşe vermesiyle başlamış ve bölgede ondan fazla ülkeye yayılmıştır. Arap Baharı, her ne kadar Tunus'ta Ben Ali rejiminin yıkılması ve İslamcıların başarısızlığıyla sonuçlansa da, diğer birçok ülkede yerini Arap Kışı'na bırakmıştır. 2013 yılında Mısır'da yaşanan askeri darbe ve Libya ile Suriye'de emperyalist güçlerin müdahalesini takiben İslamcıların güç kazanması, Arap Kışı'nın belki de en karanlık dönemlerine denk gelir (Otero ve Gürcan, 2016; Gürcan, 2017). Öte yandan, Arap Baharı'nın sonuçları, salt Orta Doğu bölgesiyle sınırlı kalmamıştır. İlginçtir ki, kimi gözlemciler bu olayların basit bir demokratikleşme hareketine indirgenemeyeceğini ve 2010 yılından sonra Avrupa ve Amerika'da şiddetlenen neoliberal kemer sıkma siyasetlerine karşı toplumsal hareketlerin bir parçası olduğunu vurgulamaktadır (Della Porta, 2015; Kousis, 2016; Gürcan ve Mete, 2017). Gerçekten de, Arap Baharı, Batı'daki neoliberalizm karşıtı hareketlerin temel esin kaynağını teşkil etmektedir. Dahası, Arap Baharı hareketinin oluşumunda işçi sınıfı ve onun ekonomik talepleri birincil bir rol oynamıştır.

İşçi sınıfıyla ilgili olarak belki de en önemlisi, "Ekmeç, Onur, Özgürlük" sloganının Arap Baharı protestolarıyla özdeşleşmiş olmasıdır. Bu sloganda, işçi sınıfının temel taleplerini temsil eden ekmeğin, demokrasi özlemlerini dile getiren özgürlükten önce sıralanması manidardır. Bununla birlikte, Tunus'ta protestoların kitleselleşmesine öncülük eden örgüt, Tunus Genel İşçi Sendikası'dır (*Union Générale Tunisienne du Travail*, UGTT). Tunus'un bağımsızlığında tarihsel bir rol oynamış olan ve köklü bir mücadele geleneğine sahip bu örgüt, ulusal düzlemde yaygın bir ağa sahip olmasından ötürü Ben Ali rejiminin devrilmesinde başı çekmiştir (Hechiche, 2017; Weipert-Fenner, 2018; O'Brien, 2015). Hatta, Jamie Allinson'a (2015) göre, Tunus'ta Arap Baharı'nın daha demokratik bir şekilde sonuçlanması, en başta işçi hareketinin diğer siyasal aktörlerden görece özerk tutumuna ve güçlü katılımına bağlıdır. Dahası, Allinson, Tunus Baharı'nın kökenlerinin salt halkın otoriterliğe karşı tepkisine bağlanamayacağını savlar. İşçi hareketi, en başta özelleştirmenin ve serbest ekonomi uygulamalarının sonuçlarına doğrudan bir tepki göstermiştir. Tıpkı Allinson gibi, Raymond Hinnebusch (2018) da, Tunus ve Mısır'daki Arap baharı sürecini neoliberalleşmenin bir sonucu olarak okur. Ayrıca, Ben Ali'nin ailesinin, devlet gücünü kullanarak özel sektörü ele geçirmesi, bir diğer tepki unsurudur.

Neoliberalleşme kapsamında yaygın bir şekilde uygulanan usulsüz özelleştirme işlemleriyle, yolsuzluk algısının bir noktadan sonra Tunus halkının nezdinde tahammül seviyesini geçtiği gözlerden kaçmamaktadır. Dahası, yüksek işsizlik oranları, özellikle üniversite diplomalılar arasındaki yaygın işsizlik, Tunus Baharı'nın bir diğer önemli yapısal nedenini teşkil etmiştir.

Mısır'da ise, usulsüz özelleştirmelerin yanında, emek karşıtı yasalarla işten çıkarmaların kolaylaştırılması ve zengin kesimler üzerindeki vergi yükünün orta ve dar gelirli kesimlere aktarılması, büyük bir öfke birikimine yol açmıştır (Hinnebusch 2015, 2018). Allinson (2015) ve Hinnebusch'a (2018) göre, Mısır'daki Arap Baharı sürecinin kökleri, 2004-2008 döneminde yaşanan ve otoriter rejime karşı korku duvarının aşılmasını sağlayan grev dalgasıdır ki, bu dalga iki bine yakın greve ve iki milyona yakın işçinin katılımına tanıklık etmiştir. Bu sürecin bir ürünü olan Bağımsız Sendika Federasyonu, Arap Baharı'nda Mübarek rejiminin yıkılışına öncülük etmiştir. Tabii, sosyal medyanın yaygın kullanımı da, katılımların kitleselleşmesine doğrudan katkı sağlamıştır (Allinson, 2015; Hinnebusch, 2018). Tunus'ta ise, korku duvarının aşılmasında, özellikle 2006 yılından beri gelişen işçi hareketleri büyük bir rol oynamıştır. Diplomalı İşsizler Sendikası (*Union des diplômés chômeurs*, UDC), söz konusu hareketlerin başında gelir. UDC, neoliberalleşme altında yaygınlaşan usulsüz özelleştirme işlemleri sonucunda işten çıkarmalar ve keyfi işe alımlara karşı protesto gösterileriyle eylemlerine başlamıştır. 2008 yılında Gafsa maden havzasında işten çıkarmalar ve taşeronlaşmaya karşı patlak veren ayaklanmalarla, UDC, yine kendi adından söz ettirmiştir. Bu ayaklanma, Arap Baharı'na kadar 1980'li yıllardan beri Tunus'ta gerçekleşen en ciddi toplumsal olay sayılmaktadır. Gafsa ayaklanması, yaklaşık altı ay sürmüştür ve işsizler, taşeron işçiler, lise öğrencileri ve işçi aileleri gibi geniş bir kitleden beslenmiştir. Protestocular arasında eğitim ve militanlık bakımından daha fazla öne çıkan UDC liderleri, ayaklanmada inisiyatifi ele geçirmiştir. Bu tarihi ayaklanmanın, Tunus Baharı'nın önünü açtığı kabul edilir (Weipert-Fenner ve Wolff, 2016; Weipert-Fenner, 2018; Gobe, 2010).

En son tahlilde, Arap Baharı deneyimi göstermektedir ki, dünyayı etkisi altına alan toplumsal hareketlerde belirleyici olan, kültürel özerklik taleplerinden ziyade sınıf merkezli aktörlerce yürütülen ekonomik taleplerdir. Hatta, kimlik merkezli oluşumlar, belirleyici olmaktan ziyade toplumsal hareketlere sekte vurucu bir nitelik sergilemiştir. Mısır ve Suriye gibi ülkelerde mezhepçiliğin baskın çıkması ve laiklik-dinsellik ayrışmaları sonucu Arap Baharı'nın Arap Kışı'na dönmesi son derece öğreticidir (Khalil, 2017; Jreisat, 2017; Hechiche, 2017). Ne var ki, bu kültürel dinamikler, "yeni" toplumsal hareketleri beslemekten ziyade Orta Çağ unsurlarına yönelik işlemiştir. Dahası, ekonomik talepleri görmezden gelen demokratikleşme analizleri üzerinden Arap Baharı'nı devlet-sivil toplum karşıtlığına ya da bürokrasi karşıtı bir mücadeleye indirgemek mümkün görünmemektedir. Hatta, küresel "bilgi toplumu" savına karşı, sosyal medya kullanımının sınıf merkezli oluşumları özel olarak engellemediği gözlemlenmiştir.

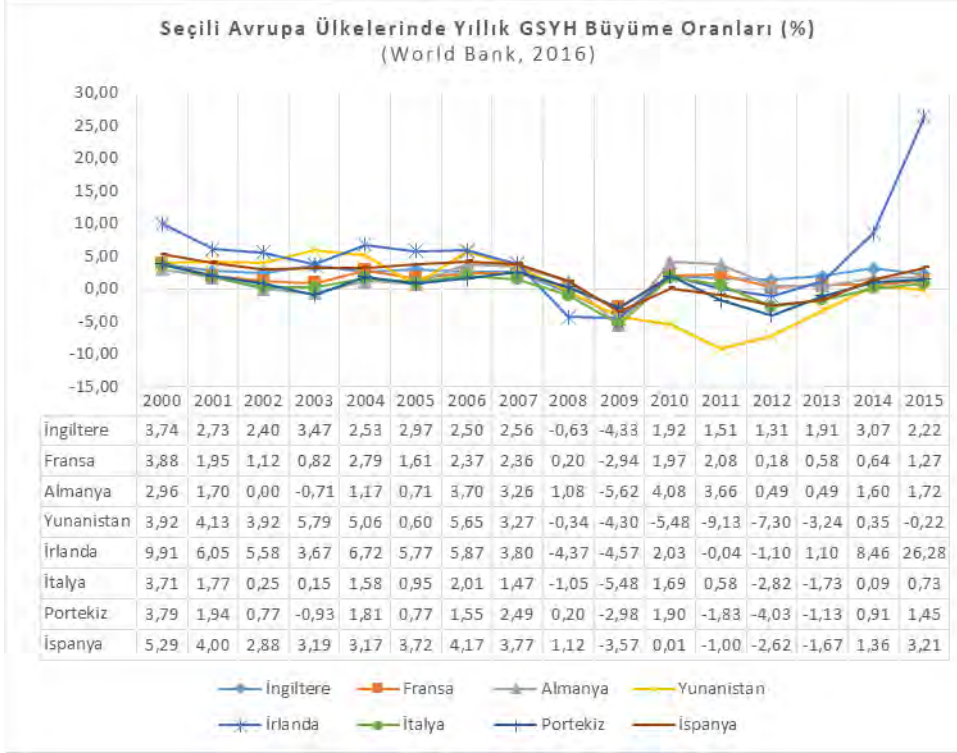
Avrupa'da Neoliberalizm ve Ekonomik Kriz

Avrupa'da kemer sıkma karşıtı hareketlerin ivme kazanmasında şüphesiz Arap Baharı konjonktürünün büyük bir etkisi olmuştur. Ancak, Avrupa'daki sınıf merkezli hareketleri anlamak için, tıpkı yukarıdaki Arap Baharı incelemesinde olduğu gibi, ilk önce yapısal etkenlerin, en başta da ekonomik kriz etkeninin incelenmesinde fayda vardır. Avrupa'da 2008 yılında patlak veren kriz, kendini belki de en fazla yıllık büyüme oranlarının düşüşünde ve işsizlik oranlarının tırmanışında hissettirmiştir (Gürcan, 2019). Dünya Bankası verilerine göre, ekonomik daralmanın başını, 2009'da %5.62 ile Almanya, %5.48 ile İtalya ve %4.57 ile İrlanda çekmiştir (World-Bank, 2016). Yunanistan, 2011'de %9'un üzerinde küçülerek bütün Avrupa'yı sarsmıştır (Şekil 1). Ayrıca, işsizlik oranlarındaki artışın, 2013 yılında rekor düzeylere eriştiği gözlemlenmektedir. İşsizlik, Yunanistan ve İspanya'da %26'nın üzerine çıkmıştır (Şekil 2). Aynı yıl, genç işsizlik oranları İspanya'da %57, İtalya'da %39 ve Portekiz'de %37'nin üzerine fırlamıştır. Yunanistan'ın performansı ise %58 olarak kayda geçmiştir (Şekil 3) (World-Bank, 2016).

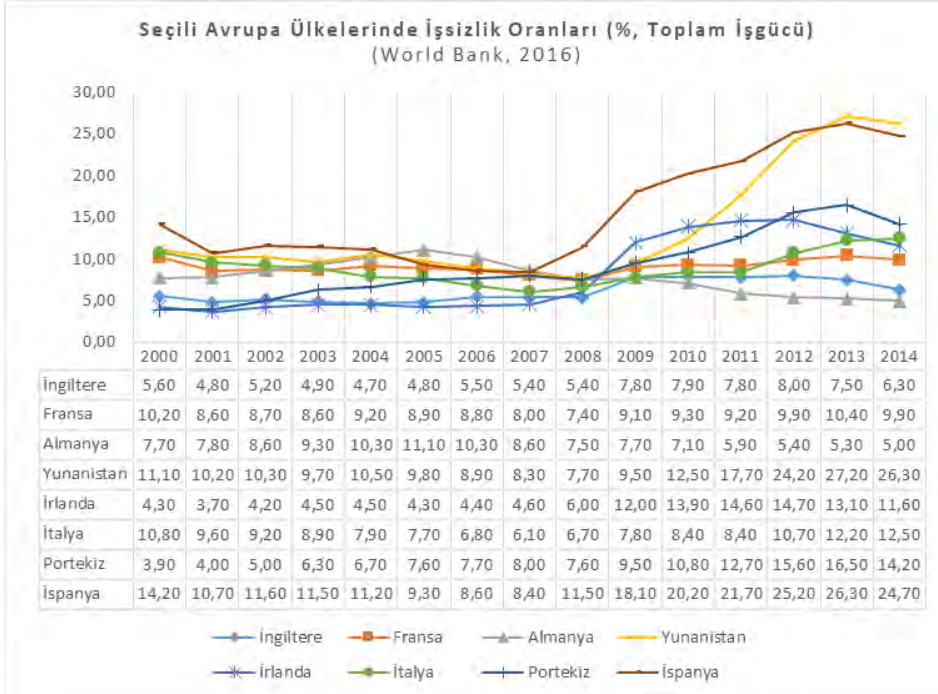
Neoliberalizm öncesi Avrupa'da tüketim; devlet tarafından hoş görülen yüksek sendikalaşma oranları, istihdam yaratıcı yatırımlar, sanayi merkezli üretici bir ekonomi modeli ve bunlar sayesinde güvence altına alınan görece yüksek ücretlere dayanarak destekleniyordu. Avrupa Birliği (AB) projesi sayesinde yaygınlaştırılan neoliberal dönüşümlerle birlikte devlet destekli sendikasılaştırma, özelleştirme, sanayisizleşme ve emeğin esnekleştirilmesi; tüketim oranlarının finansallaşma ve aşırı borçlanma aracılığıyla sürdürülmesini gerekli kıldı. Dolayısıyla, en son tahlilde söylenebilir ki; Avrupa'da yaşanmakta olan ekonomik krizin en büyük sorumlusu, neoliberal bir model üzerine inşa edilen AB projesidir (Busch vd., 2013; Gürcan, 2019; Lang, 2013; Lapavitsas vd., 2012; Stockhammer, 2013).

Neoliberalizm, 1979'de Margaret Thatcher'ın başa gelmesi ve 1983 yılında Fransız Başkanı François Mitterand'ın 1983 yılında kamucu ekonomi modelini reddetmesiyle Avrupa'ya adım atmıştır (Palley, 2013). 1992 yılında, AB'nin kuruluşunun önünü açan Maastricht Antlaşması; büyümeden ziyade enflasyonla mücadele, kemer sıkma, ortak para birimi ve emeğin esnekleşmesi kriterlerini bütün kıtaya dayatmıştır. Yine, 2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Stratejisi, AB kalkınmasında emeğin esnekleşmesi ve emek maliyetinin sınırlanmasının önemini tescillemiştir. Neoliberal AB siyasetleri, üye ülkelere aşırı finansallaşma ve emeğin esnekleştirilmesini dayatarak gelir eşitsizliğini artırmakla kalmamış; aynı zamanda, mali siyasetler üzerinde sıkı bir denetim kurup ortak para birimi uygulayarak ulus-devletleri krize karşı savunmasız bırakmıştır. AB uyum siyasetlerinin bir parçası olarak; Avrupa'nın çevre ekonomisine dahil olan ülkeler, ithalat ve borca dayalı bir kalkınma modelinin uygulayıcıları durumuna düşmüştür (Busch vd., 2013; Gürcan, 2019; Lang, 2013; Lapavitsas vd., 2012; Stockhammer, 2013).

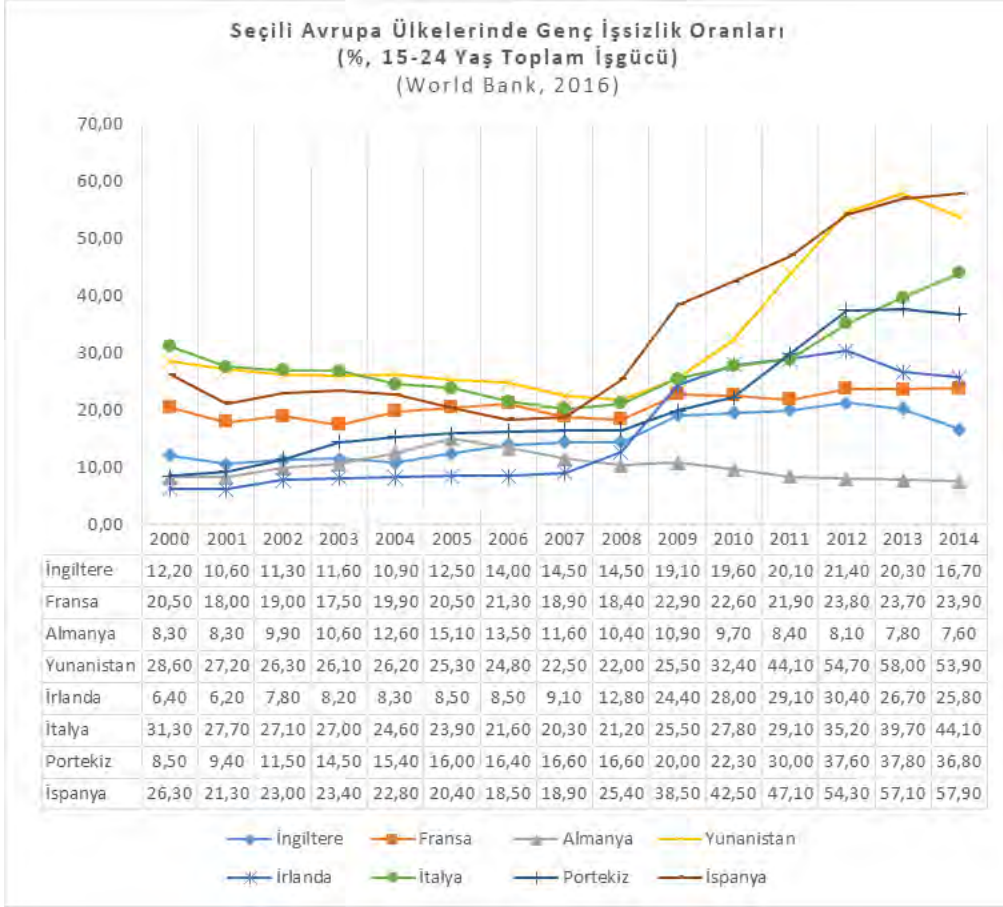
Şekil 1.

Şekil 2.

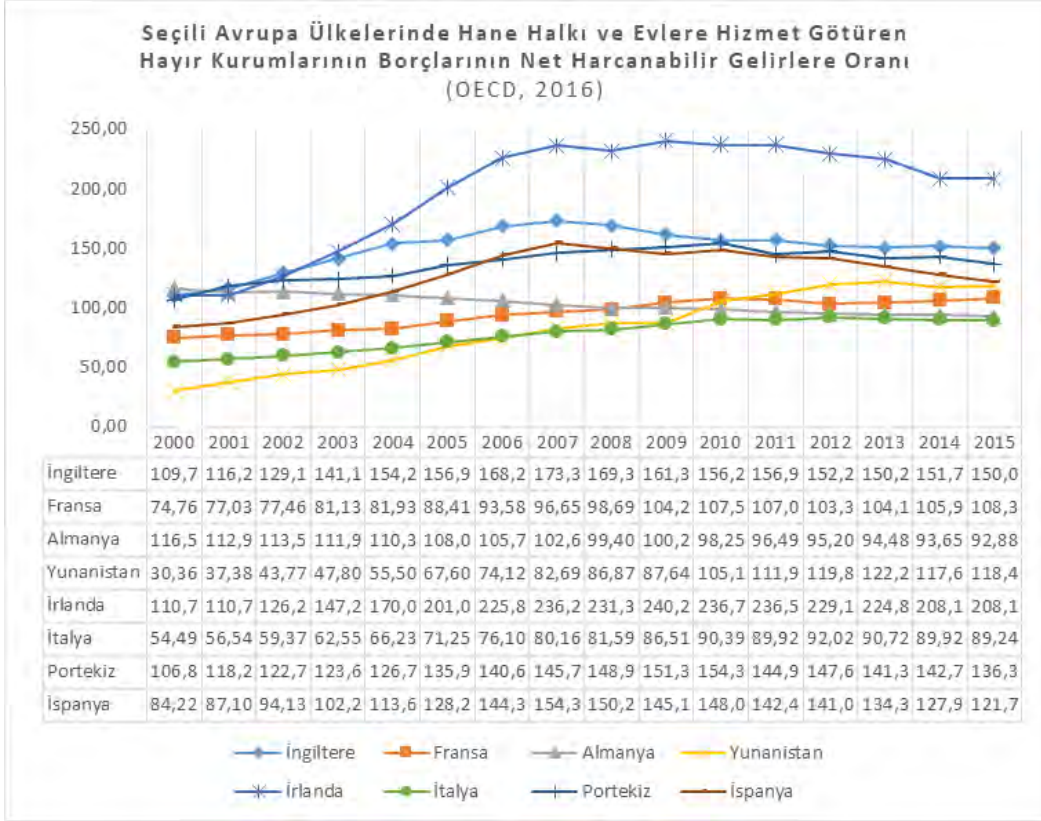

Şekil 3.

Neoliberal siyasetlerin etkisi altında finansallaşmayla iç içe geçmiş bir diğer önemli süreç de, aşırı hane halkı borçlanma oranlarıdır. Mevcut veriler (OECD, 2016); hane halkı borçlanmasını, evlere hizmet götürülen hayırsever ve kar amacı gütmeyen kurumlarla birlikte ele almaktadır (Şekil 4). Bu iki ögenin net harcanabilir gelirlere oranı, bize AB ülkelerindeki borçlanmanın iç karartıcı sonuçlarını göstermektedir. Örneğin, Yunanistan'da hane halkı ve hayırsever kurum borcunun harcanabilir gelire oranı 2000 yılında sadece %30.36 iken, bu oran 2015'te %118.48'in üzerine çıkmıştır. Aynı oran İspanya'da %84.22'den %121.78'e; İrlanda'da ise %110.76'dan %208.19'a fırlamıştır (Şekil 4) (OECD, 2016).

Şekil 4.

İtalya ve Portekiz: Neoliberal Kapitalizmin Krizi ve Erken Mücadele Dönemi

İtalya, Avrupa'da neoliberal siyasetlere karşı sınıfsal hareketlerin en erken örneklerine sahne olmuştur. Hatta, İtalya deneyimi, küresel Arap Baharı konjonktürünü de öncelemektedir. Sadece 2009-2014 döneminde, sendikaların, İtalya'da gerçekleşen neoliberalizm karşıtı eylemlerin neredeyse yarısına katılım sağladığı bilinmektedir. Eylem katılımcılarının %70'ine yakın bir kısmının da, işçi sınıfına mensup olduğu tahmin edilmektedir. Avrupa Birliği tarafından tepeden dayatılan kemer sıkma siyasetlerine karşı, işçi örgütleri adalet ve demokrasi sloganlarını öne çıkarmıştır. Kamu kesintileri, özelleştirme ve toplumsal hizmetlerin sınırlandırılması kitlesel bir tepki toplamıştır (Andretta, 2017).

Portekiz'deki eylemler de, Avrupa'da kemer sıkma siyasetlerine karşı toplumsal hareketlerin başlıca öncülerindendir. Avrupa Birliği tarafından 2010 yılından beri dayatılan sigorta ve maaş kesintileri, vergi artırımları ve toplumsal hizmetlerin sınırlandırılması, insanları sokağa dökmüştür. Bu eylemlerde sendikalar başı çekmiştir. İlginçtir ki, Portekiz 1974-2009 döneminde sadece beş farklı genel

grev yaşamıştır. Ancak, sadece 2010-2014 dönemi, toplamda beş genel greve sahne olmuştur. Sendikalar, kemer sıkma karşıtı eylemler dahilinde salt grevler aracılığıyla değil, ancak yürüyüş ve gösteri katılımlarında da başı çekmiştir. “İş, Sağlık ve Eğitim! Troyka’ya Hayır!”, bu eylemlerde kullanılan başlıca slogan haline gelmiştir (Fernandes, 2017).

İspanya ve Yunanistan’da Neoliberalizme Karşı Mücadele

Tıpkı Portekiz gibi, İspanya’da da neoliberalizm karşıtı eylemler 2010 yılında sendikaların genel grev çağrılarıyla başlamıştır. Bu çağrılarını takiben, 2011 yılında üniversite öğrencileri eğitimde bütçe kesintileri ve yüksek okul ücretlerine karşı bir grevin başını çekmişlerdir. Kendilerini “evsiz” ve “işsiz” olarak niteleyen Geleceksiz Gençlik (*Juventud Sin Futuro*) platformu, ekonomik krize karşı eylemler gerçekleştirmiştir. İşgal ve yürüyüş gibi çeşitli eylem biçimlerini benimseyen Öfkeliiler (*Indignados*) hareketi, Mayıs ayında on binleri toplayan etkin bir katılım örgütlemiştir, ki bu hareket zaman içerisinde İspanya’daki neoliberalizm karşıtı hareketin simgesi haline almıştır ve tıpkı Arap Baharı gibi ABD’deki işgal hareketlerinin temel esin kaynağı işlevini görmüştür (Perugorria vd., 2016). İspanya’daki hareketin temel talepleri arasında; demokrasinin yanı sıra, bankaların denetim altına alınması, barınma hakkı, işsizlikle mücadele ve kamusal hizmetler gibi sınıfsal temeller yer almıştır. Her ne kadar Öfkeliiler hareketi, eylemleri boyunca geleneksel sendikaların hükümetlere karşı ikircikli tavrına eleştiriler yöneltmiş olsa da; sendikaların daha önce hiç olmadığı kadar yoğun bir eylemlilik dönemine adım atması son derece etkili olmuştur. Geleneksel sendikaların yanı sıra, sol ve toplumsal hareket sendikaları (*social unionism*) da önemli bir rol üstlenmiştir (Romanos, 2017). Ne var ki, İspanya’da işçi sınıfıyla ilişkili temel ekonomik taleplerin ve kapitalizme yönelik eleştirilerin tek kaynağı sendikalar olmamıştır. Örneğin, Öfkeliiler hareketinin feminist mensupları, neoliberal kemer sıkma siyasetlerinin ve toplumsal hizmetlerdeki kesintilerin, evlerde kadının karşılıksız emek yükünü artırdığına dikkat çekmiştir (Romanos, 2017).

Yunanistan, işçi sınıfının görünürlüğünün belki de en şiddetli hissedildiği bir Avrupa ülkesidir. Avrupa’daki ekonomik krizin en fazla hissedildiği ülkeler arasında da olan Yunanistan, İspanya’yı takiben Troika ve kemer sıkma karşıtı eylemlerde başı çekmeye başlamıştır (Dufour vd., 2016; Della Porta, 2015). Yunanistan’ın kemer sıkma siyasetlerine karşı direnişinde işçi örgütlerinin baskın çıkması dikkate değerdir. Yunanistan, sadece 2010 ve 2013 yılları arasında, işçi sınıfının başını çektiği birçok eylemin yanı sıra, en az 27 genel greve sahne olmuştur. Ayrıca, en kitlesel kemer sıkma karşıtı eylemlerin işçi sınıfı örgütlerinin katıldığı eylemler olduğu bilinmektedir. 2011 yılında, protestoların zirveye çıktığı 28-29 Haziran tarihlerinde genel grev yaşanmaktaydı ve 800 protestocu polis müdahalesi sonucu yaralanmıştı (Kriesi, 2016; Vogiatzoglou, 2017; Della Porta, 2015). Sonuç olarak, Yunanistan’da işçi örgütlerinin baskın çıkması ve İspanya’da neoliberalizm

karşıtı taleplerin ağır basması, Yeni Toplumsal Hareketler Okulu'nun kültürelci ve orta sınıf merkezli savlarının açıklayıcılığına sekte vurmaktadır. En nihayetinde, Yunanistan ve İspanya örnekleri, Avrupa'daki durumu ve bu ortamın baskın çıkan temel özelliklerini olduğu gibi özetlemektedir.

ABD'de Neoliberal Kapitalizmin Krizi ve İşgal

ABD, Arap Baharı ve İspanya ayaklanmalarından derinden etkilenmiştir. Bu ülkenin bir diğer özelliği de, küresel ekonomik krizin başlangıç noktasını teşkil etmesidir. Tabii, ABD kapitalizminin krizini, 1980'li yıllardan beri uygulanagelen neoliberal siyasetlerin sonuçlarına bağlamak yerinde olacaktır. Neoliberal bir ekonomik dönüşüm altında, Amerika'da yoksulluk ve eşitsizlik oranlarında ciddi artışlar yaşanmıştır (Blackmon, 2015). 1979 ve 2016 yılları arasında, GINI katsayısı %34.6'dan %41.5'e yükselmiştir (World Bank, 2019). Ulusal kıstaslara göre yoksul kategorisinde değerlendirilen ailelerin sayısı, 1979'da 5,461,000'den 2017 yılında 7,758,000'e tırmanmıştır (United States Census Bureau, 2017). 1980'li yıllarda Amerikan ekonomisinin hızla finansallaşmasıyla, hanehalkı borçlanmasının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYH) oranı, 1979 yılında yaklaşık %49'dan 2017 yılında neredeyse %78'e çıkmıştır (IMF, 2019). Bu koşullara, yüksek hapsedilme ve evsizlik oranları eşlik etmektedir. Hapishane nüfusu, 1980 yılında 400,000'in altındayken, 2018 yılında 2.2 milyona erişmiştir. Bu haliyle, ABD hapsedilme oranlarında dünya şampiyonudur (The Sentencing Project, 2016). Günümüzde, evsizliğin 553,000'den fazla insanı etkilediği tahmin edilmektedir (National Alliance to End Homelessness, 2017).

2007-2008 krizi, ABD'de emlak balonunun denetimden çıkmasıyla başlamıştır. Esasında, emlak krizinin ABD'yi derinden yaralayan sembolik/kültürel bir boyutu da bulunmaktadır. Emlak mülkiyeti, Amerikan rüyası olarak bilinen zenginlik ve mutluluk hayalinin belkemiğini teşkil etmektedir (Ross, 2016). Dolayısıyla, kriz, Amerikan rüyasında şiddetli bir siyasal kırılmaya sebep olmuş ve orta sınıf hayalinin işçi sınıfı gerçekliğine dönüşümü sürecini hızlandırmıştır. Dahası, finansal krizin derinleşmesi reel ekonomiyi de etkisi altına almış ve ABD'nin Büyük Buhrandan sonra yaşadığı en derinlikli ekonomik krize yol açmıştır. En nihayetinde, milyonlarca insan evini ve işini kaybetmiştir. ABD'deki işgal hareketleri de, işte bu sürecin bir parçası olarak 2011 yılında ortaya çıkmıştır (Ross, 2016).

İşgal hareketleri, adını ilk defa New York'un finansal merkezi Wall Street'teki Zucotti Parkı'nın işgaliyle duyurmuştur. Parkın işgali, kısa sürede ekonomik eşitsizliğe kafa tutan küresel bir işgal hareketinin doğuşunu tetiklemiştir. İki binden fazla dünya şehri, söz konusu işgal hareketinden nasibini almış ve neoliberal kapitalizmin kitlelerce sorgulanmasını sağlamıştır. Avrupada işçi sınıfının başını çektiği kemer sıkma karşıtı hareketlere benzer bir şekilde, ekonomik temelli ve sosyalizan sloganlar ABD'de öne çıkmıştır. "Biz %99'uz!", işgal hareketinin temel sloganı olarak bu durumu başlı başına özetlemektedir. İlginç bir şekilde, işgalciler,

şirketlerin hukuk nezdinde bireylerle bir tutulmaması ve Amerikan siyasal sisteminde şirketlerin gücünün sınırlanması gereği gibi radikal söylemlerde bulunmuşlardır. İşgalciler, başlıca hasımları olarak %1 olarak adlandırdıkları zengin kesimler ile Bank of America, CitiBank, JP Morgan ve Wells Fargo gibi bankaları benimsemişlerdir (Gürcan ve Mete 2017; Ancelovici, 2016; Welty, 2013).

İşgal hareketinin katılımcılarında en fazla göze çarpan profil, kriz koşullarında hızlı bir proleterleşme yaşamakta olan genç ve eğitilmiş, ancak düşük gelirli ve gelecek kaygısı gittikçe yükselen kesimlerden oluşmaktadır (Kumkar, 2018). Bununla birlikte, işçi sınıfı örgütleri de sürece dahil olmuştur (Gürcan ve Mete 2017; Ancelovici, 2016). Wall Street işgalinde Amerika Emek ve Sınai Örgütler Kongresi Federasyonu (*American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations*, AFL-CIO), Amerika Eyalet, İlçe ve Belediye Çalışanları Federasyonu (*American Federation of State, County and Municipal Employees*, AFSCME), Uluslararası Hizmet Çalışanları Sendikası (*Service Employees International Union*), Teamsters, Taşıma İşçileri Sendikası (*Transport Workers Union*), Birleşik Otomobil İşçileri (*United Automobile Workers*, UAW) ve Birleşik Çelik İşçileri (*United Steelworkers*) gibi başlıca sendikaların desteği önemli olmuştur. Tabii, işgalciler ve sendikalar arasında oluşturulan sinerji, belki de en fazla Wall Street işgaline denk gelen 1 Mayıs kutlamalarında göze çarpmıştır. Ne var ki, destekçi sendikalar, kendi üyelerinin kitlesel katılımlarını sürekli kılmakta güçlük çekmiştir (Welty, vd., 2013). Bununla birlikte, ekonomik kriz ve işgal hareketleri konjonktüründe, Amerika'da sosyalizm düşüncesinin uzun zamandır ilk defa genç kitleler tarafından benimsenmeye başladığı gözlerden kaçmamaktadır (Mahdawi, 2018).

En nihayetinde, Yeni Toplumsal Hareketler kuramının sınıfsal temelli oluşumların güncelliğini yitirdiğine ilişkin savlarını yanlışlarasına; Amerikan işgal hareketlerinin sınıf temelli bir söylem üzerinde yükseldiği ve neoliberal kapitalizmin ana sembolü Wall Street'i sosyalizan sloganlarla hedef almış olduğu gözlemlenmektedir. Devlet-sivil toplum karşıtlığından ya da sözde sanayi sonrası bilgi toplumu sloganlarından ziyade, Amerika'da, kapitalist şirketleri hedef alan bir işgal söylemi hâkim gelmiştir. Tam bu noktada dikkat çekilmelidir ki, işgal hareketini doğuran konjonktüre bağlı olarak, Amerika'da tarihsel bir işçi hareketi yükselişi yaşanmıştır. 2012 yılında patlak veren *Fight for \$15* hareketi; gıda, ulaşım, ev hizmeti, çocuk bakımı gibi sektörlerde daha yüksek bir asgari ücret, daha iyi çalışma koşulları ve toplumsal eşitlik talepleriyle kitlesel bir grev dalgasına vesile olmuştur (Sanburn, 2013). Amazon emekçilerinin asgari ücret mücadelesi, bu grev dalgasının en güncel tezahürleri arasındadır (Chappell ve Wamsley, 2018). Dahası, 2018 yılında, eğitim sektöründe bir norm haline gelmiş düşük ücretlere, öğrencilere yönelik fon eksikliklerine ve diğer kemer sıkma uygulamalarına karşı örgütlenen sendikalar; Amerika'da son kırk yılın en büyük grev dalgasının başını çekmiştir (Blanc, 2019).

Sarı Yelekliler Hareketi ve Emekçi Kesimler

2007-2008 yıllarından beri yaşanan süreç bugünlere kadar devam etmektedir. Bu sürecin belki de en güncel ve keskin tezahürü günümüzde Fransa'dır. Fransa, meşhur 1968 ayaklanmasından beri deneyimlediği en büyük toplumsal olayı Sarı Yelekliler ayaklanmasıyla yaşamaktadır. Emmanuel Macron, 2017'de Fransa Başkanlığı görevine başladığında, aşırı sağa karşı son çare olarak seçilmiş ve yeni, genç yüzlü bir siyasetçi olarak ününü pekiştirmişti. Ancak, bu durum son derece kısa sürmüştür ve Macron ismi kısa zamanda "zenginlerin başkanı" (Stangler, 2018) olarak anılır olmuştur. Macron, işçi ve dar gelirliilere karşı kibirli çıkışları ile kamuoyunda kötü bir yankı uyandırmaya başlamıştır. Göreve hemen başladıktan sonra, 2017 yılının Temmuz ayında, tren duraklarının "başarılı insanlar ile hayatta hiçbir şey olamamış insanların ayırdedilebileceği" yerler olduğunu belirlemiştir. Yine aynı sene Ekim ayında, protestocu işçileri "iş bakmak yerine karışıklık çıkarmaya çalışmak" ile suçlamıştır. Bundan yaklaşık bir sene sonra, Eylül ayında ise, Macron'un, "nereye gitse insanlar bana çalışan aradıklarını söylüyor" diyerek işsizliğin gerçek bir sorun olmadığını ima etmesi kamuoyunda ciddi tepkiler toplamıştır (Diallo, 2018).

Şüphesiz, Macron'un iş çevrelerini kayırmacı siyasi eylemleri, yukarıdaki kibirli ve halk düşmanı söylemlerinin etkisini artırmıştır. Bu eylemlerden belki de en dikkat çeken, servet vergisinin kaldırılması olmuştur, ki bu sayede yüksek gelirli kesimler dört milyar Euro'yu geri kazanmıştır. Şirketlere yönelik yeni vergi kredisi ve muafiyeti uygulamaları, Macron'un ilk yılında zenginlere yaklaşık 41 milyar Euro kazandırmıştır. Yine, 2018 yılında yürürlüğe giren sabit vergi oranı, yüksek gelirli kesimleri yüksek vergiler ödemekten kurtarmıştır, ki burada zenginlerin kazanımının 10 milyar Euro olduğu tahmin edilmektedir. Bütün bunlar, Fransa'nın emekçi kesimlerinde yaygın bir vergi adaletsizliği algısı yaratmıştır (Dianara, 2018; Stangler, 2018). Dahası, vergi yükü altında ezilen emekçi kesimler, vergilerinin karşılığında hizmet alamamaktadır. Okul, hastane, sağlık ve ulaşım gibi temel alanlarda harcamaların kısılması, yeni özelleştirme planlarına girilmesi ve hizmetlerin kalitesinin düşmesi her geçen gün daha da fazla göze batmaktadır (Johnstone, 2018; Stangler, 2018). Bunlara ek olarak, 2008 yılından beri Fransız hane halkının ortalama satın alma gücünün senede 440 Euro gerilemiş olduğu tahmin edilmektedir (Dianara, 2018). Benzer bir şekilde, Macron'un 2018 yılının Ekim ayında emekli maaşlarında kesintiye gidilmesini eleştirenlere "ne kadar şanslı olduğumuzun farkında değiliz!" diye çıkışması büyük tepki toplamıştır (Dalton, 2018).

Macron döneminde emekçi kesimler arasında iyiden iyiye ayyuka çıkan öfke, en nihayetinde bir sene içerisinde %23 artış göstermiş olan dizel ve %14 artış göstermiş olan benzin fiyatlarının 2019 yılında vergiler aracılığıyla daha da artırılacağı haberinin yayılması üzerine patlama göstermiştir (Dianara, 2018). İlk bakışta, Sarı Yelekliler hareketi, yakıt vergilerine karşı bir tepki olarak görünse de, esasında on

yıllarca sürdürülen neoliberal siyasetlerin Macron'un kibrinde cisimleşmesinin bir sonucudur. Hatta Macron, yakıt vergilerine yönelik tepkilerinden dolayı eylemcileri çevreye duyarsız olmak ve küresel ısınmayı inkâr etmekle suçlamıştır. Ancak, birçok eylemci, bu suçlamaları kamuoyu nezdinde reddetmiştir. En nihayetinde, Macron'un kitlesel eylemler üzerine yakıt vergisini geri çekmesi protestoları durdurmaya yetmemiştir. Çünkü, birçok protestocu esas olarak Macron'un istifa etmesini ve servetin yeniden dağıtılarak toplumsal hizmetlerin güçlendirilmesini talep etmektedir (Diallo, 2018).

Esasında, yakıt vergisine karşı en doğrudan tepki, uydu kentlerde oturup kent merkezlerine ekmeğini kazanmaya çalışan ve kırsal kesimlerde üretim ile uğraşan kesimlerden gelmiştir (Stangler, 2018; Johnstone, 2018). Ancak, eylemler daha sonra Fransa'da emekçi sınıfların geneline ulaşmayı başarmıştır. Çünkü, hem genel olarak emekçi kesimler yıllardır sürdürülen neoliberal siyasetlere tepkiliydi, hem de yakıt vergileri uzun vadede üretim, ulaşım ve gıda gibi temel hizmet ve ihtiyaçları pahalılaştırıyordu. Bir başka deyişle, Sarı Yelekliler, son derece geniş bir emekçi kesimi tarafından sahiplenilmiştir. Sağcısı, solcusu ve hatta daha önce eylem deneyimi olmayan insanlar Sarı Yelekliler hareketine destek vermiştir. Bu kesimler, eylemlerini sarı rengi gibi güçlü bir sembol üzerine inşa etmiştir. Fransa'da hukuki olarak her motorlu araç sürücüsü, aracında sarı yelek bulundurmak zorundadır (Dianara, 2018). Bu yeleklerin temel işlevi, kaza ya da arıza durumunda araçtan çıkmak zorunda kalan sürücülerin diğer sürücülere yönelik görünürlüğünü sağlamaktır. Neoliberal kemer sıkma siyasetleri altında görünürlüklerinin kaybolduğunu düşünen Sarı Yelekliler, işte bu görünürlüğü sokaklarda sağlayabilmek için eylemlerinde sarı yelek kullanmayı tercih etmişlerdir.

Eylemcilerin en çok başvurduğu protesto yöntemleri arasında yolları kapama, trafiği yavaşlatma, kamusal alanları işgal etme ve lüks arabalara zarar verme bulunmaktadır (Dianara, 2018). Eylemlerin kendiliğinden görüntüsü ve sosyal medya üzerinden büyümesi, güvenlik güçlerini zorda bırakmıştır. Ancak, güvenlik güçlerinin ilk eylemleri şiddet kullanarak yanıtlaması, emekçi kesimler nezdinde öfke uyandırmış ve Sarı Yelekliler'e daha da ivme kazandırmıştır (Chossudovsky, 2018). En son tahlilde, neoliberalizm ve kemer sıkma siyasetleri karşıtı hareketin en güncel temsilcisi Fransa'da, Sarı Yelekliler'in kültürel özerklik taleplerinden ziyade sınıf temelli talepler üzerinde durduğu gözlemlenmektedir. Sosyal medyanın Sarı Yelekliler tarafından yoğun bir şekilde kullanılması, bu sınıfsallığı ortadan kaldırmamaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme: Küresel Toplumsal Mücadelelerin Ana Ekseni Olarak Sınıflar

Yeni Toplumsal Hareketler, sosyalizmin geri çekilmekte olduğu ve hızlı teknolojik ilerlemelerin etkisiyle neoliberal küreselleşmenin ivme kazanmakta olduğu bir ortamda popülerlik kazanmaya başlamıştı. Bu popülerlik, toplumsal sınıf merkezli mücadeleler ile ekonomik taleplerin birincil önemini yitirdiğine ve yaşam biçimlerine dayalı kültürel taleplerin toplumsal mücadelelerin merkezine yerleştiğine ilişkin

aceleci çözümlerlerin toplumsal düşüncede hâkim kılınmasına ortam sağlamıştır. Bu çözümlere göre, kapitalizmin sözde küresel zaferiyle, emek-sermaye çelişkisi yerini artık devlet-sivil toplum çelişkisine bırakmıştı. Sanayi sonrası toplumlarda iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve sosyal medyanın önlenemez etkisi, sivil toplumun sınıfsal ayrışmaların dışında kültürel bir özerklik kazanmasının tarihsel koşullarını sağlıyordu.

Küresel kapitalizmin krizinin etkilerinin 2008 yılından itibaren hissedilmeye başlamasıyla, yukarıda sıralanan aceleci çözümlerlerin gerçek yüzü ortaya çıkmıştır. Neoliberalizm altında sanayi sonrası sözde bolluk ve teknoloji toplumlarının krizi, sınıf temelli mücadelelerin güncelliğini açığa çıkarmıştır. Arap Baharı, toplumsal mücadelelerin ana ekseninin günümüzde devlet-sivil toplum karşıtlığı ya da otoriterliğe karşı mücadele çerçevesinde kolaylıkla açıklanamayacağını göstermiştir. Arap Baharı'nda birincil rol oynayan işçi sınıfı örgütleri, emek ve demokrasi mücadelesinin birbiriyle sınıfsızlığı bağlı olduğunu tescillemiştir. İşçi sınıfının etkisiz olduğu Arap Kışı ülkelerinde, demokratik kazanımların ne kadar sınırlı kaldığı ortaya çıkmıştır. Arap Baharı sürecinin başta Amerika ve Avrupa olmak üzere bütün dünyaya yayılması, toplumsal sınıf merkezli mücadelelerin güncelliğini daha da keskinleştirmiştir.

İtalya ve Portekiz'de neoliberalizm karşıtı eylemlerde işçi sınıfının katılımının öne çıkması ve genel grevlerdeki tarihsel artışlar dikkate değerdir. İspanya'da neoliberalizmi reddeden ekonomik taleplerin yoğunlaşması, Yunanistan'daki ayaklanmalara işçi sınıfı militanlığının damga vurması ve solun tarihsel olarak zayıf kabul edildiği Amerika gibi bir ülkede sosyalizan sloganların eylemlere hâkim olması benzer yönde gelişmelerdir. Fransa ise, neoliberalizmin krizi altında keskinleşen sınıfsal mücadelelerin en güncel örneklerinden bir tanesini teşkil etmektedir. Yeni Toplumsal Hareketler Okulu gibi kültürelci yaklaşımların geçerliğini yitirdiği mevcut durumda, sınıf analizini yeniden gündeme taşımak ve geliştirmek (Gürcan 2018; Gürcan ve Mete 2017; 2018; Gürcan ve Peker 2014, 2015a, 2015b), toplumsal hareketler sosyolojisinin acil gündemini oluşturmaktadır. Şüphesiz, sosyolojide her olay ne ekonomiye ne de sınıflara indirgenemez. Ne var ki, günümüzde toplumsal mücadelelerin ana ekseninin hala sınıf mücadeleleri etrafında şekillendiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, sınıfsal mücadelelerin yükselişi ya da geri çekilişinde siyasal, ekonomik ve kültürel dinamiklerin kuramsal ve ampirik çözümlerine duyulan ihtiyaç mevcut konjonktürde son derece artmıştır.

Kaynakça

- Allinson, J. (2015) "Class forces, transition and the Arab uprisings: a comparison of Tunisia, Egypt and Syria", *Democratization*, 22(2): 294-314.
- Ancelevici, M. (2016) "Occupy Montreal and the Politics of Horizontalism", Ancelevici, M., P. Dufour ve H. Nez (der.), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy* içinde, Amsterdam: Amsterdam University Press, 175-202.

- Andretta, M. (2017) "Neoliberalism and Its Discontents in Italy: Protests Without Movement?", Porta, D.D., M., Andretta, T. Fernandes, F. O'Connor, E. Romanos ve M. Vogiatzoglou (der.), *Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis* içinde, Londra: Palgrave Macmillan, 201-224.
- Bennett, A. (2010) "Process Tracing and Causal Inference", Brady, H. E. ve D. Collier (der.), *Rethinking Social Inquiry* içinde, Plymouth: Rowman and Littlefield: 207-220.
- Blackmon, P. (2015) "Beyond Coincidence: How Neoliberal Policy Initiatives in the IMF and World Bank affected United States Poverty Levels", Haymes, S., M. V. de Haymes ve R. Miller (der.), *The Routledge Handbook of Poverty in the United States* içinde, Londra/New York: Routledge, 11-18.
- Blanc, E. (2019) *Red State Revolt: The Teachers' Strike Wave and Working-Class Politics*, Londra: Verso.
- Busch, K., C. Hermann, K. Hinrichs, ve T. Schulten (2013). *Euro Crisis, Austerity Policy and the European Social Model How Crisis Policies in Southern Europe Threaten the Eu's Social Dimension*, Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Castells, M. (2010) *The Power of Identity*, Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons.
- Chappell, B ve Wamsley, L. (2018) "Amazon Sets \$15 Minimum Wage For U.S. Employees, Including Temps", *NPR*, <https://www.npr.org/2018/10/02/653597466/amazon-sets-15-minimum-wage-for-u-s-employees-including-temps?t=1558989561222>, [erişim tarihi: 27 Mayıs 2019].
- Chossudovsky, M. (2018) "France's Yellow Vests: Fuel Tax Hike Triggers Poverty, Finances War and Repayment of the Public Debt", *Global Research*, <https://www.globalresearch.ca/frances-yellow-vests-fuel-tax-hike-triggers-poverty-finance-war-and-the-public-debt/5662327>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- Collier, D. (2011) "Understanding Process Tracing", *Political Science and Politics*, 44(4): 823-830.
- Dalton, J. (2018) "'Don't Complain – You're Lucky' Macron Tells French After Pension Cuts", *Independent*, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/france-pension-cuts-emmanuel-macron-french-government-charles-de-gaulle-a8571131.html>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- Della Porta, D. (2015) *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back Into Protest Analysis*, Cambridge: Polity.
- Diallo, R. (2018) "Why Are the 'Yellow Vests' Protesting in France?", *Opinion/France*, <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/yellow-vests-protesting-france-181206083636240.html>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- Dianara, A. (2018) "We're With the Rebels", *Jacobin*, <https://www.jacobinmag.com/2018/11/yellow-vests-france-gilets-jaunes-fuel-macron>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- Dufour, P., H. Nez, ve M. Ancelovici (2016) "From the Indignados to Occupy: Prospects for Comparison", Ancelovici, M., P. Dufour, ve H. Nez (der.), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy* içinde, Amsterdam: Amsterdam University Press, 11-42.
- Fernandes, T. (2017) "Late Neoliberalism and Its Discontents: The Case of Portugal", Porta, D.D., M., Andretta, T. Fernandes, F. O'Connor, E. Romanos, ve M. Vogiatzoglou (der.), *Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis* içinde, Londra: Palgrave Macmillan, 169-200.

- Foster, G. B. ve F. Magdoff (2008) *The Great Financial Crisis: Causes and Consequences*, New York: Monthly Review Press.
- Funke, P. N. (2017) "The Global Social Justice Movement and its Subterranean Afterlife in Europe-the Rhizomatic Epoch of Contention-from Zapazistas to the European Anti-Austerity Protests", Vanden, H. E., P. N. Funke, ve G. Prevost (der.), *The New Global Politics: Global Social Movements in the Twenty-First Century (Rethinking Globalizations)* içinde, Londra: Routledge, 174-189.
- George, A. L. ve A. Bennett (2005) *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*, Cambridge: MIT Press.
- Gobe, E. (2010) "The Gafsa Mining Basin between Riots and a Social Movement: meaning and significance of a protest movement in Ben Ali's Tunisia", *Sciences de l'Homme et de la Société*, 1: 1-21.
- Gürcan E. C. ve O. Bakiner (2015) "Post-Neoliberal Integration in Latin America: Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra America (ALBA)", Kreps, D. (der.), *Gramsci and Foucault: A Reassessment* içinde, Ashgate, 131-154.
- Gürcan, E. C. (2010) "New Regionalisms and Radical Identity Formation in Latin America: Towards an "Alter-Global" Paradigm", *Journal of Social Research and Policy*, 1(2): 19-33.
- Gürcan, E. C. (2013) "Hugo Chávez's Unwritten Testament: National-Democratic Struggle and Contradictions of Socialism", *Dialectical Anthropology*, 37(3-4): 341-335.
- Gürcan, E.C. (2019) *Multipolarization, South-South Cooperation and the Rise of Post-Hegemonic Governance*, Londra: Routledge.
- Gürcan, E.C. (2018a) "Theorizing Food Sovereignty from a Class-Analytical Lens: The Case of Agrarian Mobilization in Argentina", *Agrarian South: Journal of Political Economy*, 7(3): 320-350.
- Gürcan, E.C. ve B. Mete (2017) *Neoliberalism and the Changing Face of Unionism: The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey*, New York: Palgrave.
- Gürcan, E.C. ve B. Mete (2018) "The Combined and Uneven Development of Class Capacities in Turkey (1960-2016)", *Labor History*. doi: 10.1080/0023656X.2019.1537027
- Gürcan, E.C. ve E. Peker (2014) "Turkey's Gezi Park Demonstrations of 2013: A Marxian Analysis of the Political Moment", *Socialism and Democracy*, 28(1): 70-89.
- Gürcan, E.C. ve E. Peker (2015a) *Challenging Neoliberalism at Turkey's Gezi Park: From Private Discontent to Collective Class Action*, New York: Palgrave.
- Gürcan, E.C. ve E. Peker (2015b) "A Class Analytic Approach to the Gezi Park Events: Challenging the "Middle Class" Myth", *Capital & Class*, 39(2): 321-343.
- Giovanni, A., Hopkins, T. K. ve Wallerstein, I. (1989) *Antisystemic Movements*, Londra: Verso.
- Habermas, J. (1987) [1981]. *Theory of Communicative Action, Volume Two: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, Boston: Beacon Press.
- Hechiche, A. H. (2017) "The Role of Social Movements in Tunisia's Jasmine Revolution", Vanden, H. E., P. N. Funke, ve G. Prevost (der.), *The New Global Politics: Global Social Movements in the Twenty-First Century (Rethinking Globalizations)* içinde, New York: Routledge, 94-110.

- Hellman, (2008) "The Riddle of New Social Movements", Harris, R. ve J. Nef (der.) *Capital, Inequality and Power in Latin America* içinde, Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 165-184.
- Hetland, G., ve J. Goodwin (2013) "The Strange Disappearance of Capitalism from Social Movement Studies", Barker, C., L. Cox, J. Krinsky, ve A. G. Nilsen (der.), *Marxism and Social Movements* içinde, Leiden: Brill, 83-102.
- Hinnebusch, R. (2018) "Understanding regime divergence in the post-uprising Arab states", *Journal of Historical Sociology*, 31(1): 39-52.
- Hinnebusch, R. (2015) "Change and Continuity after the Arab Uprising: The Consequences of State Formation in Arab North African States", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42(1): 12-30.
- IMF (2019) *IMF Datamapper*, https://www.imf.org/external/datamapper/HH_LS@GDD/USA, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- IndustriALL Global Union (2019) "Indian Workers Hold Biggest Strike in History", <http://www.industrialall-union.org/indian-workers-hold-biggest-strike-in-history>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- Johnstone, D. (2018) "Yellow Vests Rise Against Neo-Liberal 'King' Macron", *Consortium News*, <https://consortiumnews.com/2018/12/05/yellow-vests-rise-against-neo-liberal-king-macron/?print=print>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- Jreisat, J. (2017) "Transition of Governance in Egypt in the Post Arab Spring", Vanden, H. E., P. N. Funke, ve G. Prevost (der.), *The New Global Politics: Global Social Movements in the Twenty-First Century (Rethinking Globalizations)* içinde, New York: Routledge, 81-93.
- Khalil, A. (2017) "Revolution or Retaliation: Contested Meaning in the Syrian Uprising", Vanden, H. E., P. N. Funke, ve G. Prevost (der.), *The New Global Politics: Global Social Movements in the Twenty-First Century (Rethinking Globalizations)* içinde, New York: Routledge, 140-155.
- Kousis, M. (2016) "The Spatial Dimensions of the Greek Protest Campaign Against the Troika's Memoranda and Austerity, 2010-2013", In Ancelovici, M., P. Dufour, ve H. Nez (der.), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy* içinde, Amsterdam: Amsterdam University Press, 147-174.
- Kumkar, N. C. (2018) *The Tea Party, Occupy Wall Street, and the Great Recession*, New York: Palgrave Macmillan.
- Kriesi, N. (2016) "Mobilization of Protest in the Age of Austerity", Ancelovici, M., P. Dufour, ve H. Nez (der.), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy* içinde, Amsterdam: Amsterdam University Press, 67-90.
- Laclau, E. ve C. Mouffe (2014) *Hegemony And Socialist Strategy: Towards A Radical Democratic Politics (Radical Thinkers)*, Londra: Verso.
- Lang, D. (2013) "Financialisation, Income Distribution and the Crisis", *Cambridge Journal of Economics*, 39(3), 867-870.
- Lapavitsas, C. vd. (2012) *Crisis in the Eurozone*, Londra: Verso.
- Mahdawi, A. (2018) "Socialism is no longer a dirty word in the US – and that's scary for some", *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/jul/29/socialism-no-longer-dirty-word-us-scary-for-some>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].

- Melucci, A. (1996) *Challenging Codes*, Cambridge: Cambridge University Press.
- National Alliance to End Homelessness (2017) *Homelessness in America*, <https://endhomelessness.org/homelessness-in-america/homelessness-statistics/state-of-homelessness-report/>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- O'Brien, T. (2015) "The primacy of political security: contentious politics and insecurity in the Tunisian revolution", *Democratization*, 22(7): 1209-1229.
- OECD (2016) *Database*, <https://stats.oecd.org>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- Offe, C. (1984) *Contradictions of the Welfare State*, London: Hutchinson.
- Offe, C. (1985) "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics", *Social Research*, 52(4): 817-868.
- Otero, G. ve E. C. Gürcan (2016) "The Arab Spring and the Syrian Refugee Crisis", *The Monitor, Canadian Center for Policy Alternatives*, 22(5): 16.
- Palley, T. I. (2013) "Europe's Crisis Without End: The Consequences of Neoliberalism", *Contributions to Political Economy*, 32(1): 29-50.
- Perugorría, I., M. Shalev, ve B. Tejerina (2016) "The Spanish Indignados and Israel's Social Judgement Movement", Ancelovici, M., P. Dufour, ve H. Nez (der.), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy* içinde, Amsterdam: Amsterdam University Press, 91-120.
- Robertson, R. (2011) "Globalization and Culture". Ritzer, G. ve J. M. Ryan (der.), *The Concise Encyclopedia of Sociology*, New York: Wiley-Blackwell, 265-266.
- Romanos, E. (2017) "Late Neoliberalism and Its Indignados: Contention in Austerity Spain", Porta, D.D., M., Andretta, T. Fernandes, F. O'Connor, E. Romanos, ve M. Vogiatzoglou (der.), *Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis* içinde, Londra: Palgrave Macmillan, 131-167.
- Ross, G. (2016) "Austerity and New Spaces for Protest 43 The Financial Crisis and Its Victims", Ancelovici, M., P. Dufour, ve H. Nez (der.), *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy* içinde, Amsterdam: Amsterdam University Press, 43-66.
- Sanburn, J. (2013) "Fast Food Strikes: Unable to Unionize, Workers Borrow Tactics From 'Occupy'", *Time*, <http://business.time.com/2013/07/30/fast-food-strikes-unable-to-unionize-workers-borrow-tactics-from-occupy/>, [erişim tarihi: 27 Mayıs 2019].
- Snow, D., Soule, S. A. ve Kriesi, H (2004) "Mapping the Terrain", D. Snow (der.), *The Blackwell Companion to Social Movements* içinde, New York: Blackwell, 3-16.
- Stangler, C. (2018) "Yellow Vests" Against the "President of the Rich", *Jacobin*, <https://jacobinmag.com/2018/11/yellow-vests-fuel-prices-france-protests>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019.]
- Stockhammer, E. (2013). "Rising Inequality as a Cause of the Present Crisis", *Cambridge Journal of Economics*, 39(3): 935-958.
- The Sentencing Project (2016) "Trends in US Corrections", <https://sentencingproject.org/wp-content/uploads/2016/01/Trends-in-US-Corrections.pdf>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- Touraine, A. (1988) *Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society*, Minneapolis: University of Minnesota.
- United States Census Bureau (2017) "Historical Poverty Tables: 1959-2017", <https://www.census.gov/data/tables/time-series/demo/income-poverty/historical-poverty-people.html>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].

- Vennesson, P. (2008) "Case Studies and Process Tracing: Theories and Practices", Della Porta, D., ve M. Keating (der.), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 223-239.
- Vogiatzoglou, M. (2017) "Turbulent Flow: Anti-Austerity Mobilization in Greece", Della Porta, D., E. Romanos, F. O'Connor, M. Vogiatzoglou, M. Andretta, ve T. Fernandes (der.), *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis Comparing Social Movements in the European Periphery* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 99-129.
- Weipert-Fenner, I., ve J. Wolff. (2016). "Unemployed Movements in the Global South: The cases of Argentina and Tunisia", *Peace Research Institute Frankfurt*, 32: 1-19.
- Weipert-Fenner. (2018) "Unemployed mobilisation in times of democratisation: the Union of Unemployed Graduates in post-Ben Ali Tunisia", *The Journal of North African Studies*, basılmadan önce çevrimiçi yayımlanan makale, doi: 10.1080/13629387.2018.1535317.
- Welty, E. (2013) "The Art of Nonviolence: The Adaptations and Improvisations of Occupy Wall Street", Welty, E. vd. (der.), *Occupying Political Science: The Occupy Wall Street Movement from New York to the World* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 89-116.
- Welty, E., vd. (2013) "Occupy Wall Street as a Palimpsest: Overview of a Dynamic Movement", Welty, E., vd. (der.), *Occupying Political Science: The Occupy Wall Street Movement from New York to the World* içinde, New York: Palgrave Macmillan, 25-57.
- World Bank (2019) Database, <https://data.worldbank.org>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].
- World Bank. (2016) *Online Database*, <http://databank.worldbank.org>, [erişim tarihi: 13 Ocak 2019].

Küresel Değer Zincirleri ya da Küresel Yoksulluk Zincirleri? Yeni Bir Araştırma Gündemi

Benjamin Selwyn¹

Çeviren: Volkan Ahıskalı

Öz

Küresel Değer Zinciri (KDZ) analizi, ana akım kalkınma söylemlerinin ve politikalarının önemli bir ögesidir. Tedarikçi firmalar, ulus ötesi lider firmalar ile "birleşmek" üzere, devlet desteği ile teşvik edilmektedir. Bu tür düzenlemeler, iddiaya göre, yoksulluğu azaltacak ve anlamlı bir sosyo-ekonomik kalkınmaya katkı sağlayacaktır. Küresel politik-iktisadi ilişkilerin bu tasviri, gerçekliğin "problem çözücü" bir izahını temsil etmektedir. Bu makale, küresel yoksulluğun, eşitsizliğin ve farklı ulusal kalkınma biçimlerinin yeniden üretimini daha iyi incelemek ve açıklamak için KDZ yaklaşımını yeniden biçimlendiren, "eleştirel teori"ye dayalı alternatif bir analitik yaklaşım öne sürmektedir. Makale, KDZ'yi, Küresel Yoksulluk Zinciri (KYZ) analizi olarak yeniden isimlendirmeyi önermektedir. KYZ'ler, tekstil, gıda ve yüksek teknoloji sektörlerinde incelenmektedir. Makale, bu zincirlerin içerisindeki işçilere nasıl, sistematik olarak, geçimlik ücretlerin altında ödeme yapıldığını, ulus ötesi şirketlerin küresel tekel gücünü bu zincirler içerisinde yaratılan değerden aslan payını almak üzere nasıl kullandığını ve bu ilişkilerin yoksullaştırıcı büyüme sürecini nasıl yarattığını detaylandırmaktadır. KYZ analizinin nasıl genişletileceğini ele alarak makale sonuçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Küresel Değer Zincirleri, Küresel Yoksulluk Zincirleri, Yoksullaştıran Büyüme, Zincir Yönetişi, Emek, Kalkınma.*

Global Value Chains or Global Poverty Chains? A New Research Agenda

Abstract

Global Value Chain (GVC) analysis is part and parcel of mainstream development discourse and policy. Supplier firms are encouraged, with state support, to 'link-up' with trans-national lead firms. Such arrangements, it is argued, will reduce poverty and contribute to meaningful socio-economic development. This portrayal of global political

¹ Sussex Üniversitesi, Küresel Politik Ekonomi Merkezi direktörü. Bu çalışma devam etmektedir. Görüş ve önerilerinizi memnuniyetle bekliyorum. Benimle b.selwyn@sussex.ac.uk adresinden iletişime geçebilirsiniz.

economic relations represents a “problem-solving” interpretation of reality. This article proposes an alternative analytical approach rooted in “critical theory” which reformulates the GVC approach to better investigate and explain the reproduction of global poverty, inequality and divergent forms of national development. It suggests re-labelling GVC as Global Poverty Chain (GPC) analysis. GPCs are examined in the textiles, food, and high-tech sectors. The article details how workers in these chains are systematically paid less than their subsistence costs, how trans-national corporations use their global monopoly power to capture the lion’s share of value created within these chains, and how these relations generate processes of immiserating growth. The article concludes by considering how to extend GPC analysis.

Key Words: *Global Value Chains, Global Poverty Chains, Immiserating Growth, Chain Governance, Labour, Development.*

“Teori her zaman birisi ve bir amaç içindir” (Robert Cox, 1981: 128)

1. GİRİŞ

Bu makale, servet yoğunlaşması ve yoksulluk ve eşitsizliğin (yeniden) üretimini daha iyi kavramak için Küresel Değer Zinciri (KDZ) kavramında köklü bir yeniden biçimlendirme öneriyor. KDZ analizinin, küresel değer zincirlerinin bu kutuplaştırıcı eğilimlerin oluşumuna yaptıkları katkıları incelemek, çözümlenmek ve kuramsallaştırmak konusunda eksik kaldığını ve Küresel Yoksulluk Zinciri (KYZ) kavramının daha uygun bir başlangıç noktası olduğunu iddia ediyor.

Günümüz küresel kapitalizmi, zenginlik ve yoksulluk arasındaki uç eşitsizlikler tarafından karakterize edilmektedir (Edward ve Sumner, 2015). Örneğin, varlıklarının toplamı, dünya nüfusunun yarısının sahip olduğundan daha fazla olan en zengin 62 insanın serveti, 2010-2015 yılları arasında %44 oranında artmıştır. Aynı zaman aralığında insanlığın en yoksul %50’lik diliminin refahı yaklaşık %38 oranında azalmıştır (Oxfam, 2016). 2010’da, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), dünyada yaklaşık olarak 942 milyon çalışan yoksul olduğu tahmininde bulundu (küresel çapta, neredeyse her 3 işçiden biri, günlük 2 doların altında gelir elde ederek yaşamını sürdürmektedir) (ILO/KILM 2011).

ILO, yoksulluğu, Dünya Bankası’nın, günlük 1\$ ve 2\$ arası satın alma gücü paritesini ifade eden uluslararası yoksulluk sınırlarını kullanarak hesaplamaktadır -günde 1\$ aşırı yoksulluk ve günde 2\$ ise sadece “yoksulluk” anlamına gelmektedir (Chen ve Ravallion 2004). Bu yoksulluk sınırlarının üzerinde yaşayan insanlar yoksul olmayanlar olarak ele alınmaktadır. David Woodward (2015), günlük 5 dolarlık satın alma gücü paritesine tekabül eden, nispeten daha yüksek bir küresel yoksulluk sınırı öneriyor. Eğer bu öneri kabul edilirse ILO, dünyanın emekçi sınıflarının çoğunluğunun yoksulluk içinde yaşadığını itiraf etmek zorunda kalacak (ayrıca bkz. NEF, 2010).

Dünya Bankası'nın yoksulluk sınırı, ABD'de 1985'te 1 dolar veya 2 dolara satın alınabileceklerin uluslararası eşdeğerini yansıtmaktadır. Düzenli olarak güncellemelerine rağmen, Reddy, Pogge ve diğerlerinin de belirttiği gibi, bu miktarlarda para ile, o zamanlarda veya şimdi, hemen hemen hiçbir şey satın alınamaz (Reddy ve Pogge, 2005, ve Reddy ve Lahoti, 2016). Ayrıca, bu yoksulluk sınırları tek boyutludur: Sadece, satın alma gücü paritesine karşılık gelen tüketim maliyetlerini göz önünde bulundurlar. Yoksulluğun, ağır iş yükü ve güvensiz yaşam koşulları gibi diğer, çok boyutlu, biçimlerini hesaba katmazlar.

Makalede öne sürüleceği gibi, küresel güneyde yüz milyonlarca işçi, günlük 1 dolar, 2 dolar ya da 5 dolardan daha yüksek bir satın alma gücü kazansa dahi bu ücretler geçimlik harcamalarını karşılamamakta. Bu işçiler, ağırlığı hissedilir bir yoksulluk içerisinde yaşıyorlar. Hayatta kalabilmek için, sağlıkları için son derece olumsuz sonuçlara sebep olan, uzun ek çalışma saatleri ile yüzleşmek zorundalar. Fakat Dünya Bankası gibi kurumlar ve The Economist gibi yayınlara göre bu işçiler yoksul değildirler.

Robert Cox (1981), "Toplumsal Güçler, Devletler ve Dünya Düzenleri" adlı ufuk açıcı makalesinde "problem çözücü" yaklaşım ve "eleştirel" teoriyi birbirinden ayırmaktadır. İlki, verili sosyo-ekonomik yapıları kabul eder ve bu yapıların içerisinde dönüşümlerin nasıl gerçekleştiğini/gerçekleşebildiğini soruşturur. Bunun aksine, eleştirel teori, "kurumları, sosyal ilişkileri ve güç ilişkilerini verili olarak almaz, ancak onları kendi kökenleri ve değişim süreci içinde olup olmadıkları üzerine sorgulamalarla ele alır" (1981: 129).

Cox, "problem çözücü" teorisinin, insanlığın bilgi birikimine sıklıkla değerli katkılar yaptığını belirtmiştir. Fakat, böyle bir inceleme ve bilgi birikimi, Cox'a göre, mevcut yapıların teorik kabulüne dayanmakta ve bu kabul sık sık onların doğallaşmasına ve alternatif teorik ve politik gündemlerin gayri-meşrulaşmasına sebep olmaktadır. "Problem çözücü" teorisinin bir niteliği, özellikle politik gündemlere bilgi sağlarken, kendisini evrensel terimlerle sunması ve aynı sosyolojik olguya dair eleştirel, özellikle karşıt bir ontolojik temelden olan yaklaşımları (kasıtlı olarak) görmezden gelmesidir. Bu noktada, kurumsal KDZ analizinin kökenini, sosyal bilimlerin problem çözücü geleneğinden aldığını öne sürüyorum.²

Sınırlılıklarına rağmen (aşağıya bakınız), kurumsal KDZ analizi, küresel kapitalizmin önemli yeni özelliklerini ele almaktadır. Özellikle zincir yönetişimi kavramsallaştırması ve analizi, "serbest piyasa" fikrinin temelsizliğini ve firmalar arası ve firmalar içi ilişkilerin nasıl planlanıp koordine edildiğini ampirik bir netlik ile göstermektedir. Kalkınma düşüncesinin çoğunluğunu uzun zamandır cenderesine alan metodolojik ulusçu deli gömleğini kavramsal olarak üzerinden atmaktadır. Lider firmaların (*lead firm*) zincir yönetim tekniklerinin tedarikçilerin terfi

2 Burada öne sürülen argümanlar ana akım Küresel Meta Zinciri (KMZ) ve Küresel Üretim Ağı (KÜA) yaklaşımları için eşit ölçüde geçerlidir. Oldukça ufak olduğunu düşündüğüm farklılıklarını detaylandırmıyorum.

(upgrading) stratejilerini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Özetle, dünyanın bir köşesindeki şirket karar ve uygulamalarının, dünyanın bir diğer köşesindeki kalkınma süreçlerine nasıl etki ettiğini etkin bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Fakat, KDZ analizinin - bu yazıya göre sorunlu olan- problem çözücü yönleri en az üç şekilde kendini göstermektedir. İlk olarak, KDZ, ulus ötesi şirketlerin (UÖŞ) varlığını verili olarak alır ve onların görece yoksul olan ülkeler ve/veya (UÖŞ'lerin) istihdam ettikleri iş gücü karşısındaki gücünü zayıflatmayı hedeflemez. Aksine, ve ikinci olarak, potansiyel tedarikçi firmaların onlara 'eklemlenmesini' destekleyerek ideolojik ve pratik olarak UÖŞ'lerin gücünü artırır. Üçüncü olarak, büyük bir ücretli emek gücünün oluşturulması ve onların UÖŞ'ler, UÖŞ'lerin yan kuruluşları ve tedarikçileri tarafından istihdam edilmesini destekler. KDZ yaklaşımının problem çözücü yönelimi kalkınma taraftarlığında kendisini göstermektedir. Kurumsal ve hemen tüm akademik KDZ literatürünün tanımlayıcı özelliği, tedarikçi firmaların terfi etmesini yoksulluğu azaltma ve kalkınmanın yolu olarak lanse etmesidir.

Buna karşın, KDZ literatürünün görece küçük bir bölümü, araştırmaya küresel değer zincirlerinin dünyadaki yoksulluğu ve eşitsizliği nasıl (yeniden) ürettiğini inceleyerek başlamaktadır.³ KDZ/KMZ/KÜA literatürünün içinden, bunu yapmaya çalışan dikkate değer iki katkı Barrientos, Gereffi ve Rossi (2011) ve Phillips, Bhaskaran, Nathan ve Upendranadh (2014) olmuştur. Bu çalışmalar, KDZ tedarikçi firmaları tarafından yapılan istihdamın, işçiler üzerinde, yoksulluk ödeneği ve zorla çalıştırma da dahil olmak üzere, zararlı etkilerinin olabileceğini kabul etmektedirler. Ancak her iki katkı da, tekeli lider firmanın değere el koyma ve kârını maksimize etme stratejileri ile birleşen sömürücü tedarikçi firma sermaye birikim stratejilerine, yani bu süreçlerin kökenlerine değinmemektedir. Bu nedenle, yoksulluk ve sömürüye dair bu tür kısmi yaklaşımlar açıklayıcı oldukları kadar meselenin üstünü örtme riskini de taşırlar.

İlginç bir şekilde, KMZ yaklaşımının orijinal versiyonunun birincil amacı, küresel eşitsiz merkez-yarı çevre-çevre yapılanmasının nasıl yeniden üretildiğini, Dünya Sistemi Teorisi (DST) içerisinden, açıklamaktır. Bu perspektiften Immanuel Wallerstein'e göre (1974, 2000) "ulusal kalkınma diye bir şey yoktur." Benzer şekilde, Giovanni Arrighi (1990, 15-16) kalkınma için, "genelleştirilemez çünkü sömürü ve dışlama ilişkileri birer süreç olarak, devamlı olarak dünya nüfusunun yoksullaştırılmasına dayanır" iddiasında bulunmuştur.

1990'ların ortalarından beri, Küresel Meta Zinciri analizinin tüm versiyonları-gerek Küresel Meta Zinciri, Küresel Değer Zinciri ya da son zamanlarda Küresel Üretim Zinciri (KÜZ) yaklaşımları- temel olarak hangi yerel kalkınma araçlarının ve küresel bağlantıların bölgesel kalkınmaya yol açtığı sorusuyla ilgilenmişlerdir.

Burada geliştirilen Küresel Yoksulluk Zincirleri anlayışı, DST'nin ana meselesine

3 Bu makale, yazarın Küresel Değer Zincirleri hakkındaki önceki çalışmaları üzerine inşa edilmiştir (Selwyn, 2012, 2013, 2015, 2016).

(küresel eşitsizlik) doğrudan bir geri dönüş anlamına gelmediği gibi, Wallerstein ve Arrighi'nin yaptığı gibi, "ulusal kalkınma" olanaklarının azaldığını da iddia etmemektedir. Bunun yerine, ulusal kapitalizmin (ekonomik büyüme, endüstriyel genişleme/çeşitlenme ve sermaye birikimi anlamında) gelişmesinin, sınıf ilişkilerinin dönüşümü tarafından belirlendiğini öne sürmektedir. Ulus devletler ve firmalar, geniş emekçi sınıflar oluşturarak ve onların sistematik sömürsünü yöneterek, kapitalist kalkınma yaratabilirler. Bu dinamikler günümüzde sıklıkla olduğu gibi, kapitalist gelişme madalyonunun iki yüzü olan, sermaye birikiminin/artan kârlılığın ve emeğin yoksullaşmasının gerçekleştiği, "yoksullaştıran büyüme" ye sebep olabilir.⁴

Bu makale, dört katmandan oluşan bir entelektüel katkı sunmayı hedeflemektedir. İlk olarak, ana akım KMZ/KDZ/KÜA yaklaşımları firmalar arası ilişkilere odaklanırken, bu makale emek-sermaye ilişkilerini analiz etmeye öncelik vermekte ve emekçi sınıfın sorunlarını merkeze almaktadır. İkincisi, bu ekonomilerin tecrübe ettiği kalkınma biçimlerini yeniden çözümlemek için alternatif bir bakış açısı sunmaktadır. Üçüncüsü, küresel refahın sistemli olarak bir noktada toplanması ile onunla eş zamanlı olarak gerçekleşen geniş çaplı küresel yoksulluğun yeniden üretilmesinin nedenlerini irdeleyen yeni bir yaklaşım ve metodolojinin ilk adımını sunmaktadır. Son olarak çalışma, KDZ analizini 'problem çözücü' uygulamasından uzaklaştırarak, ona dönüştürücü, özgülleştirici bir yön vermeyi ummaktadır.

Makalenin geri kalanı aşağıda açıklandığı şekilde planlanmıştır. İkinci bölüm, emek-sermaye ilişkilerinin yoksullaştırıcı olabileceği durumların ana hatlarını çizmektedir. Üçüncü bölüm, küresel işletme devrimine, bu devrimin kökenlerine ve küresel ücret farklılaşmasına olan katkılarına bir açıklama getirmektedir. Dördüncü bölüm, KDZ'ler içerisindeki istihdamla ilişkilendirilen yoksullaştırıcı dinamiklerin bir portresini çizme amacıyla, sivil toplum kuruluşları, medya, kamuoyu araştırması ve ikincil akademik literatürden yararlanmaktadır. Beşinci bölüm KDZ temelli araştırmaları daha ileri taşıyacak yollar belirleyerek makaleyi sonuca bağlamaktadır.

2. KAPİTALİZM ve SÖMÜRÜ

Kurumsal KDZ analizi, kapitalizmin yoksullaştırıcı ve sömürücü toplumsal ilişkiler üzerine kurulu olduğunu örtük bir biçimde reddeder. Kapitalizmi, kalkınmaya elverişli oluşu üzerinden tanımlayan genel kanı göz önünde bulundurulduğunda bu durum hiç de şaşırtıcı değildir (Wood, 1999). Örneğin, eski BM Binyıl Projesi direktörü Jeffrey Sachs, yükselen ekonomilerde yaygınlaşan, "terhane"lerin (sweatshop) sömürüye ve yoksullaştırmaya dayandığını reddetmektedir. "Zengin dünyanın protestocuları" diyor Sachs "giderek artan bu tip işleri desteklemeliler çünkü bu terhaneler aşırı yoksulluktan çıkışın ilk basamağıdır" (Sachs 2005, 11). Sachs ve kurumsal KDZ savunucuları böyle bir argüman oluşturdular, çünkü terhanelerin çoğunda çalışan işçiler, Dünya Bankası tarafından (satın alma gücü

4 Bu KYZ yaklaşımı, yeni geliştirilen küresel refah zinciri (Wigan ve Seabrooke, 2014) ve küresel eşitsizlik zinciri (Campling ve Quentin, 2016) yaklaşımları ile potansiyel olarak yararlı biçimde birleştirilebilir.

paritesine göre 2015'te 1,90 dolar olarak) belirlenen Küresel Yoksulluk Sınırı'nın üstünde kazanç elde etmektedir.

Bu tip iddialar kapitalizmin sömürücü kökenlerini reddeden neoklasik kaidelerden yararlanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, emek-sermaye ilişkisi a) sözleşmeye dayalıdır ve b) işçilere imza atmadan ve sözleşmeden doğan yükümlülüklerini yerine getirmeden öncekinden daha fazla gelir sağlar, o halde emek ve sermaye için karşılıklı olarak avantajlıdır. Bir işlem iki aktörü birden, eşitsiz de olsa, daha iyi bir duruma taşıyorsa, bu faaliyet faydalıdır ve bu yüzden sömürücü olamaz (Pareto optimaldir). Örneğin, *Küreselleşme Neden İşe Yarıyor (Why Globalisation Works)* adlı etkileyici eserinde Martin Wolf (2005, 183) şunu iddia etmektedir: “Ulus ötesi şirketler kâr etme beklentisi ile Çinli işçilerini sömürmüştür demek doğrudur. Aynı şekilde, Çinli işçiler de ulus ötesi şirketleri (neredeyse tamamen gerçeğe dönüşmüş olan) daha yüksek ücret, daha iyi eğitim ve daha fazla fırsat edinme beklentisi ile sömürmektedir, denilebilir”.

Öyleyse, katılımın özgür olduğu sözleşmeye dayalı ilişkiler, sömürücü ilişkiler ile nasıl birlikte var olabilir ya da onların üstüne inşa olabilir?

2.1 Emek-Sermaye ve Yoksullaştırıcı Büyüme

Kapitalist piyasalarda firmaların hayatta kalması, sektör çapında kârlılık tutturabilmelerine ya da bu kârlılığı sürdürebilmelerine bağlıdır. Eğer başaramazlarsa, rakiplerinin yaptığı ölçüde yatırım yapmalarına olanak sağlayacak fonları üretemeyecek ve nihayetinde yenilerek piyasa dışına itileceklerdir. Rakip firmalar, kârlılıklarını sektör çapındaki kârlılık oranında veya onun üzerinde tutmak için nasıl yollar izlemektedirler? Bunu diğer firmalarla ve kendi işçileri ile olan ilişkileri üzerinden yapabilirler.

Schumpeter, firmalar arası ilişkilere bakarak, onların nasıl yeni teknolojiler, yeni piyasalar, yeni tedarik kaynakları ve bir şeyleri yapmanın yeni yollarını aradıklarını tarif etmişti (Schumpeter, 1987). Eğer bir firma, bu yolları tanımlayan ve bu yenilikleri avantaja çevirebilen ilk firma ise, aşırı - sektörün genel ortalamasının çok üzerinde - kâr (*super profit*) elde edebilecektir. Çünkü piyasa fiyatına satış yaparken aynı zamanda maliyetlerini azaltabilecektir. Bu yenilikçi dürtüler ve uygulamalar terfi etme biçimlerini tanımladığından KDZ analizi için önemli bir konumdadır.

Fakat bu stratejiler, kapitalist rekabet madalyonunun sadece bir yüzüdür. Öteki yüzü (sıkı) emek yönetimidir. Buna rağmen, kurumsal KDZ analizi, terfi etmenin firma içi ve firmalar arası dinamiklerini tanımlamaktaki güçlü yönlerini rekabetçi emek-sermaye dinamiklerini tanımlamak ve/veya kuramlaştırmaktaki zayıflığı ile baltalamaktadır. Bu sebeple, KDZ yaklaşımı, “firma-merkezcilik” (Selwyn, 2012) ve “ağ-özcülüğü”nden (Taylor, 2012) muzdarip olarak nitelendirilmektedir.

Kapitalist kârın “sırrı” Marx'ın (1990) öne sürdüğü üzere, sermayenin, işçilerin emek gücünden - onu satın almanın maliyetinden - daha fazla ölçüde değer (artı değer) elde etme becerisidir. Firmalar, işçilerden elde ettiği artı değeri bir dizi yöntem ile artırabilir:

- Görelî Artı Değer Sömürüsünün Artırılması: Teknolojik ve yönetimsel yenilikler ile iş gününü yoğunlaştırarak ve/veya emek gücünün maliyetini azaltarak artı değer artırılması. İlk strateji, verili bir zaman dilimi olan “normal” (kuzey ülkelerinde yaklaşık 8 saat, güney ülkelerinde ise sıklıkla 10 saatin üzerine çıkan) iş günü içerisinde, emek üretkenliğini artırıcı teknolojiler ve emek yönetim biçimleri ile ilgilidir. İkinci strateji ise, işyeri dışında gerçekleşen, emeğin yeniden üretimi ile ilgilidir. Örneğin, işçilerin daha ucuz tüketim malları satın alabilmesi emek güçlerini yeniden üretme maliyetlerini düşürür, böylelikle firmaların nominal ücretleri düşürmesi olanaklı olur.
- Mutlak Artı Değerin Artırılması: İş gününün, ücretlerde aynı oranda bir artışa gitmeksizin uzatılması yolu ile
- Yoksullaştırma: Reel ücretleri baskılayarak
- Aşırı Sömürü: İşçilere, emek güçlerini yeniden üretmeye yetecek gelirin altında ücret vererek

Firmaların, bu stratejilerden birini, diğerini ya da bunların bir kombinasyonunu uygulama arayışı olumsaldır. İşçi örgütlerinin ve (bazen) devletlerin düzenlemeler dayatabildikleri ve firmalardan tavizler elde edebildikleri durumlarda, ücretleri ve çalışma koşullarını toplumsal olarak kabul edilebilir düzeyin altına düşürmek şirketler için daha zor hale gelir. Öte yandan, müsamahakar ve destekleyici bir ortam mevcut ise firmalar, çalışanlarına en kötü emek uygulamalarını dayatarak kârlılıklarını artırma girişiminde bulunabilirler. Aşağıda, küreselleşmenin, işçi-yoksullaştırıcı sermaye birikim stratejilerini kolaylaştıran böylesi müsamahakar bir ortam kurma “projesi” olduğu iddia edilecektir.

3.KÜRESEL İMALAT SİSTEMİ

Üçüncü Dünyanın Sonu (*The End of the Third World*) adlı eserinde, Nigel Harris (1987), yeni gelişen küresel üretim sistemi ile, kuzey ülkelerinin ürettiği mamul malları Güney’e ihraç ettiği ve Güney’den birincil mal ithalatı yaptığı “klasik” iş bölümünün sonuna gelindiğini savunuyordu. Harris, “imalat kapasitesinin yayılmasının, şimdiye kadar yoksulluğun sarsılmaz bir olgu olarak görüldüğü bölgelere büyük umut olduğu ve dünyanın herkesi besleme kapasitesini çokça artıran yeni iş bölümünü ve uzmanlaşmayı mümkün kıldığı” iddiasındaydı (Harris, 1987: 202).

Coğrafi olarak dağınık, işlevsel olarak bütünleşmiş, lider firmalar tarafından “yönetilen” küresel değer zincirlerinin oluşması, devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından desteklenen bu firmaların ve seleflerinin merkez ekonomilerin 1970’lerde yaşadığı kârlılık krizinden başarılı kaçış girişiminin sonucunu yansıtmaktadır. Üretimin yeni, önceden sanayileşmemiş olan bölgelerde (yeniden) konumlandırılmasının önemli gerekçelerinden birisi düşük ücretlerdir. Charles Whalen’in (2005, 35) belirttiği üzere “bir şirketin üretimini ülke dışına taşımasının

ardındaki temel motivasyon emek maliyetini azaltmaktır... Birleşik Devletler’de saati 21 dolardan işçi çalıştıran bir fabrikadansa, Çin’de saati 64 sentten işçi çalıştıran bir fabrika tercih edilebilir”.

Ulaşım, lojistik ve bilgi teknolojileri devrimleri küresel yayılmanın ve giderek daha sıkı hale gelen işlevsel firma entegrasyonlarının önünü eş zamanlı olarak açmıştır. Güney ülkeleri, küresel imalat sistemi içerisinde, işlenmiş metal ürünleri, elektronik araçlar, kimyasallar, ulaşım araçları, mobilya, birçok tekstil ürünü ve bunlara ek olarak tarım ürünleri ve madenleri kapsayan geniş bir aralıkta endüstriyel girdi ve çıktı üretmektedir (UNIDO, 2011).

Dünya ticaretinin küresel imalat yapılanması giderek firma-içi, aynı şirketin farklı ülkelerde konumlanmış iştirakleri arası, bir yapıya bürünmektedir. OECD, dünya ticaretinin yaklaşık olarak üçte birinin firma-içi ticaret olduğunu tahmin etmektedir (Lanz ve Miroudout, 2011). Sözde bağımsız tedarikçi ve lider firmalar arasında gerçekleşen küresel ticaretin oranı genellikle daha yüksektir: “ABD ithalat ve ihracatının %90’ı ABD UÖŞ’leri üzerinden gerçekleşirken, ABD’nin ticaret akışlarının kabaca %50’si aynı UÖŞ’lerin iştirakleri arasında gerçekleşmektedir” (Dicken, 2011: 20-21).

Ulus ötesi şirketler, deniz aşırı aktivitelerden giderek artan oranda kârlar elde etmektedirler. ABD ulus ötesi şirketlerinin dünya çapında elde ettikleri net gelirin 1977’de %17’si, 1994’te %27’si ve 2006’da %48,6’sı yabancı iştiraklerden kaynaklanmıştır (Slaughter, 2009: 16). Yabancı yatırımların getiri oranı “1990’ların başından itibaren istikrarlı bir şekilde, gelişmekte olan ülkelerde (%5,8), gelişmiş ülkelerden (%4,4) ve Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden (3.9%) daha fazla olmuştur” (UNCTAD: 2003, 17).

KDZ yaklaşımının önde gelen savunucuları, lider firma zincir “yönetişim”ini işlem maliyetleri ekonomisi (İME) perspektifinden açıklamaktadırlar (Gereffi, Humphrey ve Sturgeon, 2005). İşlem maliyetlerinin, potansiyel olarak yüksek olduğu (örneğin, güvensizliğe, hileye, eksik veya karmaşık bilgi edinimine sebep olduğu) durumlarda şirketler, öyle ya da böyle, bu maliyetleri ya özümseyecek ya da azaltmak amacı ile ekonomik aktivitelerini düzenleyecek/koordine edeceklerdir. İME perspektifine göre böylesi bir özümseme üretim ve dağıtımın verimliliğini artıracaktır (Varman, 2012).

Dikkat çekici bir biçimde, Gereffi, Humphrey ve Sturgeon (2005), lider firmaların kâr maksimizasyonu ve/veya değere el koyma stratejilerini, küresel değer zinciri yönetim kalıplarını belirleyen faktörler olarak görmemektedir. Oluşturdukları formül, söylesel olarak, emek-sermaye ilişkilerinin olmadığı ve lider firma faaliyetlerinin verimliliği zincir çapında artırdığı, karşılıklı yarara (kazan-kazan) dayalı bir firma-merkezciliğe tekabül etmektedir. İşlem maliyetleri ekonomisine yaslanmanın KDZ analizine etkisi, ulus ötesi şirketlerin varlığını ve yönetim uygulamalarını doğallaştırmak ve haklı çıkarmaktır.

ABD ulus ötesi şirketleri küresel refah-yoksulluk hiyerarşisinin tepe noktasını işgal etmiştir (ve zincir yönetişimi yoluyla bu hiyerarşinin yönetilmesine aktif olarak katkı sağlamaktadır). Sean Starrs'ın belgelediği gibi:

“Amerikan şirketleri, yirmi beş sektörün on sekizinde faaliyet gösteren dünyanın en büyük 2000 firmasında en yüksek kâr payına; özellikle teknolojik olarak öncü olan on sektörde ise baskın pozisyona sahiptir. Bu küresel hegemonyanın bir yansıması olarak, dünyadaki milyoner hanelerin beşte ikisi Amerikalıdır” (Starrs, 2013: 95).

Küresel işletme devrimi, lider firmaların küresel pozisyonlarını ve sermaye birikimi ve kâr maksimizasyonu stratejilerini; tedarikçi firmalar, muhtemel rakip firmalar ve emekçi sınıflar karşısında geliştirmelerinin bir aracıdır.

3.1 Küresel İşletme Devrimi

Lider firmalar, (ürün şartnamesi, üretim koşulları, teslimat zamanları ve en önemlisi fiyat gibi alanlarda) bir dizi kural koyup, bunları tedarikçi firmalara dayatarak, küresel tedarik zincirlerini “idare” etmektedirler. Lider firmalar giderek, diğer lider firmalara karşı karşılaştırmalı üstünlük sağlayabilecekleri ve/veya tedarikçi firmalar üzerinde güçlü ilişkiler kurabilecekleri “temel yetkinlikleri” üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu stratejiler, lider firmaların riskleri, üretim ve tedarik maliyetlerini dışsallaştırmalarına ve artan emek sömürsünü uzaktan yönetmelerine olanak sağlamaktadır. Bunlar ayrıca, firmaların zincir içerisindeki diğer aktörlerden değer elde etme kabiliyetlerine de katkıda bulunmaktadır (Smith, 2012).

Ulus ötesi şirketler 1980’ler ve 1990’larda bu ‘devrim’in peşinden koşmaya, Ar&Ge ve markalaşma harcamalarını artırma, ‘dünyanın önde gelen firmalarının bilgi-işlem donanım, yazılım ve hizmet giderlerindeki muazzam artış’ ve “birleşme çılgınlığı” (merger frenzy) vasıtaları ile başlamışlardır (Nolan, 2003: 302-303). “2000’lerin ortalarında dünyanın önde gelen 1400 (G1400) firması, Ar&Ge’ye 445 milyar ABD doları yatırım yaptı. Önde gelen 100 firma ‘G1400’ün toplam Ar&Ge harcamasının %60’ından sorumluyken, en alttaki 100 firma %1’inden daha düşük bir paya sahiptir” (Nolan, 2014: 750).

Lider firmaların temel yetkinliklerine odaklanmasının bir sonucu, birincil ve ikincil tedarikçiler üzerinde ulus ötesi şirket stratejilerini izlemeleri ve onların bir parçası olmaları yönünde yoğun baskı yaratan bir ‘kademeli etki’nin (cascade effect) endüstriyel sektörler çapında işliyor olmasıdır. Peter Nolan’ın iddia ettiği üzere:

Büyük kapitalist firmalar, alt yüklenici ilişkisine girdikleri ve hayatta kalmaları için ana sistem bütünleştiricilerine son derece bağımlı olan geniş bir işletmeler ağıнын merkezinde yer almaktadır. Sistem bütünleştiriciler, dolaylı olarak tedarikçi firmalara yapılan satışı sağlayan teknoloji ve/veya marka ismini elinde tutmaktadır. Bu nedenle iki firma kümesi arasındaki işlemlerden kaynaklanan kârın aslan payını almayı garantileyebilmektedirler (Nolan, 2003, 317–318).

Strange ve Newton (2006: 184) alıcı tekellerin ekonomik güçlerini merkezileştirme süreçlerinin bir parçası olarak “tedarik fiyatlarını marjinal maliyetlerine kadar indirebildiklerini ve böylece nihai ürün satışından en yüksek kârları elde edebildiklerini” iddia etmektedir. Bu durumu “kâr payı etkisi” olarak ele alan Milberg’e göre “küresel değer zincirindeki lider firma, kâr payını, ürünlerin fiyatını artırarak bunu gerçekleştiren geleneksel oligopol biçiminden farklı olarak, maliyetler üzerinden, girdi maliyetlerini kontrol altında tutarak, artırabilmektedir” (Milberg, 2008: 429). Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri’nde, (1986 ve 2006 arasındaki %40’ı aşan) önemli ithalat fiyatı düşüşleri, bilgisayar, elektronik ve telekomünikasyon ürünleri, giyim, ayakkabı, tekstil, mobilya, kimyasal madde ve oyuncak gibi muhtelif sektörlerde faaliyet gösteren ABD firmalarına fayda sağlamıştır (Milberg, 2008: 433).

3.2 Küresel İşletme Devrimi ve Ücret Oranı Tespiti

Kurumsal kalkınma ve birçok KDZ söylemi, işçilerin düşük ücretlerinin, istihdam edildikleri sektörlerdeki düşük üretkenliği yansıttığını savunmaktadır (örneğin Taglioni ve Winkler, 2014). Örneğin Uluslararası Çalışma Örgütü “yüksek üretkenlikteki bir ekonomide yoksulluğun istihdam ile daha az ilişkili” olduğunu iddia etmektedir:

daha yüksek üretkenlik işgücünden daha yüksek ortalama kazanç elde etmeyi kolaylaştırdığından, (mevcut iş miktarı ve işgücünün üretkenliği bakımından) emek piyasası çıktıları ile gelişmiş dünyadaki insanların çoğunluğunun yaşadığı orta sınıf yaşam standartları arasında doğrudan bir bağlantı vardır (ILO, 2013: 12, 1).

Daha yaygın ifade ile Martin Wolf (2005: 175) “üretkenlik ve ücretler arasındaki (oransal) ilişkinin kanıtı karşı konulmazdır” iddiasında bulunmaktadır. Wolf, üretkenlik ve ücretler arasında doğrudan bir ilişki olduğuna işaret ederken, ILO ikisi arasında en azından pozitif bir korelasyon olması gerektiğini iddia etmektedir.

Ücretlerin üretkenlik tarafından belirlendiği ve üretkenliğe karşılık geldiği varsayımı, kurumsal KDZ analizinin bir dayanak noktasıdır. Bunun politik sonucu, işçi hakları ve ücretlerindeki artıştan ziyade firma düzeyinde rekabet edebilirliği artırmaya öncelik verilmesidir. KDZ firma düzeyinde terfi etmeyi sermayenin bakış açısından ele almakta ve işçileri de aynını yapmaları için teşvik etmektedir.

Fakat bu varsayımlar sağlam delillere dayanmamaktadır. Örneğin, 1990’larda Doug Henwood (1995: 33), Meksika Maquila⁵ sektöründeki ABD şirketlerinin ABD’de konumlanmış emsallerinin %85’i kadar verimli olduğunu, fakat işçilere ödedikleri ücretlerin, benzer işleri üstlenen ABD’li işçilerinkinin sadece %6’sı kadar olduğunu göstermiştir. Tony Norfield (2011), Foxconn’un “teknoloji düzeyinin ana ülkede mevcut olandan çok farklı olmadığını, fakat emek sömürüsü koşullarının çok daha uç düzeyde olduğunu” yazmıştır⁶. Benzer şekilde, Robert Wade (2008: 380), esasen aynı işi yapan “en yüksek reel ücreti alan otobüs şoförlerinin, en kötü reel ücreti

5 serbest bölge imtiyazlarıyla gerçekleşen imalat ç.n.

6 <http://column.global-labour-university.org/2012/08/t-shirt-economics-labour-in-imperialist.html>

alanların otuz katı kadar kazanmakta” olduğuna dikkat çekmiştir.

Üretkenlik, bir üretim sürecinin çıktısını girdisine bölerek ölçülebilir. Tablo 3.1, 2000’li yılların başlarında otomobil ve tekstil sektörlerindeki değer cinsinden (Amerikan doları bazında işçi katma değerini ortalama ücrete bölerek elde edilen) üretkenlik hesaplamalarını içermektedir. Tablo, Meksika ve Hindistan’ın, otomobil üretiminde ve Brezilya, Tayland ve Meksika’nın tekstil ürünleri üretiminde ABD ve Almanya’dan daha yüksek üretkenliğe sahip olduğunu göstermektedir (Kerswell, 2013). Bundan çıkarılacak sonuç, işçilerin ücretlerini ve koşullarını artırmanın önündeki engellerin düşük üretkenlik değil, (tedarikçi ve lider) firmaların kâr maksimizasyonu stratejileri olduğudur.⁷

Tablo 3.1: Üretkenliğe Göre Ülke Sıralaması (Otomobil ve Tekstil)

Otomobil				
Ülke	Yıl	İşçi Başına Katma Değer (yıllık, Amerikan doları)	İşçi Başına Ücret (yıllık, Amerikan doları)	Ortalama Üretkenlik (Amerikan doları) Katma Değer/Ücretler
Meksika	2000	102.000	11.700	8,69
Hindistan	2003	22.817	4.575	4,99
ABD	2002	231.729	54.157	4,28
Tayland	2000	13.555	4.680	2,85
Almanya	2003	89.117	56.425	1,58
Tekstil				
Brezilya	2004	12.353	3.584	3,45
Tayland	2000	6.583	2.318	2,84
Meksika	2000	14.983	5.292	2,83
ABD	2002	66.483	27.223	2,44
Almanya	2003	43.881	30.974	1,42

Kaynak: UNIDO (2006), Kerswell (2013: 513)’den uyarlanmıştır.

Üretkenlik-ücret ilişkisine dair hiç şüphesiz daha fazla araştırmaya ihtiyaç olmakla birlikte, ücret oranlarının firma içi üretkenlik düzeylerinden daha çok şunları (en azından bunların bir kombinasyonunu) yansıttığını iddia etmek akla yatkın olacaktır

⁷ Burada Adam Smith’in, İngiliz imalatçının kendini nasıl tasvir ettiğine dair gözlemini aktarmak öğretici olacaktır: “Tüccarlarımız sıklıkla, mallarının yabancı pazarlarda satılmamasının nedeni olarak İngiliz emekçilerin yüksek ücretlerinden yakınmaktadır fakat yüksek hisse kârları konusunda sessiz kalmaktadırlar. Diğer insanların abartılı kazançlarından şikâyet ederlerken kendilerinininki hakkında hiçbir şey söylemezler. Oysa pek çok durumda İngiliz hisselerinin yüksek kar getirisi, İngiliz mallarının fiyat artışına, emekçilerin yüksek ücretlerinden daha bile fazla katkıda bulunabilmektedir.” [8] (Adam Smith. 1776. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. IV.Kitap,7.Bölüm, 3.Kısım, <https://www.marxists.org/reference/archive/smithadam/works/wealth-of-nations/book04/ch07c.htm>)

(Moseley, 2008: 1) toplumsal olarak belirlenmiş, emeğin yeniden üretim maliyeti, 2) (ücret oranlarını üretkenliğe bağlamayı amaç edinmemiş olan) emek piyasası kurumları ve 3) emek örgütlerinin ‘ilerici’ ücret anlaşmaları yapma kabiliyeti. Firmalar, birinci değişkenin çok düşük, ikincinin sıklıkla kasıtlı olarak sermaye yanlısı, üçüncünün zayıf olduğu ve ayrıca görece ileri teknolojiler kullandıkları yerlerde, yüksek üretkenlik düzeylerinden –merkez ülkelerde olduğundan- daha fazla yararlanabilmektedirler ve bu, el koydukları değeri artırarak üretkenliklerini yükseltmelerine olanak sağlamaktadır.

4.Küresel Yoksulluk Zincirleri: Üç Vaka Analizi

Bu bölüm, küresel yönelimli üç sektörde yer alan KÜZ’lerde çalışma koşulları, ücretler ve toplumsal olarak belirlenmiş yeniden üretim maliyetlerine dair ampirik örnekler sunmaktadır. Bunu yaparken üç ana argüman geliştirmektedir. İlk olarak, lider firmalar, her zincirde üretilen değerden aslan payını almak için oligopol güçlerini kullanırlar. İkincisi, bu endüstrilerdeki istihdam “aşırı yoksulluktan çıkışın ilk basamağı”nı (Sachs 2005, 11) oluşturmaz, tersine, yeni yoksulluk biçimleri üretir. Üçüncüsü, lider firmalar, bu zincirlerde yaratılan değerlerin çoğunluğunu elde etmelerine olanak sağlayan yoksullaştırıcı şartların oluşturulmasında önemli rol oynamaktadırlar.

Aşağıdaki üç örnek, aşırı sömürülen (gelirleri geçimlik maliyetlerini karşılamayan) bir emekçi sınıflar zırhı içerisinde varlığını sürdürmektedir. Bunlar, gündelikçileri ve Güney Asya boyunca dolaşan göçmenleri (Mezzadri, 2014, Pattenden, 2016), yoksulluk düzeyinde ödeme yapılan işlerin “kadınlaşması”nı [*feminisation*] (Hite ve Viterna, 2005, Dhital ve Feruglio, 2016), ve genişleyen köle ve zorla çalıştırılan işgücünü içermektedir (ILO, 2005, McGrath, 2013).

4.1 Tekstil

Hızla genişleyen küresel hazır giyim endüstrisinde yaklaşık 30 milyon işçi istihdam edilmektedir (Clean Clothes Campaign (CCC), 2014: 28). Bu sektörlerdeki düşük ücretten, çocuk emeğine ve zorla çalıştırmaya kadar pek çok kötü çalışma koşulu hakkında medyada düzenli olarak haberler çıkmaktadır. Dehşet verici bir şekilde, Nisan 2013’te Bangladeş’te, tekstil atölyelerinin bulunduğu 8 katlı bir bina olan Rana Plaza’nın çökmesi ile 1.113 konfeksiyon işçisi ölmüş ve 2.500’ü yaralanmıştı.

Bu endüstride kadın işçiler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bangladeş konfeksiyon ihracatı sektörlerine dair analizlerinde, Kabeer ve Mahmud (2004, 108), “işverenlerin kadın işgücünü, ülkenin kırsalından benzer işler bulma ümidiyle akmakta olan sınırsız genç kadın işçi arzı ile yenilenebilecek, bir süre acımasızca sömürdükten sonra vazgeçebilecekleri emek olarak gördüklerini” iddia etmektedir. John Pickles (2012, 105), 17 ülke üzerine yaptığı giyim sektörü değerlendirmesinde, 2000’lerin ortalarından itibaren “ücret seviyelerinin, nasıl, geçimlik maliyetlerin altına çekildiğini” belgelendirmektedir.⁸

8 <http://www.capturingthegains.org/pdf/ctg-wp-2012-13.pdf>

Tablo 4.1, H&M tarafından Bangladeş'te üretilip Almanya'da 4,95€'ya satılan bir tişörtün satış fiyatını ayrıştırarak, perakendeci (lider) firmanın tekstil endüstrisindeki gücünün boyutunu göstermektedir (Norfield, 2012, 2014).

Tablo 4.1 Ayrıştırılmış Tişört Satış Fiyatı

0,40 €	Bangladeş'teki fabrikanın ABD'den satın aldığı 400 gr pamuğun (hammadde) maliyeti
1,35 €	H&M'in Bangladeşli şirkete tişört başına ödediği fiyat
1,41 €	Tişört başına Hamburg'a (Almanya) nakliye ücreti olarak 0,06 Euro eklendikten sonraki fiyat
3,40 €	Almanya içi nakliyat, dükkan kirası, satış ekibi, pazarlama ve yönetim için yaklaşık 2 Euro eklendikten sonraki fiyat
4,16 €	H&M'nin net kârı olan 0,60 Euro ve diğer bazı kalemler eklendikten sonraki fiyat
4,95 €	Alman devletine ödenen %19 katma değer vergisi eklendikten sonraki fiyat

Kaynak: Norfield (2012).

Norfield (2014, 1) bir tişörtü üretmenin ortalama emek maliyetini 2-3 sent olarak tahmin etmektedir. Onun hesabına göre, "fabrikadaki bir işçi çalıştığı 10-12 saatlik iş günü için, %17'lik ücret artışından sonra bile, sadece 1,36 Euro kazanmaktadır. İşçinin kullandığı makine saatlik 250 tişört hedefi ile çalışmaktadır".

Kamboçya genelinde ihracata yönelik geniş ölçekli tekstil üretimi kurulmuştur. Denizaşırı sermayeye (geçici vergi muafiyeti, makine ve malzeme ithalatında gümrük vergisi muafiyetini içeren) devlet destekli teşvikler verilmesini ve ABD, Avrupa Birliği ve Kanada ile yapılan ikili ticaret anlaşmalarını takiben 1990'larda ihracata yönelik tekstil üretimine başlanmıştır. 2014'te tekstil ihracatı yaklaşık 5,7 milyar dolara ulaşmıştır. Fabrikaların çoğunluğu "kesme ve düzeltme" faaliyetleri ile uğraşmaktadır - ithal edilen tekstil ürünleriyle ve küresel alıcılar tarafından sağlanan tasarımlara göre giysi üretmektedirler. Fabrikaların büyüklükleri, 8.000'den fazla işçi çalıştıranlardan küçük ölçekli ev üretimi yapan birimlere kadar çeşitlilik göstermekte ve işgücünün %90'ını kadınlar oluşturmaktadır. 2014'te Kamboçya'nın tekstil sektörü (evde çalışanlar hariç) 700.000'den fazla işçiyi istihdam etmiştir (Human Rights Watch, 2015).

Kamboçya'nın tekstil endüstrisinde, sürekli üretim dürtüsü tarafından karakterize edilen, emek süreci aşırı yoğundur. İstihdam hakları asgari düzeydedir. İşverenler işçilerden çok yüksek günlük hedeflere ulaşmalarını beklemektedir. Örneğin, işçiler 11 saatlik vardiyalarında, 1200 "zor tasarım" ve 2000 "basit tasarım" tekstil ürünü üretmek zorundadır. Bu işçiler sıkı gözetim altındadırlar. Bir işçinin ifade ettiği gibi:

İstedığımız zaman tuvalete gidemiyoruz. Günde üç kere gitmemiz çok görülüyor. Hoparlörden ‘Tuvalete gitmeyin. Fazla üretemez, hedefinize ulaşamazsınız. Daha hızlı dikmelisiniz’ anonsları yapılıyor (Human Rights Watch, 2015: 62).

Çalışma koşulları o kadar sert ki, talep edilen emeğin yoğunluğu ve çalışma koşullarının kötü olmasının bir sonucu olarak işçiler, sık sık işyerinde bayılmaktadır (Arnold, 2013, Clean Clothes Campaign, 2013). Fazla mesai, ücretleri günlük ihtiyaçlarını karşılayamaya yetmediğinden, işçilerin çoğunluğu için bir zorunluluktur (tablo 4.2). Hükümet fazla mesai süresini günde 2 saat ile sınırlandırsa da, bu yasal olarak uygulanmamaktadır ve işçilerin üzerinde, onları bu saatleri aşmaya iten yoğun ekonomik baskılar vardır. Kamboçya'nın büyük tekstil fabrikalarında çalışan işçilerin çoğu, günlük 3 ile 5 saat arası fazla mesai yapmaktadır (Human Rights Watch, 2015, 58).

Tablo 4.2 Resmi Asgari Ücret ve Geçim Ücreti: Doğu Avrupa ve Asya Karşılaştırması

Doğu Avrupa (Türkiye dahil)	Geçim Ücretinin Yüzdesi Olarak Asgari Ücret	Asya	Geçim Ücretinin Yüzdesi Olarak Asgari Ücret
Slovakya	21%	Hindistan	26%
Ukrayna	14%	Çin	46%
Romanya	19%	Bangladeş	19%
Moldova	19%	Kamboçya	21%
Gürcistan	10%	Malezya	54%
Bosna Hersek	25%	Sri Lanka	19%
Makedonya	14%	Endonezya	31%
Bulgaristan	14%		
Hırvatistan	36%		
Türkiye	28%		

Kaynak: Clean Clothes Campaign (2014, 34)

Bu dinamikler, acımasız devlet müdahaleleri ile karşılaşan pek çok işçi protesto ve grevine sebep oldu. Örneğin, Aralık 2013'te Çalışma Bakanlığı, Şubat 2014'ten itibaren uygulamaya konulmak üzere asgari ücreti aylık 80 dolardan 100 dolara çıkaracağını ilan etti. İşçiler buna, 157 ile 177 dolar arasında geçimlik ücret öneren üç taraflı (hükümet, endüstri ve sendika tarafından hazırlanan) bir raporu referans göstererek, 160 dolarlık asgari ücret talep ettikleri geniş kapsamlı gösterilerle karşılık verdiler. İşçilerin bu protestolarına devletin karşılığı acımasızdı:

2 Ocak'ı 3 Ocak'a bağlayan gece, protesto eden işçileri temizlemek için yüzlerce polis ve jandarma görevlendirildi... 3 Ocak sabahı yetkili merciler tarafından bölgeyi

kontrol altına almaları için gönderilen büyük jandarma kuvvetlerinden bazıları kalabalığa taarruz tüfekleri ile ateş açtı ve altı kişiyi öldürdü. Jandarmalar tarafından dövülen bir kişi daha sonra yaralarından ötürü öldü. Bu olaylar sırasında tutuklanan 23 insan hakları savunucusu ve işçi, hiçbir delil olmamasına rağmen bu şiddetin sorumlusu oldukları gerekçesiyle suçlandı, yargılandı ve hapis cezasına mahkûm edildi. Cezaları askıya alındı fakat hala hapis cezası riski altındalar. Hiçbir jandarmaya dava açılmadı (Human Rights Watch, 2015, 40).

Yoksullaştıran büyüme dinamiklerinden zarar görenler yalnızca vaktiyle “Üçüncü Dünya” olarak anılan ülkelerin işgücünden ibaret değil. Bir dizi post-sosyalist ülkede ve Türkiye’de yaklaşık 3 milyon işçi hazır giyim endüstrisinde çalışmaktadır (tablo 4.2).⁹ Ana ihracat pazarları Almanya ve İtalya’dır. Yaklaşık 9 milyon insan (işçiler ve aileleri) için, temel geçim kaynağı bu işçilerin ücretleridir. Bu işçilerin çoğunluğunu genç ve orta yaşlı kadınlar oluşturmaktadır ve Kamboçya fabrikalarındakine benzer şekilde verimlilik esaslı baskılara maruz kalmaktadırlar.

Temiz Giysi Kampanyası [Clean Clothes Campaign-CCC], bu işçilerin onurlu şekilde çalışmaları ve yaşamaları için, “kendilerinin ve ailelerinin temel ihtiyaçlarını karşılamalarına yeten ve isteğe bağlı bazı harcamalar yapmalarına imkân sağlayan” ücret şeklinde tanımladıkları bir geçim ücretine ihtiyaç duyduklarını iddia etmektedir. Bununla birlikte, yasal asgari ücretlerin “ücretler için taban yerine genellikle tavan sınırı” olduğu tespit edilmiştir (Clean Clothes Campaign, 2014: 26, 29).¹⁰

Doğu Avrupa’nın ve Türkiye’nin hazır giyim endüstrilerinde, geçimlik ücretin bir oranı olarak, ücretler çoğu zaman, Doğu Asya’daki işçilerin aldığından daha düşüktür (tablo 4.2). Sonuç olarak, işçiler yalnızca ücretleri ile hayatlarını sürdürmemektedirler. CCC’nin alıntılıdığı Türkiyeli bir işçi “Eğer yalnızca ücretlerimize bağlı olsaydık, açlıktan ölürdük” demektedir (Clean Clothes Campaign, 2014: 38).

Peki, işçiler ve aileleri yoksulluk sınırında ücretler ile yaşamlarını nasıl sürdürüyor? Pek çok işçi ve geniş aileleri, ücretlerini desteklemek ve gıda maliyetlerinden tasarruf etmek için geçimlik tarım yapmaktadır. CCC’nin üzerinde çalıştığı bazı Doğu Avrupa ülkelerindeki işverenler “fabrikalarını, açıkça, insanların tarımla uğraştığı ve böylece ek gelir elde ettiği kırsal alanlara kurmaktadırlar”. Diğer bir hayatta kalma stratejisi haftalık 20 saati bulan fazla mesaidir. Borç; “acil olmayan” sağlık hizmetleri, ısıtma, okul malzemeleri gibi aileye yapılan harcamaları es geçmek; sınırlı seyahat etmek; sadece en ucuz gıdalar ile ikinci el kıyafetleri satın almak ve kaçak elektrik kullanmak bunun dışındaki hayatta kalma stratejilerinden bazılarıdır (a.g.e, 44, 45).

Hazır giyim endüstrisi işçileri üzerine yaptığı araştırmada CCC şu sonuçlara ulaşmaktadır: Doğu ve Güney Doğu Avrupa’da “Aynı Asya’daki gibi, resmî asgari

9 Bu bölüm Temiz Giysi Kampanyası (2014)’ü temel almaktadır. 2013’te post-sosyalist ülkelere 700.000 civarı işçi kayıtlı olarak, 350.000 işçi ise kayıt dışı olarak istihdam edilmiştir. Türkiye tekstil ve deri endüstrilerindeki rakamlar ise 508.000 (kayıtlı işçi) ve 1,5 milyondur (kayıt dışı işçi) (CCC, 2014: 14).

10 CCC’nin geçimlik ücret anlayışı İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nin (UDHR, 1948) 23. maddesinden (3) türetilmiştir.

ücretler yoksulluk sınırında ücretlerdir. Araştırmanın yapıldığı tüm ülkelerde... resmî asgari ücret minimum geçim ücretinin açık ara altındadır... Resmî asgari ücret... yoksulluğu gidermektense onu pekiştirmektedir” (CCC, 2014: 32).

4.2 Gıda ve Tarım

Son 40 yılda, gıdanın üretimi, dağıtımı ve tüketimi köklü bir şekilde dönüşmüştür. Artan sayıdaki gıda ürünleri için, üretim, iç veya öz-tüketimden ziyade, uzak pazarlarda kâr amaçlı satışa yönelmiştir.

Philip McMichael (2000) bu dönüşümü “ulusal gıda rejimlerinin” parçalanması ve tarımın, küresel sermayenin yeni çevrimleri ile giderek artan şekilde entegre olması ile karakterize etmektedir. Kendi nüfuslarını besleyecek gıda üretimini gerçekleştirmek amacıyla ulus devletler tarafından tasarlanan ulusal gıda rejimleri parçalanmış ve yerine borç ve yapısal uyum kredilerini ödemeye olanak sağlayacak döviz kazancı elde etmek üzere tasarlanmış, artan biçimde küresel yönelimli tarım konulmuştur. Hızla yoğunlaşan (ilk olarak kuzey, şimdi artan oranda güney) perakende sermayesi, yeni üretim ve tedarik sistemlerine dayanan bir “perakende devrimi” gerçekleştirmiştir ve üreticilerin çoğunu bu yeni kurulan tarımsal sistemlere entegre etmiştir (Reardon ve diğerleri, 2003).

Küresel güneydeki devletler, bu dönüşümü, tarımın “modernizasyonu” ile - emeği yerinden etmek ve mevcut emekçilerin verimliliğini arttırmak için yüksek teknoloji makine kullanımını devreye sokarak, (gübrelerden böcek ilaçlarına kadar) çok çeşitli kimyasal girdilerin kullanımını ve yüksek verimli ekinleri teşvik ederek- kolaylaştırmışlardır. Örneğin Brezilya’da, 30 milyondan fazla işçi, 1960’lar ve 1980’ler arasında kırsal sektörden ayrılmıştır (Welch, 2006).

Latin Amerika genelinde, geleneksel olmayan tarımsal ihracat ürünleri (GOTİ) üreten alt-sektörler sıçrama yapmıştır. Ekvator’da kesme çiçekler, Şili’de şarap ve meyveler, Nikaragua’da yer fıstığı, Meksika, Guatemala ve Peru’da kış sebzeleri, Arjantin ve Brezilya’da soya önemli döviz kaynaklarına dönüşmüştür. GOTİ’ler, 1) yerel tarım sistemlerinin giderek ulus ötesi sermayenin hakimiyeti altına girmesi, 2) köylülüğün yerinden edilmesi ve kırsal proletaryaya dönüştürülmesi, 3) işverenler tarafından geçici çalışma pratiklerinin uygulanması, 4) kadın işçilerin GOTİ sektörlerinde çoğunluğu oluşturması, ve 5) “yerel tarım sisteminin küresel süpermarkete eklenmesi” aracılığıyla Latin Amerika kırsalını dönüştürmüştür (Robinson, 2008: 58).

WalMart, Carrefour ve Tesco gibi dev perakendeciler günümüzün küreselleşmiş gıda sisteminde merkezi bir konumda bulunmaktadır. Kuzeyli (ve giderek artan oranda güneyli) perakendeciler dünyanın dört bir yanında yetişen, yılın 52 haftasında mevcut olan ve sıkı perakendeci gerekliliklerine göre üretilen çok çeşitli taze meyve ve sebzeleri stoklamaktadır. Bu gereklilikler, ihracatçıların, eğer küresel perakendecilere satış yapacaklarsa, karşılamaları gereken şekil, boyut, renk, şeker oranı düzeyleri; miktarı, teslimat zamanlaması ve ambalaj tiplerine dair uymaları

gereken kurallardır. Küresel perakende devrimi, uzun vadeli perakende pazarı yoğunlaşması sürecinin hem sebebi hem de sonucudur. Örneğin, ABD'nin en büyük dört perakende satıcısının toplam pazar payı 1984'te % 14'ten 2001'de % 55'e yükselmiştir (Swinnen ve Vandeplass, 2010: 111).

Maliyeti devamlı olarak düşürme baskılarına ek olarak yukarıda belirtilen gereklilikler üreticilere dayatılmaktadır, çünkü bu üreticiler kuzeyli perakendecilere mal satmak için birbirleri ile hırçınca rekabet etmektedirler. Kuzeyli perakendeciler ve ithalatçılar düşen maliyetlerden memnundurlar. Örneğin, ABD'de 1986 ve 2006 yılları arasında içecek; meyve; sebze ve yemiş; ve et ve balık ithalat fiyatlarındaki ortalama yıllık yüzdelik değişim sırasıyla %0,41, %0,58, %0,62 ve %0,91 oranında düşmüştür (Milberg, 2008, 432).

Küresel perakende sermayesinin gücü ve tarımsal üretimden çok büyük bir değer payına el koyma kabiliyeti, Conroy ve diğerlerinin (1996) küresel perakende devriminin nispeten erken aşamalarında, El Salvador'daki kavun üretimi üzerine yaptıkları çalışmada ortaya konmuştur (Tablo 4.3). Bir libre Salvador kavunu 1991'de ABD'ye 65 sente perakende edilirken, çiftçinin gelirene olan katkısı yalnızca yaklaşık yarım sent, işçilere düşense bunun sadece ufak bir kısmıdır (Conroy vd., 1996: 105-107).

Tablo 4.3 Salvador Kavunu Zincirinde Değerin Dağılımı (yüzdelik)

ABD Nakliyat ve Perakendeciliği	76,6
Uluslararası Nakliyatçılar	9,1
İthal Girdiler	5,1
ABD'li Komisyoncular	2,6
Paketleyici ve İhracatçı Kârları	2,5
Çeşitli Ülke İçi Hizmetler	3,5
Çiftçi Kârları	0,6

Kaynak: Conroy ve diğerleri (1996, 105-107)

İlişkili bir süreçte, (içecek olarak) kahvenin pazarlanma ve tüketiminin dönüşmesine kahve çekirdeği üretimi ve satışındaki dönüşüm eşlik etmiştir. Örneğin, Birleşik Krallık'ta, 1975'ten 1989'a ve 2000'den 2009'a olmak üzere iki dönemde, kahvenin ithalat fiyatı ortalama perakende fiyatının %43'ünden %14'üne düşmüştür (Seudieu, 2011). Bir çalışma, kahve çiftçilerinin kahvenin son perakende fiyatının %2'sinden daha az kazandığını hesaplamıştır (Oxfam, 2002). Daviron ve Ponte'nin (2005) iddia ettiği gibi, 20. Yüzyıl sonu ve 21. Yüzyıl başının "Kahve

Paradoksu” kuzeyde tüketicilerin kahveye ödediği fiyatlar hızla artarken, kahve çiftçilerinin elde ettiği gelirlerin giderek azalmasıdır. Bu dinamikler dünyanın dört bir yanında yoksullaşmış emek gücü yaratılmasına katkı sağlamıştır.

Pinochet diktatörlüğü altındaki Şili, sofralık üzümler gibi taze meyve ve sebzelerin kitlesel üreticisi haline geldi ve geleneksel tarım ürünleri üretiminden, şaraplık üzüm üretimine yöneldi (Gwynne, 1999). 2013’te tarım ihracatından 11,6 milyon dolar (Amerikan doları) elde etmiş olan Şili sıklıkla neoliberal piyasa öncülüğünde büyümenin simgesi olarak lanse edilmektedir.

Sofralık üzüm sektöründe, hasat döneminde meyve ihracatı için toplama ve paketleme yapmak üzere, (çoğu kadın) yaklaşık 700.000 işçi çalıştırılmaktadır.¹¹ Pinochet ve takipçilerinin kasıtlı olarak düşük ücretli bir emek rejimi inşa etmelerinin sonucu olarak, ücretler 1980’lerden beri durağandır (Clarke, 2014). Ulusal Kırsal ve Yerli Kadınlar Derneği direktörü Alicia Muñoz, kadınların “ayda 800 ya da 1000 Amerikan doları kazanmak için (günlük yaklaşık 16 saate denk gelen) çifte vardiyalar yaparak kendilerini nasıl paralandıklarını” şöyle tarif ediyor: Sonuç olarak “tükenmişlik ve hasarat ilaçlarının etkileri ile hastalanan ve 40-50 yaşlarında çalışamaz hale gelen tek kullanımlık işçilerimiz var”. Kadın işçilerin çoğu aynı zamanda hane reisidir, yani zorlu bir çifte yüke katlanmaktadırlar.

São Paulo çevresindeki Brezilya şeker kamışı üretimi yükselen bio-yakıt talebine yanıt olarak artmaya başladı ve sınai yeniden yapılanma yoluyla 2000’li yılların başından bu yana giderek daha sermaye-yoğun bir hale geldi. Hatırı sayılır üretkenlik artışlarına rağmen işçiler yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayacak ücretin ancak üçte birini alıyorlar (Garvey, Tyfield ve de Mello, 2015: 88).

2014’de Meksika’nın ihracata yönelik dutsu meyve (*berry*) hasadı yaklaşık 550 milyon Amerikan doları değerindeydi. İşçiler çilek ve diğer meyveleri ABD’ye ihracat için topluyorlar ve ek mesai ücreti almaksızın 10 saatlik iş günü için 110 peso (7 Amerikan doları) alıyorlar.¹² David Bacon (2015), Meksika meyve toplayıcılarından birisinin, (kimliğini korumak amacıyla adı değiştirilmiş olan) Claudia Reyes’in yaşam koşullarını şöyle tarif ediyor:

Reyes’in Santa Maria de Los Pinos’taki evi, birçok komşusunun yoksun olduğu beton zeminli kül bloktan bir ev. Onu inşa ettikten yıllar sonra bile, hala pencereler için çerçeve ve cam alacak parayı bulamadı. Elektrik borusunu yaptırdı ve beton duvarları kapattı ancak hükümet elektrik hizmeti vermiyor. Reyes, ‘Geceleri aydınlanmak için mum alıyoruz. Bazı çılgın insanların içeri girip beni ya da çocukları incitebileceğinden endişe ediyorum çünkü sokak lambası da yok,’ diyor.

6 aylık çalışma mevsiminde ailesi aç kalmıyor, fakat kilosu 140 peso (yaklaşık 8

¹¹ <http://www.ipsnews.net/2014/05/seasonal-agricultural-workers-left-chilean-boom/>

¹² <http://www.theguardian.com/world/2015/mar/25/mexico-baja-california-farm-workers-strike>, ve <http://america.aljazeera.com/articles/2015/6/21/strawberry-pickers-strain-to-see-fruits-of-their-labor.html>

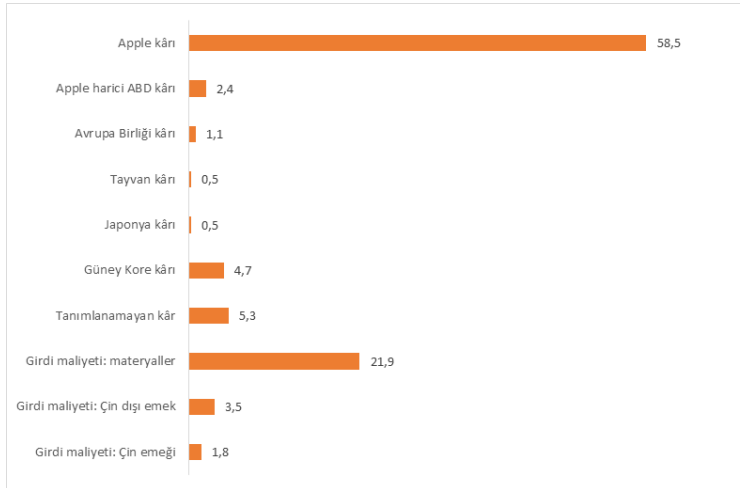
dolar) olduğu için, haftada sadece iki kere et yiyebiliyorlar. Bir karton yumurta 60 peso (4 dolar) ediyor diyor Reyes 'yani sadece bir tane satın almak için yarım günlük bir çalışma gerekiyor'. Haftada 6 gün çalışarak 900 pesoya ya da günlük 15 pesoya (9 dolar), tekabül eden bir saatlik ücret alıyor.¹³

4.3 İleri Teknoloji

İleri teknoloji tüketim malları, örneğin laptoplar, iPhone'lar ve iPad'ler, küresel olarak yayılmış üretim ve satışları ile, dünya genelinde, işçileri, firmaları ve tüketicileri bütünleştirdikleri için günümüz küresel kapitalizminin ikonlarıdır. Pek çok kurumsal KDZ analizi, en son ağır ve hafif teknolojileri (makine ve yönetim tekniklerini) bünyelerinde barındıran ve seri yeniliklerin olduğu bu sektörlerin, yüksek kârlara ve görece yüksek ücretlere kaynaklık ettiğini ve ekonomik ve sosyal terfi için sağlam bir temel ortaya koyduğunu varsaymaktadır.

Apple ileri teknoloji zincirinin en tepesinde durmaktadır. Parça üretimini ve montajını dışarıya - gelişen tasarım yeniliklerine hızlı bir şekilde yanıt vermek zorunda olan farklı firmalara - aktararak tedarik zincirini sıkıca kontrol altında tutmaktadır. Piyasa hakimiyetini, yeni ürünlere yaptığı yüksek yatırımlarla, tasarımları korumak için patentler kullanarak ve patentleri uygulamak için yasal yollara (davalara) başvurarak korumaktadır (Thompson, 2012). Kraemer, Linden ve Detric (2011), Çinli işçilerin ücret payı % 1,8 iken, Apple'ın 2010 yılında iPhone'den elde ettiği kârın nasıl nihai satış fiyatının % 58'ini oluşturduğunu göstermektedir (figür 4.1).

Figür 4.1 iPhone İçin Değer Dağılımı (2010-yüzdeler)

Kaynak: Kraemer, Linden ve Detric (2011, 5)¹⁴

13 <http://davidbaconrealitycheck.blogspot.com/2015/08/the-pacific-coast-farm-workerrebellion.html> 2015 tarihli bir işçi grevi kısmen başarılı oldu. İşverenler sonunda ücretleri günlük 9,5-11,5 dolar aralığında artırdılar, sosyal güvenlik ve fazla mesai ödemelerinin yapılmasını garanti ettiler, yeni bir işçi sendikasını yasal olarak tanıdılar ve işçiler için bir barınma fonu kurdular. <http://wafmag.org/2015/08/womens-activism-bears-fruit-landmark-victory-for-farm-workers-in-mexico/>

14 Tabloyu kullanmak için Greg Linden'dan 30 Kasım 2015'te elektronik posta yolu ile izin alınmıştır.

Apple ayrıca, işçilerin çok uzun çalışma saatlerini belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Christian Fuchs'un (2016) işaret ettiği gibi şirketin *Tedarikçi Sorumluluğu 2014 İlerleme Raporu (Supplier Responsibility 2014 Progress Report)* Apple'ın (2014) "tedarikçilerinden maksimum 60 saatlik çalışma haftasına ortalama yüzde 95 oranında uyum sağlaması" nı istediğini belirtiyor. Bu talep, Dünya Çalışma Örgütü'nün çalışma saatleriyle ilgili CO30 sözleşmesinin önerdiği, haftalık 48 günlük 8 saatlik çalışma saati üst limitiyle net bir zıtlık içerisindedir (aşağıya bakınız).¹⁵

Küresel ileri teknoloji sektörlerinde çalışan işçilerin kötü çalışma koşulları, medyada sık sık yer almaktadır. Çinli bilgisayar montaj tesislerinde "işçilerin çalışırken konuşmaları yasak ve eğer düzgün oturmazlarsa para cezasına çarptırılıyorlar... (bir tesiste) yöneticiler, fabrika tesisindeki çimlere basan işçileri kovma hakkına sahip. Başka bir fabrikada, yere çöp atarken yakalanan işçiler, üzerinde 'ben bir çöp üreticisiyim' yazan bir afiş taşımak zorundalar" (CAFOD, 2004, 33). Örneğin 2000'li yılların başında, Katolik Denizaşırı Kalkınma Ajansı (*Catholic Agency for Overseas Development-CAFOD*), Guadalajara'daki (Meksika) aşırı sömürü pratiklerini şu şekilde gözler önüne serdi:

Ücretler, yerel pazar için üretim yapan fabrikalardaki işçilerin ücretlerinden daha yüksek olmasına rağmen, düşük: tipik olarak IBM gibi şirketlerde haftada 50-100 Amerikan doları... Bir işçi haftalık 100 Amerikan dolarına yakın bir ücret alabilmek için çok fazla ek mesai yapmak zorunda. Dört kişilik bir ailenin, temel gıdalar, kira, ulaşım ve giyimden oluşan tüketim sepeti yasal asgari ücretin yaklaşık 5 katı tutarında ve elektronik işçileri genellikle bu sepetin tutarının yarısından az kazanıyor (CAFOD, 2004: 23).

Ebeveynlerin her ikisi de yerli firmalardan daha iyi ödeme yapan bu işlerde çalışıyor olsalar dahi, çokça ek mesai yapmaksızın kazançları bir temel ürün sepetini karşılamaya yetmemektedir.

Çin'in İnci Nehri Deltası'nda çok düşük maliyetli emek istihdam eden Apple tedarikçilerine devletin tasarladığı ve düzenlediği bir emek rejimi garanti edilmiştir. Hukou hane halkı kayıt sistemi, emek piyasasını kentlerde yerleşik olmayan ve kentli emsallerine göre daha düşük ücret alan ve yasal olarak daha zayıf hak ve koşullara tabi olan, geçici bir kırsal işçi havuzu oluşturarak parçalara ayırmaktadır. Bu "yüzen nüfus" imalat ve inşaat sektörlerindeki işçilerin sırasıyla %70 ve %80'ini oluşturmaktadır (Ngai ve Chan, 2012, Freidman, 2014, Clelland, 2014, Foster ve McClesney, 2010).

2010'da, Apple'ın Asya'daki en önemli tedarikçilerinden birisi olan Foxconn, Shenzen ve Chengdu'daki fabrikalarında yaklaşık 500.000 işçi istihdam etmekteydi. İşçilerin 14'ü ölümle sonuçlanan 18 intihar girişiminde bulunduğu haberlerini

15 http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0:NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312175:NO

takiben, aynı sene firmanın kötü şöhreti arttı (Ngai ve Chan, 2012). Foxconn askeri tarzda bir emek rejimi uygulamaktadır. Güne başlarken yöneticiler işçilere “nasılsınız?” diye sormaktadır ve işçiler “İyi! Çok iyi! Çok çok iyi!” şeklinde cevap vermek zorundadırlar. Ardından katı tuvalet molası kısıtlamaları ile yöneticiler tarafından gözlenerek sessizce çalışmaları mecburidir. Ücretler çok düşüktür ve genellikle işçilerin hayatlarını sürdürmelerine yetecek kadar kazanmalarının tek yolu ek mesaidir. Teşebbüs edilen ve gerçekleşen intiharları ve bir grev ve protesto dalgasını takiben Foxconn ücretleri %25 oranında arttırmıştır (SACOM, 2010: 9).

Bu olayların, Apple tedarikçilerinin işçilere muameleleri nedeniyle yükselen eleştirilerin, tedarik zincirinde çocuk işçilerin keşfedilmesinin ardından ve firmanın genişlemeci hedefleri uyarınca, ulus ötesi firma, çalışma standartlarını yükselteceği iddiasıyla yeni bir tedarikçi -Şangay yakınlarındaki Pegatron- ile anlaşmaya vardığını açıkladı. Pegatron ile anlaşması Apple’a bir yılda yaklaşık 61 milyon Amerikan doları tasarruf ettirdi çünkü Pegatron eski tedarikçi Foxconn’a kıyasla Apple’a, daha ucuz parça, daha ucuz emek ve daha kötü çalışma koşulları sunuyordu (China Labour Watch, 2015).

Pegatron işçileri Foxconn’daki meslektaşlarından yaklaşık %21 daha az kazanmakta ve daha kötü hafta içi ve hafta sonu fazla mesai ücretleri almaktadırlar. 2014’te, Pegatron işçileri aylık ortalama 60 saat fazla mesai yapmaktayken bu işçilerin yarıdan fazlası aylık 90 saatin üstünde fazla mesai yapmıştır. “İşçiler ek mesai yapmak istiyorlar çünkü taban ücretleri... yerel yaşam standartlarını karşılamıyor” (China Labour Watch, 2015).

4.4 Kuzeyli İşçiler İçin Çıkarımlar

Küresel güney genelinde aşırı sömürülen bir iş gücünün kurulması küresel imalat sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bu emekçi havuzunun yaratılmasının, küresel kuzeydeki işçileri ilgilendiren en az dört önemli sonucu vardır.

İlk olarak, küresel güney boyunca ucuz ürünlerin üretilip küresel kuzeye ihraç edilmesi, kuzeydeki tüketim ve sermaye mallarını ucuzlatmıştır. İlkini ucuzlaması, emek gücünün yeniden üretimini ucuzlatır (ve ücretlerin aşağı çekilmesine katkı sağlar). İkincisinin ucuzlaması ise (yeni makineler ve hizmetler gibi) sermaye yatırımlarının maliyetini düşürür (Milberg, 2008, Strange ve Newton, 2006, Nolan, 2003).

İkinci olarak, “offshoring”¹⁶ emek piyasalarının emekçiler için olumsuz şekillerde yeniden yapılandırılmasına katkı sağlamaktadır. Örneğin, 1979 ve 1999 arasında “hizmet sektörü çalışanlarının %60’ı işlerini kaybetmelerinin ardından yeniden istihdam edildiklerinde ücret kesintisine maruz kaldıklarını belirtmişlerdir”. Dahası:

offshoring’den kötü etkilenenler arasında uzun süreli işsizlik ve gelimde düşüş devamlılık arz etme eğilimindedir. ABD Çalışma Dairesi’nin, 2008 yılı itibarıyla,

16 ç.n. Bir şirketin maliyetlerini azaltmak amacıyla üretimin bazı aşamalarını ülke dışında gerçekleştirmesi.

ülkede en çok istihdam yaratmasını öngördüğü bir düzine mesleğin yarısına yoksulluk maaşı ödemektedir. Giderek büyüyen bu işler arasında hademeler, kasiyerler ve evde sağlık hizmetleri çalışanları yer almaktadır (Whalen, 2005: 37).

Üçüncü olarak, kuzeyde devletlerin ve firmaların emeği demobilize etme stratejileri yoluyla emekçileri uzun vadeli baskılama süreci, işçilerin ücretlerini radikal olarak düşürmüştür. Washington merkezli Pew Araştırma Merkezi'ne göre:

1980'lerde ve 1990'ların başında gerçekleşen uzun bir düşüş sonrasında inişli çıkışlı değişken seyreden büyümeyi takiben, günümüzün ortalama saatlik ücreti, enflasyona göre düzenlendikten sonra, 1979'daki ile yaklaşık aynı satın alma gücünde... Ortalama reel ücret 40 yıldan daha uzun bir süre önce tavan yaptı: Ocak 1973'te kaydedilen saatlik 4,03 dolar, bugünün 22,41 doları ile aynı satın alma gücüne sahip.¹⁷

Dördüncüsü, offshore tehdidi, küresel kuzeyde firmalar ve devletlerin "kendi" emekçi sınıflarının başında -(üretkenlik artışı olarak adlandırdıkları) emek sömürüsü oranını artırma arayışları nedeniyle- sallandırdıkları bir Demokles kılıcıdır. General Electric'in eski CEO'su Jack Welch hissedarlarına "bu en düşük yüzde 10'u çıkarmalıyız ve her yıl çıkarmaya devam etmeliyiz - her zaman performans çubuğunu yükseltmeliyiz" demişti (Upchurch'dan alıntılandı, 2014). Bu strateji, en az üretken işçileri işten çıkarmak için yöneticilerin işgücünü üretkenliklerine göre derecelendirdikleri "performans yönetimi", "zorla derecelendirme" ve "sırala ve çıkar" (*rank and yank*) stratejisi olarak bilinmektedir. Bir tahmine göre, ABD firmalarının yaklaşık %60'ı bu gibi teknikleri kullanmaktadır.¹⁸ Bu tip yönetim teknikleri emek verimliliğini yükseltmek ve emekçilerin dayanışma olanaklarını daha etkin şekilde kısıtlamak amacıyla işçiler arası rekabeti artırmak için tasarlanmıştır. Ücretlerin durgun olduğu durumlarda, bu üretkenlik artışlarını temel olarak hissedarlar ellerinde tutmaktadır. (Lazonick ve O'Sullivan, 2000).

5. SONUÇLAR

Bu makale Küresel Yoksulluk Zinciri (KYZ) analizini kurumsal KDZ analizine eleştirel-teorik bir alternatif olarak geliştirmeyi amaçlamıştır. Problem çözücü yaklaşımının bir sonucu olarak KDZ, kalıcı yoksulluğu *üretken istihdamın dışına itilmenin* ya da yerel düzeydeki zararlı emek piyasası pratiklerinin bir sonucu olarak sunmaktadır. Bu söylemsel çerçeve, analizi küresel değer zincirlerinin oluşum ve işleyişinin nasıl küresel yoksulluğa dayandığına ve onun (yeniden) üretimine nasıl katkıda bulunduğu dair titiz bir araştırmadan uzaklaştırır.

KDZ ve KYZ analizlerinin temel farkı, ilkinin firmalar arası dinamiklerle ilgilenmesi yani firma merkezci olmasıdır. Terfi etmeyi Schumpeterci anlamda, firmaların yeni teknolojiler, piyasalar, tedarik kaynakları ve iş yapma yolları bulması

17 <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/10/09/for-most-workers-real-wages-have-barely-budged-fordecades/>

18 <http://www.wsj.com/news/articles/SB10001424052970203363504577186970064375222>

olarak, tasavvur etmektedir. Temel odağı, tedarikçi firmaların verimliliği, rekabet edebilirliği, uyum kabiliyeti ve dinamik lider firmalara “katma değer” üreten şekilde bağlanabilme yeteneğidir.

Küresel Yoksulluk Zinciri analizi yaklaşımı, öncelikle küresel değer zincirlerindeki emekçi sınıfların durumları ile ilgilenmektedir. Schumpeterci terfi etme biçimlerinin, tedarikçi firmaların rekabetçi sermaye birikimlerini arttırma stratejilerini yansıttığını kabul eder. Fakat terfi süreçlerinin temelini oluşturan emek rejimlerinin analizine öncelik verir. Yoksullaştırıcı istihdam ilişkilerinin, nasıl küresel değer zincirleri içerisinde terfi etmenin temelini oluşturabildiğini tespit eder.

Coğrafi olarak farklılaştırılmış sömürü biçimleri küresel emek rejiminin ortak kurucusudur. Küresel güney genelinde aşırı sömürülen emekçi sınıfların oluşumu ve genişlemesi kuzeyli firmaların birikim stratejilerini kolaylaştırmaktadır. Bu firmalar, ücretleri baskılamak, iş gününü uzatmak ve işi yoğunlaştırmak (yoksullaştırmak, mutlak ve görelî artı değer elde etmek) için “işçilerini” dış kaynak kullanımı ile tehdit edebilmektedirler. Aşırı sömürülen işçiler tarafından çok ucuz malların küresel güney genelinde üretilmesi, kuzeyli işçilerin, durağan/azalan ücretler elde ederken, nispeten yüksek tüketim seviyelerini korumalarına olanak sağlamaktadır.

KYZ kavramını genişletecek ve derinleştirecek başka araştırma alanları şunlar olabilir:

1. Üretkenlik-ücret seviyesi bağlantısının irdelenmesi: Görece yüksek üretkenliğe sahip endüstrilerin görece düşük ücretli bölgelere kurulmasının, işçilerin insani kalkınma deneyimleri, lider firmaların sistem bütünleştirici konumlarını sürdürme stratejileri ve küresel tabakalaşma biçim ve süreçleri bakımından kalkınmaya dair yansımaları nelerdir?

2. KÜZ’lerin hangi yollarla küresel servet ve eşitsizlik zincirlerini ortak biçimde ürettiği.

3. Lider firmaların, tedarikçi firmalarındaki istihdam koşulları üzerinde ne derece etki sahibi olduğu: Yukarıda, bölüm 4.3.’te değinildiği gibi, Apple’ın çalışma sürelerine ilişkin beklentileri, küresel kuzey kayıtlı sektör çalışanlarından beklenenin üzerindedir ve bu beklentiler tedarikçi firmalara rehberlik ediyor gibi görünmektedir.

4. Zincir boyunca daha adil bir değer bölüşümüne yol açacak, pratik ve teorik mekanizmalar, zincir yönetişimine yansımaları ve böylesi bölüşümlerin işçilerin yoksulluğunu nasıl hafifletebileceği

5. Emekçi sınıfların ve örgütlerinin, tedarikçi ve lider firmalar karşısında pazarlık güçlerini iyileştirmek için, KDZ / KYZ analizinden yararlanma girişimleri

Bu makalenin katkısı, KYZ’lerin nasıl çağdaş küresel kapitalizmin temelini oluşturduğunu saptamak ve kuramsallaştırmak ve böylelikle kalkınma endüstrisinde yaygın olan “genel kanı”yı sorunsallaştırmak olmuştur. Yazı, KDZ analizini eleştirel-teorik bir bakış açısıyla yeniden formüle ederek, yoksulların sömürüye karşı mücadelelerine katkıda bulunan soruşturma, kuram ve etkinlik yollarını (politikaları,

pratikleri ve toplu eylemleri) tespit etmeyi amaçlamaktadır. KYZ perspektifinden, işçilerin sömürüyü sınırlandırma (ve potansiyel olarak aşma) ve değerden daha yüksek pay elde etme amaçlı eylemleri, eleştirel kalkınma araştırma, teori ve pratiği için temel bir mesele haline gelmektedir.

Kaynakça

- Apple Inc. (2014) *Supplier Responsibility 2014 Progress Report*. https://www.apple.com/supplier-responsibility/pdf/Apple_SR_2014_Progress_Report.pdf [erişim tarihi: Mayıs 2016]
- Arnold, D. (2013) "Workers' agency and re-working power relations in Cambodia's garment industry", *Capturing the Gains Working Paper 24*, Manchester: Capturing the Gains and The University of Manchester, www.capturingthegains.org/pdf/ctg-wp-2013-24.pdf.
- Arrighi, G. (1990) "The developmentalist illusion: A reconceptualization of the semiperiphery", Martin, William G. (der.), *Semiperipheral States in the World Economy* içinde, New York: Greenwood: 11-42.
- Bacon, D. (2015) "The pacific coast farm worker rebellion", *The Nation*, Online edition, 8/28/15 <http://www.thenation.com/article/the-pacific-coastfarm-worker-rebellion/> [erişim tarihi: Aralık 2015]
- Bair, J. (2005) "Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward", *Competition and Change*, 9(2): 153-180.
- Banaji, J. (2003) "The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion and So-Called Unfree Labour", *Historical Materialism*, 11(3): 69-95.
- Barrientos, S., Gereffi, G. & Rossi, A. (2011) "Economic and Social Upgrading in Global Production Networks: A New Paradigm for a Changing World", *International Labour Review*. 150(3-4): 319-340.
- Bhagwati, J. (2004) *In Defence of Globalisation*, Oxford: Oxford University Press.
- CAFOD. (2004) "Clean up your computer: Working conditions in the electronics sector", <http://www.cafod.org.uk/var/storage/original/application/phpYyhizc.pdf> [erişim tarihi: Mayıs 2016]
- Campling, L, ve D, Quentin (2018) "Global inequality chains: Gender, class and tax in global production and wealth-distribution", *Global Networks* 18(1): 33-56.
- Chen, S. ve Ravallion, M., (2004) "How have the world's poorest fared since the early 1980s?", *The World Bank Research Observer*, 19(2): 141-169.
- China Labour Watch. (2015) "Analyzing Labor Conditions of Pegatron and Foxconn: Apple's Low-Cost Reality", CLW Report 107. <http://www.chinalaborwatch.org/report/107> [erişim tarihi: Haziran 2015]
- China Labour Watch. (2015) "Something's Not Right Here: Poor Working Conditions Persist at Apple Supplier Pegatron". CLW Report 109. <http://www.chinalaborwatch.org/report/109> [erişim tarihi: Haziran 2015]
- Clarke, T. (2014) "Class Transformations in Chile's Capitalist Revolution", *Socialist Register* Vol 51: 199-215.
- Clean Clothes Campaign (2013) "Shop 'til they drop Fainting and Malnutrition in Garment Workers in Cambodia", <http://www.cleanclothes.org/resources/national-cccs/shop-til-they-drop> [erişim tarihi: Nisan 2016].

- Clean Clothes Campaign (2014) *Stitched Up: Poverty wages for garmen workers in eastern Europe and Turkey*, Clean Clothes Campaign, <http://www.cleanclothes.org/resources/publications/stitched-up-1> [erişim tarihi: Şubat 2016]
- Clelland, D. (2015) "The Core of the Apple: Degrees of Monopoly and Dark Value in Global Commodity Chains", *Journal of World-Systems Research* 20(1): 82-111.
- Conroy, M, D, Murray ve P, Rosset. (1996) *A Cautionary Tale: Failed US Development Policy in Central America*, Boulder: Lynne Rienner.
- Cox, R. (1981) "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium: Journal of International Studies*, 10(2): 126-55.
- Daviron B, ve S, Ponte (2005) *The Coffee Paradox: Global Markets, Commodity Trade and the Elusive Promise of Development*, Londra: Zed.
- Dhital, S ve F, Feruglio (2016) "From colonials to corporates: maternal mortality in Assam's tea gardens", *Open Democracy*, <https://www.opendemocracy.net/sukti-dhital-francescaferuglio/from-colonials-to-corporates-maternal-mortality-in-assams-tea-gardens>. [erişim tarihi: Haziran 2016].
- Dicken, P. (2011) *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the 21st Century*, 6. Basım, Londra. The Guilford Press.
- Edward, P. ve A, Sumner (2015) "New Estimates of Global Poverty and Inequality: How much difference do price data really make?", *Centre for Global Development Working Paper*, (403).
- Foster, J, ve R, McChesney (2012) "The Global Stagnation and China", *Monthly Review*, 63(9): 3-21.
- Friedman, E. (2014) "Alienated Politics: Labour Insurgency and the Paternalist State in China", *Development and Change*, 45(5): 1001-1018.
- Fuchs, C. (2016) "Digital Labour and Imperialism", *Monthly Review*, 67(8): 1-9. monthlyreview.org/2016/01/01/digital-labor-and-imperialism/ [erişim tarihi: Mayıs 2016].
- Garvey, D, Tyfield, ve L, Mello. (2015) "Meet the New Boss... Same as the Old boss?"Technology, toil and tension in the agrofuel frontier", *New Technology, Work and Employment*, 30(2): 79-94.
- Gereffi, G. ve Korzeniewicz, M. (der.) (1994) *Commodity Chains and Global Capitalism*, Westport,CT, Praeger.
- Gereffi, G, J, Humphrey & T, Sturgeon T. (2005) "The governance of global value chains", *Review of International Political Economy*. 12(1): 78-104.
- Gwynne R. (1999) "Globalisation, commodity chains and fruit exporting regions in Chile", *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 90(2): 211-225.
- Harris, N. (1987) *The End of the Third World: Newly Industrialising Countries and the Decline of an Ideology*, Harmondsworth: Penguin.
- Henwood, D. (1995) "Clinton's Trade Policy", F, Rosen ve D. McFadyen (der), *Free Trade and Economic Restructuring in Latin America* içinde New York: Monthly Review Press.
- Hite, A ve J, Viterna (2005) "Gendering class in Latin America: How women effect and experience change in the class structure", *Latin American Research Review*, 40 (2): 50-82.
- Human Rights Watch (2015) " 'Work Faster or Get Out': Labour Rights Abuses in Cambodia's Garment Industry", <https://www.hrw.org/report/2015/03/11/work-faster-or-get-out/laborrights-abuses-cambodias-garment-industry> [erişim tarihi: Ocak 2016].

- ILO. (2005) *A Global Alliance Against Forced Labour*. International Labour Conference 93rd Session, Report I(B) Geneva ILO.
- ILO/KILM (2011) *Working Poverty in the World*. <http://kilm.ilo.org/2011/download/Chap1AEN.pdf> [erişim tarihi: 15 Nisan 2016].
- ILO (2013). "Employment and Economic class in the Developing World", ILO Research Paper No.6 S. Kapsos ve E. Bourmpoula. Geneva. International Labour Office.
- Kerswell, T. (2013) "Productivity and Wages: What Grows for Workers without Power and Institutions", *Social Change*, 43(4): 507-531.
- Kraemer, K, G, Linden, ve J, Dedrick (2011) "Capturing value in Global Networks: Apple's iPad and iPhone", University of California, Irvine, University of California, Berkeley, Syracuse University, NY. http://pcic.merage.uci.edu/papers/2011/value_iPad_iPhone.pdf.
- Lanz, R. ve S. Miroudot (2011) "Intra-Firm Trade: Patterns, Determinants and Policy Implications", OECD Trade Policy Papers, No. 114, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5kg9p39lrwnnen>
- Lazonick, W, ve M, O'Sullivan (2000) "Maximizing shareholder value: a new ideology for corporate governance", *Economy and society* 29(1): 13-35.
- Marx, K. (1990) *Capital: A Critique of Political Economy Cilt 1*, Londra: Penguin
- McGrath, S. (2013) "Fuelling global production networks with 'slave labour'? Migrant sugar cane workers in the Brazilian ethanol GPN", *Geoforum*, 44(1): 32-43.
- McMichael P (2000) *Development and Social Change: A Global Perspective*, 2. Basim, Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Mezzadri, A. (2014) "Backshoring, local sweatshop regimes and CSR in India", *Competition and Change*, 18(4): 327-344.
- Milberg, W. (2008) "Shifting sources and uses of profits: sustaining US financialization with global value chains", *Economy and Society*. 37(3): 420-451.
- Moseley, L. (2008) "Workers' rights in open economies. Global production and domestic institutions in the developing world", *Comparative Political Studies*, 41(4-5): 674-714.
- NEF. (2010). "How Poor is "Poor"? Towards a Rights-Based Poverty Line", Londra. New Economics Foundation.
- Ngai, P ve J, Chan. (2012) "Global Capital, the State, and Chinese Workers: The Foxconn Experience", *Modern China*. 38(4): 383-410.
- Nolan, P. (2003) "Industrial Policy in the 21st Century: The Challenge of the Global Business Revolution", Chang, H-J. (der.). *Rethinking Development Economics* içinde Londra: Anthem.
- Nolan, P. (2014) "Globalisation and Industrial Policy: The Case of China", *The World Economy*, 37 (6): 747-764.
- Norfield, T. (2011) "T-Shirt Economics: Labour in the Imperialist World Economy". <http://column.global-labour-university.org/2012/08/t-shirteconomics-labour-in-imperialist.html> [erişim tarihi: Mayıs 2016].
- Norfield, T. (2014) "T-Shirt Economics Update". <http://economicsofimperialism.blogspot.co.uk/2014/09/t-shirteconomics-update.html> [erişim tarihi: Mayıs 2016].

- Oxfam (2002) *Mugged: Poverty in Your Coffee Cup*, <http://www.oxfamamerica.org/static/oa3/files/mugged-full-report.pdf> [erişim tarihi: Ocak 2016].
- Oxfam (2016) "AN ECONOMY FOR THE 1 %: How privilege and power in the economy drive extreme inequality and how this can be stopped". https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp210-economy-one-percent-tax-havens-180116-en_0.pdf [erişim tarihi: 21 Mayıs 2016]
- Pattenden, J. (2016) *Labour, State and Society in Rural India: A Class-Relational Approach*, Manchester: Manchester University Press.
- Phillips, N. R., Bhaskaran, D., Nathan & C. Upendranadh (2014) "The social foundations of global production networks: towards a global political economy of child labour", *Third World Quarterly*, 35(3): 428-446.
- Pickles, J. (2012) "Economic and social upgrading in apparel global value chains: public governance and trade policy", *Capturing the Gains*, Working paper 13. <http://www.capturingthegains.org/pdf/ctg-wp-2012-13.pdf> [erişim tarihi: Nisan 2016]
- Pogge, T ve S. G. Reddy (2005) "How Not to Count the Poor", (29 Ekim 2005) SSRN: <https://ssrn.com/abstract=893159>
- Reardon, T., C.P. Timmer, C.B. Barrett, ve J. Berdegue, (2003) "The rise of supermarkets in Africa, Asia, and Latin America", *American Journal of Agricultural Economics*, 85(5): 140-1146.
- Reddy, S. ve R. Lahoti (2015) "\$1.90 Per Day: What Does it Say?", *New Left Review*. 97: 106-127.
- Robinson, W. (2008) *Latin America and Global Capitalism: A Critical Globalization Perspective*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Sachs, J. (2005). *The End of Poverty: How We Can Make it Happen in our Lifetime*. Londra: Penguin.
- SACOM/ Students & Scholars against Corporate Misbehaviour (2010) "Workers as Machines: Military Management in Foxconn", <http://germanwatch.org/corp/makeitfair-upd1010rep.pdf> [erişim tarihi: Haziran 2015]
- Schumpeter, J. A. (1987) *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londra: Allen and Unwin.
- Selwyn, B. (2012) "Beyond Firm-Centrism: Re-Integrating Labour and Capitalism into Global Commodity Chain Analysis", *Journal of Economic Geography*, 12(1): 205-226.
- Selwyn, B. (2013) "Social Upgrading in Global Production Networks: A Critique and an Alternative Conception", *Competition and Change*, 17(1): 75-90.
- Selwyn, B. (2014) *The Global Development Crisis*, Cambridge: Polity.
- Selwyn, B. (2015) "Commodity Chains, Creative Destruction and Global Inequality: A Class Analysis", *Journal of Economic Geography*, 15(2): 253-274.
- Selwyn, B. (2016) "Global Value Chains and Human Development: A Class-Relational Perspective", *Third World Quarterly*, 37(10): 1768-1786.
- Saudieu, D. (2011) 'Coffee Value Chain in Selected Importing Countries'. International Coffee Organisation", <http://www.ico.org/presents/1011/ICC-106-1-value-chain.pdf> [erişim tarihi: Nisan 2016].
- Slaughter, M. (2009) "How U.S. Multinational Companies Strengthen the U.S. Economy", Business Roundtable ve The United States Council Foundation tarafından yayımlandı.

- Smith, J. (2012) "The GDP illusion: Value added vs value capture", *Monthly Review* 64(3), <http://monthlyreview.org/2012/07/01/the-gdp-illusion/> [erişim tarihi: 5 Mayıs 2016].
- Strange, R ve J, Newton (2006) "Stephen Hymer and the Externalisation of Production", *International Business Review*, 15: 180-93.
- Starrs, S. (2014) "The Chimera of Global Governance", *New Left Review*. 87: 81-96.
- Swinnen, J ve A. Vandeplas (2010) "Market power and rents in global supply chains", *Agricultural Economics*, 41: 109-120.
- Taglioni, D, ve D, Winkler. (2014) "Making global value chains work for development", *Economic premise*, no. 143, World Bank, Washington, DC.
- Taylor, M. (2007) "Rethinking the global production of uneven development", *Globalizations*, 4: 529-542.
- Thompson, N. (2012) "Does Apple Have a Bruise?", *New Yorker* (5 Ekim).
- UNIDO. (2006) *Yearbook of Industrial Statistics*, New York: United Nations.
- UNIDO. (2011) *Industrial Development Report*, New York: United Nations.
- UNCTAD. (2013) *Global Value Chains and Development: Investment and Value Added Trade in the Global Economy*. United Nations, New York.
- Upchurch, M. (2014) "The internet, social media and the workplace", *International Socialism Journal*, 141(1) <http://isj.org.uk/the-internetsocial-media-and-the-workplace/> [erişim tarihi: 18 Mayıs 2016].
- Varman, R. (2012) "The Neoclassical Apology for Monopoly Capital", *Monthly Review*. No. 64(6). <http://monthlyreview.org/2012/11/01/theneoclassical-apology-for-monopoly-capital/> [erişim tarihi: 12 Mayıs 2016].
- Wade, R. (2008) "Globalization, Growth, Poverty, Inequality, Resentment, and Imperialism, Ravenhill, J. (der.). *Global Political Economy içinde*, Oxford: Oxford University Press: 373-409.
- Wallerstein, I. (1974) "The rise and future demise of the world capitalist system: concepts for comparative analysis", *Comparative Studies in Society and History*, 16(4): 387-415.
- Wallerstein, I. (2000) "Introduction to special issue on commodity chains in the world economy, 1590 to 1790", *Review*, 23(1): 1-13.
- Welch, C. (2006) "Globalisation and the Transformation of Work in Rural Brazil: Agribusiness, Rural Labour Unions and Peasant Mobilisation", *International Labour and Working Class History*, 70(1): 35-60.
- Whalen, C. (2005) "Sending Jobs Offshore from the United States", *Intervention: A Journal of Economics* 2(2): 33-40.
- Wolf, M. (2004) *Why Globalization Works*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Wood, E. (1999) *The Origins of Capitalism*, New York: Monthly Review Press.
- Woodward, D. (2015) "Incrementum ad absurdum: global growth, inequality and poverty eradication in a carbon-constrained world", *World Economic Review*, 4: 43-62.
- World Bank (2002). *Globalization, Growth and Poverty: Building an Inclusive World Economy*, Oxford: Oxford University Press.

21. Yüzyılda Kapitalist Tarım-Gıda Sistemi ve Tarım/Köylü Sorunu Tartışmaları¹

Atakan Büke²

Öz

Bu çalışma, 2000'lerle birlikte yeniden canlanan tarım/köylü sorunu tartışmalarının kuramsal bir değerlendirmesini yapmayı hedeflemektedir. Son 30 yıllık dönemde, tarım-gıda ilişkilerinin geneline ve tarım/köylü sorununa yönelik artan ilginin zemininde, neoliberal küreselleşme süreçleri ile sosyal kuramın seyrine damgasını vuran post- dönüş yer almıştır. Bu makale, tarım-gıda bilgisi alanında, bu bağlamda gerçekleşen çeşitlenme ve kuramsal farklılaşma süreçlerinin eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkışı olarak görülebileceğini öne sürmektedir. Bu temelde, çalışmanın temel iddiası şudur: eleştirel tarım-gıda çalışmalarının yükselişi, yalnızca ana-akım liberal yaklaşımlar bakımından değil, 1960'lardan 1980'lerin sonlarına kadar ilgili literatüre kuramsal yönelimini veren siyasal iktisadî çözümler bakımından da bir kırılma anı olarak işaretlenmelidir. Kuramsal dayanaklarını esas olarak kalkınma kavramının radikal eleştirilerinden alan ve kendisini daha ziyade güncel tarım/köylü sorunu tartışmalarında gözlenen post-kalkıncı dönüşte gösteren bu kırılma, tarım/köylü sorunu literatürü bakımından post-kalkıncı yaklaşımlar ile siyasal iktisadî çözümler arasında giderek derinleşen bir kutuplaşma ve yarıma anlamına gelmiştir. Bu kutuplaşmayı, tarihsel ve entelektüel bağlam, kuramsal varsayımlar, metodolojik stratejiler, sorunsallar ve politik önermeler düzeylerinde inceleyen bu makale, 21. yüzyılda tarım/köylü sorunu tartışmalarının kuramsal ve politik sonuçlarının izini sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kapitalist Tarım-Gıda Sistemi, Eleştirel Tarım-Gıda Çalışmaları, Tarım/Köylü Sorunu, Post-Kalkıncılık, Tarım Siyasal İktisadı.*

1 Bu makale, ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nde Prof. Dr. Mehmet C. Ecevit danışmanlığında 2018 yılının Aralık ayında tamamladığım doktora tezimin ilgili kısımlarının gözden geçirilip genişletilerek yeniden yazılmış halidir. Makalenin son halini almasında titiz yorumları ve eleştirileri ile önemli katkılarda bulunan iki hakeme ve çalışmanın son okumasını yapan sayı editörlerinden Aylin Topal'a ayrıca teşekkür ederim.

2 Bağımsız araştırmacı, Dr.
E-posta: atakanbuke@gmail.com
Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 02.04.2019 – 20.05.2019
ORCID Numarası: 0000-0001-8951-8372

Debates on the Capitalist Agri-Food System and the Agrarian / Peasant Question in the 21st Century

Abstract

This study aims to analyze, in theoretical terms, the agrarian/peasant question debate that has been reinvigorated since the early 2000s. The growing interest in agrifood relations, and agrarian/peasant question in particular, has been a product of, on the one hand, neoliberal globalization processes, and, on the other, the post- turn characterizing the trajectory of social theory. This article suggests that the proliferation and differentiation processes manifested in the field of agrifood knowledge within this context, can be seen as the emergence of critical agrifood studies. On this ground, the main of argument of this study is the following: the rise of critical agrifood studies signifies a theoretical rupture not only with respect to the mainstream liberal understandings, but also in relation to the political economic approaches that dominated the critical circles from the 1960s to the late-1980s. This rupture, which has been centered mainly on the radical critique of the concept of development, is particularly manifested in the post-developmental turn with respect to the agrarian/peasant question formulations, which has led to a growing divide between post-developmental and political economic understandings in the contemporary agrarian/peasant question debate. This article is an attempt to trace the theoretical and political implications of the agrarian/peasant question debate of the 21st century, through an analysis of this divide which is reflected in the following areas: historical and intellectual context, theoretical assumptions, methodological strategies, major problematics, and political propositions.

Keywords: *Capitalist Agrifood System, Critical Agrifood Studies, Agrarian/Peasant Question, Post-Developmentalism, Agrarian Political Economy.*

1. Giriş

Bu alışma, sosyal kuramın seyrine damgasını vuran modernite-postmodernite yarılması ile tarım-gıda ilişkilerinin neoliberal yeniden yapılandırılma süreçlerinin tarım/kyl sorunu bakımından kuramsal sonuçlarını tartışmaya açmak istemektedir. Bu kapsamda, çalışmanın odağında tarım/köylü sorunu tartışmalarında, kapitalist tarım-gıda sisteminin giderek derinleşen çelişkileri bağlamında 2000'lerin ortalarından itibaren gözlenen yeniden canlanma yer almaktadır. Makale boyunca *tarım/köylü sorunu* ile kastedilen şudur: tarım-gıda ilişkilerinin kapitalist gelişmenin genel eğilimlerinden *farklılaşan* toplumsal, politik, ekolojik, kültürel ve ekonomik *zgnlkleri* ve bu *zgnlklerin* kapitalizm çözümlenmeleri açısından *kuramsal* sonuçları. Bu geniş kapsam içinde, tarım/köylü sorununun merkezinde, *kapitalizme geçiş* ve *kapitalizmin toplumsal karakterine* yönelik tartışmalar ile *kapitalizm karşıtı mücadeleler* içindeki yeri ve önemi bağlamında *köylülüğün* toplumsal ve politik karakterine yönelik sorgunun yer aldığı söylenbilir.

Makalenin temel iddiası, 1960'ların sonlarından 1980'lerin sonlarına kadar *köylülük çalışmaları* kapsamında ilgili literatüre hâkim olan *tarım siyasal iktisadi ve küçük meta üretimi* tartışmaları ile kıyaslandığında, tarım/köylü sorunu tartışmalarında 21. yüzyıla geçişle birlikte ortaya çıkan yeniden canlanmanın tarihsel ve kuramsal bir kırılma olarak görülmesi gerektiğidir. Bu kırılmada esas olarak iki temel gelişme etkili olmuştur. Birincisi, tarım-gıda ilişkilerinde, sermaye nüfuzu ve çok-uluslu tarım-gıda şirketlerinin giderek artan hegemonyası ile birlikte yaşanan değişim ve dönüşüm dinamikleridir. İkincisi ise, sosyal kuram ve sosyal bilimler alanında gözlenen *post- dönüş*³ çerçevesinde, ana-akım liberal yaklaşımların yanı sıra Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadının eleştirisi zemininde gerçekleşen kuramsal yeniden yapılanmadır. Çalışma, güncel tarım/köylü sorunu tartışmalarının tarihsel ve entelektüel bağlamını oluşturan bu iki gelişme temelinde 1980'lerin sonlarından bugüne uzanan süreçte tarım-gıda bilgisinde gözlenen çeşitlenmelerin ve farklılaşmaların *eleştirel tarım-gıda çalışmalarının* yükselişi olarak görülebileceğini öne sürmektedir.

Eleştirel tarım-gıda çalışmalarının yükselişini, tarım/köylü sorunu tartışmaları bakımından bir kırılma olarak görmenin olanağı *köylülüğün* kapitalist tarım-gıda sistemi karşısında *politik bir özne* olarak yeniden kavramsallaştırılmasıdır. Kalkınma kavramının post-kalkınmacı eleştirilerine dayanan eleştirel tarım-gıda çalışmalarının kuramsal eğilimleri, esas olarak tarım/köylü sorunu tartışmalarında belirginleşir. Bu eğilim makalede *post-kalkınmacı dönüş* olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu temelde makale, post-kalkınmacı tarım/köylü sorunu yaklaşımlarının, tartışmayı *siyasal iktisat* alanından *bilgi ve siyaset* ilişkisi düzeyine taşıyarak, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin sorunlarını ve çelişkilerini *kapitalist-modernite* bağlamında belirli bir düşünme ve bilgi üretme biçiminin sorunları ve çelişkileri olarak yeniden tarif etmekte olduğunu iddia etmektedir.

Neoliberal döneme yönelik analizlerin daha ziyade ürün-meta ve/veya sorun-konu odaklı tartışmalarla şekillendiği not edilmelidir. Tarım ve gıda ilişkilerinde yaşanan neoliberalleşme süreçlerinin kuramsal sonuçlarının yeterince sorgulanıp, tartışıldığını söylemek güçtür. Bu makale, eleştirel tarım-gıda çalışmalarındaki örtük kuramsal yönelimleri açık hale getirmeyi amaçlamaktadır. Bunu yapabilmek için, güncel tarım/köylü sorunu literatürü *siyasal iktisadi çözümler* ile *post-kalkınmacı anlayışlar* temelinde kutuplaştırılmaktadır. Bu kutuplaşma *tarihsel ve entelektüel bağlam, kuramsal varsayımlar, metodolojik stratejiler, öne çıkan sorunsallar ve politik önermeler* düzeylerinde incelenerek, 21. yüzyılda tarım/köylü sorunu tartışmalarının kuramsal ve politik sonuçlarının izleri sürülmektedir. Bu çalışmanın vurgulamak istediği temel nokta şudur: gerek siyasal iktisadî gerekse post-kalkınmacı tarım/köylü sorunu yaklaşımları bu alana yönelik dikkate değer katkılar yapmakla beraber,

3 Burada post- dönüşten esas olarak 'modernite' temelli okulların radikal eleştirisi ve/veya reddiyesi üzerine kurulu yaklaşımların (*post-modernite, post-yapısalcılık, post-kolonyalizm, post-Marksizm, post-feminizm, post-kalkınmacılık, vb.*) eleştirel sosyal bilim çevrelerinde hâkim yönelim olarak belirmesini anlıyorum (karş. Ecevit, 2016).

kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin analizi ve eleştirisi bakımından önemli sınırlılıklar içermektedir.

Makalenin argümanları beş bölümde detaylandırılmaktadır. İkinci bölüm, güncel tarım/köylü sorunu tartışmalarının tarihsel ve toplumsal bağlamında kapitalist tarım-gıda sisteminin öne çıkan çelişkilerini ve sorunlarını ele almaktadır. Üçüncü bölüm, sosyal kuramın seyirinde gözlenen gelişmelerin tarım-gıda bilgisi alanındaki yansımalarını post-kalkınmacı dönüş odağında ele almaktadır. Dördüncü bölüm, post-kalkınmacı yaklaşımlar ve siyasal iktisadî anlayışlar arasındaki yarılmayı, kuramsal varsayımlar, metodolojik stratejiler, öne çıkan sorunsallar ve politik önermeler düzeylerinde analiz ederek detaylandırmaktadır. Beşinci ve aynı zamanda sonuç bölümü ise 21. yüzyılda tarım/köylü sorunu tartışmalarına yönelik bu analizin ulaştığı kuramsal ve politik sonuçlar üzerine kısa bir değerlendirme yapmaktadır.

2. Kapitalist Tarım-Gıda Sisteminin Fay Hatları ve Güncel Çelişkileri

1990'lerden itibaren, akademik çevrelerde ve genel kamuoyunda, tarım ve gıda ilişkilerine yönelik bir ilgi artışı vardır. Bu ilginin zemininde 30 yıllık süreçte damgasını vuran neoliberal küreselleşme ve tarım-gıda bağlantılı toplumsal ve ekolojik sorunların ulaştığı çarpıcı boyutlar yatmaktadır. Kapitalist tarım-gıda sisteminin fay hatları olarak da görülebilecek olan üç temel sorun ve tartışma alanı şunlar olmuştur: (1) açlık ve yoksulluğun artarak devam ediyor olması, (2) beslenmeye bağlı sağlık sorunlarında daha önce görülmemiş boyutlarda yaşanan artışlar ve (3) iklim değişikliği başta olmak üzere insan yaşamını ve doğayı tehdit edecek düzeyde ekolojik ve gezegensel eşiklerin aşılmaya başlanması (karş. Koç vd., 2012; Shiva, 2012). Çok-uluslu tarım-gıda şirketlerinin milyarlarca küçük üretici ve tüketici karşısında artan hegemonyası ile şekillenen neoliberal küreselleşme, kapitalist tarım-gıda sisteminin çelişkilerini de derinleştirmiştir. Burada sıralanan noktalara yönelik tartışmalar, eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkış süreci ve tarım/köylü sorunu kavramsallaştırmalarında gözlenen post-kalkınmacı dönüş bakımından önemli bir yer tutmaktadır.

Birleşmiş Milletler Tarım ve Gıda Örgütü (FAO, 2017: 138) verilerine göre, 2017 yılı itibariyle, 700 milyonu günlük 1\$ olarak belirlenen “aşırı yoksulluk” sınırının altında olmak üzere, yaklaşık olarak 2,1 milyar insan yoksulluk koşullarında yaşamaktadır. Dünya Bankası (WB) verileri ise 2010 yılı itibariyle aşırı yoksulların %78'inin kırsal bölgelerde yaşadığını vurgulamaktadır (FAO, 2017: 71). Bu nokta, aşırı yoksulluğun öncelikli olarak *kırsal* bir sorun olduğunu göstermesi bakımından çarpıcıdır. Güncel FAO (2018) hesaplamaları, 2017 yılı itibariyle her dokuz kişiden birinin (821 milyon), açlık sorunuyla karşı karşıya olduğunu belirtmektedir. Yetersiz beslenme ve açlık sorunu yaşayanların %98'inin “gelişmekte olan ülkeler” kategorisinde bulunduğu ve aç insanların %50'sinin tarımla uğraşan aileler olduğuna yönelik veriler ayrıca dikkat çekicidir (THP, 2017). Bu noktada, 1960-2015 yılları arasında tarımsal ‘verimliliğin’ üç kattan fazla arttığı ve hali hazırdaki gıda

üretimini, FAO tarafından kişi başına 1950 kilokalori olarak hesaplanan günlük enerji ihtiyacını karşılamaya fazlasıyla yetecek düzeyde olduğu ayrıca not edilmelidir (FAO, 2017: 4, 85). Diğer bir ifadeyle, bir tarafında *gıda bolluğunun*, diğer tarafında ise giderek artmakta olan *açlığın* yer aldığı bu açmaz, tarım-gıda sisteminin güncel çelişkilerinden ve temel tartışma alanlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (karş., Magdoff vd., 2000).

Tarım-gıda ilişkilerine yönelik ilginin merkezinde yer alan bir diğer unsur ise beslenmeye bağlı sağlık sorunlarında yaşanan ciddi artışlar olmuştur. Bu sorunların başında besin maddesi yetersizlikleri, fazla kilo ve obezite gelmektedir. Örneğin A vitamini, demir, çinko, iyot eksiklikleri gibi rahatsızlıklar küresel ölçekte 2 milyardan fazla insanı etkilemektedir (FAO, 2017: 80). Bunlara ek olarak, yüksek miktarlarda enerji, yağ ve işlenmiş şeker ya da tuz içeren gıdaların giderek artan tüketimi ile meyve, sebze ve lifli gıdaların ise yetersiz düzeylerde tüketilmesi hızla artmakta olan aşırı kilo ve obezite sorunlarının da en önemli nedenleri olarak gösterilmektedir (FAO: 2017: 80-81). Dünya Sağlık Örgütü (WHO, 2018), fazla kilo ve obezite sorununun 1975'ten bu yana küresel ölçekte 3 kat arttığını ve 2016 yılı itibariyle 18 yaş üstü insanların 1,9 milyarının fazla kilolu, bunlardan 600 milyonunun ise obez olduğunu belirtmektedir. Aynı yıl için, fazla kilolu ve obez sayısının, 5 yaş altı çocuklarda 41 milyon, 5-19 yaş arası çocuklarda ve gençlerde ise 360 milyon olması ise ayrıca dikkat çekicidir (WHO, 2018). Yine WHO (2018) verilerine göre “yetişkin diyabetinin % 44’ü, iskemik kalp hastalıklarının % 23’ü ve belirli tür kanserlerin % 7 ila 41’inin fazla kilo ve obezite” kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Tüm bu sorunların sağlıklı, güvenli ve besleyici gıdaya erişimle ilgili olduğu not edilmelidir. Bu bağlamda, tarım-gıda sisteminin güncel çelişki ve gerilimlerinden birisi de toplumsal eşitsizliklere bağlı olarak beslenme alanında giderek artan *farklılaşma* ve *kutuplaşma* olarak işaretlenebilir (karş. Bellows, vd., 2011; Bezner Kerr, 2015; Carolan, 2012; McMichael, 2013).

Tarım-gıda ilişkilerine yönelik tartışmalarda öne çıkan bir diğer sorun ise iklim değişikliği başta olmak üzere ekolojik yıkım ve doğanın tahribatıdır. Yer sistem bilimleri (*Earth system sciences*) alanında geliştirilen “gezegensel sınırlar” (*planetary boundaries*) kavramı odağında, “geçmiş 12.000 yıl boyunca (Holosen evre) mevcut olan” ve “görece olarak tehlikesiz iklimi ve çevresel koşulları sürdürülebilmek için elzem olarak” görülen “dokuz kritik sınır/eşik” belirlenmiş durumdadır: (1) İklim değişikliği; (2) Okyanus asitlenmesi; (3) Stratosferdeki ozon eksilmesi; (4) Biyokimyasal akım sınırı (azot ve fosfor döngüleri); (5) Küresel tatlı su kullanımı; (6) Toprak kullanımındaki değişiklikler; (7) Biyoçeşitliliğin azalması; (8) Atmosferik aerosol yüklemesi; ve (9) Kimyasal kirlilik (Foster ve Magdoff, 2014: 13). Karşı karşıya olduğumuz sorun ve risklerin boyutunu anlamak bakımından burada sıralanan eşiklerden üçünde – iklim değişikliği, biyoçeşitlilik ve azot döngüsü – sürdürülebilirlik sınırlarının hali hazırda aşıldığı ve bu durumun “Dünya sisteminde

aşırı kırımlar” anlamına geldiği dikkate değerdir (Foster ve Magdoff, 2014: 13).

Tarım ve gıdanın üretim, dağıtım ve tüketim örüntüleriyle bağlantılı olarak öne çıkan ekolojik sorunlar ise şu şekilde sıralanabilir: (1) Temel nedenlerinden biri tarımsal üretim olan orman kayıpları; (2) Tarım kimyasallarının aşırı kullanımına ve endüstriyel tarıma bağlı toprak kaybı ve tarım arazilerinin verimsizleşmesi; (3) Yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının aşırı kullanıma bağlı olarak ortaya çıkan su yetersizliği ve kıtlığı; (4) Biyoçeşitlilik kaybı; (5) Sulak alanların tuzlanması; (6) Zararlı haşerelerde artan direnç; (7) Su kaynaklarında artan nitrat kirliliği; (8) Biyoteknoloji ve genetik alanında ortaya çıkan gelişmelerin öngörülemez sonuçları (FAO, 2017; Moore, 2015; Weis, 2013). İklim değişikliğinin bu ekolojik sorunları hızlandıracağı ve arttıracığı düşünülmektedir (FAO, 2017; Magdoff ve Foster, 2014).

Tarım-gıda sistemi sera gazı salınımının başlıca nedenleri arasında gelmektedir. Hkmetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC, 2014; alıntılanan FAO, 2017: 39) verilerine göre, iklim değişikliğinin temel nedenlerinden olan “antropojenik sera gazı salınımı” daha önce hiç olmadığı kadar yüksek bir düzeydedir. Arazi kullanımı, çiftlik hayvanları üretimi, toprak ve azot yönetimi, enerji tüketimi gibi faktörlerin yanı sıra yoğun enerji kullanımına dayalı gıdanın işleme, ticaret ve tüketim süreçleri, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinden kaynaklanan sera gazı salınımının temel unsurları arasında sayılabilir (FAO, 2017: 39-41). Tahminlere göre, “tarım ve gıda sektörü kaynaklı toplam sera gazı salınımı 12,3 Gt [gigaton]” dolaylıdır (FAO, 2017: 41). Tarım ve gıda sektörü % 26 ile toplam sera gazı salınımını bakımından enerji sektöründen sonra ikinci sırada gelmektedir (FAO, 2011; alıntılanan FAO, 2017: 41). Dolayısıyla, yukarıda değinilen tarımsal ‘verimlilik’ artışının, tarımsal üretimi olanaklı kılan koşullar pahasına yaşandığı söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, güncel tarım-gıda sisteminin temel sorunlarından birisi de doğanın ve insan yaşamının tahribatını dikkate almayan, indirgemeci hesaplamalara dayalı bir ‘verimlilik’ anlayışı ile *sürdürülebilirlik* arasındaki çelişkidir.

Kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin güncel fay hatları eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkış sürecinin de tarihsel ve toplumsal bağlamını oluşturmaktadır. Neoliberal dönem, tarımın gerek geri bağlantılarında (makine ve diğer girdilerin temini, araştırma ve geliştirme faaliyetleri, vb.) gerekse ileri bağlantılarında (işleme, paketleme, dağıtım, dolaşım, pazarlama, tüketim, vb.) çok-uluslu tarım-gıda şirketlerinin artan hegemonyası temelinde şekillenmiştir. Bu hegemonyanın inşasında, tarım-gıda ilişkilerine sermaye nüfuzunun mekanizmaları olarak da görülebilecek olan şu süreçler etkili olmuştur (karş., Büke, 2018: 63-65; Büke, 2017):

- *Neoliberalizm temelinde tarım-gıda ilişkilerinin küreselleşme süreçleri:* Uluslararası para ve meta dolaşımına ilişkin düzenlemelerin, çok-uluslu tarım-gıda şirketlerinin Güney lkelerinin pazarlarına girişini kolaylaştıracak

şekilde yeniden düzenlenmesi.

- *Ulus-devlet ve küçük üreticiler arasındaki ilişki kalıplarının neoliberal yeniden yapılandırılması*: Özelleştirmeler, üretici örgütlerinin işlevsizleştirilmesi, tarım-gıda politikalarının ve tarımsal destek mekanizmalarının sermaye nüfuzunun önünü açacak şekilde yeniden yapılandırılması, vb.
- *Yeni bir uluslararası iş bölümünün ortaya çıkması*: “Ucuz emek” ve “ucuz doğa” temelinde Güney ülkelerinin ürün desenini emek yoğun ürünlere, ağırlıklı olarak da yaş meyve-sebze üretimine doğru kaydırması.
- *Tarımsal üretim ve gıda üretiminin teknolojik altyapısındaki değişimler*: Biyoteknoloji ve genetik alanındaki gelişmeler; gıdanın korunması, taşınması ve pazarlanmasına yönelik yenilikler; tarım-gıda üretiminin artan otomasyonu ve dijitalleşmesi (örn: “akıllı tarım”), vb.
- *Gıda kültüründe değişimler*: Gıdanın metalaşması zemininde gıda kültürünün sermaye birikim süreçlerine paralel olarak yeniden yapılanması.
- *Süpermarketlerin ortaya çıkışı*: Tarım-gıda sisteminin farklı aşamalarında ticaret sermayesinin artan rolü ve önemi.
- *Araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin özelleştirilmesi*: Tarımsal üretim ve gıda üretiminde araştırma, geliştirme ve uygulama alanlarında kamu fonlarının kesilmesi ve kontrolün özel şirketlere bırakılması.
- *Tohum ve genetik unsurlarda metalaşma*: Fikri mülkiyet hakları, patent ve sertifika süreçleri aracılığıyla tohumun ve genetik unsurların özel mülkiyetin konusu haline gelmesi; tarım ve gıdanın organik karakterinin sermaye nüfuzu lehine aşınması.
- *Sözleşmeli çiftçiliğin yaygınlaşması*: Küçük üreticilerin, üretim süreci ve ürün üzerindeki tarihsel ve toplumsal kontrolünü kıracak bir şekilde gıda şirketleri ile sözleşme ilişkisine zorlanması.
- *Finansallaşma süreçleri*: Küçük üreticilerin borçlandırılmasına ek olarak finansal sermayenin, özellikle 2008 gıda krizinde belirginlik kazanan, gıda ve tarımsal ürün fiyatları üzerindeki artan etkisi.⁴

Neoliberal yeniden yapılandırma sürecinin bir tarafında sayısı neredeyse bir elin parmağını geçmeyen çok-uluslu şirket, diğer tarafında ise milyarlarca küçük üretici ve tüketici yer almaktadır (karş., Akram-Lodhi, 2013; Magdoff et. al, 2000; Magdoff ve Tokar, 2010; McMichael, 2013; van der Ploeg, 2013; Weis, 2007). Bu süreçte, önemli bir çoğunluğu Güney ülkelerinde yaşayan küçük ölçekli tarımsal üreticiler, ya “gecekondu gezegenine” katılmak üzere topraklarını terk etmeye ya da kırdı ve tarımda “değersizleşme” koşullarında çalışmaya ve yaşamaya zorlanmıştır (Davis, 2007; karş., Araghi, 2000; Aydın, 2001; Ecevit, 2006, 2009). “350 milyon küçük tarım çiftliği üzerinde yaşayan 1,5 milyar küçük üretici, aile çiftçisi ve yerli

4 Burada sıralanan süreçler doktora tezim kapsamında *kapitalist gıda rejimi* (bir gıda rejimi olarak kapitalizm) kavramsallaştırması odağında tasnif edilerek ele alınmaktadır (bkz. Büke, 2018, Dördüncü Bölüm).

halk” olduğu tahmin edilmektedir (Rosset ve Altieri, 2017: 69). Bunlara ek olarak, 410 milyon insan ormanlarda ve ağaçlı çayırlıklarda (savanna) toplayıcılık yapmaya devam etmekte, 190 milyon insan hayvancılıkla uğraşmakta ve 100 milyonun üzerinde insan ise küçük ölçekli “zanaatkâr balıkçılık” ile yaşamını sürdürmektedir (Rosset ve Altieri, 2017: 69). Aynı tahminlere göre, dünyada tüketilen gıdaların % 70 ilâ 80’i halen ortalaması iki hektarın (20 dönümün) altında olan arazilerde üretim yapan küçük ölçekli gıda üreticileri tarafından sağlanmaktadır (Rosset ve Altieri, 2017: 69; ETC, 2017).⁵ Bir hektardan küçük çiftliklerin, toplam çiftliklerin % 72’sini oluşturmasına karşılık toplam tarım alanlarının yalnızca % 8’ini kontrol ediyor olmaları ayrıca dikkate değerdir (Rosset ve Altieri, 2017: 69).

Bu noktada, neoliberal süreçlerin, yerkürenin Güneyinden ve Kuzeyinden, üreticilerin ve tüketicilerin giderek artan direnci ve mücadeleleriyle karşılandığı da not edilmelidir (karş., Borras vd., 2008). Son 30 yıl, neoliberal politikaların sorunsuzca hayata geçtiği bir dönem olmamış; yeni yaklaşımlar, kavramlar ve talepler etrafında giderek büyüyen bir muhalefetin ve alternatif arayışlarının da ortaya çıkmasına tanıklık etmiştir. Bu çerçevede, öne çıkan direnç noktaları ve bu zeminde ortaya çıkan toplumsal hareketler şu şekilde sıralanabilir: liberal *gıda güvencesi* politikalarına karşı *gıda egemenliği* siyaseti; *endüstriyel tarım* kompleksi ve indirgemeci tarım-gıda ‘bilimlerine’ karşı *ekolojik tarım* yaklaşımları ve uygulamaları; *şirket tarımı* karşısında *köylü tarımı*; *hızlı yeme ve tüketme (fast food)* kültürüne karşı *yavaş gıda (slow food)* hareketi; *yersiz-yurtsuz gıdalara (food from nowhere)* karşı yerel topluluklara dayanan *yerel-bölgesel gıda sistemleri (food from somewhere)* uygulamaları; *doğanın tahribatı* ve yıkımına karşı *ekolojik tarım-gıda sistemleri* anlayışları, vb. (karş., Borras vd., 2008; McMichael, 2013; Shiva, 2012; van der Ploeg, 2013). Listesi daha da uzatılabilecek olan bu direnç noktaları ve toplumsal hareketler içinde gündeme getirilen yeni kavramlar ve talepler ise ana hatları ile şunlar olmuştur: *gıda demokrasisi*, *gıda adaleti*, *gıda hakkı*, *adil ticaret*, *tarımsal vatandaşlık*, *gıda vatandaşlığı*, *ekolojik tarım*, *gıda egemenliği*, *tohum egemenliği*, vb. (karş., Borras vd., 2008; Koç vd., 2012, Shiva, 2012).

Kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin giderek derinleşen ve kriz niteliği kazanan çelişkileri ve sorunları, bir yandan tarım-gıda ilişkilerine yönelik akademik ve popüler ilgiyi arttırırken, diğer yandan kapitalizm koşullarında köylülüğün toplumsal ve politik karakterine yönelik tartışmayı da yeniden canlandırmıştır. 21. Yüzyıl geçişi ile birlikte yeniden canlanan tarım/köylü sorunu tartışmaları da bu alt başlıkta ele alınan tarihsel ve toplumsal bağlam içinde şekillenmektedir. Bu tartışmalar bir sonraki bölümde eleştirel tarım-gıda çalışmalarının yükselişi ve tarım/köylü sorunu literatüründe post-kalkınmacı dönüş çerçevesinde ele alınmaktadır.

5 Bu rakamlara yönelik çekinceler ve eleştiriler için bakınız: Henry Bernstein (2016, 2014).

3. Eleştirel Tarım-Gıda Çalışmaları ve Tarım/Köylü Sorununda Post-Kalkınmacı Dönüş

Tarım-gıda ilişkilerine sermaye nüfuzu temelinde yaşanan toplumsal değişimler, tarım-gıda bilgisi alanında ifadesini eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkışında bulan önemli farklılaşmaları ve çeşitlenmeleri de beraberinde getirmiştir. Eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkışı literatürde bir kırılma anlamına gelmiştir. 1960'ların sonlarından 1980'lerin sonlarına kadar gelişmişlik/kalkınma-azgelişmişlik bağlamında şekillenen *köylülük çalışmaları* literatürüne, en gelişkin örneklerini *küçük meta üretimi* (KMÜ) tartışmalarında görebileceğimiz *tarım siyasal iktisadı* hâkim olmuştur. 2000'lerin ortalarından itibaren yeniden canlanan tarım/köylü sorunu tartışmalarına rengini veren eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkışı ise bu çalışmada *post-kalkınmacı dönüş* olarak kavramsallaştırılmaktadır. Post-kalkınmacı dönüşün daha iyi anlaşılabilmesi için tarım siyasal iktisadının temel kuramsal yönelimlerini ve önermelerini kısaca belirtmek yararlı olacaktır.

“Azgelişmişlik” tartışmaları içinde şekillenen ve kuramsal dayanaklarını esas olarak Marksizmden alan tarım siyasal iktisadı ve KMÜ tartışmaları, ana akım sosyolojinin ve “20. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Amerika ve Avrupa’da kurumsallaşmış olan geleneksel kır sosyolojisinin” tarım-kır çözümlerine yönelik önemli bir müdahaledir (Büke, 2017: 335; karşı., Buttel, 2001). Bu müdahalenin merkezinde *kır-kent, tarım-sanayi, doğa-kültür, geleneksel-modern, azgelişmiş-gelişmiş* gibi ikiliklerin *özcü* kullanımlarına yönelik eleştiriler yer alır (karşı., Buttel ve Newby, 1980; Aydın, 1986a, 1986b).⁶ Tarım siyasal iktisadı bu özcülüğü aşmak için tarım-gıda ilişkilerinin analizini *siyasal iktisat* zeminine taşıyarak *kapitalist gelişme* bağlamına yerleştirmeyi önermiştir.

Tarım siyasal iktisadının ayırt edici unsurlarından birisi de “köylülük” kavramına yönelttiği eleştiriler olmuştur. Örneğin, üretim ve yeniden üretim ilişkilerine yön veren metalaşma süreçleri tarafından yıkıma uğratılan genel bir köylüler sınıfından bahsetmek mümkün değildir (Bernstein, 2009: 13; karşı., Berstein, 2016, 2014). KMÜ tartışmalarının önde gelen isimlerinden ve tarım siyasal iktisadının günümüzdeki başat temsilcilerinden olan Henry Bernstein’e göre (2009: 13; karşı., 2016, 2014), *köylü* kavramının analitik kullanımı tarihsel olarak kapitalizm öncesi ve kapitalizme geçiş süreçleri ile sınırlandırılmalıdır. Çünkü, tarımda kapitalist gelişmeyle birlikte tarımsal üreticiler, üretim ve yeniden üretim süreçlerini *kapitalist ilişkiler içinde* ve metalaşma eğilimleri temelinde gerçekleştirmeye başlamışlar ve *küçük meta üreticilerine* dönüşmüşlerdir (Büke, 2017: 339; karşı., Aydın, 1986a, 1986b; Başaran, 2017; Bernstein, 2009, 1986; Ecevit, 1999). Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadına göre, kapitalist gelişme süreci köylüleri küçük meta üreticilerine dönüştürmekle kalmayıp, küçük meta üreticilerini de kendi içinde *sınıfsal farklılaşmaya* uğratmıştır. Bu çerçevede, küçük meta üreticilerinin, *kapitalist*

6 Tarım siyasal iktisadının ve KMÜ tartışmalarının ana-akım sosyoloji ve kır sosyolojisine yönelttiği eleştirilerin daha kapsamlı tartışması için bkz: Büke (2018, İkinci Bölüm; karşı., 2017).

çiftçilik ve *ücretli emek* (kır proletaryası) konumları başta olmak üzere tarımda kapitalizmin gelişimiyle birlikte uğradığı sınıfsal farklılaşmanın analizi de tarım siyasal iktisadının temel meselelerinden birisi olmuştur (Büke, 2017: 339; karşı., Bernstein, 2009; Ecevit, 1999).

1980'lerin sonlarından itibaren gıdanın metalaşması zemininde ortaya çıkan *meta zinciri*, *gıdanın siyasal iktisadı* ve *değer ve tedarik zinciri* gibi analizlerle tarım siyasal iktisadının, içeriği yeniden gözden geçirilirken, kapsamı da genişletilmiştir (karşı., Bernstein, 2009; Bernstein ve Byres, 2001; Bonanno vd., 1994; Brass, 2000; Byres, 2004; Fine, 1994; Friedland, 1984; Goodman ve Watts, 1997; Moore, 2016a, 2016b, 2015; Neilson ve Pritchard, 2009). Bu çeşitlenmelerde tarım siyasal iktisadının "köylülük" çözümlenmelerine yönelik yukarıda yer verilen temel önermeleri bakımından ise bir süreklilik söz konusudur (karşı., Bernstein, 2016, 2014, 2009; Bernstein ve Byres, 2001; Byres, 2004).

1980'ler sonrası dönemin ayırt edici unsuru, bir yönüyle neoliberal küreselleşme süreçlerinin, diğer yönüyle sosyal kuramın seyrine damgasını vuran modernite-postmodernite tartışmalarının ürünü olarak tarım-gıda literatüründe yeni yaklaşımların ortaya çıkışıdır. Bu doğrultuda, ana-akım liberal yaklaşımların yanı sıra kalkınmacı anlayışların ve siyasal iktisadî analizlerin eleştirisi bakımından öne çıkan yaklaşımlar şunlar olmuştur:

- *Gıda rejimi analizleri* (Friedmann, 2016, 2005; Friedmann ve McMichael, 1989; McMichael, 2016, 2014, 2013, 2010, 2009, 2008);
- *Geçimlik yaklaşım* (Mies ve Bennholdt-Thomsen, 2000);
- *Ekofeminizm* (Mies ve Shiva, 1993; Shiva, 1993);
- *Ekolojik tarım yaklaşımı* (Rosset ve Altieri, 2017);
- *Köylü tarımı* kavramı temelinde yeni Chayanovcu yaklaşımlar (van der Ploeg, 2013, 2008);

Bu yeni yaklaşımlarla birlikte tarım-gıda bilgisinde gözlenen farklılaşma ve çeşitlenme eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkışı olarak görülebilir.⁷ *Eleştirel tarım-gıda çalışmaları* ile kastedilen, kapitalist tarım-gıda sisteminin ve ilerlemeci/kalkınmacı anlayışların radikal eleştirisi ve/veya reddi temelinde, tarım-gıda ilişkilerini kapitalist-modernite bağlamında sorunsallaştırarak bütüncül bir şekilde analiz etmeyi hedefleyen kuramsal ve analitik yaklaşımlardır (bkz. Tablo 1). Bu çerçevede, eleştirel tarım-gıda çalışmalarının kapsamını oluşturan tartışma alanları şu şekilde sıralanabilir: (1) Kapitalist gelişmenin güncel eğilimleri ile kapitalizmin tarihsel, toplumsal, ekolojik ve politik krizine yönelik tartışmalar; (2) Kapitalist modernite kavramsallaştırması odağında sosyal kuram alanında gözlenen *post-* dönüş ve bu bağlamda sosyal kuramın ve bilimlerin krizi; (3) Neoliberal küreselleşme odağında kapitalist tarım-gıda sisteminin krizine yönelik tartışmalar ve

7 Tarım-gıda bilgisinde gözlenen farklılaşma ve çeşitlenme ve bu bağlamda eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıkışı, bu makale kapsamında tarım/köylü sorunu odağında sınırlı bir şekilde ele alınmıştır. Daha detaylı bir tartışma için bakınız: Büke (2018, İkinci Bölüm; 2017).

bunların tarım/köylü sorunu kavramsallaştırmasına yönelik sonuçları.

Literatürdeki farklılaşma ve çeşitlenmenin kuramsal odağında *kalkınma* kavramının yer aldığı söylenebilir (karş., Buttel, 2001; McMichael, 2008). Kalkınma kavramı, bir yandan tarım-gıda analizleri ile genel olarak kapitalist toplumsal ilişkilerin seyri üzerine yürütülen tartışmalar arasındaki bağlantıyı ve dolayımı sağlarken; öte yandan sosyal kuramın geniş kapsamı içinde modernite-postmodernite yarılması temelinde gerçekleşen yeniden yapılanma ile de ilişkilene imkânı sunmuştur. Eleştirel tarım-gıda çalışmalarına, bünyesinde barındırdığı önemli kuramsal farklılıklara rağmen, iç tutarlılığını veren temel unsur, kuramsal dayanaklarını esas olarak *post-kalkınmacı*⁸ okullardan alan kalkınma kavramının radikal eleştirisidir. Böylece, tarım/köylü sorununa yönelik analizler *kapitalist modernite* bağlamına yerleştirilerek, *siyasal iktisat* alanından *bilgi ve siyaset ilişkisi* zeminine taşınmıştır. Bu zeminde gündeme getirilen iki temel sorunsal şunlar olmuştur: (1) kapitalist-endüstriyel tarım-gıda ilişkilerinin *sürdürülebilirliği* ve (2) bu temelde tarımda kapitalist gelişmenin tarihsel ve toplumsal bir *ilerleme* olarak görülüp görülemeyeceği.

Tablo 1 Eleştirel Tarım-Gıda Çalışmaları: Kapsam, Karakteristik Özellikler, Kuramsal Yönelim

Eleştirel Tarım-Gıda Çalışmaları	
Kapsam	<ul style="list-style-type: none"> • Kapitalist Gelişme - Kapitalizmin Krizi • Kapitalist Modernite - Sosyal Kuramın Krizi • Tarım/Köylü Sorunu - Kapitalist Tarım-Gıda Sisteminin Krizi
Karakteristik Özellikler	<ul style="list-style-type: none"> • Tarım-gıda ilişkilerinin bütüncül ve sistematik analizi • Mevcut tarım-gıda sisteminin radikal eleştirisi/reddi • Tarım-gıda ilişkilerinin kapitalist modernite bağlamında sorunsallaştırılması
Kuramsal Yönelim	<ul style="list-style-type: none"> • İlerlemeci/Kalkınmacı anlayışların eleştirisi • Siyasal iktisadî yaklaşımların eleştirisi • Post-Kalkınmacılık

Eleştirel tarım-gıda çalışmalarının kuramsal çerçevesi, ana-akım modernleşmeci ve liberal yaklaşımların kapitalist çelişkileri kavrayışındaki ve bu sorunlara getirdiği çözüm önerilerindeki indirgemeciliğin eleştirisiyle şekillenmiştir (karş., Koç vd., 2012; McMichael, 2016, 2008; Rosset ve Altieri, 2017; Shiva ve Badi, 2002; van der

8 Kalkınma çalışmaları alanında 1990'ların ikinci yarısında ortaya çıkan *post-kalkınmacı* anlayışların temel metinleri için bakınız: Arturo Escobar (2007, 2000, 1995a, 1995b); Majid Rahnema ve Victoria Bawtree (1997) ve Wolfgang Sachs (2010). Burada ele alınmayan post-kalkınmacı kuramsal yönelimin analizi ve eleştirisi için bakınız: Büke (2018, Üçüncü Bölüm).

Ploeg, 2013). Bu eleştiriler esas olarak birbiriyle ilişkili iki düzeyde yoğunlaşmaktadır. Birincisi, tarımsal üretim süreçlerinin, 'bilimsellik' adı altında *şeyleşmiş* bir verim anlayışına indirgenmesinin eleştirisidir. Bu anlayışla tarım, *soyut birey* ile bu bireye dışsal ve yalnızca onun ihtiyaçları doğrultusunda bir varlığa sahip olabilen, dolayısıyla toplumsallığından ve yaşayan ekolojik karakterinden soyutlanmış *doğa* arasında *araçsal* bir ilişkiye indirgenmekte ve böylece tarihsel, toplumsal, politik ve ekolojik özelliklerinden soyutlanmaktadır (karş., Moore, 2015; Schneider ve McMichael, 2010; Shiva, 2012; van der Ploeg, 2013). İkincisi ise, benzer bir şekilde, gıdanın *teknikleşmiş* bir beslenme anlayışına indirgenmesinin eleştirisidir. Burada ise gıda, soyut insan bedeninin ihtiyaçları doğrultusunda alınan karbonhidrat, protein, yağ ve enerji gibi besin değerlerine ve niceliksel hesaplara indirgenerek, gıdanın ve beslenmenin toplumsal, ekolojik, politik ve kültürel karakteri gözlerden kaçırılmaktadır (karş., Carolan, 2012; Clapp, 2012, Nestle, 2013).

Tarihselliğinden ve ekolojik bağlamından kopartılmış bir tarımsal verimlilik ve beslenme anlayışı, tarım-gıda alanında gözlenen toplumsal ve politik sorunların *doğallaştırılmasında* ve teknik-teknolojik sorunlar olarak sunulmasında da temel bir rol oynamaktadır. Bu noktada, Jason Moore'un (2016a: 2-3), kapitalist gelişmenin kurucu unsurlarından birisi olarak işaret ettiği "ucuz doğa" kavramsallaştırması dikkate değerdir. Burada *ucuz* hem "fiyat olarak 'ucuz'" hem de mecazi olarak "*ucuzlatmak*, aşağılamak, etik-politik manada alçaltmak" anlamlarını taşımaktadır (Moore, 2016a: 3). Bu bağlamda bir şeyi *doğallaştırmak*, bir yanıyla o şeyin toplumsal ve politik bağlamını gizemleştirirken, diğer yanıyla doğallaştırılan şeyi zor yoluyla el konulabilir ve sömürülebilir bir düzeye indirmek anlamına gelmektedir. Bu zor ve şiddet eliyle işleyen doğallaştırma süreci, "insan-olmayan doğalar üzerine dayatılan rasyonelleştirici disiplinler ve imhacı politikalar örneğinde" izlenebileceği gibi "kadınların, sömürge halkların ve beyaz olmayanların tahakküm altına alınmasının uzun tarihi" içinde de gözlenebilir (Moore, 2016b: 93). Bu çerçevede, "ontolojik bir oluşum ve dünya-praksisi (*world-praxis*) olarak Doğa alanı", tarihsel olarak "neredeyse bütün beyaz olmayanları, kadınların ve yarı-sömürge bölgelerde (örneğin İrlanda, Polonya, vb.) yaşayan beyaz halkların çoğunu kapsamıştır" (Moore, 2016b: 93).

Eleştirel tarım-gıda çalışmaları, genel olarak *post-* dönüşten ve özel olarak da *post-kalkınmacı* yaklaşımlardan güç alarak ana-akım çözümlere yönelttiği eleştirileri hızla, esas olarak Marksizmin etkisi altındaki tarım siyasal iktisadı alanına taşımıştır. Post-kalkınmacı tarım/köylü sorunu yaklaşımlarının öne çıkan üç ayırt edici özelliği şunlardır:

- (1) En gelişkin biçimini KMÜ kavramsallaştırmalarında bulan tarım siyasal iktisadına karşı, tarım/köylü sorununu kapitalist modernite bağlamına yerleştirerek bilgi ve siyaset ilişkisi odağında bir *bilgi sorunu* olarak yeniden tarif etme;

(2) Ana-akım liberal yaklaşımların yanı sıra eleştirel siyasal iktisadî anlayışların da, tarım-gıda ilişkilerindeki farklılıkların ve “öteki” öznelliklerin soyutlanması ve yok edilmesi süreçlerinin temel mekanizmalarından birisi olan kapitalist-modernite bilgisi ve söyleminin taşıyıcısı olarak görülmesi ve bu zeminde radikal eleştirisi;

(3) Bu iki özellik temelinde *köylülük* kategorisini kapitalist tarım-gıda sistemine karşı *politik bir özne* olarak yeniden kavramsallaştırma ve bu yolla “köylü tarımını” ve pratiklerini “şirket tarımı” ve/veya “endüstriyel tarım modeli” karşısında değerli kılmaya dönük bir çağrı.

Post-kalkınmacı tarım/köylü sorunu yaklaşımları, tarımda kapitalist gelişme süreçlerinin belirli bir düşünme ve bilgi üretme biçimi ile el ele yürüdüğünü ön plana çıkartmışlardır. Buna göre, kapitalist gelişme dinamikleri tarımda yalnızca *sosyo-ekonomik bir süreç, teknik bir performans* ya da üretim ilişkileri içinde şekillenen *sınıf temelli bir çelişki* olarak görülemez (karş. McMichael, 2016, 2014, 2013, 2010; Mies ve Bennholdt-Thomsen, 2000; Rosset ve Altieri, 2017; van der Ploeg, 2013, 2008; Shiva, 2012, 1993). Bu dinamikler aynı zamanda birer *söylemsel inşa* olarak tarım-gıda bilgisinin ve toplumsal gerçekliğin kuruluşunda belirleyici bir rol oynamışlardır. Bu çerçevede post-kalkınmacı yaklaşımlar, kapitalist tarım-gıda sisteminin sorunlarını ve çelişkilerini bu alana yönelik düşünme biçimlerinin, bilgi üretiminin ve söylemlerin sorunları ve çelişkileri olarak yeniden tarif etmişlerdir. Örneğin *köylü tarımı* kavramsallaştırması temelinde Chayanovcu geleneğin günümüzdeki öncülerinden olan Jan Douwe van der Ploeg (2013), kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin güncel çelişkilerinin merkezinde “emperyal bilim” ile “köylü bilgisi” arasındaki çatışmanın yattığını öne sürmektedir. Bu yaklaşım içinde, “tarımı, bütünüyle bilimsel yasaların uygulanmasına indirgeyen” *emperyal bilimsel bilgi*, tarımın “heterojen”, “öngörülemez” ve “hercai” doğasını “standartlaştırmaya, öngörmeye, nicelikselleştirmeye, planlamaya ve kontrol etmeye” çalışmaktadır (Ploeg, 2013: 49, 117). Buna karşılık, van der Ploeg (2013: 49, 117) *köylü bilgisinin* “zanaatkâr” karakteri sayesinde tarımın bahsi geçen doğası ile daha uyumlu olduğunu iddia etmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu anlayış içinde köylü tarımı yalnızca bir üretim tekniği olarak değil, aynı zamanda epistemolojik bir çerçeve olarak sunulmaktadır. Benzer bir şekilde, *ekolojik tarım* yaklaşımının önemli isimlerinden olan Rosset ve Altieri (2017: 120), ekolojik tarımın yalnızca bir metot ya da farklı tarım biçimlerinden birisi (*agroecology as farming*) olarak görülemeyeceğini, esas olarak tarım bilimlerinin indirgemeci yaklaşımlarına karşı paradigmatik bir çerçeve (*agroecology as framing*) olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar.

Bu noktada, tarım/köylü sorununun bir *bilgi sorunu* olarak yeniden ele alınmasında, feminist yaklaşımların öncü bir rol oynadığı ayrıca not edilmelidir. Feminist yaklaşımlar, başta *ekofeminizm* ve *geçimlik yaklaşımı* olmak üzere, “indirgemeci bilim ve Doğanın kaba güce dayalı teknik tahakkümü” ile “patriyarkal düşünce biçimleri” arasındaki ilişkiyi tartışmaya açarak, endüstriyel tarım modeli ve patriyarka arasındaki benzerlikleri ön plana çıkartmışlardır (Rosset ve Altieri, 2017:

59; karş., Mies ve Bennholdt-Thomsen, 2000; Mies ve Shiva, 1993; Shiva, 1993). Bu bağlamda, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin patriyarkal karakterini merkeze alarak, endüstriyel modelin ölçek ekonomisi, makine ve kimyasal ilaç kullanımı temelinde tek ürün yetiştirme üzerine kurulu *monokültür* tarımını, aynı zamanda “bilimsellik manisi” (scientific mania) ile birlikte düşünülmesi gereken zihinsel bir monokültürleşmenin ürünü olarak tarif etmişlerdir (Barndt, 2008; karş., Shiva, 1993).

Son olarak, gıda rejimi perspektifinden örnek verecek olursak, bu perspektifin önde gelen isimlerinden olan Philip D. McMichael (2008: 38; karş., 2013: 62-83) tartışmayı bilgi ve siyaset ilişkisi düzeyine taşıyarak, sorgunun merkezine – köylülüğü “tarihsel bir anakronizm” ya da “kalkınmanın giderek ortadan kaybolan temeli” olarak sunan – “kapitalist modernite anlatısı”nı koymaktadır. McMichael’a göre (2008: 38), kapitalist modernitenin kurucu unsuru olarak da görülebilecek olan bu *ontolojik* anlatı, neoklasik ekonomi okulları tarafından ölçek ekonomileri anlayışı temelinde yeniden üretilirken, “Ortodoks Marksizm” tarafından ise “devrimci sınıf siyaseti” bakımından köylülüğün “marjinal konumu” anlayışı temelinde yeniden üretilmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu anlayış içinde, ana-akım liberal yaklaşımlarla birlikte Marksizm de tarım-köylü sorunu odağında Avrupa-merkezci anlatının bir parçası olarak yeniden konumlandırılmakta ve kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin – bu makalenin ikinci bölümünde ele alınan – sorunlarının ve çelişkilerinin ortaya çıkış sürecinde *birincil* derecede sorumlu tutulmaktadır.

Kapitalist modernitenin tarım/kır/gıda/köylü söylemi ile farklı/öteki üretim ve yeniden üretim süreçlerinin yok edilmesine yönelik bu vurgu arasındaki bağlantılar, ilgili literatürde daha ziyade *köylü tarımı* ile *endüstriyel tarım* arasındaki niteliksel farklılıklar temelinde tartışılmaktadır. Eleştirel tarım-gıda çalışmaları tarafından radikal bir şekilde eleştirilen endüstriyel tarım modelinin eğilimleri ana hatları ile şunlardır (karş., Ploeg, 2013; Magdoff ve Tokar, 2010; van der Ploeg, 2013; Weis, 2013):

- *Tarımın kimyasallaşması*: Toprağın ve ürünün kalitesini yoğun kimyasal kullanımı aracılığıyla korumaya dönük çabalar.
- *Standartlaşma*: Tarımsal üretim sürecini ve giderek artan oranda gıda sanayisinin girdisi haline gelen tarımsal ürünleri, esas olarak çok-uluslu tarım-gıda şirketlerinin ihtiyaçları doğrultusunda kontrol etme ve düzenleme çabaları. Gıda alanında ise *gıda standartları*, *gıda kalitesi* ve *sertifikasyon* gibi toplumsal ve ekolojik bağlamından soyutlanmış uygulamalar aracılığıyla gerçekleştirilen standartlaştırma süreçleri.
- *Mekanizasyon*: Ölçek ekonomisi iddialarıyla birlikte yürüyen tarımda artan makineleşme ve bu temelde büyük ölçekli tarımsal üretim süreçlerinin yaygınlaşması.
- *Teknolojiye indirgenmiş ve nicelikselleştirilmiş yüksek reelte anlayışı*: Gıda

üretimini, toplumsal ve ekolojik sonuçları gözetilmeyen teknikler ve uygulamalar aracılığıyla arttırma çabaları (örn.: ‘Yeşil Devrim’, biyoteknoloji ve genetik alanındaki gelişmeler, tarım-gıdanın organik unsurlarının sentetik girdilerle ikamesi anlamında ikamecilik, vb.).

- *Monokültür*: Küresel ticaretin konusu olan ürünler temelinde, çok-uluslu tarım-gıda şirketlerinin istekleri doğrultusunda ve biyoçeşitliliği tehdit edecek düzeyde tek ürün yetiştiriciliğinin yaygınlaşması.
- *Yoğun enerji kullanımı ve artan enerji bağımlılığı*: Tarımsal üretim ve gıda üretiminin fosil yakıtlara bağımlılık temelinde yeniden yapılandırılması.
- *Dışsallaşma*: Tarımsal üretimin geleneksel üretim süreçlerine dışsal girdilere ve kaynaklara bağımlı hale gelmesi.
- *Artan fiziksel ve zihinsel mesafeler*: Gıda üretiminin, aynı zamanda gıda bilgisinden ve gıdanın toplumsal ve ekolojik karakterinden zihinsel ve duygusal uzaklaşma anlamına gelen, fiziksel ve toplumsal olarak uzun mesafelerin kat edilmesini gerektiren tarım-gıda zincirleri temelinde yeniden yapılandırılması.
- *Gıdanın tarımdan, kırdan ve doğadan kopartılması*: Gıda üretimini, toprak ve güneş enerjisi gibi doğa koşullarına bağımlı yapısından ve organik karakterinden çıkartarak sanayi ve laboratuvar ortamında gerçekleştirilebilir kılmaya dönük çabalar.

Ana-akım tarım-gıda bilgisinin, tarımsal üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki gerçekleşme biçimleri olarak burada sıralanan endüstriyel tarım modelinin karakteristik eğilimlerine yönelik bu listeyi uzatmak mümkündür. Burada sıralanan unsurların, aynı zamanda, ana-akım tarım-gıda bilimleri ve liberal politikalar tarafından açlık, beslenmeye bağlı rahatsızlıklar ve ekolojik sorunların giderilmesine yönelik çözümler olarak sunulduğu da ayrıca not edilmelidir. Örneğin, tarımda artan kimyasal kullanımının yarattığı zararlı haşerelede direnç artışı ya da tarım arazilerinin verimsizleşmesi gibi sorunlara endüstriyel tarım modelinin sunduğu çözüm daha fazla kimyasal kullanımdır (karş., Weis, 2013). Tarım/köylü sorununda post-kalkınmacı yaklaşımların çıkış noktası ise ana-akım liberal yaklaşımların ve politika uygulamalarının sorunun bizatihi kendisi olduğuna yönelik iddia olmuştur.

Eleştirel tarım-gıda çalışmaları ve bu bağlamda gerçekleşen tarım/köylü sorunundaki post-kalkınmacı dönüş, tarım ve gıdanın toplumsal ve ekolojik boyutlarından soyutlanmasına yönelik yukarıda sıralanan süreçlerin, toplumsal düzeyde farklı öznelliklerin ve pratiklerin yok edilmesi ile birlikte yürüdüğüne dikkat çekerek tartışmayı bir adım daha öteye taşımıştır. Başka türlü söyleyecek olursak, endüstriyel tarım modeli toplumsal olarak dışlayıcı, güçsüzleştirici, farklılıklara tahammülü olmayan ve bu anlamıyla öteki öznellikleri ve pratikleri yok eden bir süreç olarak görülmekte ve eleştirilmektedir. Buna göre, ana-akım ve liberal

yaklaşımlar, köylüleri yalnızca tarım-gıda bilgisi alanından değil, aynı zamanda tarımsal üretim ve yeniden üretim süreçlerinden de dışlayarak topraklarından, kültürlerinden ve yaşamlarından etmektedir. Köylülüğün, post-kalkınmacı tarım/köylü sorunu anlayışları tarafından, “şirket tarımı” ve/veya “endüstriyel tarım modeli” karşısında *politik bir özne* olarak tarif edilmesi de esas olarak bu noktanın bir uzantısı olmuştur.

Köylülüğün politik bir özne olarak yeniden kavramsallaştırılmasında, köylülüğe *içkin* olarak görülen bir takım pratikler ve unsurlar belirleyici bir rol oynamaktadır. Köylü tarımına atfedilen ve kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin yarattığı toplumsal-ekolojik sorunların ve çelişkilerin aşılması bakımından da öne çıkartılan bu nitelikler, endüstriyel modelin yukarıda sıralanan unsurlarına paralel olarak şu şekilde ifade edilebilir (karş., Ploeg, 2013; Magdoff ve Tokar, 2010; Rosset ve Altieri, 2017):

- Kimyasallar yerine doğal/ekolojik yollarla toprağın ve ürünün kalitesini koruma yöntemleri (kompost ve hayvan gübresi, toprak biyolojisi, rotasyon, tamamlayıcı ve karma ekim yöntemleri, vb.).
- Standartlaşma yerine ürün çeşitliliği.
- Makine kullanımı yerine insan ve diğer hayvanların emeğinin kullanılması.
- Monokültür ve büyük ölçekli tarıma karşılık küçük ölçekli üretimin gerek verim gerekse doğal risklerle mücadele bakımından daha avantajlı olması.
- Enerji bağımlılığı yerine düşük enerji kullanımı.
- Dışsallaşma yerine üretim mekânındaki tarımsal/kırsal kaynaklar ve girdilerle üretim.
- Yerel, yöresel ve bölgesel ölçeklerde üretici ile tüketici arasındaki fiziksel ve toplumsal mesafeyi kısaltan bir üretim ve tüketim modeline dayanması.
- Gıda, kıy, tarım ve doğa arasındaki tarihsel, toplumsal, ekolojik, kültürel bağların güçlendirilmesi ve korunması.

Yukarıda sıralanan unsurlar temelinde köylü tarımının endüstriyel modelin yarattığı toplumsal ve ekolojik yıkımların üstesinden gelebileceğini öne sürülmektedir (karş., McMichael, 2016; Rosset ve Altieri, 2017; Shiva, 2012; van der Ploeg, 2013). Bu anlamıyla, tarım/köylü sorununun kapitalist modernite bağlamında bir bilgi sorunu olarak yeniden ele alınmasının merkezinde, kapitalist tarım-gıda sistemine alternatif olarak sunulan köylülüğün politik bir özne olarak yeniden kavramsallaştırması yattığı söylenebilir. Bu çerçevede köylüler, küresel ısınmaya karşı gezegeni soğutabilecek temel unsur olarak görülmekte; yoğun emek kullanımına ve tarıma içsel kaynaklara dayalı köylü tarımının bir yandan göç sorununu diğer yandan ise istihdam sorununu çözebileceği iddia edilmektedir. Bu anlamıyla, endüstriyel tarım modeline karşıt olarak köylü tarımının dâhil edici ve güçlendirici olduğu öne sürülmektedir.

4. Tarım Siyasal İktisadından Post-Kalkınmacı Yaklaşımlara 21. Yüzyılda Tarım/ Köylü Sorunu Tartışmaları

Tarım/köylü sorunundaki post-kalkınmacı dönüş, post-kalkınmacı yaklaşımlar ile siyasal iktisadî analizler arasında giderek derinleşen bir kutuplaşma anlamına gelmiştir. Post-kalkınmacı tarım/köylü sorunu anlayışlarının, Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadına yönelttiği eleştirilerin kapsamını ve içeriğini anlamak bakımından, eleştirel tarım-gıda çalışmalarının ortaya çıktığı dönemin tarihsel ve entelektüel bağlamını Marksizm odağında hatırlamak faydalı olacaktır. Gerek Marksist gerekse Marksist olmayan çevrelerin, 1980'ler ve 1990'ları Marksizmin krizi olarak tarif etmekte ortaklaştığı söylenebilir. Sosyalizmin gerilemesi ve Sovyet Bloğunun dağılması, neoliberalizmin yükselişi, sosyalist ve sosyal demokrat partilerin neoliberal küreselleşme süreçlerine adaptasyonu, Marksizmin diğer kavramsal araçlarının yanı sıra özellikle "az gelişmişlik" kavramının sorgulanmasına neden olan "Doğu Asya Kaplanlarının" yükselişi ve benzeri gelişmeler, Marksizmin kendisini kuramsal ve politik olarak bir daha kurtaramadığı varsayılan bu krizinin de nedenleri olarak gösterilmektedir (karş., Bonefeld, vd., 1992a, 1992b; Booth, 1994; Buttel, 2001).

Marksizmin krizine yönelik bu tartışmaların kapsamını ve derinliğini anlayabilmek için bu dönemin sosyal kuram ve kapitalizm çözümlemeleri bakımından hâkim yönelimi ayrıca belirtilmelidir. Hatırlanacağı üzere bu dönem, tarihsel ve toplumsal olarak bu zamana kadar geçerli saydığımız kavramları ve yaklaşımları geçersiz kılacak düzeyde radikal bir dönüşüm yaşamakta olduğumuza yönelik savlarla şekillenmiştir. Niteliksel olarak farklı bir evreye ve/veya topluma geçtiğimiz yönündeki bu iddiaların taşıyıcıları ise listesi uzatılabilecek olan şu kavramlar olmuştur: *postmodern toplum*, *medya toplumu*, *simülasyon toplumu*, *ağ toplumu*, *bilgi toplumu*, *post-endüstriyel toplum*, *küresel toplum*, vb. (karş., Bell, 1973; Castells, 1996; Harvey, 1999; Held ve McGrew, 2003; Jameson, 1991, 1998; Lyotard, 1984). Her biri esasında farklı bir toplum çözümlemesi öneren bu kavramlar etrafında yürütülen tartışmalarda ortaklaşılan nokta ise Marksist kuramın merkezinde yer alan *sınıf* kavramının ve *üretim ilişkileri* analizinin kuramsal, analitik ve politik olarak artık bir öneminin kalmadığına yönelik iddia olmuştur (karş. Ecevit, 2016; Özügurlu, 2002).

Marksizme yöneltilen eleştiriler, tarihsel ve toplumsal değişimi ele alış biçimi ile de sınırlı kalmamıştır. Bu noktada, yeni bir topluma ve/veya tarihsel döneme geçtiğimize yönelik yukarıda sıralanan iddiaların, sosyal kuram bakımından *post-dönüş* ile şekillenen bir entelektüel bağlam içerisinde dile getirildiğini vurgulamak gerekir. Sosyal bilimler alanında 1980'lerle birlikte belirginlik kazanan *post-* dönüş, toplum çözümlemesine yönelik ilgi bakımından "genelden özele, bütünden tekile, tarihsel genellikten konjonktüre, belirlenimden kazaiye, belirlilikten göreliliğe, tutarlılıktan eklektizme, ilişkiselden farka, sınıf ve statüden kimliklere, olgulardan metinlere" doğru bir kayma olarak tarif edilebilir (Özügurlu, 2002: 29). Marksizmi

kuramsal ve politik olarak savunmacı bir pozisyona iten eleştirilerin de esas olarak *post-modernizm*, *post-yapısalcılık*, *post-Marksizm*, *post-feminizm*, *post-kolonyalizm* ve *post-kalkınmacılık* gibi *post-* okullardan geldiği söylenebilir. Genel olarak ifade edecek olursak, *post-* kuramlar, Marksizmi modernleşmeci düşünce okullarının sofistike bir biçimi olarak yeniden konumlandırmış ve modernite temelli yaklaşımların, *evrenselcilik*, *rasyonalite* ve *özcülük* gibi kuramsal yanığı ve hatalarını yeniden üretmekle eleştirmişlerdir.

Eleştirel tarım-gıda çalışmalarının kuramsal yönelimleri de Marksizmin kuramsal ve politik olarak geriye çekildiği, “arkaik” ve “modası geçmiş” olarak görüldüğü bu tarihsel ve entelektüel bağlam içinde şekillenmiştir. Bu zeminde ana-akım tarım-gıda anlayışlarına ve uygulamalarına yöneltilen eleştiriler, hızla, 1980’lerin sonlarına kadar tarım/köylü sorunu tartışmalarına kuramsal ağırlığını koyan Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadına da taşınmıştır. Bu çerçevede, tarım/köylü sorunu literatürü bakımından siyasal iktisadî çözümlerle ilgili post-kalkınmacı yaklaşımlar arasında bir karşı karşıya geliş yaşanmıştır. Giderek derinleşen bu yarılmanın izleri ise tarihsel ve entelektüel bağlama ek olarak temel *kuramsal varsayımlar*, *metodolojik stratejiler*, öne çıkan *sorunsallar* ve *politik önermeler* düzeylerinde izlenebilir (bkz. Tablo 2).⁹

Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadının da içinde konumlandığı, modernite ve kalkınmacılık temelli tarihsel ve entelektüel koşullardan, sosyal kuramın *post-* dönüş çerçevesinde yeniden yapılandığı bir bağlama geçiş, özellikle *özcü* ve *ilerlemeci* bir tarih anlayışının radikal eleştirisi temelinde gerçekleşmiştir. Bu temelde, post-kalkınmacı dönüş kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin *sürdürülebilirliğini* tartışmanın merkezine taşıyarak tarımda kapitalist gelişme süreçlerinin tarihsel ve toplumsal bir *ilerleme* olarak görülemeyeceğini iddia etmiştir. Buna göre, 1980’lerin sonlarına kadar tarım/kır çözümlerine rengini veren ve kuramsal yönelimini esas olarak Marksizmden alan siyasal iktisadî çözümler, her ne kadar modernleşmeci yaklaşımlara itiraz temelinde yükselmiş olsa da modernist okullara özgü kuramsal sorunlardan kurtulamamıştır (karş., BÜKE, 2018, Dördüncü Bölüm; BÜKE, 2017: 350-351).

Post-kalkınmacı yaklaşımlara göre, tarım siyasal iktisadına hâkim olan kapitalist modernite anlatısının en temel göstergesi tarım/kır çözümlerinin *kapitalist gelişme* ve *kalkınma sorunu* odağında ele alınmış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, Marksist çözümlerinin, kapitalist gelişme dinamiklerini bu dinamiklerin yarattığı “az gelişmişlik” sorunu temelinde ele almış olsalar dahi, kuramsal ve politik olarak kapitalist gelişmenin ekonomik ve toplumsal sonuçları

9 Bu noktada Tablo 2’ye dair bir not düşünülmelidir. Bu çalışmanın giriş bölümünde de ifade edildiği üzere Tablo 2’de sunulan farklılaşmaların ve kuramsal geçişlerin ilgili literatürde burada sunulduğu açıklıkta tartışıldığını söylemek güçtür. Bu tabloyu oluştururken, ilgili literatürün kapsamlı bir okumasının yanı sıra, tarım-gıda analizleri odağında bir parçası olma fırsatı bulduğum akademik toplantılar ve çevreler ile bu alanda çalışan akademisyenler ve aktivistlerle kişisel sohbetlerimden de yararlandığımı ayrıca belirtmeliyim.

itibariyle 'olumlu' bir süreç olduğu konusunda yer yer açıktan yer yer zımni bir kabul hareket ettiklerini dile getirmişlerdir. Oysa post-kalkınmacı tarım/köylü sorunu kavramsallaştırmaları açısından kapitalist gelişme, farklı öznelliklerin ve pratiklerin yıkımı ve yok edilmesinden başka bir şey değildir. Kapitalist gelişme ve kalkınma ekonomik/teknik bir süreç olmaktan çok, belirli bir düşünme ve bilgi üretme biçimine ilişkindir. Dolayısıyla, kalkınma kavramı, bir söylemsel inşa, paradigma ve/veya bir mit olarak yeniden ele alınmalıdır. Bu çerçevede, tarım-gıda ilişkilerinin analizi, kalkınma kavramına içkin olan *evrenselcilik*, *özcülük*, *rasyonalizm*, *indirgemecilik*, *belirlemecilik* ve *teleoloji* gibi modernist kuramsal yanılgıların eleştirisi temelinde yapılmalıdır; aksi takdirde kapitalist ilişkilerin yeniden üretilmesi kaçınılmazdır.

Tablo 2. Tarım/Köylü Sorununda Post-Kalkınmacı Dönüş

	Köylülük Çalışmaları (1960'lar - 1980'ler): Küçük Meta Üretimi Kavramsallaştırmaları	Eleştirel Tarım-Gıda Çalışmaları (1990'lardan bugüne): Post-Kalkınmacı Köylülük Kavramsallaştırmaları
Tarihsel Bağlam	Keynesçilik Emperyalizm, "Soğuk Savaş" Sosyalizm, Anti-Emperyalizm, Ulusal Kurtuluş Hareketleri "Köylü Savaşları"	Neoliberalizm Küreselleşme Yeni Toplumsal Hareketler, Kimlik Siyaseti "Gıda Savaşları"
Entelektüel Bağlam	Modernite Kalkınmacılık (Neo-)Marksizm (kalkınma iktisadına ve modernleşme okuluna bir yanıt olarak)	<i>Post-</i> dönüş (e.g., post-yapısalcılık, post-Marksizm, post-Feminizm, post-kolonializm, post-modernite, vb.) Post-kalkınmacılık Eleştirel Çalışmaların Çeşitlenmesi (neoliberalizme ve Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadına bir yanıt olarak)
Temel Varsayımlar	Sınıfsal farklılaşma, köylülüğün farklı sınıfsal çıkarlar temelinde ayrışarak çözülmesi (dekompozisyonu) Tarihsel ilerleme olarak kapitalizm ve tarımda kapitalist gelişme	Köylülüğün, şirket tarımına ve kapitalist tarım-gıda sistemine karşı, politik bir özne olarak yeniden bileşimi (rekompozisyonu) Yıkıcı bir süreç olarak kapitalizm ve tarımda kapitalist gelişme
Metodolojik Stratejiler	Yapısalcılık Siyasal İktisat Kalkınma İstatistikleri Köy monografileri Nesnel araştırma(cı)	Öznellik (Kültürel Dönüş) Bilgi Siyaseti (Bilgi ve Siyaset İlişkisi) Kalkınmacılığın radikal eleştirisi Ürün/meta temelli saha çalışmaları Katılımcı/aktif araştırma(cı)
Öne çıkan Sorunsallar	Üretim ilişkileri Üretici güçlerin gelişimi (İdeal) Kapitalizme geçiş (az gelişmişlik koşullarında kırsal kalkınma sorunu) Tarımda ücretli emeğin oluşumu Az gelişmişlik/Kalkınma eleştirisi	Üretim ve verimlilik temelli anlayışların eleştirisi İlerleme düşüncesinin eleştirisi, kapitalist yıkım ve tahribat Tarımsal üretim süreçlerinin ve köylü pratiklerinin kapitalist ilişkilerden niteliksel farkları temelinde yeniden değerli kılınması Meta-dışı ilişkilerin politik önemi Gelişme/kalkınma eleştirisi
Politik Önermeler	Küçük meta üretimi temelinde köylülüğün farklılaşması Ulusal egemenliğe dayalı kalkınma Kapitalist dünya sisteminden kopuş Sınıf ittifakı	Politik bir özne olarak köylülük Gıda egemenliği temelinde otonomi Ekonomik büyüme arzusundan kopuş Özne/sınıf oluşumu

Bu noktayla bağlantılı olarak tarım siyasal iktisadına yöneltilen bir diğer eleştiri ise şu şekilde ifade edilebilir: Siyasal iktisadî anlayışların kapitalist gelişme ve sermaye odaklı analizleri, kapitalist toplumsal ilişkileri *sermayenin hareket yasaları* zerinden okuyarak kapitalizmin tarihsel seyrini sanayi sermayesi ile sanayi proletaryası arasındaki ilişkiye indirgemiştir. Kapitalizm zmlenmelerinin, sermayenin hareket yasalarına ve buradan da sanayinin ve finansallaşmanın tarihine indirgenmesi, toplumsal zmlenme bakımından karşılığını ise kapitalizmin toplumsal çelişkilerinin dar anlamıyla (fabrika birimiyle sınırlı) ele alınan işçi sınıfı zmlenmelerine indirgenmesinde bulmuştur. Bu kapsamda, tarımsal/kırsal ilişkilerin sorgulanması, siyasal iktisadî yaklaşımlarda esas olarak *kapitalist gelişmenin önündeki engellerin* analizleri olarak yer bulabilmiştir. Bu kuramsal yönelimlerin politik ifadesi ise işçi sınıfı öncülüğünde ve işçi sınıfı lehine üzülmesi beklenen bir köylülük kategorisi anlayışında ortaya çıkmaktadır. Başka türlü söyleyecek olursak, *kapitalist meta ilişkileri* ile ‘ideal’ formuyla karşılaştırıldığında *kapitalist olmayan meta dışı ilişkiler* arasındaki bağlantılar, bu yaklaşımlarda esas olarak *retici güçlerin gelişimi* kavramı odağında sermaye ve meta merkezli ele alınmıştır.

Post-kalkınmacı yaklaşımlara göre, *retim ilişkileri*, *retici güçlerin gelişimi* ve *tarımda ücretli emeğin oluşumu* gibi sorunsallar temelinde yapılan analizler, kapitalist toplumsal ilişkilerin eleştirisinden ziyade kapitalist gelişmeye olan inancın muhafazası temelinde azgelişmişliğe yöneltilen eleştiriler olarak kalmıştır. Bu temelde, köylülük ve tarımsal/kırsal ilişkiler, modernleşmeci yaklaşımlara benzer bir şekilde sermaye-merkezli analiz edilmiş ve esas olarak da ‘gerilik’ unsurları olarak kavramsallaştırılmıştır. Post-kalkınmacı anlayışlara göre köylülük çalışmaları kapsamında yürütülen küçük meta üretimi tartışmalarının bu kuramsal yönelimi, metodolojik karşılığını ise analiz düzeyi ve birimi bakımından ulus-devlet ve tarım/kır zmlenmeleri ile sınırlı ve yapısalcılığın kısıtlarından kurtulamayan bir çerçevede bulmuştur.

Tarım siyasal iktisadına yönelttiği bu eleştirilere karşılık post-kalkınmacı yaklaşımlar, toplumsal çelişkilerin yanı sıra küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi alanlarda gözlenen ekolojik tahribatının ulaştığı boyutları da dikkate alarak, tarımın sanayileşmesi, üretici güçlerin gelişimi ve tarımda ücretli emeğin oluşumu gibi sorunsalların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Bu bağlamda, ‘ilerleme’ anlatısının bir uzantısı olarak da görülebilecek olan verimlilik anlayışının terk edilmesi gerektiğini vurgulamışlar ve tarımsal üretim ve köylü pratiklerinin kapitalizme alternatif oluşturma bağlamında taşıdığı politik önemi tartışmanın merkezine taşımışlardır. Bu çerçevede, kyllgn kapitalist tarım-gıda sistemi içinde yeniden şekillenen politik bir özne olarak analizlere dâhil edilmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Post-kalkınmacı yaklaşımların bu kuramsal yönelimlerinin bir diğer politik sonucu ise ‘azgelişmişliğin’ değil, gelişmişliğin bizatihi kendisinin reddedilmesine yönelik önermesi olmuştur.

5. Sonuç Yerine: Tarım/Köylü Sorunu Tartışmalarında Açmaz

Kalkınma kavramının radikal eleştirisi ve/veya reddi üzerine kurulu post-kalkınmacı anlayışlar ile kalkınmanın içerden eleştirisi olarak da görülebilecek olan siyasal iktisadî yaklaşımlar arasındaki yarılmaya ilişkin bu çalışmanın temel iddiası şudur: Tartışmanın her iki kampı da, kendi çerçeveleri içinde bu alana yönelik önemli katkılar yapmış olmakla beraber, kapitalist tarım-gıda sisteminin eleştirisi bakımından analitik ve politik olarak yeterli bir çerçeve sunamamaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu çalışma, tarım/köylü sorunu tartışmalarında bahsi geçen yarılmanın, kapitalist tarım-gıda ilişkilerinin analizi ve eleştirisi bakımından kuramsal ve politik bir açmaz olarak görülmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu açmaz içinde Marksizm yönelimli tarım siyasal iktisadının, kapitalist üretim tarzının karakteristik özelliklerini ele alış biçimine bağlı olarak tarım-gıda ilişkilerinin analizini ve alternatif arayışlarımızı sınırlandırdığı söylenebilir. Buna karşılık post-kalkınmacı yaklaşımlar ise kapitalist ilişkilere özgü *toplumsal* çelişkileri, bilgi ve siyaset ilişkisi zemininde *epistemolojik* bir düzeye taşıdıkları oranda tarım-gıda ilişkilerine yönelik anlayışımızı ve alternatif arayışlarımızı sınırlandırmaktadır.

Tarım/köylü sorunu kavramsallaştırmalarının bu açmazı, kendisini daha ziyade her iki kampın kapitalist toplumsal çelişkileri ele alış biçimlerine bağlı olarak şekillenen özne anlayışlarında göstermektedir. Bu noktada, tarım/köylü sorunu tartışmalarında, siyasal iktisadî ve post-kalkınmacı yaklaşımlar arasındaki bu yarılmanın, politik düzlemde, kapitalist tarım-gıda sisteminin moral/ahlaki/kültürel (post-kalkınmacı) eleştirisi ile nesnel/yapısal/bilimsel (siyasal iktisadî) eleştirisi arasındaki yarılma olarak da karşımıza çıktığı not edilmelidir. Bu bağlamda, post-kalkınmacı yaklaşımlar bakımından, özne arayışının esas olarak moral, etik ve kültürel bir zeminde ve dolayısıyla da kapitalist toplumsal ilişkilerin *dışında* yürütüldüğü söylenebilir. Başka türlü söyleyecek olursak, post-kalkınmacı yaklaşımlarda köylülüğün politik karakteri, kendilerini dışsal olarak saran bir *iktidar-bilgi ağı* karşısında, köylülerin tarihsel taşıyıcısı olduğu iddia edilen bir takım özgün *işsel* özellikler ile bu özelliklerden beslenen kültürel ve etik nitelikler üzerine inşa edilmektedir. Bu çerçevede, kapitalist *toplumsal* çelişkilere yönelik analizin *epistemolojik* bir düzeye taşınması, post-kalkınmacı yaklaşımlar bakımından politik söylem olarak güçlü ancak analitik olarak zayıf görünen bir çerçeve ortaya çıkartmaktadır.

Diğer taraftan, siyasal iktisadî anlayışlarda ise özne sorgusu, kapitalist toplumsal ilişkilerin *içinde* gerçekleşen *farklılaşma* vurgusu ile önemini ve politik karakterini yitirmektedir. Özne arayışını nesnel/yapısal/bilimsel bir zeminde sürdüren siyasal iktisadî yaklaşımlarda, köylülüğün küçük meta üretimi ilişkileri içindeki farklılaşma süreçleri, köylülük kavramını analitik ve toplumsal olarak anakronistik kılan bir çözüme ve yok olma süreci olarak kavranmaktadır. Böylesi bir kavrayışın ise tarımsal/kırsal ilişkileri büyük ölçüde siyaset alanının dışına attığı söylenebilir. Post-

kalkınmacı yaklaşımlara kıyasla ifade edecek olursak, tarım-gıda ilişkilerine yönelik analizin kapitalist sınıfsal farklılaşma süreçleri düzeyinde yürütülmesi, siyasal iktisadî yaklaşımlar bakımından analitik olarak güçlü fakat politik olarak zayıf görünen bir çerçeve doğurmaktadır.

Bu çalışma, 21. yüzyılda tarım/köylü tartışmalarına karakterini veren bu açmazın zemininde her iki kamp bakımından da Marksizmin bir siyasal iktisat biçimine indirgenmesi sorununun yattığını düşünmektedir. Diğer bir ifadeyle, her iki kamp da Marksizmi bir siyasal iktisat biçimi olarak görmektedir. Tarım siyasal iktisadî Marksizmi bir siyasal iktisat biçimi olarak savunurken, post-kalkınmacı yaklaşımlar ise Marksizmi yine bir siyasal iktisat biçimi olarak eleştirmektedir. Bu noktada, tarım/köylü sorunu literatürünü böylesi bir kutuplaştırma temelinde okumanın olanağının, bu makalenin arka planında yer alan ve kuramsal çerçevesini oluşturan belirli bir Marksizm yöntemi olduğu not edilmelidir. Eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm şeklinde ifade edilebilecek olan bu anlayışın kurucu iddiası ise, Marx'ın çalışmalarının siyasal iktisadın bizatihi kendisinin radikal eleştirisi üzerine kurulu olduğu, dolayısıyla Marksizmin şu veya bu biçimiyle bir siyasal iktisat biçimine indirgenemeyeceği düşüncesi olarak özetlenebilir (karş., Bonefeld, 2016, 2014; Bonefeld vd., 1992a, 1992b; 1995; Clarke, 1992, 1988, 1980). Bu çerçevede, makale boyunca post-kalkınmacı yaklaşımlar ile siyasal iktisadî analizler arasındaki yarıma temelinde dile getirilen argümanlar, bir yanıyla, belirli bir Marksizm anlayışı ile tarım/köylü sorunu literatürünü buluşturma çabasının ürünüdür. Tarım/köylü sorununun eleştirel bir toplum kuramı olarak Marksizm çerçevesinde yeniden kavramsallaştırılması ise bu makalenin sınırlarını aşacağından burada ele alınmamış, bir başka çalışmanın konusunu olarak planlanmıştır.

Kaynakça

- Akram-Lodhi, A. H. (2013) *Hungry for Change: Farmers, Food Justice and the Agrarian Question*, Fernwood Publishing.
- Araghi, F. (2000) "The Great Global Enclosure of Our Times: Peasant and the Agrarian Question at the End of the Twentieth Century", Magdoff F. vd. (der.), *Hungry For Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment* içinde, New York: Monthly Review, 145-160.
- Aydın, Z. (2001) "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği", *Toplum ve Bilim*, 88: 11-31.
- Aydın, Z. (1986a) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (I)", *11. Tez*, 3: 126-156.
- Aydın, Z. (1986b) "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler (II)", *11. Tez*, 4: 171- 216.
- Barndt, D. (2008) *Tangled Routes: Women, Work, and Globalization on the Tomato Trail*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Başaran, K. E. (2017) "Parçalanmış Bir Kurgu Olarak Köylülük: Bir Kez Daha Tarımda Küçük Üreticiliğin Sürekliliği ve Farklılaşması Üzerine", Özügürlü, A. vd. (der.), *Akademide Yolculuk: Mehmet C. Ecevit'e Armağan* içinde, Ankara: NotaBene, 299-329.

- Bell, D. (1973) *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bellows, Anne C. vd. (2011) "Gender-Specific Risks and Accountability: Women, Nutrition & the Right to Food", Winter L. (der.), *Claiming Human Rights: The Accountability Challenge* içinde, Right to Food & Nutrition Watch, 23-29.
- Bernstein, H. (2016) "Agrarian political economy and modern world capitalism: the contributions of food regime analysis", *Journal of Peasant Studies*, 43(3): 611-647.
- Bernstein, H. (2014) "Food sovereignty via the 'peasant way': A sceptical view", *Journal of Peasant Studies*, 41(2): 1031-1063.
- Bernstein, H. (2009) *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, çev. O. Köymen, İstanbul: Yordam.
- Bernstein, H. (1987) *Capitalism and Petty Commodity Production*, London: The Open University, Development Policy and Practice (DPP) Working Paper No: 3.
- Bernstein, H. ve T. J. Byres (2001) "From Peasant Studies to Agrarian Change", *Journal of Agrarian Change*, 1(1): 1-56.
- Bezner-Kerr, R. (2015) *The Sociology of Food, Ecology and Agrarian Change*. Basılmamış Ders Notları, Ithaca/NY: Cornell University, Department of Development Sociology.
- Bonanno, A. vd. (der.) (1994) *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Bonefeld, W. (2016) "Bringing critical theory back in at a time of misery: Three beginnings without conclusion", *Capital & Class*, 40 (2): 233-244
- Bonefeld, W. (2014) *Critical Theory and the Critique of Political Economy: On Subversion and Negative Reason*, New York: Bloomsbury.
- Bonefeld, W., R. Gunn ve K. Psychopedis (1992a) *Open Marxism Volume I: Dialectics and History*. Londra: Pluto.
- Bonefeld, W., R. Gunn ve K. Psychopedis (1992b) *Open Marxism Volume II: Theory and Practice*, Londra: Pluto.
- Bonefeld, W., R. Gunn, J. Holloway ve K. Psychopedis (1995) *Open Marxism Volume III: Emancipating Marx*, Londra: Pluto.
- Booth, D. (1994) "Rethinking Social Development: An Overview", D. Booth (der), *Rethinking Social Development: Theory, Research, and Practice* içinde, Londra: Longman, 3-28.
- Borras, S. Jr., M. Edelman ve C. Kay (der.) (2008) *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization*, Cambridge: Wiley-Blackwell.
- Brass, T (2000) *Peasants, Pulpism and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth*. London and Portland, OR: F. Cass.
- Buttel, F. H. (2001) "Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy", *Sociologia Ruralis*, 41(2): 165-181.
- Büke, A. (2018) *Capitalist Food Regime and the Agrifood Problem: A Critique of Political Economic and Post-Developmentalist Understandings of the Agrarian/Peasant Question*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Büke, A. (2017) "Kır Sosyolojisinden Tarım ve Gıda Sosyolojisine: Her Şey Değişti ve Hiçbir Şey DeęiŐmedi! Prof. Dr. Mehmet C. Ecevit'in Katkılarına Dair Kısa Bir Not", Özüğurlu, A. vd. (der.), *Akademide Yolculuk: Mehmet C. Ecevit'e Armağan* içinde. Ankara: NotaBene, 331-361.
- Byres, T. J. (2004) "Neo-Classical Neo-Populism 25 Years On: Dj Vu and Dj Pass. Towards a Critique", *Journal of Agrarian Change*, 4(1-2): 17-44.
- Carolan, M. (2012) *The Sociology of Food and Agriculture*, Londra-New York: Routledge.
- Castells, M. (1996) *The Rise of the Network Society*. Cambridge: Blackwell.
- Clapp, J. (2012) *Food*, Cambridge: Polity.
- Clarke, S. (1992) *Marx, Marginalism and Modern Sociology: From Adam Smith to Max Weber*, Londra: MacMillan.
- Clarke, S. (1988) *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*, Aldershot: Edward Elgar.
- Clarke, S. (1980) "Althusserian Marxism", S. Clarke vd. (der.), *One-Dimensional Marxism* içinde, London: Allison & Busby, 7-107.
- Davis, M. (2007) *Planet of Slums*, London ve New York: Verso.
- Ecevit, M. C. (2016) "Radikalizm Sarmalında Direnen Bir Yaşam CoŐkusu: ODTÜ", *Hasan nal Nalbantoğlu Sempozyumu V: Üniversite ve Toplum Sempozyumuna sunulmuş tebliğ*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 21-23 Mart.
- Ecevit, M. C. (2006) "UlustesileŐme ve Küçük Köylülüğün Yaşam ve Direnme Koşulları", Gürkan, C., . TaŐtan ve O. Türel (der.), *Küreselleşmeye Güneyden Tepkiler* içinde, Ankara: Dipnot, 341-349.
- Ecevit, M. C., N. Karkıner ve A. Bke (2009) "Köy Sosyolojisinin DaraltılmıŐ Kapsamından Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler", *Mlkiye*, 262: 41-62.
- Escobar, A. (2007) "'Post-Development' as Concept and Social Practice", A. Ziai (der.), *Exploring Post-Development: Theory and Practice, Problems and Perspectives*, Routledge, 18-31.
- Escobar, A. (2000) "Beyond the Search for a Paradigm: Post-Development and Beyond", *Development*, 43(4): 11-14.
- Escobar, A. (1995a) *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton University.
- Escobar, A. (1995b) "Imagining a Post-Development Era", J. Crush (der.), *Power of Development* içinde, Londra-New York: Routledge, 253-265.
- ETC Group (Action Group on Erosion, Technology and Concentration) (2017) *Who Will Feed Us? The Peasant Food Web vs. The Industrial Food Chain*, ETC Group.
- FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2017) *The Future of Food and Agriculture: Trends and Challenges*, Rome: FAO.
- Foster, J. B. ve F. Magdoff (2014) *Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler: Kapitalizm ve Çevre zerine Bir Rehber*, çev. . Aksakal, İstanbul: Patika.
- Friedland, W. H. (1984) "Commodity systems analysis: an approach to the sociology of agriculture", *Research in Rural Sociology and Development I*: 221-235.
- Friedmann, H. (2016) Commentary: Food regime analysis and agrarian questions: widening the conversation, *Journal of Peasant Studies*, 43(3): 671-692.

- Friedmann, H. (2005) "From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and the Emergence of Food Regimes", F. H. Buttel ve P. McMichael (der.), *New Directions in the Sociology of International Development: Research in Rural Sociology and Development* içinde, Amsterdam: Elsevier, 227-64.
- Friedmann, H. ve P. McMichael (1989) "Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the present", *Sociologia Ruralis*, 29(2): 93-117.
- Goodman, D. ve M. Watts (1997) *Globalising Food: Agrarian Questions and Global Restructuring*, Londra-New York: Routledge.
- Harvey, D. (1999) *Postmodernliğin Durumu*, çev. S. Savran, İstanbul: Metis.
- Held, D. ve A. McGrew (der.) (2003) *The Global Transformation Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge: Polity.
- Jameson, F. (1998) *Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern 1983-1998*, Londra: Verso.
- Jameson, F. (1991) *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*, Londra: Verso.
- Koç, M. vd. (der.) (2012) *Critical Perspectives in Food Studies*, Londra: Oxford University.
- Lyotard, J. (1984) *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester: Manchester University.
- Magdoff, F. ve B. Tokar (der.) (2010) *Agriculture and Food in Crisis: Conflict, Resistance and Renewal*, New York: Monthly Review.
- Magdoff, F. vd. (der.) (2000) *Hungry for Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food, and the Environment*, New York: Monthly Review.
- McMichael, P. (2016) "Commentary: Food Regime for Thought", *Journal of Peasant Studies*, 43(3): 648-670.
- McMichael, P. (2014) "Historicizing food sovereignty", *Journal of Peasant Studies*, 41(6): 933-957.
- McMichael, P. (2013) *Food Regimes and Agrarian Questions*, Fernwood.
- McMichael, P. (2010) "The World Food Crisis in Historical Perspective", M. Fred ve B. Tokar (der.), *Agriculture and Food in Crisis: Conflict, Resistance and Renewal* içinde, New York: Monthly Review, 51-68.
- McMichael, P. (2009) "A Food Regime Geneology", *Journal of Peasant Studies*, 36(1): 139-169.
- McMichael, P. (2008) "Peasants Make Their Own History, But Not as They Please..."; S. Jr. Borras, M. Edelman ve C. Kay (der.) (2008), *Transnational Agrarian Movements Confronting Globalization* içinde, Wiley-Blackwell, 37-60.
- Mies, M. ve V. Shiva (1993) *Ecofeminism*, Londra: Zed Books.
- Mies, M. ve V. Bennholdt-Thomsen (2000) *The Subsistence Perspective: Beyond the Globalized Economy*, Londra: Zed Books.
- Moore, J. (2016a) "Introduction: Anthropocene or Capitalocene? Nature, History and the Crisis of Capitalism", J. Moore (der.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History and the Crisis of Capitalism*, Kairos, 1-11.
- Moore, J. (2016b) "The Rise of Cheap Nature", J. Moore (der.), *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History and the Crisis of Capitalism*, Kairos, 78-115.
- Moore, J. (2015) *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, Londra: Verso.

- Neilson, J. ve B. Pritchard (2009) *Value Chain Struggles: Institutions and Governance in the Plantation Districts of South India*, Wiley-Blackwell.
- Nestle, M. (2013) *Food Politics*, Berkeley: University of California.
- Özüğurlu, M. (2002) "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları", *Praksis*, 8: 29-50.
- Rahnema, M. ve V. Bawtere (der.) (1997) *The Post-Development Reader*, Londra: Zed Books.
- Rosset, P. M. ve M. A. Altieri (2017) *Agroecology: Science and Politics*, Practical Action ve Fernwood.
- Sachs, W. (der.) (2010 [1992]) *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, Londra: Zed Books.
- Schneider, M. ve P. McMichael (2010) "Deepening, and Repairing, the Metabolic Rift", *The Journal of Peasant Studies*, 37(3): 461-484.
- Shiva, V. (der.) (2012) *Tohum ve Gıdanın Geleceği Üzerine Manifestolar*, İstanbul: SinekSekiz.
- Shiva, V. (1997) *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*, Boston: South End.
- Shiva, V. (1993) *Monocultures of the Mind: Perspectives on Biodiversity and Biotechnology*. Londra: Palgrave Macmillan.
- Shiva, V. ve G. Badi (der.) (2002) *Sustainable Agriculture and Food Security: The Impact of Globalization*, Londra: Sage.
- THP (The Hunger Project) (2017) "Know Your World: Facts about Hunger and Poverty", <http://www.thp.org/knowledge-center/know-your-world-facts-about-hunger-poverty/>, [erişim tarihi: 20 Mart 2019].
- van der Ploeg, J. D. (2013) *Peasants and the Art of Farming: A Chayanovian Manifesto*, Fernwood.
- van der Ploeg, J. D. (2008) *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*, London, Sterling, VA: Earthscan.
- Weis, T. (2007) *The Global Food Economy: The Battle for the Future of Farming*, Londra: Zed Books.
- Weis, T. (2013) *The Ecological Hoofprint*, London, New York: Zed Books.
- WHO (World Health Organization) (2018) "Obesity and Overweight", <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/en/>, [erişim tarihi: 20 Mart 2019].

Eski Tartışma Yeni Söylem: Sanayi 4.0 Bağlamında Teknolojik Gelişim ve Kapitalizm

Güven Savul¹

Öz

Sanayi 4.0, üretim süreçlerindeki yeni tekno-kapitalist aşamayı tanımlayan bir kavram olarak sekiz yıldır tartışılıyor. Sayısal ve robotik teknolojilerin son yirmi yıldaki hızlı değişiminin sağlamış olduğu koşullar altında, üretimin ağ yapılanmaları üzerinden tümleşik ve eşgüdümlü bir şekilde sürdürüleceği, kitlesel standart üretimden kitlesel müşteriye özel üretime geçileceği, Sanayi 4.0'ın kavramsal içeriğine yönelik raporlarda vurgulanıyor. Sanayi 4.0'a yönelik iş çevrelerinin özel ilgisi dikkat çekiyor. Bu çevreler kavrama gereğinden fazla bir anlam yüklüyor. Sanayi 4.0 kapsamında yaşama geçirilecek uygulamaların, üretim süreçlerini ve çalışma yaşamını köklü bir biçimde değiştireceği de yine aynı çevrelerce savunuluyor. Bu değişimin hem üretim süreçleri hem de çalışma ilişkileri bakımından bir "devrim" niteliği taşıdığı da bu çevreler tarafından öne sürülüyor. Bu nedenle kavrama ilişkin yazının bir bölümünde "Dördüncü Sanayi Devrimi" veya "Sanayi 4.0 Devrimi" gibi alternatif adlandırmalar da kullanılıyor. İşveren çevrelerinin dışında, sendikalar, uluslararası federatif ve konfederatif yapılar da, Sanayi 4.0 tartışması ekseninde ortaya çıkacak uygulamaların, işçiler üzerinde ne gibi sonuçlar doğurabileceğine yönelik araştırmalar sürdürüyor. Sanayi 4.0'ın uygulamadaki sonuçlarının gözlenmesi için erken olsa bile, kapitalizmin teknolojiyle olan tarihsel beraberliği, önümüzdeki dönemde işçilerin büyük bir bölümü açısından yeni bir güvencesizleşme ve işsizleşme dalgasının ortaya çıkabileceği savını öne sürmeyi olanaklı kılıyor. Tüm bu nedenlerle Sanayi 4.0, değerlendirilmeyi hak ediyor. Bu yazı, Sanayi 4.0 tartışmasına eleştirel bir çözümleme getirmeyi hedefliyor. Yazı aynı zamanda, Sanayi 4.0 tartışmasının siyasal iktisadi çerçevesini, tekno-kapitalizm kavramıyla ilişki bir şekilde ele alırken, bu tartışma ekseninde yaşama geçirilecek uygulamaların, işçi sınıfı açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceği ve işçi sınıfının - mevcut düşün ortamının sınırlayıcı yapısına rağmen - bu sonuçlara karşı ne gibi önlemler alabileceğini de değerlendiriyor. Bu çalışmada, Sanayi 4.0'ın işçi sınıfı lehine nasıl işlevselleştirileceğine yönelik önerilerde de bulunuluyor. Yani bu yazı Sanayi 4.0 tartışmasının, egemen ana-akım söylemin dışına taşınması hedefini gözetiyor.

Anahtar Kelimeler: *Sanayi 4.0, Teknoloji, Kapitalizm*

¹ Dr., Araştırmacı (TÜRK-İŞ)
E-posta: savulunguven@gmail.com
Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 01.03.2019 – 16.05.2019
ORCID Numarası: 0000-0003-3669-6575

An Old Postulate a New Discourse: The Technological Development and Capitalism within the Context of Industry 4.0

Abstract

Industry 4.0 has been considered as a concept defining the new techno-capitalist phase in the production processes for eight years. Under the circumstances providing a rapid transformation of the digital and robotic technologies, it can be claimed that the production processes would proceed in an integrated and simultaneous way through networks, and customised mass production would be replaced with a standardised one. The special interest of business environments in the concept Industry 4.0 draws attention. These environments over-exaggerate the concept. At the same , they also claim that the practices initiated within the context of Industry 4.0 would transform the production processes and the world of work radically. The same environments assert that the mentioned transformation is a kind of “revolution” of the production processes and the working life as well. For this reason, the concept is used with connotations such as “the Fourth Industrial Revolution” or “Industry 4.0 Revolution” within the related literature. Apart from the business environments, trade unions, and federations, confederations also try to pay attention to the concept and its prospective impacts on the world of work. Although we are at an early stage to predict what the outcomes of the Industry 4.0 practices would be, when we take the historical integrity of technological-capitalistic development into account, it seems that a new gale of precarisation and unemployment could be experienced by labourers in the future. Due to all these reasons, the concept Industry 4.0 deserves to be assessed. This manuscript aims to analyse the Industry 4.0 debate with a critical approach. While the political economy context of the concept Industry 4.0 is scrutinised within the frame of techno-capitalism, the prospective impacts of the initial Industry 4.0 practices on labour and, the measures which would be taken in favour of labourers are discussed (even the current intellectual sphere has a restrictive nature in terms of working class’s capacity to struggle). This article also analyses how Industry 4.0 can be functionalised for the sake of the working class. That is, this paper aims to carry the debate on Industry 4.0 outside the boundaries of hegemonic main stream discourse.

Keywords: *Industry 4.0, Technology, Capitalism.*

Giriş

“Sanayi 4.0” veya “dördüncü sanayi devrimi” kavramı her geçen gün çalışma yaşamına ilişkin yazında daha fazla yer işgal etmeye başladı. Bu kavrama yönelik özellikle işveren çevrelerinin ilgisi üst düzeyde. Sanayi 4.0 bünyesinde barındırdığı birçok farklı alt bileşenle, içinde yaşadığımız ve önümüzdeki dönemde yaşayacağımız sayısallaşma ve robotlaşma temelli üretim süreçlerinin dönüşümünü vurgulamak

amacıyla kullanılıyor. Konuya yönelik ana-akım yazın bizlere, üretim süreçlerinin geleceğinin şimdiye kadar hiç görülmemiş bir biçimde dönüşüm geçireceği “müjdesini” veriyor. Özellikle merkez kapitalist ülkelerin, kendi sektörlerindeki öncü şirketleri, sayısallaşma ve robotlaşma sürecini yüceltiyor. Aslında bu yüceltme “sermaye gruplarının yararına olanın, aslında herkesin yararınadır” şeklinde ifade edilebilecek bir düşünce çerçevesinde yapılıyor. Kapitalizmin merkez coğrafyaları yapay zeka, artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik, akıllı fabrikalar gibi yüksek fen, teknoloji, mühendislik ve matematik bilgisi gerektiren araştırma alanlarına odaklanırken, yarı çevre ülkeler de bu tartışmalara bir şekilde dahil olmaya çalışıyor. Çevre² ülkelerde ise en ilkel ve güvencesiz çalışma koşulları deneyimleniyor. Yani teknoloji-sermaye-emek eksenindeki tartışmalar, önceden olduğu gibi günümüzde de —Sanayi 4.0 tartışması altında— merkez kapitalist ülkeler tarafından yürütülüyor. Sanayi 4.0’a yönelik sürdürülen tartışmalarda zaman zaman abartılı nitelemelerle de karşılaşılıyor. Bunların başında, Sanayi 4.0’ın bir “devrim” olduğu ve bu “devrimin” bildiğimiz her şeyi değiştireceği savunusu geliyor. Diğer yandan sayısallaşma ve robotlaşma sürecinin gerçekten bir “devrim” mi olduğu yoksa bir “evrim” olarak mı nitelenmesi gerektiği de konuya ilişkin yazında —yoğun olmasa bile— tartışılıyor.

Peki, Sanayi 4.0 tartışmasının, emeğin dünyasındaki yansımaları neler olacak? Bu soruya doğal olarak ulusal veya uluslararası sendikal örgütler, emek yanlısı akademisyen ve araştırmacılar yanıt arıyor. Söz konusu grupların —hali hazırda— henüz geniş bir dağılımda olmayan değerlendirmelerinde, Sanayi 4.0’ın emeğin dünyası üzerinde yaratacağı etkiye şüpheyile bakıldığı görülüyor. Bu şüphe “sayısallaşma ve robotlaşma kitlesel iş kayıplarına neden olur mu; robotlar insanların işlerine el koyar mı?” gibi eskiden kurgusal olarak sınıflandırılan ama bugün gerçek olma kapasitesi taşıyan

2 Bu çalışmada “merkez, çevre, yarı-çevre” ayrımı Immanuel Wallerstein’in “Dünya Sistemi Kuramı” ekseninde kullanılıyor. Ülkelerin konumunu bünyelerinde yerleşik bulunan şirketlerin kapitalizm içindeki konumu belirliyor. Yani köklü şirketler, kapitalizmin küresel ilişkilerinde, köken ülkelerinin egemenlik sahibi olmasına öncülük ediyor. Diğer bir ifadeyle ilgili sektörlerde tekelleşme noktasına erişen şirketleri bünyesinde barındıran ülkeler merkez ülke konumuna erişip dünya üzerinde egemenlik sağlıyor (Thompson, 2015). Merkez ülke genel bir toplumsal gelişmişlik seviyesini de temsil ediyor. Yarı çevre ülkeler ise bünyesinde barındırdıkları şirketlerin, merkez ülkelerdeki tekelleşme seviyesine erişmemesi ve de kısmi toplumsal gelişmişlik seviyesiyle bağlantılı olarak değerlendiriliyor. Yarı çevre ülkelerde uluslararası piyasaya eklemleme/entegrasyon/uyum belirli bir düzeyde ve oligopolistik bir biçimde sürdürülmeye çalışılırken benzer biçimde toplumsal gelişmişlik de belli başlı merkez kentlerde görülüyor. Merkez kentlerin dışında, kapitalist anlamda işlevsel olacak bir meta üretimi söz konusu olmuyor (Thompson, 2015). Çevre ülkeler ise, bünyesinde barındırdığı şirketlerin rekabetçi bir ortamda bulunduğu ve bu şirketler tarafından üretilen ürünlerin merkez ve yarı-çevre ülkelere transfer edildiği coğrafyaları tanımlıyor. Bu ülkelerde toplumsal gelişmişlik sınırlı bir düzeyde kalıyor. Wallerstein tüm bu yapıyı bütünsel bir bakış açısıyla ele alıyor. Yani kapitalizmi bir ulusun konusu olarak değil dünyanın bütününe eşitsizliklerle ve karşılıklı etkileşimlerle çevreleyen sosyo-ekonomik formasyon olarak ele alıyor ki, bu çalışmanın yazarı da benzer bir düşünsel pozisyonda bulunuyor. Burada vurgulanması gereken, önemli bir noktada da Wallerstein’in (2006: 12) farklı kapitalist gelişmişlik düzeyine sahip ülkeler arasındaki ilişkileri “eşitsiz mübadele” kavramıyla ele alıyor olması. Yani Wallerstein, çevre olarak anılan ülkelerde üretilen artı değer, merkez ülkelere nakledildiğinin altını çiziyor. Merkez-çevre ayrımı, Wallerstein (2006: 12) tarafından şu şekilde ayrıntılandırılıyor: “Kapitalist dünya ekonomisindeki eksensel işbölümü, üretimi merkez ürünler çevresel ürünler gibi bir ayrıma tabi tutuyor. Merkez-çevre ilişkisel bir kavram. Merkez-çevre ile anlatmaya çalıştığımız şey, üretim süreçlerinin karlılık seviyesi. Karlılık doğrudan tekelleşme derecesiyle ilişkili olduğundan, merkez gibi olan üretim süreçleri ifadesiyle temel olarak anlattığımız şey, bu sürecin yarı tekellerce kontrol edildiğidir. Çevredeki süreçler ise tam anlamıyla rekabetçi bir niteliğe sahiptir. Mübadele gerçekleştiğinde, rekabetçi ürünler zayıf bir konumda kalır. Sonuç olarak, çevresel ürünlerin üreticilerinden merkez gibi olan ürünlerin üreticilerine daimi bir akış bulunmaktadır. Bu da eşitsiz mübadele olarak adlandırılmaktadır.”

sorularla da sorgulanıyor. “Sanayi 4.0 ve emek” temalı ampirik çalışmalar ise daha yeni yeni yapılıyor.

Bu çalışma Sanayi 4.0’ın ana-akım olmayan eleştirel bir çözümlemesini ortaya koymaya çalışıyor. Sanayi 4.0’ın teknik söyleminden çok onun tekno-kapitalist niteliklerine, siyasal iktisadi özüne ve de üretim ilişkileri ile tüm toplumsal yaşamda ne gibi sonuçlar doğuracağına odaklanıyor. Emekçiler açısından neden olacağı olası tehditlere ve fırsatlara yönelik öngörülerde bulunuyor. Sözü edilen çerçevede bu çalışma üç ana bölümden oluşuyor. İlk bölüm Sanayi 4.0’a ilişkin kavramsal değerlendirmeleri okuyucuya özetlenmiş bir şekilde sunuyor. İkinci bölüm, Sanayi 4.0 tartışmasının egemenliğinin kimlerde olduğuna özlüce değiniyor. Sanayi 4.0 tartışması ekseninde teknoloji-kapitalizm ilişkisi ve bu ilişkinin emekçi kitleler üzerinde yaratacağı etkiler üçüncü bölümde ele alınıyor.

1. Sanayi 4.0’ın Kökeni ve Kavramsal Çerçevesi

Sanayi 4.0 Almanya kökenli bir tartışma. Geçmiş bundan sekiz yıl öncesine 2011’de düzenlenmiş olan Hannover Elektronik Fuarı’na dayanıyor. Alman akademisyenler Hennig Kaegerman, Wolfgan Wahlster ve Wolf-Dieter Lukas kavramın isim babaları olarak biliniyor (<https://www.youtube.com/watch?v=LEbd4Bft9VI>). Kavram Almanya’nın önümüzdeki dönem uygulayacağı yüksek teknoloji temelli kalkınma planının bir bileşeni olarak ele alınıyor (Federal Ministry of Education and Research, 2010). Almanya’nın federal kurumlarının önemli bir bölümü de Sanayi 4.0’ı tartışıyor ve kavrama ilişkin değerlendirme raporları hazırlıyor. Söz konusu kurumların en dikkat çekenleri olarak karşımıza şunlar çıkıyor: Federal Eğitim ve Araştırma Bakanlığı (BMBF-*Bundesministerium für Bildung und Forschung*), Federal Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı (BMAS-*Bundesministerium für Arbeit und Soziales*), Federal Mesleki Eğitim Enstitüsü (BIBB-*Bundesinstitut für Berufsbildung*), Federal İstihdam Araştırmaları Enstitüsü (IAB-*Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung*). Sanayi 4.0 kavramı ekseninde başlatılacak olası uygulamaların, üretimi, çalışma yaşamını ve genel olarak tüm toplumu ne şekilde etkileyeceği sözü edilen kurumlarca değerlendiriliyor.

Christoph Jan Bartodziej Sanayi 4.0 tartışmasının Almanya’nın rekabetçi üstünlüğünün korunmasıyla bağlantılı bir şekilde yürütüldüğünü belirtiyor (2017). Hali hazırda Almanya’nın ekonomik üretim hacmi bakımından Avrupa Birliği’nde birinci Dünya genelinde ise Çin, ABD ve Japonya’dan sonra dördüncü sırada olduğu, bu pozisyonun korunması bakımından ileri teknoloji altyapısının ve bu altyapı aracılığıyla üretim yapılmasının Almanya açısından önemi Bartodziej tarafından vurgulanıyor (2017: 33-34). Sanayi 4.0 üretim süreç ve teknolojilerinin sayısallaşma ve robotlaşma temelli dönüşümüne öncülük eden yeniliklerin bütünlüklü anlatımına olanak veren şemsiye bir kavram olarak kullanılıyor.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Sanayi 4.0, ilgili yazının bir bölümünde devrim olarak anılıyor. Sırasıyla buhar makinesinin icadı, elektrik ve radyonun icadı ve de temel bilgisayar teknolojilerinin öncü kullanımları birinci, ikinci ve üçüncü

“devrimler” olarak adlandırılırken, içinde yaşadığımız, üretim süreçlerinin teknoloji tabanlı yenilenme evresi ise “dördüncü devrim” olarak da niteleniyor. Bu niteleme mutlak bir şekilde kabul görmüş de değil. Yaşanan bu sürecin devrimden çok evrimsel niteliğine vurgu yapanlar da azımsanmayacak düzeyde.

Sanayi 4.0 somut gerçekliği, yani yaşanan dönüşümleri adlandırmak için kullanılan bir kavram. Mevcut teknoloji temelli dönüşümleri farklı şekillerde adlandıran ülkeler bulunmasına karşın Sanayi 4.0 uluslararası alanda her geçen gün daha fazla kabul görüyor. Örneğin bu teknoloji temelli dönüşüm Fransa’da “Geleceğin Sanayisi”, Kuzey Amerika’da “Sanayi/Endüstri İnterneti”, Çin’de ise “2025 Çin’de Üretildi” adlarıyla anılıyor (Rojko, 2017: 78). Kapitalizmin farklı coğrafyalarında farklı adlandırmalarla anılan dönüşüm ve bu dönüşüme yönelik geliştirilen farklı stratejiler özünde aynı somut hedefi işaret ediyor. Bu hedef, kapitalizmin küresel ilişkilerinde ileri teknoloji altyapısıyla üretilen metalar aracılığıyla lider konumu elde edebilme anlamına geliyor. Diğer yandan, kapitalizmin her yenilenme evresinde olduğu gibi, Sanayi 4.0 tartışması ekseninde de bir anti tezin ortaya çıkması da olası. Sanayi 4.0, bir yandan şirketler lehine birçok yeniliği getirme kapasitesi taşıırken, diğer yandan emeğin dünyası bakımından da yeni fırsatlar sunma olasılığını bünyesinde barındırıyor. Üretim sürecinin, örgütlenme yapısının değişimi, fordizm veya post-fordizmin uzmanlaşma ve esnek uzmanlaşmaya dayalı yapısının, Sanayi 4.0 ekseninde yaşama geçirilecek yenilikler aracılığıyla emekçiler üzerindeki kapasite yıkıcı etkisinin ortadan kalkma olasılığı da bulunuyor. Daniel Arnold vd., makinelerin programlanması ve otomasyona geçirilmesi daha kolay görevleri devralmaya başlamalarıyla, insan emeğine rutin işler için daha az gereksinim duyulacağını, bunu yerine insanların yaratıcılık ve toplumsal etkileşime sahip nitelik-yoğun görevleri üstleneceklerini belirtiyor (2018: 82). Üretim içi yeniliklerin ötesinde, Sanayi 4.0’ın tüm toplumsal yaşam üzerindeki etkilerinin de göz ardı edilmemesi gerekiyor. Önceki teknolojik yenilenme aşamaları nasıl tüm toplumsal yaşamı dönüştürücü sonuçlar doğurduysa, Sanayi 4.0 tartışmasının da benzer sonuçlar doğurma kapasitesi bulunuyor. Aşağıda da vurgulandığı gibi, Sanayi 4.0 uygulamalarıyla beraber, tüketim alanından dolaşıma kadar, bir yandan kapitalizmin altyapısal bileşenleri, diğer yandan bireysel ve toplumsal beğenilerin şekillenmesinden, kitlesel propaganda ve denetim/kontrole kadar birçok üst yapısal bileşenin dönüşüm geçirmesi olası görünüyor.

Konuya yönelik uluslararası alanda kabul gören tartışmalara baktığımızda, birçok araştırma/danışmanlık şirketinin özellikle metal, elektrik-elektronik sanayilerindeki büyük şirketlere, raporlar hazırladığını görüyoruz. Price Waterhouse Coopers (PWC), Boston Consulting Group (BCG), Sanayi 4.0 kavramına yönelik büyük şirketlere değerlendirme raporları hazırlayan danışmanlık şirketlerinin en dikkat çekenleri olarak karşımıza çıkıyor. Bu raporlarda Sanayi 4.0, üretim süreçlerinin geleceğini belirleyeceği savunulan teknolojilerin bütünlüklü bir ifadesi olarak değerlendiriliyor (Rüßman vd., 2015; PWC, 2016). McKinsey&Company (2016),

Sanayi 4.0'a yönelik, şirketlerin öncü beklentilerinin neler olduğuna yönelik yaptığı araştırmada, merkez kapitalist ülkeler düzeyinde bir iyimserliğin söz konusu olduğunu vurguluyor. Diğer yandan, Sanayi 4.0 uygulamalarının ne gibi sonuçlar doğuracağına yönelik net bir çıkarımda bulunulmadığı da söz konusu araştırmada vurgulanıyor (McKinsey&Company, 2016).

Sabine Pfeiffer ve Anne Suphan ise günümüzde Sanayi 4.0'ın kavramsal bir tartışmanın ötesine geçerek somut hal aldığını, belirli işletmelerde uygulamalarının gözlemlenebildiğini vurguluyor (2015: 4).

Sanayi 4.0 ekonomik büyüme, rekabetçilik ve yenilikçi kapasite vadediyor, fakat bunların üzerinde ve ötesinde genel olarak daha iyi çalışma koşulları, daha fazla yaratıcılık daha yüksek kaynak etkinliği, çalışma yaşamı ve özel yaşam arasında daha fazla uyum ve de yaşlı işçilerin gereksinimlerine uygun daha iyi çalışma koşullarını da sağlayacağı düşünülüyor (Kagerman, Wahlster, Helbig 2013: 5; Aktaran: Pfeiffer ve Suphan, 2015: 4).

Sanayi 4.0 kapsamında üretim alanına yönelik farklı teknik kavramlar yer alıyor. Sanayi 4.0'ın, sayısallaşma ve robotlaşmanın, internet temelinde bütünleşmesini niteleyen bir kavram olarak ele alınması doğru görünüyor. Robotlar 1970'lerden beri zaten üretim süreçlerinde kullanılıyor.³ Sanayi 4.0 ekseninde, robotların ve sayısal kontrol sistemlerinin üretim alanında ne şekilde özerk hareket edebileceği ve farklı coğrafyalara yayılmış diğer üretim ve tedarik süreçleriyle hangi derecede etkileşime gireceği konusu önem kazanıyor.

1.1 Sanayi 4.0'ın Bileşenleri

Konuya ilişkin yazında, Sanayi 4.0'ın ve onu belirleyen bileşenlerinin hangi teknolojik gelişmeler olduğuna yönelik bir ortaklaşma söz konusu değil. Sanayi 4.0 ortak bir kavram olarak kullanılmakla birlikte, bu kavramın alt bileşenlerine ilişkin yaklaşımlar işkolu ve şirketlere göre farklılık gösteriyor. Benzer bir farklılık, konuya yönelik akademik çalışmalarda da gözlemleniyor. Örneğin Marc Ingo Wolter vd. Sanayi 4.0'ı, üretimin yatay bütünleşmesi bakımından ele alıyor (2015).

Wolter vd.'nin yaklaşımına göre Sanayi 4.0, gerçek zamanlı üretim, merkezsizleştirilmiş üretim, makine kontrollü üretim ve müşteriye özel üretim olarak adlandırılan üretimle bağlantılı dört dönüşümü niteliyor (2015). Gerçek zamanlı üretim kapsamında "özel gereksinimlere göre malzeme akışı ve kullanımının eşgüdümlü hale getirilebileceği, tüm tedarik zincirindeki stoklama/üretimdeki aksamaları asgariye indirileceği, işleme zamanı ve envanterlerin azaltılacağı ve de yüksek kullanım/fayda oranlarının elde edileceği" vurgulanıyor (Wolter vd., 2015: 3).

Farklı teknolojik gelişmeleri tanımlayan kavramlar olmadan Sanayi 4.0 da

3 Bu nedenle Sanayi 4.0 robotlaşma anlamına gelmiyor. Beaud robotlaşmanın üretimde yeni bir şey olmadığını, kapitalist gelişmişlik seviyesine göre robot kullanımının söz konusu olduğunu şu şekilde değerlendiriyor: Dünyadaki robot sayısı 1975'te dört bin iken bu sayı 1979'da yaklaşık on bindi ki, bunun üç bini ABD'de, birkaç bini Japonya'da (tanıma göre tahminler de değişiyor) ve sadece yüz elli Fransa'da bulunuyordu (2015: 331).

anlamını yitiriyor. Hali hazırda devam eden ve üretim alanına dahil edilen teknolojik yenilikler, Sanayi 4.0'ın anlamlı bir hale gelmesini sağlıyor. Yani üretim alanındaki teknoloji temelli uygulamaların bütünleşmesi ve bir arada işlevsel hale getirilmesi, Sanayi 4.0'a anlam kazandırıyor. Dünyanın materyalist kavranışından yola çıkıldığında, Sanayi 4.0 gibi kavramların, somut gelişmelerin ardından türetildiğini belirtmek gerekiyor. Yani hali hazırda somutlaşmış teknolojiler, Sanayi 4.0 gibi bir kavramın tartışılmasına olanak sağlıyor. Sanayi 4.0 geleceğe bir bakış açısıyla göz önünde tutulmaya çalışılsa bile kavramın özü, uygulamaları zaten gözlemlenebilen teknolojiler üzerine temelleniyor. Yani geleceğin kavramları, bugünün maddi bir hal almış yenilikleri tarafından tasarlanıyor. Bir başka ifadeyle geleceğe yönelik çözümlerinin gücü, bugün kadar insanlığın elde ettiği bilimsel ve teknik bilgiyi en uygun düzeyde özümseyip işlemeyle olanaklı hale geliyor.

Michael Rüßman vd. Sanayi 4.0 bağlamında, dokuz özel teknolojiye dikkat çekip bunların sanayi üretimini dönüştürdüğüne vurgu yapıyor (2015: 3-4). Sanayi 4.0'ın alt bileşenleri "Sanayi Üretimini Dönüştüren Dokuz Teknoloji" başlığı altında ele alınıyor (Rüßman vd., 2015). Otonom robotlar, simülasyon, yatay ve dikey sistem bütünleşmeleri, nesnelerin sanayi interneti, siber güvenlik, katmanlı üretim, artırılmış gerçeklik, büyük veri mantıksal analizleri söz konusu dokuz teknoloji olarak sıralanıyor.

Sanayi 4.0 adı altında sınıflandırılan sistemik yapının, tam anlamıyla çalışması bakımından söz konusu teknolojilerin her biri ayrı birer rol üstleniyor. Örneğin bulut, verilerin depolanıp korunmasından sorumluyken, nesnelerin sanayi interneti, makine ve teçhizatların internet üzerinden etkileşime geçmesine olanak tanıyor. Diğer yandan büyük veri ve mantıksal analizler, önümüzdeki dönem üretim süreçlerinde önemli bir role sahip olacak kitlesel müşteriye özelleştirme (*mass customisation*) planının altyapısını hazırlıyor. Bu noktada kitlesel müşteriye özelleştirmenin dikkat çekici bir hedef olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Jianxin Jiao vd. (2003: 809-810) kitlesel müşteriye özelleştirme kavramının ilk olarak 1970'te Alvin Tofler tarafından kullanıldığını, Toflerin ardından, 1987'de Stand Davis'in, 1993'te ise Joseph Pine'in bu kavramı geliştirdiklerini belirtiyor. Kitlesel müşteriye özelleştirmenin şirketler açısından ne gibi getirileri olacağı, Jiao vd. (2003: 810) tarafından aşağıdaki gibi açıklanıyor:

Geleneksel biçimde kitlesel üretim, fiili kapasitenin, makine, teçhizat, mühendislik ve mesleki eğitime yapılan ciddi yatırım masraflarını karıştılabildiği noktadaki, yüksek-miktarlı üretim aracılığıyla sağlanan üstünlüğü tanımlıyor. Diğer yandan, düşük üretim miktarına yönelme kaçınılmaz hale gelse ve de büyük miktardaki yatırımlara haklı bir gerekçe oluşturmasa da, müşterileri ayrı ayrı memnun etme, çoğu kez, daha yüksek değere çevrilebilir bir şeydir. Seri üretimler aracılığıyla ölçek ekonomilerinin, şirketlerle uyumlu hale gelmeleri sağlanabilir, kitlesel müşteriye özelleştirme, maliyetleri düşürüp tedarik zamanını kısaltabilir. Sonuç olarak kitlesel müşteriye

özelleştirme, daha yüksek kar oranlarına ulaşip daha fazla üstünlük sağlanmasını olanaklı hale getirebilir. Modern üretim sistemleri kapsamında kurulmuş esnekliğin artışıyla ve de bilgisayar ve iletişim teknolojilerindeki programlama olanaklarıyla, düşük ve orta hacimli üretim kapasitesine sahip şirketler, kitlesel müşteriye özelleştirmenin uygulanması sayesinde, rakiplerine karşı üstünlük sağlayabilirler.

Aslında Sanayi 4.0'ın bileşenlerinin çalışmasını bir organizma gibi tahayyül etmek doğru görünüyor. Eğer kapitalist üretim tarzı, organizmanın varlığını korumak için organların sistematik bir şekilde çalışmasına gereksinim duyan bir beden olarak değerlendirilirse, Sanayi 4.0 kavramı güncel koşullarda, yaşamsal öneme sahip bir sistem şeklinde, kavramın alt bileşenleri ise organlar olarak tasvir edilebilir. Bir başka ifadeyle, Sanayi 4.0'ın alt bileşenleri yeni nesil teknoloji-kapitalizm ortaklığı için işlevsel nitelikler sergiler. Bu nedenle tüm alt bileşenler, kapitalizmin temel işleyişi ekseninde ele alınmalıdır. Her bir bileşenin, Sanayi 4.0 olarak adlandırılan sistemin tümleşik işleyişine -yeni nesil birikim süreçleri, çalışma örüntüleri ve de iş örgütlenmesi bakımından- özgün katkısı bulunmaktadır.

Ceren Salkin vd. Sanayi 4.0 dönüşümünü başlatan mevcut teknolojilerin ortak bir tanımının olmadığını vurguluyor (2018: 5). Sanayi 4.0'ın üretimle ilgili farklı alanların ve de üretim hizmetleri, tedarik zincirleri ile katma değerli ağların kurulumuna olanak sağlayan hizmet sistemleri gibi farklı seviyelerdeki yapıların bileşimi olduğuna, Salkin vd. tarafından dikkat çekiliyor (2018: 5). Bartodziej Sanayi 4.0'ın kapalı bir sistem olarak tasvir edilmesine karşın, farklı temel alanlarda işlevsel hale geldiğini belirtiyor (2017: 35). Siber fiziki sistemler bağlamında akıllı fabrika kavramını, Sanayi 4.0'ın merkezine yerleştiren Bartodziej tartışmaya aşağıdaki satırlarla katkı sunuyor (2017: 35):

Sanayi 4.0'ın merkezinde, Akıllı Fabrika kavramı merkezi bir rol üstleniyor. Uzman değerlendirmelerine göre Akıllı Fabrikanın, şirketlerin karmaşık ve umulmadık alt üst oluşlarla başa çıkmalarının yanı sıra ürünleri daha verimli biçimde üretmelerine olanak tanıyan çok sayıda yenilikçi niteliği bulunuyor. Bir Akıllı Fabrikada, insanlar, makineler ve kaynaklar, bir sosyal ağ içinde olabildiği kadar doğal halleriyle karşılıklı iletişim halindedirler.

Sanayi 4.0 ve alt bileşenleri söylemsel düzeyde yenilikler olarak adlandırılrsa dahi, geçmişte de benzer şekilde, üretimin örüntü ve süreçleri üzerindeki teknolojik değişimlerin etkilerini çözümlenmek amacıyla farklı kavramlar kullanıldı. Bu nedenle Sanayi 4.0 ve onun ekseninde sürdürülen tartışmayı tamamen yeni olarak adlandırmamız olanaklı değil. Aslında Sanayi 4.0, -onlarca yıldır zaten devam eden- güncel teknolojik yenilikler doğrultusunda üretim sürecinin yeniden tasarlanması anlamına geliyor. Sanayi 4.0 üretimin yanı sıra, tüketim alanı bakımından da yenilikler getiriyor. Metallerin içindeki teknik ve bilimsel birikim, piyasada onların daha fazla talep edilmelerinin, yani tüketimin yoğunlaşmasını sağlıyor. Kapitalizmin içinde tüketim-üretim-tüketim-üretim gibi her bir aşamada daha ileriye giden niteliği

göz önünde tutulduğunda, Sanayi 4.0 ekseninde uygulamaya geçirilecek yenilikler aslında daha fazla tüketiciyi cezbetmeyi hedefleyen nitelikler taşıyor. Sermayenin devresel sürecinin birinci ve ikinci aşamasının para ve meta tüketimi, ikinci aşamasının ise üretimi barındırdığı göz önünde tutulduğunda, üretim aşamasına yönelik yapılan yatırımların, tüketim aşamalarını da hedeflediğini belirtme olanağımız doğuyor (Becher vd., 1987: 148-149) .

Örneğin, Sanayi 4.0 tartışması ekseninde adından söz ettiren yeniliklerden biri olan üç boyutlu yazıcılar, üretimde maliyet düşürücü ve verimlilik artırıcı donanımlar olarak değerlendirilse bile, bu donanımlar dolaylı şekilde tüketim mecrası üzerinde de etki yaratıyor. Yani üretilen meta üzerindeki teknik/teknolojik birikim günümüzde tüketicinin o metayı tercih etmesinde belirleyici bir rol üstleniyor. Bu nedenle reklamlarda “ileri teknoloji ürünü, üstün ... teknolojisi, ...lı bilim insanlarının tavsiyesi” gibi cümlelere sıkça rastlanıyor. Yani Sanayi 4.0 günümüzde üretim sürecinin yanı sıra tüketim süreçlerinin de yeniden tasarlanması anlamını taşıyor. Sanayi 4.0 tartışmasının bir bütün olarak sermayenin devresel sürecinin her aşamasına etki etmesi olası görünüyor.

1.2 Sanayi 4.0 İle Ne Anlatılıyor?

Sanayi 4.0’la yerleşik tüm üretim teknikleri ve örüntülerinin radikal bir dönüşüm geçirmek üzere olduğu vurgulanıyor. Kavrama yönelik tartışmaların büyük bir bölümü, üretim süreçlerinin dönüşümü ekseninde sürdürülürken, Sanayi 4.0’ın tıp, inşaat mühendisliği, mimari gibi diğer alanlarla bağlantısını ele alan değerlendirmelerin, ilgili yazında bulunduğunu göz ardı etmememiz gerekiyor. İlk bakışta Sanayi 4.0’ın, tüm insanlığın yararına işlevselleştirilecek dönüşümleri nitelemek için kullanıldığı kanısı elde edilse de, ana-akım Sanayi 4.0 yazınında, çoğunlukla açıktan, kimi zaman da örtük biçimde “şirket yanlısı” bir düşüncenin savunulduğu kanısına varılıyor (Federal Ministry of Education and Research, 2010; Rüßman vd., 2015; Numanoğlu vd., 2016). Sanayi 4.0 tartışması ekseninde uygulamaya konulacak yeniliklerin toplumsal fayda sağlayacağına yönelik bir şüphe bulunmamakla birlikte bu yeniliklerin, dünya genelindeki şirket egemenliğinin daha güçlü tesisini kolaylaştıracağını da söylemek gerekiyor (<https://www.youtube.com/watch?v=kQLbVVPNTMQ>, 2016; <https://www.youtube.com/watch?v=OJ75gXTOARE>, 2016). Örneğin, öğrenen sistemler ve nano teknolojinin gelişimiyle ameliyatlara, hem cerrahların işini kolaylaştırıyor hem de hastaların daha az acılı bir süreçten geçmelerine olanak tanıyor. Diğer yandan bu teknolojilere sahip bir ameliyat olanağı sunmak, sağlığı kapitalist birikimin bir kanalı olarak gören şirketler açısından oldukça karlı bir “iş alanı” haline geliyor. Yani teknolojik altyapı yenilenmesi, yerleşik toplumsal-iktisadi sistem ekseninde, egemen sınıf bileşenlerinin yararına işlevselleştiriliyor. Kapitalizm, teknolojik yenilikler aracılığıyla kendini büyütürken korumanın yollarını ararken her zaman olduğu gibi içsel eşitsizliklerini de derinleştiriyor. Bu noktada kamucu müdahale ve düzenlemelerin zorunluluğu karşımıza çıkıyor. Teknolojinin toplumsal fayda için kullanımına yönelik

müdahaleler, kapitalizmin varlığının veri olarak kabul edildiği koşullarda ortaya çıkacak toplumsal ayrışma ve yıkımların etkisini azaltma şansı yaratma kapasitesi taşıyor.

Ana-akım Sanayi 4.0 yazınındaki “devrim” vurgusu, sermaye birikim sürecinin hızlandırılıp kolaylaştırılması açısından özellikle yapılıyor. Aslında bu sürecin devrim olmadığına yönelik şüphelerin bulunduğu, aşağıda da ele alınacağı gibi, şirket temelli Sanayi 4.0 çözümlerinde de yer alıyor. Eğer bu süreç bir “devrim” olarak adlandırılıyorsa, bu adlandırmayı coşkulu bir şekilde yapan şirketin, pazar payını genişleterek tekelleşme olanağını elde etme kapasitesi olduğu anlaşılıyor. Yani kapitalizmin öncü şirketleri “devrimin” kendi çıkarları bakımından gerçekleşeceğini umut ediyor. Şirketlerin, tartışmaya yönelik “devrim” nitelemesinin ötesinde, bizim de Sanayi 4.0’la yaşanacak dönüşümün bir “devrim” mi yoksa bir “evrim” mi olduğu tartışmamız anlamlı görünüyor. Sanayi 4.0 için kullanılan “devrim” nitelemesi ağırlıklı biçimde yanıltıcı. Sanayi 4.0 tartışması ekseninde sürdürülen evrim-devrim diyalektiğine aşağıda kısaca değiniliyor.

1.3 Sanayi 4.0 Bir “Devrim” mi Yoksa Bir “Evrime” mi?

Evrime, içsel aşamalarının birbirleriyle ileri gidişler ve geri gelişler şeklinde etkileşime girdiği bir dönüşüm sürecini tanımlıyor. Evrimci bir süreçte, içsel ardıl aşamalar birbirlerinin işleyiş hızını artırıyor veya azaltıyor. Aslında devrim de anlık değil, o da bir süreç. Fakat her ikisi de birer süreç olmasına karşın devrimsel olanlar daha hızlı ve daha sarsıcı sonuçları beraberinde getiriyor. Evrimci süreçlerin devrimci olanlara göre zamana duyduğu gereksinim daha fazla ve bu süreçlerde yaşanan dönüşümler daha az sarsıcı bir seyir izliyor. Diğer yandan, devrim yerleşik düzenden bir kopuş olmasına karşın, mutlak kopuş anına kadar bünyesinde kimi evrimci aşamalar barındırıyor. Bu bağlamda, teknoloji tarihindeki gelişmeleri, sermaye birikimini, emeği ve toplumsallaşma süreçlerini aşamalı bir biçimde dönüştüren, birbiriyle bağlantılı ve geçişli evrimsel bir sürecin bileşenleri olarak ele almak daha doğru görünüyor. Örneğin Sanayi 4.0’a yönelik ana-akım değerlendirmelerde dahi bu sürecin bir evrim mi yoksa devrim mi olduğu sorgulanıyor. Nurşen Numanoğlu vd., (2016), BCG’nin çalışmasına atıfta bulunarak, sanayi gelişiminin aşamalarına yönelik hem evrim hem de devrim nitelemelerini eşzamanlı kullanıyor. Bu tercih, teknolojik gelişmelerin önceki aşamalarıyla beraber kullanılan uygulamaların, Sanayi 4.0 uygulamalarının somutlaşmasıyla ortadan kalkacağına yönelik kesin bir kanının, ana-akım yazında dahi oluşmadığını ortaya koyuyor.

Peter Dicken teknolojik değişimi evrimsel bir süreç olarak değerlendiriyor (2015). Teknolojik değişimler, farklı niteliklere sahip başlıklar altında sınıflandırılırsa bile, bunların evrimsel sürecin toplamı şeklinde toplumsal-iktisadi yaşamı etkilediği biliniyor. Dicken teknolojik değişimleri, “aşamalı yenilikler, radikal yenilikler, teknolojik sistem değişimi ve tekno-ekonomik paradigma değişimi” şeklinde dört başlık altında ele alıyor (2015: 76). Tekno-ekonomik paradigma değişimi, diğer

üç aşama olan aşamalı yenilikler, radikal yenilikler ve teknolojik sistem değişimini bünyesinde barındırıyor. İlk bakışta, tekno-ekonomik paradigma değişimi, yerleşik tüm örüntüleri köklü bir şekilde değiştiren devrimci atılım gibi görünse bile aslında bu, adım adım gelişen evrimsel sürecin sonucu. Dicken'in bu yaklaşımından yola çıkılarak, Sanayi 4.0 tartışması kapsamındaki yenilikler bir tekno-ekonomik paradigma değişimi olarak kabul edilirse, onu evrimsel bir sürecin sonucu şeklinde sınıflandırmak gerekiyor. Kapitalizm ve teknolojik gelişme arasındaki ilişkinin çözümlenmesinde Nikolai Kondratieff'in "Uzun Dalga Kuramı" nı referans almak, sürecin evrimsel niteliğini anlama bakımından işlevsel görünüyor. Kondratieff'in çözümlenmesine göre teknolojik yenilikler, farklı aşamalara sahip evreli ve hiperbolik bir yol izliyor. K1 olarak anılan birinci dalganın ilk evresine yönelik bir adlandırma yapılmazken, takip eden evreler, refah durgunluk depresyon ve toparlanma olarak adlandırılıyor (Dicken, 2015: 78). Ardıl her bir dalganın, birbirine bağlı ve geçişli özellikleri, teknolojik gelişimin evrimsel özelliğini ortaya koyuyor. Dicken günümüzde, içinde iktisadın sayısallaşmasını, bilişim ve iletişim teknolojileri aracılığıyla bilgisayarlaşmasını barındıran beşinci uzun dalgayı deneyimlediğimizi vurguluyor (2015: 78). Sanayi 4.0 ve benzeri konuların tartışıldığı beşinci dalganın ne kadar devam edeceği ise henüz belirsizliğini koruyor.

Kapitalist gelişime içkin yenilikler, yıkıcı özellikler sergilemekten çok aşamalı bir yol izliyor. Michel Beaud kapitalizmin tarihsel gelişiminde karşımıza çıkan her aşamanın birbiriyle etkileşimine ve bir arada oluşuna dikkat çekerek, merkantilizmden sayısallaşma dönemine kadar geçen beş yüz yıllık bir sürecin kapitalizmi oluşturduğunu vurguluyor (2015). Kapitalizmin bu uzun tarihinde teknolojinin, maliyet asgarileştirilmesi karlılık azamileştirilmesi için kullanımı hep söz konusu oldu. Sanayi 4.0 tartışmasının da siyasal iktisadi anlamda, teknolojinin, kapitalizmin yararına seferber edilmesini aşan bir bağlamı olduğunu söylememiz olası görünmüyor. Hakan Şakar teknolojik gelişmelerin kapitalizmin bünyesinde özümseşini şu şekilde değerlendiriyor (2014: 25):

Kapitalizmin belirgin özelliğinin, bilim ve teknolojiyi kendi üretim teknolojisine uygulayarak üretici güçleri geliştirmek, daha düşük meta değerleriyle ve üretim maliyetleriyle, dolayısıyla daha düşük birim meta değeriyle ve birim meta maliyetiyle mümkün olduğu kadar çok sayıda meta üretmek olduğu dikkate alındığında, bu gelişmenin olağan öngörülebilir bir gelişme olduğu açıktır...Burjuvazi, bir yandan bilim ve teknolojinin gelişmesine katkıda bulunurken öte yandan bilim ve teknolojiyi kendi üretim tekniklerine uygulamakta ve giderek daha az değişken sermaye (emek gücü), daha fazla sabit sermaye (makine, teçhizat, donanım, vb.) kullanarak metaların birim değerini ve maliyetini düşürme ve daha fazla kar elde etme amacı gütmektedir.

Şimdiye kadar üretim süreçleriyle bütünleştirilen tüm teknolojik gelişmelerin ortak bir amaca hizmet ettiğini belirtmemiz gerekiyor. Diğer bir ifadeyle üretim süreçlerindeki mekanikleşme, elektrifikasyon ve sayısallaşma, birbirleriyle bağlantılı bir biçimde sermayenin değerlendirilmesinin artışıyla önemli birer rol oynadı.

Sanayi 4.0'ın bir evrim veya devrim olarak mı ele alınması gerektiğine ilişkin farklı yaklaşımlar ilgili yazında bulunuyor. Bu yaklaşımların bazıları kapitalizm içi bir dönüşümü değerlendirirken, evrimsel ve devrimsel aşamaların bir arada veya eş zamanlı olabileceğini de savunuyor. Örneğin Marco van Lent (2017) Sanayi 4.0'ın üretim teknik ile yöntemleri ve de üretim uygulamaları açısından devrimsel, iktisadi büyüme açısından ise evrimsel birer nitelik sergilediğini belirtiyor. Yani van Lent (2017), Sanayi 4.0'la beraber üretim tekniklerinde radikal bir değişimin, iktisadi büyümede ise daha itidalli bir dönüşümün gerçekleşeceğini vurguluyor. Van Lent (2017) tartışmayı üretim süreçleri ve iktisadi büyüme ekseninde ele alırken, Tom Canning Canonical (2018) yalnızca üretim tekniklerinin gelişimi açısından bir değerlendirmede bulunuyor. Canonical (2018), Sanayi 4.0'ın, geçmişin teknolojik mirasının yerine geçecek bir şeymiş gibi tasvir edildiğini, fakat yenilenme stratejisinin, mevcut olanın yıkılıp yerine başka bir şeyin geçeceği şeklinde değil, aşamalı yenilikler şeklinde gelişimin kabullenilmesi gerektiğini savunuyor.

Sanayi 4.0 tartışması, kapitalizmin içsel işleyişi bakımından kimi evrimsel ve devrimsel nitelikleri bir arada barındırıyor. Şakar, bilim ve teknolojideki gelişimle beraber, üretici güçlerin geometrik bir hızla artışının, kapitalizmin tarihsel gelişim sürecinde daha önce gözlemlenmiş olan gelişmelerin devamı olarak göz önünde tutulması gerektiğine dikkat çekiyor (2014: 25). Sayısallaşma ve robotlaşma süreçlerinin, kapitalizmin önceki aşamalarındaki teknolojik gelişmelerden daha hızlı bir şekilde yol kat etmesine karşın, söz konusu gelişmelerin nihayetinde niceliksel gelişmeler olduğu ve bunların kapitalizmin niteliksel değişimini beraberinde getireceği savunusunun saçma olduğu Şakar tarafından vurgulanıyor (2014: 25-26). Sanayi 4.0, kapitalizmin iç işleyişini aşamalı biçimde dönüştürebilecek uygulamaları beraberinde getirme kapasitesi taşıyor. Sanayi 4.0 aracılığıyla henüz kapitalizmin aşılabileceğine yönelik bir değerlendirmede bulunmak olanaklı görünmüyor. Bu tartışmanın sonucu olarak, mevcut somut durumdan yola çıktığımızda -büyük oranda- Sanayi 4.0'ın, kapitalizmin evrimsel dönüşümüne katkı sağlayacak nitelikler taşıdığını vurgulamamız gerekiyor. Teknolojik yenilenme aşamaları, kapitalizmin yeni bir sıçramaya gereksinim duyduğu genişleme ve de buhranlardan kurtulma dönemleriyle bağlantılı görünüyor. Sanayi 4.0 tartışması da, kapitalizmin küresel aşamasının hali hazırdaki altyapıyla sürdürülemeyeceğine dair güçlü sinyallerin alındığı bir zaman dilimine karşılık geliyor. Yani kapitalizm, krizlere neden olup kendini zora sokan ve bu krizden kurtulmak için kimi noktalarda - içsel - politik ve teknolojik yenilenmelerden destek alarak kendisini yenilemeye çalışıyor. Sanayi 4.0 tartışmasını da bu eksende göz önünde tutmamız önem taşıyor. Peki, bu tartışmanın kontrolü kimde? Aşağıda bu sorunun yanıtı aranıyor.

2. Sanayi 4.0 Tartışması Kimler Tarafından Kontrol Ediliyor?

Kapitalist gelişimin önceki aşamalarında olduğu gibi bu aşamada da öncülük şirketlerin elinde bulunuyor. Diğer yandan, yarı çevre ve çevre ülkelerin kurum,

kuruluş ve işveren çevreleri de bu tartışmaya dahil oluyor. Yani dünya sistemi olarak kapitalizm, kendi bünyesinde yaşanacak dönüşüme ilişkin düşün ortamını yine dünya çapında etkiliyor. Bir başka ifadeyle üretim araçlarını kontrol eden toplumsal sınıf, düşünsel ortamı da kontrol ediyor (Marx, 2000). Bu kontrol derinlikli bir anlam taşıyor. İçinde üretim, dolaşım, tüketim, propaganda, yeniden üretim, bağımlı kılma, boyun eğdirme gibi farklı evre ve kontrol mekanizmaları barındıran kapitalizm açısından düşünsel ortam üzerinde egemenlik sağlama, kendisine karşı atılacak adımları sınırlama şansını da kendisine veriyor. Sanayi 4.0 tartışması ekseninde yaşama geçirilecek yeniliklerin, meta üretim süreçlerinin dönüştürülmesinin ötesine geçerek toplumsal kontrol mekanizmalarının güçlendirilmesine de neden olabilme kapasitesi bulunuyor.⁴

Christian Fuchs (2018: 287), içinde yaşadığımız dönemi sayısal/dijital kapitalizm çağı olarak niteliyor ve onun kendine özgü ideoloji biçimlerini yaratan özelliklerine dikkat çekiyor. Sanayi 4.0'ın yeni bir Alman ideolojisi, Alman dijital ideolojisi olduğunu vurgulayan Fuchs (2018: 287), Karl Marx ve Friedrich Engels'in Alman İdeolojisi adlı çalışmasına göndermede bulunarak, Sanayi 4.0'a yönelik aşağıdaki eleştirel değerlendirmeyi yapıyor:

Sanayi 4.0'a yönelik danışmanlık yapanların ve onun ideologlarının hiçbirinin, Alman düşünceleri ve Alman gerçekliği ile kendi fikirleri ve kendi maddi varoluş koşulları arasındaki bağlantıyı sorguladıklarına yönelik bir emare bulunmuyor. Sanayi 4.0'ın her derde deva kapitalist bir çare gibi propagandasını yapıp, onu tüm iktisadi (ve diğer) sorunları çözecek, Tanrının dijital bir sureti gibi görüyorlar. Dolayısıyla kapitalizmin mevcut çelişkili sınıf yapısını ve bu yapı içinde birbirinden farklılaşan çıkarları göz ardı ediyorlar. Alman İdeolojisi'nde "insanların kafalarında oluşturdukları en olmadık hayaller bile ister istemez, ampirik olarak kanıtlanabilir olan ve maddi temellere dayanan maddi yaşam süreçlerinin yüceltilmiş yanılısımlarıdır" deniyor (Marx ve Engels 1845/46 36). Sanayi 4.0 çağdaş burjuvazinin toplumsal belleğinde oluşturduğu ideolojik bir hayaldir. Sanayi 4.0 birikim, kontrol ve tepeden sınıf mücadelesinin yeni biçimlerinin geliştirilmesini hedefliyor.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi dünya kapitalizminin köklü şirketleri, söz konusu teknolojik yenilenme süreçlerinde ortaya çıkabilecek kazanımları kendi hanelerine yazabilmek için çaba harcıyor. Tartışmanın kontrolünü elinde tutmaya çalışan bir diğer grup olarak, karşımıza ileri kapitalist ülkelerin kamu kurumları çıkıyor. Dünya kapitalizminin köklü şirketleri, ileri kapitalist ülkelerde yerleşik oldukları ve de ileri kapitalist ülke olabilmeyi, söz konusu şirketlere ev sahipliği yapabilmeye üstünlüğü sağladığı için, tartışmanın kontrol merkezlerinin her türlü dünya sisteminin merkez aktörleri olduğunu söylemek doğru görünüyor.

4 Yüksek teknolojinin bireysel tüketimi ve bireysel eğlence alanını teşvik edici nitelikleri, düşünsel ortamın da kontrol edilmesinde güçlü bileşenler olarak kendini gösteriyor. Şimdiye kadar yaşanan teknolojik gelişmeler zaten bireysel tüketim ve buna bağlı düşünsel denetimi sağlamış durumda; cep telefonları ve diğer bireysel tüketim ve eğlenceye yönelik elektronik cihazlar, sağlanan bu denetimin aygıtlarına verilebilecek birkaç örnek. Sanayi 4.0 tartışmasının somut örneklerinin artacağı önümüzdeki dönemde de -güçlü bir karşı mücadelenin düşünsel ve eylemsel düzeyde oluşturulamaması halinde- emekçi kitleler üzerindeki kontrolün daha da yoğunlaşacağı öne sürülebilir.

Örneğin Siemens, Bosch denildiğinde ülke olarak Almanya, General Electric, Apple denildiğinde ABD, Samsung denildiğinde ise Güney Kore akla geliyor. Yani şirketler hem ülkelerin dünya sistemindeki konumlarını hem de dünya sisteminin kontrol merkezlerinin nerelerde olacağını belirliyor. Bir başka ifadeyle şirketler, yerleşik oldukları köken ülkelerin sınırlarını aşmış, bilimsel ve teknik gelişmeleri birer araç olarak kullanarak dünyadaki egemenliklerini, köken ülkeleri adına sağlamanın yollarını buluyor. Bu nedenle de Sanayi 4.0 tartışmasında ülkelerden önce şirketlerin yaptıkları araştırma geliştirme faaliyetleri dikkat çekiyor.

Karmaşık bir yapı olan kapitalist devlet örgütlenmesi ve şirket ilişkilerinde, oyunun kuralları şirket gereksinimleri ve taleplerine göre, yani kendisine sürekli bir büyüme mecrası arayan sermayeye göre belirleniyor. Sanayi 4.0 tartışması da, sermayenin sürekli kendini büyütme gereksinimleri çerçevesinde ve onun başat temsilcileri olan merkez ülke kökenli şirketlerce sürdürülüp kontrol ediliyor. Diğer yandan, bu tartışmaya yarı çevre ülkelerin de dahil olmaya çalıştığı görülüyor. Bu, kapitalizmin küresel aşamasıyla kendisini daha açık biçimde hissettiren bağımlılık ilişkilerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkıyor. Bu bağımlılık ilişkisi içinde merkez ülkeler, bu konumlarını sürekli kılıp güçlendirmek amacıyla, bünyelerinde yerleşik şirketlerin araştırma ve geliştirme faaliyetlerini doğrudan ve dolaylı bir şekilde destekliyor. Bu destekler en yalın haliyle kamusal kaynaklarla kurulan teknopolisler/teknokentler olarak vücut buluyor. Diğer yandan teknolojik yeniliklerin teşviki amacıyla bu alanda faaliyet gösteren şirketlere vergi muafiyeti, istihdam maliyeti desteği gibi destekler veriliyor. Bu tür destekler yarı çevre ülkelerde de sağlanmaya çalışılıyor. Teknolojik altyapı, sermaye birikimi ve nitelikli emek gücü gibi, kapitalizmin gelişimi bakımından yaşamsal önem taşıyan bileşenlerle ilgili sorunlara sahip yarı çevre ülkelerde Sanayi 4.0 tartışmasına uyum, merkez ülkelerin kavramsallaştırmaları ve uygulama örnekleri üzerinden sağlanmaya çalışılıyor. Türkiye açısından bu tartışmanın nasıl sürdürüldüğüne baktığımızda, karşımıza konuya ilişkin uluslararası düzeyde yazılmış raporların çevirileri ve bunlar üzerinden yapılan değerlendirmeler çıkıyor. Örneğin Türkiye Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği'nin (TÜSİAD) biri çeviri diğeri özgün iki çalışması ana-akım Sanayi 4.0 yazının Türkçedeki belirgin örnekleri olarak dikkat çekiyor. Diğer yandan TÜSİAD'ın, Almanya Sanayiciler Birliği (*Bundesverband der Deutschen Industrie*-BDI) ile imzalamış olduğu Sanayi 4.0 konusundaki işbirliği metni⁵, yarı çevre konumunda bulunan Türkiye'nin merkez ülke konumunda bulunan Almanya'dan konuya yönelik fikir ve bilgi alacağı anlamına geliyor. Bu durum, yukarıda belirttiğimiz merkez kapitalist ülkelerin şirketlerine ve kurumlarına atfettiğimiz Sanayi 4.0 tartışmasındaki "oyun kurucu" rollerini kanıtıyor. Çevre ülkelere baktığımızda ise bu tartışmanın ve getireceği dönüşümlerin oldukça uzağında kaldıklarını söylememiz gerekiyor. Eşitsiz ve bileşik büyüyen kapitalizm, nihayetinde yine en zayıf halkası olan çevre ülkelerde en

5 İlgili işbirliği metnin ayrıntılarına bu adresten ulaşılabilir: <https://tusiad.org/tr/tum/item/9808-tusiad-ve-bdi-den-turk-alman-ekonomik-iliskileri-icin-berlin-de-onemli-adim>

olumsuz sonuçların deneyimlenmesine neden olacak gibi görünüyor. Kapitalizmin her bir ilerleme evresi, onu iktisadi ve siyasi anlamda daha baskın kılarken kendi içsel çelişkilerini uluslararası, ulusal ve bunların özü olarak sınıfsal düzeyde derinleştiriyor.

Günümüzde her türlü bilimsel ve teknik yenilik, kapitalizm açısından işlevsel hale getirilmediği sürece egemen düşünce tarafından “anlamsız” addediliyor. Sanayi 4.0 tartışması da benzer şekilde, bir yandan yeni teknolojilerin makine teçhizat yatırımı olarak değişmez sermaye (ölü emek) kütesinin büyütülerek kullanımını, diğer yandan sürekli nitelik kazandırma veya mesleki yenilenme programları aracılığıyla sınırlı miktardaki yüksek nitelikli canlı emek kullanımını kapitalizm açısından en işlevsel hale getirmek için sürdürülüyor.

3. Sanayi 4.0'ın Kapitalizm Açısından Anlamı

Sanayi 4.0 tartışmasına, şirketlerin savunduğu teknolojik belirlenimci iyimserliği bir kenara bırakarak, kapitalizmin genel işleyişi ve çalışma yaşamı üzerinde yaratacağı etkiler bakımından odaklanmamız daha doğru görünüyor. Sanayi 4.0 tartışmasında üzerine durmamız gereken nokta, kapitalizmin önümüzdeki dönemde, teknolojik gelişmelerin de desteğiyle başta çalışma yaşamı olmak üzere toplumsal açıdan ne gibi dönüşümlere yol açacağı ve bu dönüşümlere emekçi kitlelerin ne gibi karşılık vereceği olarak kendini gösteriyor.

Sanayi 4.0'a yönelik tartışmalar ve öncü uygulamaları, merkez kapitalist ülkelerde sürdürülüp gözlemlenebildiği için, bu ülkelerdeki sendikalar da, yarı çevre ve çevre ülkelerdeki sendikalara göre tartışmaya daha yoğun dahil oluyor. Uluslararası sendikal federasyon ve konfederasyonlar da tartışmaya yönelik araştırma grupları ve birimleri kurarak, Sanayi 4.0 ekseninde gerçekleşecek dönüşümle, çalışma yaşamının nasıl şekilleneceğine ilişkin çıkarımlarda bulunmaya çalışıyor. Son birkaç yılda “çalışma yaşamının geleceği” kavramı ekseninde yoğunlaşan kuramsal tartışmaları ve saha araştırmalarını içeren akademik çalışmalar da dikkat çekici düzeyde. Uluslararası Çalışma Örgütü de (ILO) yüzüncü kuruluş yıldönümü etkinliklerini “çalışma yaşamının geleceği” ana teması ekseninde sürdürüyor.

Sanayi 4.0 çerçevesinde yaşanacak dönüşümün çalışma yaşamını nasıl etkileyeceğine ilişkin iki ana yaklaşım bulunuyor. Bu yaklaşımlar çalışma yaşamına bütüncül bir şekilde odaklanmaktan çok işkolları ve işkolları içindeki uzmanlık alanlarına yoğunlaşarak konuyu ele alıyor. Yani “Sanayi 4.0 uygulamaları tüm emek piyasasında ciddi iş kayıplarına yol açacak/yeni işler yaratacak” gibi toptancı bir yaklaşımdan çok, özelleşmiş çözümler yapılmaya çalışılıyor. İş kayıplarının hangi emekçi gruplarını ne şekilde etkileyeceğinin özelleşmiş bakış açısıyla ele alınması saha çalışmalarının kavranışı bakımından -mevcut koşullar altında- en işlevsel yol olarak görünüyor. Şakar, teknoloji kullanımının işletmeler bakımından somut içgüdüsel hedeflerin yerine getirilmesi için işlevselleştirildiğini vurguluyor.

Rakiplerinden daha düşük oranda değişken sermayeye, daha yüksek oranda ve teknolojik olarak daha üst düzeyde sabit sermayeye sahip olmak, daha verimli dönen

sermaye kullanmak, dolayısıyla ürettiği metaları rakiplerinden daha düşük değerde ve/veya daha düşük maliyette ve daha çok sayıda üreterek satmak ve daha fazla kar elde etmek (Şakar, 2014: 28).

Sanayi 4.0 uygulamalarının, sermaye birikim süreci ve sömürü ilişkilerinin nasıl bir dönüşüm geçireceği bakımından da ele alınması gerekiyor. Diğer yandan, söz konusu uygulamaların -emekçiler açısından iyimser bir bakış açısıyla düşünüldüğünde- farklı olanaklar da doğurabileceğini söyleme şansımız doğuyor. Fakat bu olanakların ortaya çıkması için, sendikaların ve emek yanlısı kurum ile kuruluşların sorumluluk alması önem arz ediyor. Mevcut koşullar, Sanayi 4.0 tartışmasını, birikim süreci ve birikim sürecinin başrol oyuncusu olan emekçilerin üzerindeki etkileri açısından değerlendirmemizi zorunlu kılıyor.

Aşağıda öncelikle teknik ilerleme ve sermaye birikimi ilişkisine kısaca değinilerek Luis Suare-Villa'nın tekno-kapitalizm kavramının, Sanayi 4.0 tartışmasıyla bağlantısı kurulmaya çalışılıyor. Ardından söz konusu tartışma ve uygulamalarının emekçiler üzerinde yaratacağı etkilere yönelik kısa değerlendirmeler yapılıyor.

3.1 Sermayenin Büyümesi ve Verimliliğin Artışı Bakımından Teknik İlerlemenin İşlevi

Toplumsal ilişkilerin bir çıktısı olan sermayenin kendini genişletmesi, emek gücünün verimliliğindeki ve teknolojik altyapı yatırımlarındaki artışla güçlü bir ilişki içinde. Marx'ın çözümlemesine göre, toplumsal olarak gerekli emek zamanındaki azalış ve emek verimliliğindeki artış, yeni teknolojilere ve emekçilerin vasıf kazanma etkinliklerine yapılan yatırımlar aracılığıyla sağlanabilir (2015). Bu bağlamda Sanayi 4.0 uygulamalarının, Marx'ın Kapital 1'inci Ciltte değerlendirdiği görelî artı değerin artırılmasıyla ilişkili olduğu kabul edilebilir (2015). Marx verimlilik artışıyla görelî artı değerin de artacağını, emek gücü maliyetinin düşüşünün zaman zarfında metaların ucuzlamasını beraberinde getireceğini vurguluyor (2015). Diğer yandan Marx mutlak artı değer üretimini ise uzatılmış iş günü ile ilişkilendirip, görelî artı değerin teknik gelişim bağlantısına dikkat çekiyor (2015). Bu nedenle Sanayi 4.0 ekseninde ortaya çıkan teknik gelişmelerin görelî artı değer üretimi üzerinde hızlandırıcı etki yaratabileceği öne sürülebilir.

Kapitalizm açısından baktığımızda, sınırlı sayıda oldukça vasıflı işçinin son teknolojiye sahip teçhizatları kullanabildiği bir üretim örüntüsünün -işletmeler için daha tercih edilir olduğunu söyleyebiliriz. Sanayi 4.0 tartışması ekseninde dikkate alınan temel konu fazla miktarda meta üretiminden öte, metanın niteliğidir. Yüksek vasıflı işçilerce, yüksek teknolojiye sahip ürünlerin üretilmesi, daha büyük değer yaratılması bakımından daha işlevsel bir görünüm sergiler. Ana-akım iktisat yaklaşımıyla, yüksek katma değerli yirmi birim meta, düşük katma değerli yüz birim metadan, kapitalist birikim açısından daha kıymetlidir. Çünkü yüksek katma değerli metanın piyasada yaratacağı etki daha güçlüdür. Ürettiği metada, yüksek vasıflı işçinin mesleki ve teknik bilgisi ile yüksek teknoloji altyapısı bulunduran şirketin

rekabetçiliği, ürettiği metada bu bileşenlere sahip olmayan diğer şirketler karşısında daha üstün hale gelir. Yüksek nitelikli işçiler ve yüksek teknolojiyle üretilmiş metaların, tüketiciyi/müşteriyi daha fazla cezbetme olasılığı ve ilgili şirketin satışlarını artırarak piyasada daha güçlü hale gelmesine katkı yapma durumu söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, bu tür ürünleri piyasaya süren kapitalist, piyasadaki rekabetçi üstünlüğünü güçlendirerek tekelleşme yolunda önemli bir şans elde eder. Yani kapitalist açısından, diğer şirketlerle eşit koşullarda rekabet ederek kar maksimizasyonun ötesinde, piyasaya egemen olarak her şeyi kontrol etmek, daha rasyonel bir hedeftir. O nedenle yüksek teknoloji metaları üreten şirketlerin ulusal veya uluslararası düzlemde sayıları çok fazla değildir.

Marx kapitalist birikimin genel yarasını çözümlerken, sermayenin değer bileşimi ve sermayenin teknik bileşimi şeklinde bir ayırım yapar. Sermayenin değer bileşimi, değişmez sermayenin değişir sermayeye bölünmesiyle hesaplanır. Üretim araçları, iş malzemeleri ve hammaddeye yapılan yatırım sonucunda bir nevi korunmaya alınan sermaye Marx'a göre değişmez sermayeyi oluşturur. Emek gücüne yapılan yatırım ise değişir sermayeyi niteler (<https://www.marxists.org>). Sermayenin teknik bileşimi ise üretim aracı kütlesi ile emek gücü arasındaki orandır. Yani mevcut üretim araçlarının ne kadarlık bir emek gücü tarafından kullanılacağıyla ilgilidir bu oran. Sermayenin teknik bileşimi ile sermayenin değer bileşimi karşılıklı bir ilişki içindedir. Marx, sermayenin değer bileşimini, sermayenin organik bileşimi olarak da adlandırır. Teknik bileşimin yoğunlaşması değer bileşiminin de yoğunlaşması anlamına gelir. Yani üretim sürecinde teknolojik yeniliklerle paralel bir şekilde üretim aracı kütesinin hızlı büyümesi ve bunun yanı sıra emek gücüne ayrılan sermayenin sabit kalması veya oldukça yavaş artışı, sermaye birikim sürecini hızlandırır.⁶ Bu nedenle, olası Sanayi 4.0 uygulamaları, kütlelerinde daha büyük değere sahip, kitlesel metaların üretilmesi noktasında kapitalizm bakımından önemlidir. Bu olası gelişme, emekçilerin yeni sorunlarla karşılaşma risklerinin kaçınılmaz olduğunu da ortaya koyar. Sanayi 4.0'ın öncü uygulamalarının gözlemlenebileceği faaliyet alanları olarak karşımıza otomotiv, metal eşya, makine ve teçhizat, elektrik-elektronik ekipman montajı çıkıyor. Bu alanlara ilişkin çeşitli ampirik çalışmaların varlığı dikkat çekiyor (Gaddi vd., 2018; Pfeiffer, 2018: 219). Diğer yandan bu faaliyet alanlarının, üretim faktörleri bakımından teknoloji ve sermaye yoğun işkolları kapsamında olduğu vurgulanıyor (Gürlesel, 2012: 2). Yani Sanayi 4.0'ın öncü uygulamalarının emek yoğunundan çok sermaye yoğun faaliyet alanlarında kendisini göstereceğini söyleme şansımız bulunuyor. Carl Benedikt Frey ve Michael A. Osborne (2013) ABD düzeyinde otomasyonun ilk olarak emek yoğun sektörleri etkileyeceğini vurguluyor.

6 Şakar bu konuyu emek üretkenliğinin artış biçimleri ekseninde şu şekilde değerlendirir: Emek üretkenliği birkaç biçimde artabilir: Değişken sermaye ve çalışan işçilerin sayısı aynı kalırken, üretilen birim meta adedinin artırılması veya üretilen birim meta adedi aynı kalırken, değişken sermayenin ve çalışan işçi sayısının düşürülmesi veya düşük üretkenliği olan işçiler yerine daha yüksek üretkenliğe sahip az sayıda işçinin istihdam edilmesi ve değişken sermayenin, sermayenin organik kompozisyonu içindeki payı, emek üretkenliğinin artış oranından daha düşük oranda artarken veya sabit kalırken ya da düşerken, üretilen birim meta sayısının artırılması...! Ortak amaç, üretilen birim meta değerinin düşürülmesidir ve bunu sağlayacak her kombinasyon aynı sonucu verebilir (2019: 39).

Yani Sanayi 4.0 uygulamalarının sermaye mi yoksa emek yoğun sektörlerde mi ilk olarak görüleceğine dair değerlendirmeler coğrafi ve kapitalist gelişmişlik düzeyine göre farklılık arz ediyor. Örneğin hazır giyim ürünlerinin üretiminde üç boyutlu yazıcıların kullanılmaya başlanması veya lojistik alanında yarı otonom araçların test aşamasında olması, Sanayi 4.0'ın emek yoğun faaliyet alanlarına da etki etmeye başladığının birer göstergesi olarak yorumlanabilir. Fakat Sanayi 4.0 uygulamalarının asıl olarak teknoloji ve sermaye yoğun faaliyet alanlarında kendini daha fazla göstereceğini, Almanya ekseninde gerçekleştirilen çözümlerden yola çıkarak öne sürebiliriz.

Bu alt bölümü sonlandırmadan önce, Alfredo Saad-Filho'nun (2001) rekabet, mekanikleşme ve sınıf çatışması eksenindeki değerlendirmelerine, teknolojik gelişimin eleştirel kavranışı bakımından dikkat edilmelidir. Saad-Filho (2001: 73) işkolları içindeki rekabet açısından en önemli konunun mekanikleşme veya yenilikçi şirketlerin, yeni makine ve teknolojileri kullanmaya başlaması olduğunu vurguluyor. Mekanikleşmenin (bu günümüz koşulları açısından sayısallaşma/dijitalleşmedir) emeğin verimliliğini artırdığı, yenilikçi sermayelerin kar oranlarını yükselttiği, görece artı değer üretimini kolaylaştırdığı yani mekanikleşmenin kapitalist kontrolün bir aygıtı olduğu Saad-Filho (2001: 73) tarafından belirtiliyor.

Teknolojinin Marksist bakış açısıyla eleştirisi, makinelerin, tarafsız, bilimsel ve yalnızca kullanım değeri üretme hedefi peşinde koşuyormuş izlenimi veren aldatıcı görünüşlerinden sıyrıyor ve onları düzenin despotik diktatörleri ve emek sürecinin yöneticileri olarak sınıflandırıyor.

Şirketlerin teknolojiye yönelik yatırım kararlarında belirleyici olanın, o teknolojinin kullanım değeri olmadığı vurgulanıyor; şirkete bariz kazançlar sağlayacağı düşünülen yüksek kar getirici teknolojilerin tercih edildiğine dikkat çekiliyor (Saad-Filho, 2001: 73). Sanayi 4.0'a yönelik şirketler tarafından yapılan yatırımların da bu bağlamda düşünülmesi gerekiyor. Yüksek karlılık kapasitesi taşıyıp ayrık kazançlar sağlayacak teknolojilere yatırım, şirketlerin Sanayi 4.0 stratejilerinin odağını oluşturuyor. Saad-Filho (2001: 73) teknolojiye yapılan yatırımı nelerin belirlediğini şu şekilde ifade ediyor:

... rekabet eden sermayeler arasındaki, işyeri düzeyinde sermaye ve emek arasındaki ve de toplumdaki farklı gruplar arasındaki çatışmalar, teknoloji seçimini ve daima tahmin edilebilir olmayan sonuçlara sahip bir ürün karmasını etkileyebilir.

3.2 Tekno-Kapitalizm Ekseninde Sanayi 4.0

Sanayi 4.0 tartışması çerçevesinde dikkat edilmesi gereken bir kavram olarak karşımıza tekno-kapitalizm çıkıyor. Tekno-kapitalizm ağırlıklı bir biçimde pozitif bilimlerle mühendislik bilimleri alanlarında gerçekleştirilen araştırmaların -altyapısal veya üst yapısal olarak- kapitalist üretim tarzının varlığını sürekli kılacak şekilde kullanılmasını tanımlıyor. Yani bu alanlardaki bilginin metalaşması ve bir bütün olarak kapitalizmin hizmetine sunulması anlamına geliyor. Bu

noktada, Sanayi 4.0 tartışmasında da İngilizce kısaltması STEM (*science-technology-engineering-mathematics*) olarak anılan fen, teknoloji, mühendislik ve matematik dallarındaki eğitim ve öğrenimin geliştirilmesinin, istihdamın ve üretim kapasitesini artırmaya yönelik yoğun bir vurgu olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Bu, bir bakıma bilginin metalaşması için zorunlu tutuluyor. Söz konusu bilim dallarının altyapısını oluşturduğu bir alan olarak bilişim ve iletişim teknolojileri (BİT) sektörü, günümüzde bilginin metalaşmasının en somut örneklerinin gözlemlendiği alan şeklinde karşımıza çıkıyor. Bu sektördeki yenilikçi buluşlar, bir yandan üretim süreçlerine aktarılarak kapitalizmin altyapısal ilişkileri açısından işlevsel hale getiriliyor, diğer yandan aynı sektördeki başka bir buluş savunma sanayii adı altında, siyasal ilişkilerin yeniden üretimine, yani üstyapının güçlendirilmesine hizmet edebiliyor. Sanayi 4.0 ve alt bileşenleri sözünü ettiğimiz durumun teknik altyapısının hazırlanmasına katkı sağlayarak, tekno-kapitalizm olarak nitelenen, kapitalizmin güncel siyasal iktisadi egemenliğinin tesisine yardımcı oluyor. Suarez-Villa tekno-kapitalizmi aşağıdaki gibi tanımlıyor (2001: 4-5):

Tekno-kapitalizm, yenilikçi buluş ve yeni teknolojilerin içine kök salmış piyasa ekonomisinin hızla gelişen bir biçimidir. Çeşitli görüngüler bu yeni dönemin ortaya çıkışının işaretlerini vermekte ve yirmi birinci yüzyıldaki toplumsal ve ekonomik köklü değişikliklerin habercisi rolünü üstlenmektedirler. Tanımlanabilir tüm bu görüngüler, bilginin kullanıldığı ve onun metalaşması aracılığıyla, tarzlara ve araçlara ilişkin kayda değer çıkarımlar ortaya koymaktadır. Sanayi kapitalizminin ana kaynakları olarak ham maddeler ve emek gücünden farklı bir biçimde, tekno-kapitalizm büyük bir oranda elle tutulamaz-gözle görülemez bileşenlere (*intangibles*) dayanmaktadır. Bilgi ve yaratıcılık gibi elle tutulamaz-gözle görülemez bileşenler hızla gelişen bu dönemin en değerli kaynaklarıdır. Sonuç olarak, son yıllarda gelişim gösteren yeni işkolları ve etkinlik alanları, kendilerinden öncekilere göre, elle tutulamaz-gözle görülemez bileşenlere çok daha fazla bağımlıdır. Tekno-kapitalizm, toplumun en önemli işlevi olarak sermayenin yeniden üretiminin yerine bilginin üretimini koymaktadır.

Suarez-Villa'nın tanımındaki son cümleye itiraz etmemiz gerekiyor. Yani "tekno-kapitalizm, toplumun en önemli işlevi olarak sermayenin yeniden üretiminin yerine bilginin üretimini koymaktadır" savı yerine "tekno-kapitalizm toplumun en önemli işlevi olarak sermayenin yeniden üretimini, bilginin yeniden üretimi aracılığıyla ortaya koymaktadır" şeklinde bir öneride bulunmamız daha doğru görünüyor. Diğer bir itirazımız da Suarez-Villa'nın tanımındaki sanayi kapitalizmi, tekno-kapitalizm ayırımına. Suarez-Villa'nın öne sürdüğü, sanayi kapitalizminde önceliğin hammadde ve emek gücünde olmasına rağmen tekno-kapitalizmde önceliğin elle tutulamaz-gözle görülemez bileşenlerde olması savına karşı da kimi değerlendirmelerde bulunmamız gerekiyor.

Öncelikle kapitalist üretim tarzının her aşamasında emek gücü, üretim sürecinin başrol oyuncusu olarak yer aldı, bu bugün de böyle. Üretilen ürünün niteliği ister

maddi, ister gayri-maddi olsun her şekilde emek gücü üretim süreci içinde merkezi konuma sahipti. Suarez-Villa'nın çözümlemesinde, elle tutulamaz-gözle görülemez olarak tanımladığı bileşenlerin bilgi olduğu varsayılırsa, bilginin kapitalizmin her döneminde üst düzeyde öneme sahip olduğu da vurgulanmalı. Aslında bilginin, rekabetçi üstünlüğün ve ilgili sektörde tekelleşmenin sağlanabilmesinin en temel bileşeni olduğunu belirtmek gerekiyor. Hem metaa önceden aktarılmış hem de emekçi tarafından üretim anında kullanılan bilginin yeniliği ve tekilliği (başka şirketlerin bu bilgiyi kullanamaması, bu bilginin tek bir şirketin elinde tutulması anlamında), rekabet üstünlüğü açısından belirleyici. Şirket gizlilik sözleşmeleri, patent hakkı, telif hakkı gibi düzenlemelerin ruhu, metada yer alan bilginin kapitalist hedefler ekseninde korunmasıyla bağlantılı. Söz konusu düzenlemelerle, ilgili metaları üreten emekçilerin haklarının korunmasının ise tali bir hedef olduğu açıkça söylenebilir. Yani bilgi, hem şirketler hem de emekçiler arasındaki eşitsizlikleri tetikleyici bir güç olarak kullanılıyor.

Bilginin üretim sürecinde konumlanmış işçi sınıfı bileşenleri arasındaki yoğunluğuna ilişkin bir değişim söz konusu. Eğitimin kitleleşmesi, teknoloji-kapitalizmin ortaya çıkmasında rolü bulunan önemli bir olgu şeklinde niteleniyor ve eğitimin on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın ilk yarısında sınırlı bir zümrenin ayrıcalığı olduğu vurgulanıyor (Suarez-Villa, 2001: 11). Diğer yandan, sanayi kapitalizminin gelişimiyle birlikte, fabrikalardaki donanımların kullanılabilmesi amacıyla belirli bir grup işçinin ve diğer çalışanların teknik açıdan mesleki eğitim almaları zorunluluğunun doğduğu ifade edilirken, bu durumun aşamalı bir şekilde teknik eğitimi kitleleştirdiği vurgulanıyor (Suarez-Villa, 2001: 11). Teknoloji temelli eğitimin kitleleşmesi, teknolojik bilginin ve yaratıcılığın oluşturulup yeniden üretilmesine zemin hazırlaması ve böylece teknoloji-kapitalizmin, teknolojinin büyük ölçekli yeniden üretimi ve onun ileri düzeyde metalaşması olgusuna bağımlı hale gelmesine neden olduğu belirtiliyor (Suarez-Villa, 2001: 11). 20'nci yüzyılda üretime aktarılan bilgi birikimi sınırlı bir grubun ayrıcalığında iken, günümüzde bilgi birikimi işçi sınıfının farklı bileşenleri içinde tabana doğru daha yoğun bir yayılım sergiliyor. Bu yayılım arttıkça bilgi sıradanlaşıyor. Sıradanlaşan bilginin yerine şirketler piyasadaki üstünlüklerini geliştirip korumak adına, ayrıksı bilginin üretim sürecine aktarılması için çaba sarf ediyor. Ayrıksı bilgiye sahip onu sermaye adına işlevsel hale getirebilen emekçilere piyasada ayrıksı konumlar (ücretler, sosyal haklar, ek ödemeler gibi) vaat ediliyor. Fakat bu gelişmelerin hiçbiri bilginin, kendisine sahip emek gücünü yani insanı aşarak, kendisini gayri-maddi bir boyutta kapitalist üretimin öznesi haline getirebileceği yorumunu olanaklı kılmıyor. Bu noktada da Sanayi 4.0 tartışması ekseninde ele alınan konulardan birine odaklanmak doğru görünüyor. Bu "bilgi ve akıl, insansız bir şekilde üretim sürecini özerk/otonom irade ile kontrol edebilir mi?" sorusu. Unutulmaması gereken nokta bilginin ve teknolojinin, üretim açısından anlamlı hale gelmesinin yine insan iradesi ile olanaklı hale geldiği. Diğer bir ifadeyle, her ne kadar akıllı fabrika, yapay zeka ve kendi kendine öğrenen sistemler gibi, Sanayi

4.0 tartışması ekseninde üzerinde tartışılan kavramlar ve bu yönde çalışmalar olsa dahi, emek gücü yani insan, günümüz koşullarında hala üretim sürecinin merkezinde yer alıyor. İnsanın üretim süreçlerinden tamamen dışlandığı bir gelecek tahayyüllü gerçekçi görünmüyor. Bir başka ifadeyle, bilgi ancak insanların onu belirli bir amaç doğrultusunda kullanması ile -kapitalist açıdan- anlamlı hale gelmesinden dolayı, emek gücünün hala üretim sürecinin merkez öznesi olduğunu ifade etmek gerekiyor.⁷

Suarez-Villa, içinde yaşadığımız dönemin en önemli kaynağı olarak nitelediği yaratıcılığın, tekno-kapitalizmi kamu yararı açısından sorgulanabilir hale getirme konusunda temel bir role sahip olduğunu belirtiyor (2009: 161). Bilginin ve yaratıcılığın metalaşması tekno-kapitalizm kavramı ekseninde ele alınıyor. Kapitalizmin güncel görünümü altında yaşamın her alanının metalaşması ve her türlü etkinliğin sermaye birikim sürecine aktarılması söz konusu. Teknik altyapının sağladığı olanaklarla bilginin bir araya getirilerek, ürünün elde edilmesi, bu ürünün birikim sürecine eklenerek sermayenin devresel sürecini tamamlaması, ilgili emek gücü etkinliğinin metalaşmasının bir göstergesi. Yaratıcılığın şirket yararına kullanılması ile kamu yararına kullanılması arasında bir ayrım bulunduğu dikkat çeken Suarez-Villa, yaratıcılığın yetkilendirilmesi (*empowerment creativity*) olarak nitelediği durumu “şirketlerden bağımsız bir şekilde araştırma alanında yaratıcı etkinliklerde bulunan kişilere olanak tanıma” şeklinde tanımlıyor (2009: 161). Suarez-Villa tekno-kapitalizmin beş bileşeni olduğunu dikkat çekiyor (2012: 34-35). Tekno-kapitalizm bağlamında ilk bileşen olarak yeni birikim biçimlerinin ortaya çıkmasına dikkat çekiliyor ve bunların yeni dönemin gereksinimleri olduğu vurgulanıyor. “Yeni biçimler yaratıcılığın yeniden üretimi için temel dayanak olan bilginin birikimi ile teknolojik altyapının birikimini kapsamaktadır” (Suarez-Villa, 2012: 35). Tekno-kapitalizmin ikinci bileşeni olarak Suarez-Villa elle tutulamaz gözle görülemez metalara bağımlılık vurgusu yapıyor (2012: 35).

Kapitalizmin önceki aşamalarından farklı bir biçimde yaratıcılık gibi elle tutulamaz gözle görülemezlikler, bu dönemin nitelik ve işleyiş olarak önceliklileridirler ve bu nedenle programlanmaları, miktara dayandırılmaları veya kontrol edilmeleri olanaklı değildir.

Üçüncü bileşen olarak tekno-kapitalizmin küreselleşmesinin yeni teknelci iktidarın yeni kültürünün ortaya çıkmasıyla ilişkili olduğu vurgulanıyor. Bu teknelci iktidarın yeni gücü, -yeni bir tür korporatizm olarak- tekno-kapitalizmle ve köklerinde yatan teknoloji ve bilimle yakından bağlantılı (Suarez-Villa, 2012: 35). Tekno-kapitalizmin dördüncü bileşeni olarak Uluslararası Para Örgütü (IMF), Dünya Bankası (DB) ve Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi epistemik kuruluşların desteğiyle son otuz yılda dünya çapına yayılan neo-liberal dogmaların tekno-kapitalizm aracılığıyla yayılması sürecinden söz ediliyor (Suarez-Villa, 2012: 37).

⁷ Sürekli öğrenen sistemler ve yapay zekaya sahip makineler bilginin insansız üretim süreçlerine dahil edilmesi hedefiyle bağlantılı bir şekilde değerlendirilmektedir. Fakat bu noktada da öğrenen sistemler ve yapay zekânın da yaşama geçirilmesi için bir yaratıcı güce yani insanın emek gücüne gereksinim duyduğu da göz ardı edilmemelidir.

Şirket yanlısı küresel medya ağları (genellikle büyük şirketler tarafından kontrol edilen) işletme okulları, insanın çaba gösterdiği her alanda aşırı derecede gelişti ve tekelci iktidar/şirket egemenliği için iyi olan toplum için de iyidir söylemine, tüketimcilik bir çimento vazifesi gördü (Suarez-Villa, 2012: 37).

Tekno-kapitalizmin beşinci bileşeni olarak yeni emperyalizmden bahsedilirken bunun, yirminci yüzyıldakinin yeni anlamına gelmediği vurgulanıyor (Suarez-Villa, 2012: 38). Suarez-Villa bu yeni emperyalizmin çoğunlukla bir önceki yüzyılın askeri sanayi kompleksinin yerine etkin bir biçimde geçen tekno-askeri şirket kompleksinin ortaya çıkması aracılığıyla, yeni silahlar ve stratejilere bağlı teknoloji ve de bilime güçlü bir biçimde dayandığını ifade ediyor (2012: 39).

Tekno-kapitalist tekelci iktidar bu tür yeni emperyalizmin merkezinde yer almaktadır ve kapasitesini, askeri işgaller için yeni silahların üretilmesine yönlendirir. Tekno-kapitalist korporatizmle, yirmi birinci yüzyılda kimi noktalarda savaşlarda kirli işleri insanların yapması zorunluğu ortadan kalkabilir, zeki (insansız) savaş makineleri ve tasarlanmış insanımsı askerlerin, öldürme işinin önemli bir bölümünü yaptıkları durumlarda, saldırı düzenleme, askeri işgal ve rejim değişikliği, bu suçları işleyenlerce daha kabul edilebilir hale gelir (Suarez-Villa, 2012: 38).

Tekno-kapitalizmin, kapitalizmin önceki aşamalarından diğer bir farkının da “hızlı birikim” olduğu belirtiliyor (Suarez-Villa, 2012). Yalnızca hızlı birikim aracılığıyla tekno-kapitalizmin temel kaynaklarının işletilip metalaştırılabileceği vurgulanıyor.

Bunlar aracılığıyla, kapitalizmin yeni aşamasının ayrıksı niteliği olan gözle görülemez/ elle tutulamaz kaynaklara tekelci iktidar el koyar. Hızlı birikim, bu dönemin en kıymetli kaynağı olarak görülen yaratıcılığı metalaştırmak amacıyla tekno-kapitalist şirkete olanak tanır (Suarez-Villa, 2012: 43).

Deneyselciğin tekno-kapitalizm bağlamında önemli bir yeri olduğu belirtiliyor (Suarez-Villa, 2009). Tekno-kapitalizm ekseninde sözü edilen deneyselcilik, araştırma etkinliklerinin ve yapılan deneylerin bireysel veya toplumsal bir gelişim uğruna değil, şirketlerin karları doğrultusunda gerçekleştirilmesi anlamına geliyor. Bu nedenle de Suarez-Villa tekno-kapitalizm eksenindeki deneyselciğin birincil amacının -kapitalist anlamıyla- değer yaratmak olduğunu vurguluyor (2009: 11). Burada sözü edilen deneyselciğin, toplum ile şirket egemenliği bağlamında ele alınması söz konusu. Yani deneyselcilik veya araştırma etkinlikleri bir yönüyle şirket egemenliğini daha güçlü bir şekilde yeniden üretecekken diğer yönüyle toplumun da bu hedefe hizmet etmesi için çaba sarf ediyor. Deneyselciğin merkezinde araştırmanın yaygın bir şekilde toplumsallaşması olduğu vurgulanıyor (Suarez-Villa, 2009: 10).

Toplumsallaşma yalnız toplumsal ilişkiler mecrasında değil, aynı zamanda örgütler, onların ağları ve daha geniş çevredeki yönetim bileşenleri gibi birçok katmanda ortaya çıkar. Tekno-kapitalizm altındaki çok yüzeysel toplumsallaşma süreci ilk olarak ve her şeyin ötesinde ticari hedeflerce yönlendirilir.

Deneyseleliğin toplumsallaşması toplumun yekpare bir biçimde tekno-kapitalizmin laboratuvarı haline gelmesi anlamını taşımaktadır. Bu laboratuvar, yalnızca fiziki olarak değil, aynı zamanda kapsam, yönetim zihniyeti ve araştırma bağlamında da deneysele bilimin geleneksel laboratuvarından kesin bir biçimde farklıdır. Bu laboratuvar, yeni düzenin ticari cebri aracılığıyla tüm toplumun zor kullanılarak dahil edildiği bir yapıdır. Özünde tüm toplum şirket deneyseleliğinin kobayı olmaktadır (Suarez-Villa, 2009: 10).

Deneyselelilik, araştırma geliştirme etkinlikleri başta olmak üzere, bilimsel çalışmaların tamamını değer yaratma hedefine bağımlı kılma amacıyla uygulanır. Bilimsel araştırma geliştirme etkinliklerinin kapitalist anlamda değer yaratma hedefinin dışında, toplumsal refahın ortaklaşa geliştirilmesi için yürütüldüğü, günümüz koşullarında söylenemez. Bu nedenle araştırma geliştirme etkinliklerinde çalışanlar başta olmak üzere, bu etkinliklerin sonucunda üretilen metaları tüketenler de dâhil olmak üzere, toplumun tamamı (özellikle kendi içinde parçalı ve katmanlı bir yapıya sahip işçi sınıfı) şirket deneyseleliğinin kobayı haline gelmiş olur. Bu durum bir örnekle açıklığa kavuşturulabilir. Piyasaya sürülen bir cep telefonu modelinin üretiminden sorumlu emekçilerden, bu ürünü tüketen diğer emekçilere kadar, toplumun büyük bir bölümü şirketlerin değer yaratma amacıyla yürüttükleri araştırma geliştirme etkinliklerinin, Suarez-Villa'nın ifadeleriyle şirket deneyseleliğinin kobayı haline gelirler. Günümüzün tekno-kapitalizmi kendisini, müşterinden/tüketiciden yani toplumdan gelen tepkilere göre konumlandırıyor gibi görünse bile, toplumu metadaki teknik bileşimin cezbediciliği aracılığıyla kontrol altında tutar.

Suarez-Villa (2009: 11), tekno-kapitalizm kapsamındaki şirket deneyseleliğinin, temel hedefinin değer yaratma olmasından dolayı, onun, özünde toplumsal varoluş haline geldiğini de belirtir. Şirket deneyseleliğine yönelik Suarez-Villa'nın değerlendirmeleri, Sanayi 4.0 tartışması ekseninde sıkça vurgulanan araştırma geliştirme etkinliklerinin neden önemli görüldüğünün de anlaşılmasına olanak verir. Yani yürütülen araştırma geliştirme etkinlikleri kiteselleşse, diğer bir ifadeyle toplumsallaşsa bile, bunun -kamusal yarardan çok- şirketlerin yararına kullanılacağı anlamına gelir. Bu noktada da neden şirketlerin Sanayi 4.0 tartışmasının merkezinde yer aldıkları ve ona büyük önem atfettikleri anlaşılır. Günümüzde bir araştırma geliştirme laboratuvarının bir şirketin mali işler birimiyle aynı hedefe hizmet eder hale geldiği görülebilir.

Yani bilim, araştırma teknik gelişim, şirketlerin egemenliğine ve insafına bırakılırken Sanayi 4.0 tartışması aracılığıyla sözü edilen durum daha az sevimsiz kavramlarla toplumsal rızaya dayandırılmaya çalışıyor. Peki, böyle bir süreçten geçerken, Sanayi 4.0 tartışması ve öncü uygulamalarının çalışma yaşamı üzerindeki olası sonuçlarına ilişkin ne gibi değerlendirmeler yapılıyor?

3.3 Sanayi 4.0 Uygulamalarının Emek Piyasası Üzerindeki Olası Etkileri

Pfeiffer Sanayi 4.0 uygulamalarının çalışma yaşamına yönelik etkisini ele alan çözümlerinin iki zıt kutupta konumlandığını vurguluyor (2015: 13). Yeni iş olanaklarının sayısallaşma ve bilgisayarlaşmayla geleceğini öne süren ve işverenlerin bakış açısını yansıtan BCG'nin araştırmasında, üç yüz doksan bin yeni iş olanağının ortaya çıkacağına dikkat çekiliyor. Diğer yandan Frey ve Osborne'nun 2013'te yaptıkları araştırmada, birçok işkolunun sayısallaşma ve bilgisayarlaşmadan olumsuz yönde etkileneyeceğinin belirtildiği, Pfeiffer tarafından ifade ediliyor (2015). Söz konusu değerlendirmeye göre Frey ve Osborne ABD'deki tüm mesleklerin yüzde 47'sinin bilgisayarlaşmayla beraber ortadan kalkma riski taşıdığını belirtiyor (2013: 38).

Frey ve Osborne iş kayıpları konusunu, işkollarının farklı etkileniş düzeyleri ekseninde değerlendiriyor (2013). Bilgisayarlaşmanın meslekler üzerinde yaratacağı etkiyi iki dalga halinde, "teknoloji yaylası" kavramıyla ele alan Frey ve Osborne, birinci dalgayla beraber bilgisayarlaşmanın, en fazla nakliye ve lojistik ile büro ve idari destek personelleri ve de üretim alanında çalışanları etkileyeceğini belirtiyor (2013). Bir başka ifadeyle bu meslekleri yapan insanların yerini bilgisayarların alacağı vurgulanıyor (Frey ve Osborne, 2013). Bilgisayarlaşmış araçların, hali hazırda geliştirildiği ve algılayıcı/sensör maliyetlerinin düşmesiyle, algılayıcıya sahip araçların maliyet açısından avantajlı hale geldiği koşullar altında, nakliye ve lojistik alanındaki mesleklerin otomasyonu bakımından önemli olanakların ortaya çıkacağı, Frey ve Osborne tarafından vurgulanıyor (2013: 38). Ayrıca, Sanayi 4.0'ın alt bileşenlerinden biri olan büyük veri çözümlerinin gelişmesiyle beraber depolama ve sevki işlerinin bilgisayarlaşmasının büro ve idari destek hizmetlerinde çalışan işçilerin iş kayıpları yaşamasına neden olabileceği de ifade ediliyor (Frey ve Osborne 2013: 38). İkinci dalga kapsamında ise bilgisayarlaşmanın yakın gelecekte perakende satış etkinlikleri başta olmak üzere kasiyerlik, banka gişe etkinlikleri, emlak satış etkinlikleri ve de tele pazarlama etkinlikleri üzerinde sonuçlar yaratacağı Frey ve Osborne tarafından belirtiliyor (2013: 39). Frey ve Osborne'nun değerlendirmelerine göre bir önceki cümledeki etkinlik alanlarında çalışanların bilgisayarlaşma nedeniyle işlerini kaybetme riskiyle karşılaşmaları olası.

Frey ve Osborne olası iş kayıplarının yaşanıp yaşanmayacağı konusunu, rutin olmayan işlerdeki bilgisayarlaşmayla bağlantılı olarak da inceliyor. Yeni teknolojiler aracılığıyla, zaten kullanımda olan sanayi robotlarının maharetlerinin, daha da ileriye götürülmesiyle, rutin olmayan kol emeğine dayalı görevlerin büyük oranda bilgisayarlaşacağına dikkat çekiliyor (Frey ve Osborne 2013). Pfeiffer, Frey ve Osborne'nun bu çözümlerine karşı, rutin olmayan görevleri yerine getiren kol emekçilerinin beklenenden daha az bir şekilde iş kaybı riskiyle karşı karşıya kalacağını vurguluyor (2018). Arnold vd. iş kayıplarına yol açma riski taşıyan gelişmenin otomasyon değil, otomasyona yönelik politikalar olduğunu vurgulayarak, Frey

ve Osborne'nun çözümlemesindeki benzer şekilde mesleklerdeki otomasyonun çeşitlilik göstereceğine dikkat çekiyor (2018: 76). Bu noktada iş kayıplarının hangi işkollarını etkileyeceğine yönelik çözümlenelerde farklılıklar bulunduğunu tekrar vurgulamamız gerekiyor. ABD'ye yönelik öngörülerde, sayısallaşma temelli otomasyondan olumsuz etkilenecek işkollarının kapsamına emek yoğun olanlar dahil edilirken (Frey ve Osborne, 2013), Pfeiffer'in (2018) Almanya'ya ilişkin değerlendirmesinde sermaye yoğun sektörlerin yer aldığı görülüyor. Gaddi vd. (2018) tarafından, Sanayi 4.0'ın İtalya emek piyasası üzerinde yaratacağı sonuçlara yönelik gerçekleştirilen araştırmanın saha çalışmasının kapsamına sermaye yoğun sektör olan otomotiv sanayi ve makine teçhizat sanayinin alındığı anlaşılıyor. Yani Sanayi 4.0'ın etkileyeceği işkolları ve işçi sınıfı katmanları farklılık gösteriyor.

Sanayi 4.0 uygulamaları ekseninde yaşanabilecek iş kayıplarının önlenmesine karşı en etkin çözüm olarak, üretim etkinliklerindeki mesleklerin rutin olmaktan çıkarılarak yoğun bir vasıf kazandırma sürecine tabi tutulmaları öneriliyor (Pfeiffer, 2018; Arnold, 2018). Bu öneri yalnızca saha araştırması içeren akademik çalışmalarda değil, uluslararası sendikal örgütlerin araştırma raporlarında da vurgulanıyor. Yani, olası sorunların çözümü bireylere ve meslek gruplarına odaklanarak, kapitalist üretim tarzının temel işleyiş ilkelerine değinilmeden aranıyor. Sanayi 4.0 tartışmasında üzerinde durulması gereken noktanın otomasyon değil, otomasyonun nasıl uygulanacağına yönelik siyasetin olduğuna dikkat çekiliyor (Pfeiffer, 2018).

Sonuç

Kapitalizm adına şirketler eskiden olduğu gibi bugün de teknolojik gelişmeler alanını kontrol altında tutmanın yollarını arıyor. Özellikle merkez kapitalist ülkelerin şirketleri ve kamu kuruluşları, Sanayi 4.0 kavramı ve onun ekseninde yaşama geçirilecek yeniliklere neredeyse ilahi bir anlam katıyor. Sanayi 4.0 tartışması kapitalizmin özü bakımından radikal bir değişikliği beraberinde getirmiyor. Aslında Sanayi 4.0 tartışmasını, on yıllardır süregelen sayısallaşma sürecinin güncel ideolojik ve teknik bir bileşeni olarak da değerlendirmek gerekiyor. Erik Brynjolfsson ve Andrew McAfee (2014: 73-74), sayısallaşmayla beraber kapitalizmin eşi benzeri görülmemiş bir biçimde dönüşüm geçirmekte olduğunu ve de bu dönüşümün önümüzdeki dönemde de süreceğini belirtiyor. Fakat bu dönüşümün ganimetini toplayanların, daha önceden olduğu gibi sınırlı bir zümre olduğu da Brynjolfsson ve McAfee (2014: 73) tarafından vurgulanıyor. Yoğunlaşan sayısallaşma sürecinin, mesleki ve teknik bilginin sürekli geliştirilmesi baskısını, emekçiler üzerinde kurarak mevcut olan gelir eşitsizliklerini derinleştirdiğine de dikkat çekiliyor (Brynjolfsson ve McAfee, 2014: 76). Yani sayısallaşma süreci, emekçi kitleler arasındaki gelir eşitsizliğini başta derinleştiriyor. Önceden de vurguladığımız gibi, sayısallaşmanın yükselişinin şirketler açısından en temel kazanımının, emek maliyetlerini düşürmek olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Bu kapitalizmin temel niteliklerinden biri olarak yüz yıllardır hiç değişmiyor. Emek maliyetlerinin düşürülmesi amacıyla teknolojiye

yapılan yatırımın sonucunda, üretilen değerden sermayeye aktarılan pay büyüyor. Brynjolfsson ve McAfee (2014: 83) sermayeye aktarılan payın büyümesinin, sayısallaşma ve robotlaşmanın ötesinde politik bir tercih olarak şekillendiğine dikkat çekiyor ve “süper starlar” olarak adlandırdıkları teknoloji şirketlerinin, emekçilerin yanı sıra sermaye için de tehdit oluşturabileceğine dikkat çekiyor. Sözü edilen tehdit, tekelleşme eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkıyor.

Bu yazıda Sanayi 4.0’ı evrimsel paradigmatik bir değişim olarak kabul ediyoruz. Bu kabul, Sanayi 4.0’ı aynı zamanda tekno-kapitalizmin yeni bir aşaması olarak görmemizi de engellemiyor. Çünkü paradigma değişikliği de öncekinden mutlak bir kopuş anlamına değil, aşamalı bir ilerleme anlamına geliyor. Önceki aşamalarda olduğu gibi bu aşamada da üretim süreçleri, teknikleri, üretimin örgütlenmesi, stoklama süreçleri, tedarik yöntem ve süreleri bakımından çarpıcı değişikliklerin olacağı kendini şimdiden belli ediyor. Benzer değişikliklerin çalışma yaşamı açısından da olacağı şüphesiz. Biz de bu gerçeği kabul ediyoruz. Çalışma ortamından, çalışma sürelerine, emekçilerin çalışma koşullarından, onların nitelik ve becerilerine kadar çalışma yaşamına yönelik köklü değişiklikler, Sanayi 4.0 ekseninde gerçekleşecek. Yukarıda da vurguladığımız gibi, bu değişim yalnızca üretim alanıyla sınırlı kalmayarak tüm toplumsal yaşamı etkileyecek. Yani kapitalizm kendisini, teknolojinin mobilize edilmesi aracılığıyla yenilemeye çalışacak. Fakat bu noktada emek-sermaye arasındaki köklü çelişkiye ne olacak? Burada, Sanayi 4.0 tartışmasının, emek ve sermaye arasındaki köklü çelişkinin ortadan kalmasını sağlayacak bir gelecek inşasına dair umut vermediğini açık bir şekilde söylememiz gerekiyor. Zaten teknolojik yenilenme süreçlerinden böyle bir şey beklemek toplumsal ilişkilerin çözümlemesi açısından da doğru değil. Yani toplumsal ilişkileri teknolojik gelişmeler değil, bu gelişmelerin kimler tarafından, kimin çıkarına ve ne amaçla kullanıldığı ve de kontrol edildiği belirliyor. Bu noktadan baktığımızda, Sanayi 4.0 tartışması ekseninde yaşama geçirilecek uygulamaların, hali hazırdaki yerleşik siyasal iktisadi düzeni daha güçlü bir şekilde uygulanabilir hale getirmeye olanak sağlayacak politikalara altyapı hazırladığı ortaya çıkıyor. Yani özünde teknolojik ve bilimsel ilerleme değil, bu ilerlemeleri kendi çıkarları için işlevsel hale getiren irade (şirket egemenliği) tüm yaşamın nasıl olacağını tasarlıyor.

Nitelik kazandırma etkinlikleri aracılığıyla, Sanayi 4.0 uygulamaları ekseninde ortaya çıkabilecek ‘teknolojik işsizliğin’ engellenmesi stratejisi, mevcut koşullar altında yalnızca sınırlı bir işçi kitlesi bakımından olanaklı görünüyor. Pfeiffer nitelik kazandırma çabalarının her ülkede aynı etkiyi yaratmayabileceğine, bunun nedeninin de farklı düzeylerdeki kapitalist gelişmişlik ve emek piyasası kapasiteleriyle ilgili olduğunu vurguluyor (2018). Kısacası Sanayi 4.0 uygulamalarının hem üretim örüntüleri hem de istihdam koşullarına yönelik yaratacağı etki dünya ölçeğinde bir türdeşlik arz etmiyor. Yani Sanayi 4.0 uygulamalarının etkilerinin merkez ülkeler arasında dahi birbirinden farklı sonuçları olacağı vurgulanıyor. Bu durum, bağımlılık

ve eşitsiz gelişim ilişkileri ekseninde, yarı çevre ülkeler için de benzer bir şekilde sonuçlanacak gibi görünüyor. Çevre ülkeler bakımından ise bu konuya gelmeden daha temel sorunların gündeme alınması gerekiyor. Pfeiffer (2017) toplumların, önümüzdeki dönemde belirli tür gelişmeleri izlememe kararını almak durumunda kalabileceğini belirtirken, toplumların saf teknolojik gelişim rotası izlemelerinin, varsılla yoksul arasındaki sorunları daha da alevlendireceğini, böylece gelişmiş kapitalist batı ile dünyanın geri kalanı arasındaki farkın derinleşeceğini, Avrupa'daki kayda değer değişimin şimdiden görülebildiğini ifade ediyor. Yani Pfeiffer yaşanacak olası sorunların baş sorumlusu olarak kapitalizmi işaret ediyor.

İşsizlik, güvencesizlik, sefalet, bilimsel ve teknik ilerleme nedeniyle olmuyor. Tam tersine bilimsel ve teknik ilerlemeler, insanlığın bilişsel evriminin hem nedeni hem de sonucu; yani bu gelişmeler insanlığın daha iyi yaşam koşullarına ulaşabilmesi, ortak refahın yaratılabilmesi için zorunlu. Kapitalist üretim tarzı, ortak refahın yaratılmasının önündeki en büyük engel. Bu nedenle Sanayi 4.0 tartışmasında şirketlerin ve şirketleri destekleyen kamu kurumlarının etkisi azaltılarak, uluslararası düzeyde emek örgütlerinin ve kamucu/toplumcu yapılanmaların etkinliğinin artırılması birer zorunluluk. Bu etkinlik sağlanamazsa, önümüzdeki dönem başta kol emeğiyle yapılan işler ve kafa emeğinin rutinleşmiş işlerinde kitlesel iş kayıpları yaşanabilir. Ardından da sıra rutin nitelikler taşımayan kafa emeğine gelir. Önümüzdeki dönemin kapitalizmi, tekno-kapitalizm şeklinde, dünyanın merkezlerinde kümelenmiş “süper nitelikli işçi ve süper tüketici” sınıflarına sahip sınırlı sayıda insanın refah içinde yaşadığı, geri kalanların ise tamamen sefalete sürüklendiği bir felaket senaryosunu gerçeğe dönüştürebilir. Sanayi 4.0 uygulamalarının, emekçilerin önümüzdeki dönem mücadeleleri açısından farklı olanaklar sunması söz konusu olabilir. Fakat hali hazırda somut mücadele örnekleri bulunmadığından, burada ancak öngörüler üzerinden hareket edebiliriz. Bu öngörülerin doğruluğuna veya yanlışlığına yalnızca tarih karar verecektir. Söz konusu öngörüler şu şekilde kurgulayabiliriz: Sanayi 4.0 ekseninde yoğunlaşacak mesleki ve teknik yenilenme döngüsü, öncelikle emekçilerin ister istemez entelektüel kapasitelerinin genişlemesinin önünü açabilir. Bu entelektüel kapasite genişlemesi, yapay zekâya ve siber fiziki sistemler gibi Sanayi 4.0'ın bileşenlerine, gerekli olduğunda -emek lehine- müdahale etme becerisini de beraberinde getirebilir. Günümüzde internetteki bir aksama, genel anlamda tüm yaşamı, daha özel anlamda ise kapitalist birikim sürecini etkiliyorsa, önümüzdeki dönemde de Sanayi 4.0 kapsamındaki bileşenlerde yaşanacak bir duraksama benzer etki yaratabilir. Mesleki eğitim ve becerilerin artırılması ile sermaye yoğun teknolojik altyapıya yapılan yatırımların yoğunlaştırılmasına yönelik propaganda benzeri söylem ve raporlar dikkate alındığında, toplumsal yaşamın sürekli eylemsel ve düşünsel düzeyde baskılanacağı karamsarlığı kendini gösterebilir. Diğer yandan, işçi sınıfının farklı katmanları tarafından atılabilecek adımlar, teknolojik işsizlik ve teknolojinin yıkıcı etkisi olarak tanımlanan, işçi sınıfı aleyhine kurgulanmış toplumsal ilişkileri tersine döndürecek bir umudun doğmasını sağlayabilir.

İşçi sınıfının farklı katmalarının gerekli adımı atmalarına öncülük edecek yapılar ise sendikalardır. Son kırk yıl içinde mevzi kaybedip, toplumsal yaşamdaki etkisi zayıflayan sendikaların, sayısallaşma, Sanayi 4.0, otomasyon, yapay zeka gibi tartışmalara doğrudan dahil olması gerekiyor. Sendikaların, şimdiye kadar örgütlemeye yetersiz kaldıkları bilişim ve iletişim teknolojileri temelli işkollarında örgütlenmenin yollarını da aramaları yaşamsal derecede önemli.

Küresel Sanayi İşçileri Sendikası IndustriALL Sanayi 4.0 tartışması ekseninde yayımladığı araştırma raporunda, günümüzde sendikaların önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar önem kazandığına, onların toplumsal ekonomik ve siyasi değişimin önemli aktörleri olduklarına dikkat çekiyor (2017: 32). Sendikaların etkin birer rol üstlenmedikleri sürece, Sanayi 4.0 tartışması eksenindeki kazanımların işçilerden çok işverenler ve sermaye sahiplerinin hanesine kaydedileceği, bunun sonucunda da işçi sınıfının dünya çapında yaşadığı sorunların daha da derinleşeceği vurgulanıyor (IndustriALL, 2017: 32).

Sürekli eşitsizlik, sömürü, güvencesizlik, işsizlik yaratan kapitalizme yönelik kalıcı bir çözüm bulmak ve de teknolojik gelişimin tüm insanlığın ortak refahı için kullanılmasının yollarını aramak, asıl üzerinde durulması gereken konular olarak bizleri bekliyor.

Kaynakça

- ...“Arbeit & Industrie 4.0-Zukunft der Arbeit” (2018) <https://www.youtube.com/watch?v=LEbd4Bft9VI>, indirme tarihi: 25 Ekim 2018.
- Arnold, D., vd. (2018) “No Need for Automation Angst, But Automation Policies”, Neufeind, Max Jacqueline O’Reilly, Florian Ranft (der.), *Work in the Digital Age Challenges of the Fourth Industrial Development* içinde, Londra: Rowman&Littlefield, 75-87.
- Beaud, M. (2015) *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, İstanbul: Yordam.
- Becher, J., vd. (1987) *Politische Ökonomie des Kapitalismus Sozialismus*, Dietz Verlag: Berlin.
- Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2014) *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*, W.W. Norton & Company: New York, https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/622156/mod_resource/content/1/Erik-Brynjolfsson-Andrew-McAfee-Jeff-Cummings-The-Second-Machine-Age.pdf [erişim tarihi: 6 Mayıs 2019].
- Canonical, C. T. (2018) “Industry 4.0 is an Evolution Not a Revolution”, <https://www.industryweek.com/technology-and-iiot/industry-40-evolution-not-revolution> [erişim tarihi: 5 Mayıs 2019].
- Dicken, P. (2015) *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*, New York: The Guilford.
- Federal Ministry of Education and Research (2010) “Ideas Innovation Prosperity High-Tech Strategy 2020 for Germany”, <https://www.bmbf.de/en/the-new-high-tech-strategy-2322.html>, [erişim tarihi: 25 Aralık 2018].
- Fuchs, C. (2018) “Industry 4.0: The Digital German Ideology”, *TripleC*, 16 (1): 280-289. <https://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/1010>, indirme tarihi: 7 Mayıs 2019.

- Frey, C. B. Osborne, M. A. (2013) "The Future of Employment: How Susceptible are Jobs to Computerisation?" https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf, [erişim tarihi: 10 Aralık 2018].
- Gaddi, M., vd. (2018) "Industry 4.0 and its Consequences for Work and Labour", <http://www.fondazioneabattini.it/download/743>, [erişim tarihi: 7 Mayıs 2019].
- Gürlesel, C. F. (2012) "Dış Ticarete Rekabet Gücü Üretim Faktörleri İtibariyle Değerlendirme", https://ref.sabanciuniv.edu/sites/ref.sabanciuniv.edu/files/rk2012_sunum_gurlesel.pdf, [erişim tarihi: 7 Mayıs 2019].
- IndustriALL (2017) "The Challenge of Industry 4.0 and the Demand for New Answers", http://www.industrialunion.org/sites/default/files/uploads/documents/2017/SWITZERLAND/Industry4point0Conf/draft_integrated_industry_4.0_paper_5_17.10.2017.pdf, [erişim tarihi: 9 Haziran 2018].
- ... "Industrie 4.0 Deustchlands vierte industrielle Revolution" (2016) <https://www.youtube.com/watch?v=OJ75gXTOARE>, [erişim tarihi: 5 Mayıs 2019].
- ... "Industrie 4.0 erklärt" (2016), <https://www.youtube.com/watch?v=kQLbVVPNTMQ>, [erişim tarihi: 5 Mayıs 2019].
- Jiao, J., vd. (2003) "Towards High Value-Added Products and Services: Mass Customization adn Beyond", *Technovation* 23 (2003): 809-821, <https://pdfs.semanticscholar.org/9a54/ff5b02a31b84f061c2fde4d607ce6b7dc1e1.pdf>, [erişim tarihi: 6 Mayıs 2019].
- Marx, K. (2000) *The German Ideology*, Moscow: Progress Publishers. https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_The_German_Ideology.pdf, [erişim tarihi: 5 Aralık 2018].
- Marx, K. (2015) *Capital: A Critique of Political Economy Volume I*. Moscow: Progress Publishers.
- Marxist Internet Archive Encyclopaedia ? "Organic Composition of Capital", <https://www.marxists.org/glossary/terms/o/r.htm>, [erişim tarihi: 26 Aralık 2018].
- McKinsey&Company (2016) "Industry 4.0 After the Initial Hype Where Manufacturers are Finding Value and How They can best Capture it", https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/business%20functions/mckinsey%20digital/our%20insights/getting%20the%20most%20out%20of%20industry%204%2000/mckinsey_industry_40_2016.ashx, [erişim tarihi: 28 Nisan 2019].
- Numanoglu, N., vd. (2016) "Türkiye'nin Küresel Rekabetçiliği İçin Bir Gereklilik Olarak Sanayi 4.0: Gelişmekte Olan Ekonomi Perspektifi", İstanbul: Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği (TÜSIAD), <http://www.tusiad.org/indir/2016/sanayi-40.pdf>, [erişim tarihi: 25 Nisan 2017].
- Pfeiffer, S., (2015) "Effects of Industry 4.0 on Vocational Education and Training", *Austrian Academy of Sciences*, <http://epub.oeaw.ac.at/0xc1aa5576%200x0032aa5d.pdf>, [erişim tarihi: 15 Eylül 2018].
- Pfeiffer, S., Suphan, A. (2015) "The Labouring Capacity Index: Living Labouring Capacity and Experince as Resources on the Road to Industry 4.0", *Working Paper 2*. <https://www.sabine-pfeiffer.de/files/downloads/2015-Pfeiffer-Suphan-EN.pdf>, [erişim tarihi: 28 Aralık 2018].
- Pfeiffer, S. (2017) "Industry 4.0 and the Future of Work", <https://www.dw.com/en/industry-40-and-the-future-of-work/av-36211399>, [erişim tarihi: 12 Mayıs 2016].

- Pfeiffer, S. (2018) "The 'Future of Employment' on the Shop Floor: Why Production Jobs Are Less Susceptible to Computerization than Assumed", *International Journal for Research in Vocational Education and Training* 5 (3): 208-225. <http://www.ijrvet.net/index.php/IJRVET/article/view/296/90>, [erişim tarihi: 2 Aralık 2018].
- Pricewaterhouse Coopers (PWC) (2016) "Industry 4.0: Building the Digital Enterprise", <https://www.pwc.com/gx/en/industries/industries-4.0/landing-page/industry-4.0-building-your-digital-enterprise-april-2016.pdf>, [erişim tarihi: 5 Nisan 2018].
- Rojko, A. (2017) "Industry 4.0 Concept: Background and Overview", *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 11 (5): 77-90, <http://online-journals.org/index.php/i-jim/article/viewFile/7072/4532>, [erişim tarihi: 15 Aralık 2018].
- Rüßman, M., vd. (2015) "Industry 4.0 The Future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries", The Boston Consulting Group (BCG), <https://www.zvw.de/media/media.72e472fb-1698-4a15-8858-344351c8902f.original.pdf>, [erişim tarihi: 24 Ekim 2017].
- Saad-Filho, A. (2001) "Capital Accumulation and the Composition of Capital", *Marx's Capital and Capitalism; Markets in a Socialist Alternative*, 19: 69-85, https://www.academia.edu/15980146/CAPITAL_ACCUMULATION_AND_THE_COMPOSITION_OF_CAPITAL, [erişim tarihi: 13 Mayıs 2019].
- Salkin, C., vd. (2018) "A Conceptual Framework for Industry 4.0". *Industry 4.0: Managing the Digital Transformation*, ed. Alp Cevikcan, Emre Ustundag. 3-23. Birmingham: Springer.
- Suarez-Villa, L. (2001) *The Rise of Technocapitalism*, *Science Studies*, 14 (2): 4-20, <https://sciencetechnologystudies.journal.fi/article/view/55133>, [erişim tarihi: 24 Temmuz 2017].
- Suarez-Villa, L. (2009) *Technocapitalism: A Critical Perspective on Technological Innovation and Corporatism*, Philadelphia: Temple University Press.
- Suarez-Villa, L. (2012) *Globalization and Technocapitalism The Political Economy of Corporate Power and Technological Domination*, Surrey: Ashgate.
- Şakar, H. (2014) *Güncel Bir Yorum: Kapital*, İstanbul: Yol.
- Şakar, H. (2019) *Güncel Bir Yorum Kapital Cilt 2*, İstanbul: NotaBene.
- Thompson, K. (2015) "World Systems Theory", <https://revisesociology.com/2015/12/05/world-systems-theory/>, [erişim tarihi: 28 Nisan 2019].
- Wallerstein, I. (2006) *World-Systems Analysis*, Duke University Press: Durham.
- Wolter, M. I., vd. (2015) "Industry 4.0 and the Consequences for Labour Market and Economy" *IAB-Forschungsbreicht* 8. http://doku.iab.de/forschungsbericht/2015/fb0815_en.pdf, [erişim tarihi: 20 Kasım 2018].
- Van Lent, M. (2017) "Industry 4.0: revolution or Evolution?", <https://www.youtube.com/watch?v=V30QgEHWO0Q>, [erişim tarihi: 5 Mayıs 2019].

Antroposen Çağında Marx ve Eko-Marksizm(ler): Toplum-Doğa İlişkisinin Diyalektiği

Yelda Erçandırılı¹

Öz

Geçtiğimiz yıllarda, toplum-doğa ilişkisi açısından yeni yaklaşım ve kavramsallaştırmalara tanık olduk. "Antroposen" kavramı ve tanımı, biyosferin insan faaliyetleri ile değiştirildiği anlamına gelen yeni bir jeolojik dönemi işaret etmesi bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu gelişmeye paralel olarak, son yıllarda toplum-doğa ilişkisinin diyalektiğini ele alan çok sayıda Marksist çalışma, bu alanda radikal bir bakış açısının temellerini atmıştır. Bu çalışma, Marksist kuram içerisinde ekoloji söyleminin gelişimine, hangi sorunsallar etrafında şekillendiğine odaklanmakta ve bir kavram ve yeni bir çağ olarak Antroposeni anlamak için Marksist düşüncenin önemine dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın temel tezi Anroposenin ancak toplum ve doğa arasındaki diyalektik ilişkiyle bir arada düşünüldüğü zaman anlamlı bir kavram olacaktır. Bu kapsamda, bu çalışmanın odak noktasını toplum-doğa ilişkisinin diyalektik maddeci kavranışı üzerine tartışmalar oluşturmaktadır. Bu tartışmaların kapsamını ise metabolik yarık, insan-doğa ikiliği (ikicilik), bütünsellik ve ilişkisellik konularındaki anlaşmazlıklar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Eko-Marksizm, Antroposen, Kapitalosen, Tarihsel Maddecilik ve Toplumsal Doğa.*

Marx and Eco-Marxism(s) in the Age of the Anthropocene: The Dialectics of the Society-Nature Relationship

Abstract

Recent years have witnessed new approaches and conceptualizations regarding the relation between society and nature. The concept of Anthropocene gains a particular importance which signifies a new geological period marked by the change of the biosphere by "human activities." Accordingly, there is a growing number of Marxist studies problematize the dialectical relationship between nature and society based on a critical perspective to deepen the related discussions. This article focuses on the development of a Marxian ecological discourse and it pays attention to the significance of Marxism to

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
E-posta: yeldaercandirli@ogroku.edu.tr, onmicrosoft.com
Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 20.02.2019 – 25.03.2019
ORCID Numarası: 0000-0002-8803-5368

understand the Anthropocene both as a concept and a period. The main argument of the paper is the following: the concept of the Anthropocene is an analytically significant tool to analyse social sciences as long as is connected to the dialectical relationship between society and nature. Thus, the article focuses on the materialist and dialectical relationship between the society and nature. The concepts of metabolic rift, the human-nature duality, totality and relationality are used in the article to deepen the argument.

Key Words: *Eco-Marxism, Anthropocene, Capitalocene, Historical Materialism and Social Nature.*

Radikal olmak, şeyleri kökünden kavramak demektir.
Fakat insan için kök, insanın kendisidir.
Karl Marx²

Giriş

İçinde bulunduğumuz çağ, doğa ve toplumun birbiriyle diyalektik etkileşiminden kaynaklanan küresel bir ekolojik kriz ile karşı karşıya. Bilim insanları tarafından “Antroposen” olarak tanımlanan bu (jeolojik) çağda – John Bellamy Foster’ın da belirttiği üzere – içinde bulunduğumuz ekolojik çıkmazı anlayabilmemiz için Karl Marx’a ihtiyacımız var. Başka “hiçbir bakış açısı” doğanın bilimsel incelenmesi ile günümüzdeki toplumsal ilişkilerin bilimsel eleştirisini bir araya getirme kapasitesine sahip değildir (Foster, 2016a). Toplum-doğa ilişkisini inceleyen kimi post-Marksist, post-modernist ve post-humanist düşünürler (Luke, 2017; Cudworth ve Hobden, 2018; Dalby, 2016; Hamilton vd., 2015; Bonnevil vd., 2016), kapitalizmin tarihsel maddeci çözümlenmesinin modasının çoktan geçtiğini ifade etse de içinde bulunduğumuz ekolojik kriz ve/veya Antroposen çağı tam da kapitalist toplumsal ilişkilerin eleştirel olarak kavranmasının gerekliliğine işaret etmektedir.

İklim bilimci³ Paul Crutzen ve Eugene F. Stoemer 2000 yılında yayınladıkları makalede insanlık tarihinde Holosen çağının artık sona erdiğini ve yeni bir çağın, “Antroposen” çağının başladığını belirtmişlerdir (Crutzen ve Stiermer, 2000; Crutzen, 2002a, 2002b, 2002c). Pek çok doğa bilimcinin aynı görüşü paylaşması ile Antroposen bir kavram ve çalışma alanı olarak toplum bilimlerinde de yerini almış ve zaman içerisinde doğa üzerinde insan etkisine ve yeryüzünün radikal değişimine işaret eden bir kavram olarak benimsenmiştir.⁴ İnsanlık tarihin hiçbir döneminde

2 Bkz. Marx (1997).

3 Yazar, çalışmanın ilk versiyonunu okuyan ve değerli katkılarını esirgemeyen Dr. Ali Yalçın Göymen’e teşekkürü bir borç bilir.

4 Bu çalışmada Antroposen iki anlamda kullanılmaktadır. Birinci anlamı, yeni bir jeolojik çağ olarak Antroposendir. İkinci anlamı ise toplum bilimlerinde insan kaynaklı jeolojik değişimi gündeme getiren bir çalışma alanı ve kavram olarak “Antroposen”. Bu iki kullanımın birbirine karışmaması amacıyla çalışma boyunca jeolojik bir dönemden bahsederken kavram tırnak işareti (“”) içerisinde kullanılacaktır.

ekosistemlerin bu denli istikrarsızlaştığı ve gezegen ölçeğinde parçalanmaya başladığı küresel bir ekolojik krizle yüz yüze gelmemiştir. Antroposeni konu edinen birçok çalışma, hâkim doğa anlayışının (doğayı toplumdan toplumu doğadan ayıran anlayış) artık tüm geçerliliğini kaybettiğini ifade etmekte hatta bu çalışmalardan bazıları Antroposenin bilim anlayışımızı değiştirecek bir paradigma değişikliğinin de habercisi olduğunu belirtmektedir (Luke, 2017; Maslin ve Lewis, 2015).

Bu çalışmanın amacı ne Antroposen hakkında siyasi ve felsefi tartışmaları tüm detayları ile tartışmak ne de “Antroposen” ile ilgili teknik-biyolojik tartışmalara bir zemin oluşturmaktır. Bu çalışma Antroposenin bir jeolojik dönemden daha fazlasını ifade ettiğini iddia etmekte; kavramı ana akım bilgi üretiminin bir parçası olarak tanımlamaktadır. Buna bağlı olarak bu çalışmanın amacı son on yılda ana akım çevre çalışmalarının en çok konuşulan kavramı olarak Antroposeni toplum-doğa ilişkisi ve Marksizm ışığında tartışmaktır.

Marksizm hem bir toplum kuramı hem de bir bilim felsefesidir. Marx, tarihsel bir üretim biçimi olarak kapitalizmin özelliklerini incelediği çalışmalarında doğa ile insan toplumlarının birbirini nasıl karşılıklı (yeniden) ürettiğini sorunsallaştırmaktadır. Kapitalist üretim biçiminin temelinde yer alan üreticilerin üretim araçlarından koparılması olgusu tarihsel olarak üretim sürecinin bir baskı ve sömürü ilişkisine dönüşmesine neden olmuştur. Marx toplumun bütününe egemen olan sömürü düzeninin toplumun doğa ile ilişkisine de yansıdığını belirtmektedir. Marksizm, bir bilim felsefesi olarak günümüz hâkim bilim anlayışına da çeşitli eleştiriler getirmektedir (Joseph, 2006). Günümüzde toplum bilimlerinin kendisini doğal olandan ayırma çabası bir başka ifade ile doğa toplum ikilemi ekolojik krizin önemli bir bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Marksistler doğanın ve ekolojik krizlerin toplumsal ilişkiler göz önünde bulundurulmadan açıklanmaya çalışılmasının siyasi ve entelektüel düzeyde sorunun bir parçası olduğu konusunda hemfikirlerdir.

Bu çalışma birbiriyle diyalog halinde olan birden fazla Marksist yaklaşım olduğunu kabul etmektedir. Bu çalışma dahilinde eko-Marksizm(ler) adı altında birleştirilecek olan yaklaşımlar, Marx'ın düşüncesini ekolojik sorunlar açısından sorgulayan multi disiplinler bir alan biçiminde değerlendirilebilir. Bu açıdan üç farklı eko-Marksist teze (toplumsal-doğa tezi, metabolik yarık teorisi ve dünya ekolojisi olarak kapitalizm yaklaşımı) ve aralarındaki tartışmaya yer vermektedir. Bu üç farklı eko-Marksist teze yer verilmesinin nedeni toplum-doğa ilişkisine yönelik yaptığı ontolojik vurgunun (toplum ve doğa arasındaki diyalektik ilişki) Antroposeni tekrar düşünmemize olanak sağlamasıdır. Bu yaklaşımların temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir: Ekolojik krizlerin neden ve nasıl ortaya çıktığını anlamamız için en iyi temeli tarihsel maddeci yöntem sunmaktadır. Tarihsel maddeci yöntemin kapitalizmin tarihsel özgünlüğüne ve sistemik niteliğine yaptığı vurgu, ekolojik krizlerin mevcut toplumsal ilişkiler bütününe dokunmadan aşılamayacağını altını çizmektedir. Marksist bir yaklaşım görünen her değişimin altında farklı katmanlaşmış

ilişkiler olduğunu varsayarak Antroposen sorunsalının ve/veya ekolojik krizlerin toplumsal kökenlerini araştırmaktadır. Marksist bir perspektiften bakıldığında bir kavram olarak Antroposen ekolojik krizlerin neden ve nasıl ortaya çıktığını açıklayamamaktadır. Ana akım Antroposen kavramsallaştırmaları ekolojik krizleri salt bireysel çevrecilikle aşılabilir, insanlarca yaratılan “biyolojik” insani sorunlar olarak tanımlarken, eko-Marksistler insanın doğa ile etkileşiminin gerçekleştiği toplumsal yapıları anlamadan ekolojik krizlerin üstesinden gelebilmenin mümkün olmadığı konusunda hemfikirdirler (Foster, 2001, 2014, 2016a; Burkett, 1996, 1999; Clark, 1989). Sorun yapısaldir, sorunun çözüm aşaması mutlaka bir siyasi projeyi içerecektir (Erçandırılı, 2017). Antroposeni konu edinen çalışmalar ise insan ile doğa arasındaki ilişkiyi toplumsal ilişkilerden (maddi üretim güçleri ve ilişkilerden) soyutlayarak açıklama çabasında ısrar etmektedir.

Bu bilgiler ışığında bu makalenin birinci bölümünde toplum bilimlerinde bir kavram olarak Antroposen ile neyin kastedildiğine değinilecektir. İkinci bölüm, bu çalışmada ele alınan eko-Marksist tezleri daha görünür kılmak amacıyla Batı Marksizm eleştirisi ile başlamakta ve daha sonrasında Marx’ın çalışmalarını temel alan farklı eko-Marksist okullara değinmektedir. Bu bölümde tartışma kavramsal bir analizden ziyade içinde bulunduğumuz çağa Marksistlerin nasıl katkı sağladığına odaklanmakta ve Moore’un Antroposene alternatif olarak düşünebileceğimiz Kapitalosen yaklaşımı ile sonuçlanmaktadır. Sonuç kısmında ise eko-Marksizmi esas alan bir “Antroposen” tartışmasının temel dinamiklerine değinecektir.

Bir Dönem ve Kavram Olarak Antroposen

Yeryüzü 4.5 milyar yıl boyunca büyük değişiklikler içeren dönemler geçirmesine rağmen, bir araştırma konusu ve bir kriz olarak ekolojinin toplum bilimlerinde bir çalışma haline gelerek doğa ile toplum arasındaki ilişkinin sorgulanması çok da eski tarihlere dayanmamaktadır. Son yirmi yılda insanın doğanın geri kalanı ile ilişkisine bağlı olarak yaşanan ani küresel ekolojik kriz artık öyle bir düzeye ulaşmıştır ki (Rockström vd: 2009) bilim insanları 11.000-12.000 yıl kadar devam eden Holosen devrinin bittiğini ve artık “Antroposen” evrinin başladığını ifade etmişlerdir.

Bir olgu/süreç olarak “Antroposen” ilk defa 1920’lerde Rus jeolog Aleksei Pavlov tarafından dile getirilmiştir. Pavlov, ekolojik krizi beraberinde getiren bu yeni sürecin “Antroposen” olarak adlandırılması gerektiğini belirtmiştir (Foster, 2016a: 393). 1950’li yıllarda özellikle sanayileşmiş ülkelerin gelişmiş kentlerinde hava ve su kirliliğinin çeşitli ölümler ve hastalıklarla toplumsal yaşama etki edebilecek kapasiteye ulaşması ile insanın doğaya verdiği zarar toplumsal yaşamın gündemine daha belirgin bir biçimde girmeye başlamıştır. 1960’lı yıllar erken dönem bir dizi kaygı ile geçerken, 1970’ler büyümenin sınırlarının gündeme geldiği; 1980’ler ise ozon tabakasının incilmesi ile küresel ısınmanın bilimsel araştırmalar neticesinde ortaya koyulması sonucu ekolojik krizlerin toplumsal boyutunun daha çok açığa çıktığı yıllar olmuştur. Bu yıllarda kapitalist sanayileşmenin hızlanması ile petrol

fiyatlarının tırmanması sonucunda kaynakların sınırlı olduğu gerçeği anlaşılmıştır. Neoliberal reformların etkisiyle sanayileşmenin ve ekolojik dengeyi göz ardı eden üretiminin en üst seviyeye varması, çevre sorunlarının küresel hayatı tehdit ettiği gerçeğini daha belirgin olarak ortaya çıkarmıştır. Böylelikle insanlığın güvensiz zamanlarda, “Antroposen” çağında, yaşadığına dair bir dizi çalışma daha yüksek sesle dile getirilmiş ve son yirmi yılda doğa ve toplum bilimlerinde yapılan bir dizi çalışmanın adı olmuştur.

Dahası, Antroposen modern ekolojik krizin nasıl evrildiği ve kökenleri hakkında bir dizi varsayım ortaya koymaktadır. Toplum bilimlerinde Holosen çağının adıyla bir çalışma alanı bulunmazken, Antroposen yalnızca bir çağ adını değil aynı zamanda bir çalışma alanını ifade eder. Gerçekten de birçok toplum bilimciye göre Antroposen sadece jeolojik bir dönemin adına değil, aynı zamanda yeni çağın siyasal ve ahlaki sonuçlarına işaret etmektedir (Barry ve Maslin, 2016: 1). Bunun temel nedeni doğal değişimin kaynağının “insan” ve insanın toplumsal faaliyetlerinin olmasıdır. Crutzen ve Schwagerl (2011) insanlığın yeryüzüne verdiği zararın sorumluluğunu taşımak zorunda olduğunu hatta bu değişimle mücadele edebilmek için gezegen mühendisliğini (inşasını-kurgusunu) düşünmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Birçok açıdan Antroposen araştırmalarının arkasında yatan temel düşünce, insanlığın yeryüzü sistemini kendi faaliyetleri ile değiştirdiğidir. Buna göre yükselen ekolojik kriz yeryüzünün yeni bir jeolojik döneme girdiğinin göstergesi niteliğindedir. “Antroposeni” diğer jeolojik dönemlerden ayıran en temel unsur modern insan toplumlarının bu değişimde en temel belirleyici olmasıdır. Hamilton ve Grinevald, kavramsal olarak, Antroposeni “yeryüzünün doğal tarihinde yeni bir insan-kaynaklı yarı” olarak tanımlamaktayken (2015b: 67), Bonneuil ve Fressoz gibi düşünürlere göre kavramın kendisi (biyolojik) değişim üzerinde insanın gücüne/failliğine ve bu failliğin önemine işaret etmektedir (2016: xi).

Antroposen ekolojik krize yönelik yeni bir siyasal rejim ve bununla ilişkili yeni bir bilim ihtiyacına da işaret eden çok daha fazla tartışmayı içinde barındırmaktadır (Zizek, 2004; Barry ve Maslin, 2016). Antroposen kimi düşünürlerce gezegen ölçeğinde ekolojik yıkım anlamında yeryüzünün sonunu ifade etmektedir (Morton, 2016). Ancak bunun dışında ekoloji üzerine çalışan birçok düşünürce göre küresel ısınma, sertleşen iklim koşulları, yükselen okyanus seviyesi, azalan canlı çeşitliliği yalnızca ekolojik krizlere değil aynı zamanda yeryüzü sisteminin genelleştirilmiş sosyo-ekonomik krizine de işaret etmektedir. Bu kapsamda bilim insanları “Antroposen” çağında çağında yeryüzünü korumak için radikal toplumsal (siyasi ve ekonomik) değişimin gerekliliğinin altı çizmektedir (Foster, 2016b:9-15; Moore, 2016a; Lewis ve Maslin 2015; Angus, 2016; Zizek, 2004).

Bu değişimin gerekliliğine rağmen Antroposen merkezli analizler söz konusu sorunun tarihsel, siyasi ve ekonomik nedenlerini yeterince ele almadan çağımızın krizi ile ilgili bir sonuca varmaya çalışmaktadır. Moore’un ifade ettiği üzere bu

çalışmaların yeterince cevaplayamadığı temelde üç soru bulunmaktadır (Moore, 2018: 238): (1) Yirmi birinci yüzyılın ekolojik krizlerinin temel özelliği nedir? (2) Kriz (tam olarak) ne zaman yükselmeye başlamıştır? (3) Krizi tetikleyen temel unsur(lar) nelerdir? Günümüzde birçok Antroposen yazarı üretim ilişkilerinin tarihsel süreç içerisinde büründüğü farklı formları gözönünde bulundurmadan içinde bulunduğumuz krizden/dönüşümden tüm insanlığı sorumlu tutmakta ve – (neo)Malthusçu tezlere paralel biçimde – krizi insanlık tarihindeki nüfus artışı ve teknolojik değişimle açıklamaya devam etmektedir. Kavramın kendisi insan ve insan-olmayan türler arasındaki “eşitsiz” ilişkiye yönelik birtakım spekülasyonlara neden olmakta; Antroposen söylemi kapitalist üretimi/çıkarları pekiştirmek için bir gerekçe olarak kullanılmaya uygun bir tanımlamaya bürünmektedir (Moore, 2018: 238- 239).

Bu bakımdan, kavramın kendisi ondokuzuncu yüzyıldan günümüze hâkim olan ana akım bilim anlayışının bir parçası olarak toplum-doğa ikiliğini pekiştirmektedir. Felsefi düzeyde Antroposen çalışmalarının, maddi toplumsal yapıları göz ardı ederek soruna antroposentrik (insan-merkezci ve insan failliğine indirgeyerek) bakma çabası önemli bir sorun teşkil etmektedir (Hartley, 2016: 154-165). “Antroposen” merkezli analizler ekolojik değişimin toplumsal boyutlarını vurgular gibi görünür. Ancak bu bir yanılgıdan ibarettir, çünkü toplum ile doğanın üretimi arasındaki ilişkiyi yani doğanın kapitalist sistemde aldığı biçimi açıklamaz. Kendi özünü beklenmedik olaylarla sürekli dönüştüren toplumsal ilişkilerin doğanın üretimindeki merkezi önemini tamamen görmezden gelir.

Antroposen Çağında Ekolojik Tartışmalara Marx’ı Yerleştirmek

Karl Marx’ın ekolojik düşünceye mirası ciddi bir tartışma alanıdır. Alfred Schmidt’in *Marx’ta Doğa Kavramı* (1971) adlı erken dönem çalışmasından günümüze – neredeyse yarım asırdır – önemli sayıda Marksist kuramcı toplum-doğa ilişkisi konusunda gözardı edilemeyecek bir literatür oluşturmuştur (Castree, 2000). Buna karşıt olarak Marksizme uzak duran bir grup eleştirmen Marx’ın ekolojik düşünceye mirasını ekolojik yıkım açısından kapitalist ülkelerden geri kalmayan, ekolojik öğretinin savları ile çelişen sosyalist ülkelerle ilişkilendirip Marx’ı modernist dolayısıyla da doğayı araçsallaştıran bir düşünür olarak değerlendirmektedir. Örneğin, E. F. Schumacher, bizzat kendimizin üretmediği her şeyi değersiz gördüğümüzü ifade eden *Küçük Güzeldir* ([1973], 2018) adlı eserinde Marx’ın doğanın içkin değerini görmeyi başaramayarak “emek değer teorisinde” aynı yanılgıya düştüğünü belirtmektedir. Bu ve benzeri çalışmalarla da ilişkili olarak Marx’ın çalışmaları, kimi yeşil düşünürler tarafından, türcü, insanı diğer canlılardan ayıran insan-merkezli (antroposentrik) ve “Prometeusçu” (teknoloji yanlısı, ekoloji karşıtı) bir dünya görüşüne sahip olduğu gerekçesiyle eleştirilmekte, doğanın korunması için ahlaki durumlardan bahsetmediği de iddia edilmektedir (Eckersley, 1992: 75-95; Soper, 1991, Grundmann 1991: 58-59). Bookchin gibi (1980: 193-210) anarşist-

ekolojistler Marx'ın çalışmalarında gözlemlenen doğa tahakkümünü “anaakım sosyolojinin kalıntılarına” bağlamaktadır. Bu düşünürlere göre Marx çizgisel ve teleolojik bir tarih anlayışına sahiptir (Çoban, 2012: 93). Bu eleştiriler arasında kuşkusuz en önemli yeri Ted Benton almaktadır. Benton, Marx'ın tarihsel maddeci metodunun ekolojik tartışmalar için önemini kabul etmekle birlikte doğanın sınırlarını göz önünde bulunduran teorik yeniden yapılandırmanın gerekliliğine işaret etmektedir. Benton'a göre bu yapılandırma tarihsel materyalistlerin sınıf-merkezli analizlerini indirgemeci bulmaktan daha fazlasını içermektedir.⁵ Marx'ın emeğin değiştirilemeyen doğal koşullarını (doğa) yeterince dikkate almadığını düşünen Benton, Marx'ın insanın bilinçli olarak doğayı değiştirme/dönüştürme kapasitesine sahip olduğunu abarttığını belirtmektedir (1989; 1996). Öte yandan, Foster (2001), Burkett (2004), Smith (1984), Castree (2000) ve Moore (2011) gibi diğer bir grup ise insanlığın doğayla ilişkisini (kapitalist) toplumsal ilişkiler çerçevesinde yeniden tanımlamak için Marx'ı göz ardı edilemez bir başlangıç noktası olarak görmektedirler.

Eko-Marksizm: Batı Marksizminin Ötesi

Eko-Marksistlere göre, Marx'ın kapitalist toplumlara yönelik eleştirisi aynı zamanda insanlığın doğa ile olan ilişkisinin eleştirisi olarak görülmelidir. Bu anlamda Marx, sömürünün kapitalist biçimini tartışarak kapitalist toplumların neden ve nasıl diğer toplumsal biçimlerden farklı olduğunu açıklar. Marksizm kapitalist toplumsal ilişkilerin yapısal nedensel analizini yapmak gerektiğini vurgular ve bu çerçevede ekolojik krizlerin kapitalizmin karşılaşmış olduğu krizlerden yalnızca bir tanesi olduğunu savunur (Gorz, 1980; Kovel, 2005; 2007; Foster, 2000; 2001; 2012; Foster ve Burkett, 2016; Hahnel, 2014). Ancak Marksizmin söz konusu maddeci tarih anlayışına dayanan doğa kavrayışı bazen trajik anlamlar kazanmaktadır. Bu anlayış, Batı Marksizminde olduğu gibi, bazen Marx'ın kendi yönteminden farklı yorumlanmaktadır. Nitekim bu yorumlama “hiper-doğalcı pozitivizm”, “doğalcılık karşıtı yorumsamacılık” şeklinde ikiliğe dayalı bir biçim almaktadır (Dickens, 1992; 1996). Bu anlayışta diyalektik yalnızca praksise, yani toplumsal olana ilişkindir. Bhaskar'ın da belirttiği üzere Marx ve Engels tarihsel maddeciliği “yarı biyolojik görüşlerin yardımı” ile savunma eğilimindeyken, Batı Marksistleri “esas olarak insanoğlunun doğaya el koyma biçimini betimleyen doğa-toplum ilişkilerinin yalnızca bir yönünü, yani teknolojiyi göz önüne almışlardır” (Bhaskar, 2012: 428).

5 Marx'ın düşüncesinde doğanın emek kadar belirgin olmasının nedeni Marx'ın yaşadığı dönemde ekolojik krizlerin günümüzdeki kadar belirgin olmamasıdır (Foster, 2009: 144). Bir araştırma konusu olarak ekoloji, insanmerkezcilik ya da eko-merkezcilik gibi kavramlar Marx için yabancı ve o dönemde henüz kullanılmayan bir literatüre ait kavramlardı. Ancak, ekolojik sorunlar içerisinde kabul edilen yetersiz beslenme, hava ve su kirliliği, gürültü, çevrenin bozulması ve nüfus artışı Marx döneminde proletaryanın sorunları arasında yer almaktaydı ve Marx bu durumu analizlerine dahil etmiştir (Skirbekk, 1996). Marx'ın kuramının kendisi, bağlamı ve öngördüğü çözüm yani diyalektik tarihsel maddecilik naturalizm/hümanizm ayrılmanın kendisini sorunlu bularak insan-merkezci, eko-merkezci ayrımlara temelde karşıdır (Çoban, 2012: 95).

Örneğin, Georg Lukacs'ın, Engels'in doğanın diyalektiği kavramını sorguladığı *Tarih ve Sınıf Bilinci* kitabı, diyalektiğin yalnızca insana ve toplum-toplum ilişkisine uygulanabileceği, bağımsız doğaya uygulanamaz olduğu yönünde bir algı yaratmıştır (Jacoby, 2012: 68). Lukacs'a göre, doğa toplumsal bir kategoridir. Yani "toplumsal gelişmenin herhangi bir aşamasında [...] doğa insanla nasıl ilişkilendirirse ilişkilensin ve onunla [olan] bağı hangi biçimi alırsa alsın [...] doğanın biçimi, içeriği, kapsamı ve nesnelliği hep toplumsal olarak koşullanmıştır" (1971: 234).

Benzer şekilde toplum kuramına göz ardı edilemeyecek katkılarda bulunan Antonio Gramsci de doğanın diyalektiğini göz ardı etmiş ve maddeci doğa anlayışını hiç irdelememiştir (Foster, 2011: 83). Klasik Marksizm bünyesinde doğanın diyalektiği kavramı sorunlu da olsa maddeci bir bakış açısıyla ele alınmışken; Gramsci, Lukacs gibi düşünürlerin girişimleri doğa bilimlerinin ve insan-olmayan doğanın gözardı edilmesine neden olmuşlar; Marx'ın doğadan ve doğa biliminden koparılmış bir toplumsal ontoloji benimsediği konusunda da ısrarcı olmuşlardır (Foster, 2011: 92). Nitekim Jacoby'nin ifadesi ile "onlara göre fiziksel ve kimyasal meseleler diyalektik değildi" (2012: 68).

Öte yandan, birçok eko-Marksist, Alfred Schmidt'in çalışmasını toplum-doğa ilişkisinin diyalektik yönünü vurgulamasına rağmen onu Batı Marksizmi kategorisinde ele alma eğilimindedir. Schmidt'e göre, topluma içsel olan doğa asla onunla özdeş değildir: "İnsanlar kendi öz güçlerini doğal nesnelere birleştirirler, doğal şeyler kullanım değerleri olarak yeni bir toplumsal nitelik kazanır" (1971: 78). Bu şekilde "doğa insanlaşırken insanlar da doğallaşır" demektedir. (Smith, 2017: 61). Bu ilişkide, bir yanda, doğal yetenekleri ve amaçları açısından doğanın öznesi olarak emekçi, diğer tarafta ise dönüştürülecek malzeme olarak emeğin nesnesi vardır. Böylelikle Schmidt'in çalışmalarında doğa emeğe hem öznesini hem de nesnesini sağlamış olur. Ancak Schmidt doğa üzerindeki tahakkümü tarihsel bir zorunluluk olarak görmekteyken, emek sürecini de tarihsel olarak değişmez nitelikte ele alır (Smith, 2017: 61). Eko-Marksistlere göre Schmidt, sınıf sömürüsü ve ekolojik krizler arasında dikkate değer bir analiz ortaya koymuşsa da Schmidt'in yorumu Batı Marksistlerinkine benzer şekilde doğanın otonom yapısını gözden kaçırarak indirgemeci bir pozisyon alır. Bir başka ifade ile her ne kadar Schmidt çalışmalarında toplum-doğa ilişkisini özne-nesnenin diyalektik ilişkisi olarak ele alsada biyolojik olan toplumsal olana indirgenerek, günümüzde yaşanan ekolojik krizin çıkmazlarını göz ardı eden, doğanın kapitalist sömürüsünü normalleştiren bir kimliğe bürünür (Burkett, 1997; Smith, 2017; Foster 2016a; 2016b). Sonuçta, Schmidt'in analizi doğanın sömürüsünü sınıfsal farklılıklardan soyutlamak suretiyle ana akım doğa kavrayışının yeniden üretimine zemin hazırlar.

Eko-Marksistlere göre Schmidt'in indirgemeciliğinden uzaklaşmanın tek yolu Marx'a geri dönmek ve doğanın eleştirel bilimsel icelenmesi ile kapitalizm eleştirisini yeniden birleştirmektir. Gerçekten de birçok eko-Marksistin benimsediği

diyalektik maddeciliği temelde Batı Marksizmden ayıran unsur, insanın doğal çevreyle etkileşimin toplumsal olduğunu belirterek, ontolojik olarak toplumdan bağımsız-nesnel bir dünyanın varlığı ve bu kapsamda toplumsal varoluşun her aşamasında yer alan ortak bir doğa anlayışıdır. Bu bakımdan, eko-Marksistler doğanın sınırsız bir bolluğa sahip olduğunu savunan ve mutlak üretimi kutsayan Batı Marksistlerinden ayrılarak, toplumsal ilişkilerde değişimi ekolojik iyileşmenin motoru olarak görürler. Nitekim Foster (1999, 2002, 2015), Batı Marksizmi'nin indirgemeci yorumunun aksine, eko-Marksizmi Marx'ın ekolojik düşünceye etkisini ve mirasını sorunsallaştıran eleştirel bir yaklaşım olarak tanımlamaktadır. Batı Marksizmi olarak tanımlanan anlayışta diyalektiğin ancak toplumlar arası ve insan tarihine uygulanabilir, insandan bağımsız olarak doğaya uygulanamaz olduğu fikri hâkimdir ve diyalektik maddecilikten farklı olarak Marksizmi yalnızca “toplumsal” olana tarihsel gerçekliği dış doğa ve doğa bilimlerinden koparmak suretiyle mahkûm etmiştir (Foster, 2015: 10).

Öte yandan her ne kadar Batı Marksizmine ve ana akım yaklaşımlara ortak bir başkaldırıdan söz edilebilse de tek bir eko-Marksist teoriden söz etmek mümkün değildir. Eko-Marksist çalışmalar Marx'ın toplum-doğa ilişkisi üzerine sistematik olmayan düşüncelerinden Engels'in meta-kuramsal katkısı *Doğanın Diyalektiği*'nin yorumlanmasına kadar farklılık göstermektedir. Tartışmaların odak noktasını – toplum-doğa ikiliğinin karşıtı olarak – toplum ile doğa arasındaki diyalektik ilişki, doğanın toplumu, toplumun doğayı nasıl yeniden ürettiği tartışmaları oluşturmaktadır.

Doğanın (Toplumsal) Maddi Üretimi: Toplumsal-Doğa Tezi

Doğanın toplumsal olarak üretimi aslında toplum bilimleri açısından çok da yeni sayılmayacak toplumsal doğa anlayışından türemektedir. Toplumsal doğa anlayışının hem tekno-merkezci hem de eko-merkezci yaklaşımlardan ayıran iki temel özelliği bulunmaktadır. Birincisi, tarihsel doğa insan faaliyetlerinden etkilenmiştir. Doğa, bundan ötürü, içsel olarak toplumsaldır. İkincisi, doğa değişen ve yeniden biçimlenen bir alan olarak ele alınmalıdır. Toplumsal doğa yaklaşımını savunan düşünürler eko-merkezci bir yaklaşım yerine neden toplumsal bir yaklaşım benimsenmesi gerektiğini şu şekilde açıklar: Toplumsal-doğa yaklaşımını esas alan bir perspektiften bakıldığında eko-merkezçiliğin toplumsal ve doğal olana ilişkin anlayışları tekno-merkezci çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Her ikisi de toplumsal ve doğal arasında temel bir ayırım yapmakta ve doğanın evrensel ve değişmez olduğunu kabul etmektedir (Castree, 1995: 12-47). “Koru”, “uyum içinde yaşa”, “doğaya dön” gibi eko-merkezci argümanlar, sanki doğa toplumdan ayrı, “verili” ve “değişmez” bir alanmış gibi, karşılığını ana akım anlayışta “yönet”, “kontrol et” ya da “hâkim ol” gibi söylemlerde bulmaktadır. İnsanlık doğa ile yalnızca etkileşim içinde, iç içe ya da doğal dünyayı değiştirmemiştir aynı zamanda maddi olarak onu yeniden üretmiştir. Oysaki doğa, maddi özelliklerinin yanı sıra değişmez değil, hâkim ekonomik ve

siyasi sistemlerin ortaya çıkardığı, tarihsel olarak bu sistemlere bağlı olan bir alandır (Castree, 2001a: 4-5; Harvey, 1996: 187-188).

Esasında, David Harvey'in (1974) doğanın maddiliği ve bilgi inşası ışığında nüfus artışı ve kıtlık arasındaki ilişkiyi sorunsallaştıran Malthusçu çalışmalara yönelik erken dönem eleştirisi toplumsal doğa kavramının anlaşılması açısından önemli açıklamalar sunmaktadır. Harvey'in erken dönem çalışmalarına paralel bir biçimde Neil Smith ([1984] 2017), Marksist teorinin tarihsel ve ilişkisel perspektifine coğrafi duyarlılık ekleme çabasıdadır. Smith, burjuva ideolojisinin düalist doğa anlayışını aşmak amacıyla sermayenin ürettiği mekânla toplumlar arasındaki eşitsiz gelişimi sorunsallaştırır. Henri Lefebvre'in (1991) mekânı "yoğrulabilir" bir yapıt olarak ele aldığı "mekânın üretimi" yaklaşımından etkilenen Smith'in çalışması doğa ile mekânın jeo-tarihsel diyalektiğini birlikte inceleme olanağı sağlarken, çevresel sorunların mekânsal ve "eşitsiz" sonuçlarına odaklanır. Smith'in analizinde mesele kapitalist eşitsiz gelişimin coğrafi dışvurumudur, eşitsiz gelişim kapitalist düzende doğanın somut üretim süreci ve modelidir.

Tam bu noktada Smith'e göre (1996, 2017), doğanın üretimi, hem kapitalizmin (ve mekânın) eşitsiz gelişiminin tartışılması için teorik-felsefi bir temel sunar hem de bu üretim tarzının gelişmesinin gerçek sonucudur. "Doğanın, mekânın ve eşitsiz gelişimin problemleri bizzat sermaye tarafından birbirine bağlanır. Eşitsiz gelişim kapitalist düzende doğanın somut üretim süreci ve modelidir" (Smith, 2017: 25). Smith'e göre "doğanın toplumsal bir önceliği olmalıdır; doğa eğer toplumsal değilse hiçbir şeydir" (2017: 47). Kısaca, Smith çalışmalarında doğanın hem sermaye birikimi temelinde maddi düzeyde hem de söylemsel düzeyde yeniden üretildiğini ifade etmektedir.

Smith, doğanın üretiminden hiçbir yerde açıkça bahsetmemesine rağmen Marx'ın tüm eserlerinde kapitalist üretim tarzının analizinden ve eleştirisinden yola çıkan ve "bu yönde dosdoğru ilerleyen bir doğa kavrayışı" olduğunu ifade eder (2017: 67). Smith, Marx ile ilgili analizine şu şekilde devam eder: Marx çalışmalarında "doğayı farklılaşmış bir birlik olarak ele alır, ama farklı dönemlerde birlik ve farklılaşma üzerindeki vurgu değişir" (Smith, 2017: 67). Genç Marx (özellikle *1844 El Yazmaları*'nda) Hegelci ve Kantçı bir geleneğin etkisinde "insan ile doğanın birliğini" ön plana çıkarmaktayken, olgun Marx (Engels ile birlikte ele aldığı *Alman İdeolojisi*'nde, bu birliğin koşullarına odaklanarak doğa konusunda daha maddeci bir yaklaşım geliştirir. Dolayısıyla Marx, toplum-doğa ilişkisini giderek daha tarihsel boyutlarıyla ele alır. Nitekim *Kapital*'de spesifik amacı kapitalizm-doğa ilişkisini analiz etmek olmamasına rağmen, "mücadele değeri", "kullanım değeri", "artı değer" gibi bir dizi soyutlama türeterek kavramların ve fikirlerin mantıksal-tarihsel ilerleyişini bu yönde sunar (Smith, 2017: 68-69).

Bu kapsamda, Smith, Marx'ın çalışmalarında başlangıç noktasının doğa ile kurulan en temel ilişki olarak "üretim" olduğunu belirtir. Smith, Marx'ın

Feuerbach'ın idealizmine yönelik eleştirisinde doğanın üretimini net bir şekilde ifade ettiğini söyler: “Bu etkinlik, bitmek bilmeyen bu hırslı çaba ve yaratma, bu üretim, mevcut haliyle bütün bu haz dünyasının temeli o kadar büyük çaplıdır ki, yalnızca bir yıllığına durdurulsaydı, Feuerbach doğal âlemden muazzam bir değişikliklerle karşılaşmakla kalmaz, çok geçmeden insanların tüm dünyasının ve kendi algı yetisinin, hatta kendi varoluşunun bile kaybolduğunu görürdü” (2017: 71-72). Buna bağlı olarak bilinç, yaşamın ikamesini sağlamak zorunda olan insanların birbirleriyle girdikleri toplumsal ilişkilerin doğal ürünüdür. Burada doğayla sınırlı ilişkilerin belirlendiği ve emeğin merkezi rol oynadığı bir birlikten söz edilmelidir. Toplumsal bir varlık olarak insan doğayla işbirliği içinde çalışarak hayatta kalır ve gelişirken doğayı (yeniden) üretir. Mübadele için üretimin başlaması ile birlikte doğanın üretimi daha genişletilmiş ölçekte gerçekleşir. Maddî hayatın (yeniden) üretiminin ve yeniden üretiminin tamamen artı değere bağımlı olduğu kapitalist sistemde doğa “evrensel” düzeyde üretim aracına dönüştürülür.

Öte yandan, doğanın üretimi yaklaşımını savunanların literatüre yaptıkları en temel katkılardan bir diğerini ise toplum-doğa ilişkisine yönelik söylemin gücüne ve toplumsal faillığe tek yönlü vurgu yapan inşacılar (toplumsal kurmacılık) yönelttikleri eleştiriler oluşturmaktadır. Bu kapsamda inşacı yaklaşımlarda toplum-doğa ilişkilerinin nasıl kavramsallaştırıldığı meselesi düşünsel temelde ele alınırken, sermaye birikimi ve üretim ilişkileri toplumsal ilişkilerden soyutlanır, çevre sorunlarına neden olan maddî dinamikler görmezden gelinir. Maddî toplumsal yapıların söyleme indirgenmesi çoğu zaman geçici ya da sonuç üretmeyecek yaklaşımların benimsenmesine neden olur. Örneğin, “karbon ayak izini azaltmak için herkes görev başına” çağrısı yükselen ekolojik krizler karşısında vicdanları rahatlatılabilir hatta belli ölçüde gönüllülük esasına dayalı bir bilinç de oluşturabilir; ancak doğayı kullanım değeri bağlamında görmeye devam ettiği ölçüde küresel ısınmaya karşı kalıcı bir çözüm sağlamaz (Braun ve Wainwright: 2001: 41-63; Smith, 2007: 262-263).

Sonuç olarak, toplumsal-doğa tezi bir yandan ana akım yaklaşımlara karşı çıkarken; öte yandan insanlığın tüm toplumsal sistemler gibi toplumla etkileşime açık olan bir düzlemde tüm ekosistemleri değiştirdiğine vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşımda (diğer eko-Marksist yaklaşımlara benzer şekilde) toplumsal olanla doğal olan sürekli karşılıklı etkileşimde bulunduğu için, doğal olanın toplumsal yönüne vurgu yapmadan ekolojik krizlerin nedenlerini anlayabilmek mümkün olmadığını savunmaktadır. Bu kapsamda Foster, toplumsal-doğa tezinin doğanın (kendine has) maddî özelliklerini göz ardı ettiği gerekçesiyle yeterince Marksist olmadığını belirtmekte ve kapitalist sistemde doğanın yabancılaşmasını analize dahil etmeyen toplumsal-inşacı/insan-toplum merkezci yaklaşımları yeniden ürettiğini savunmaktadır. Foster'a göre (2016a), kapitalist sermaye birikimi Smith'in analizinde hayati rol oynasa da “doğa eğer toplumsal değilse hiçbir şeydir” vurgusu, doğa-toplum arasındaki ilişkiyi kapitalist sermaye birikimine indirgeyerek doğanın

kendine özgü maddi gerçekliğini sorgulamaz. Dahası, Foster (2016b), Smith'in çalışmasında ana akım yaklaşımlarda karşılaşılan "evrensel doğa" anlayışının da "evrensel toplum" anlayışıyla yer değiştirdiğini kaçınılmaz olarak toplum-doğa arasında bir ikilem yarattığını belirtmektedir.

Metabolik Yarık Teorisi ve Ekolojik Krizin Kökenleri

Hem Batı Marksizmindeki toplum-doğa ilişkisini temelden sarsan hem de ana akım çevre çalışmalarına meydan okuyan düşünürlerin başında Foster (1999a; 2000) gelmektedir. Foster, Marx'ın ekolojik mirasını devralıp tarihsel maddeci bir toplum-doğa ilişkisi sunarken, ekolojinin dahil edildiği bir değer kuramının okumasını gerçekleştirmiştir. Foster, eko-Marksizmin temellerini attığı *Marx'ın Ekolojisi* (2000: 37) adlı eserinde amacının Marx'ın düşüncesinde merkezi öneme sahip olan "insanın doğadan yabancılaşmasının derin eleştirisini yeniden kazanarak çağdaş Yeşil düşüncenin büyük bölümünde hâkim olan idealizm, tinselcilik ve ikiciliği" ve bu kapsamda Toplum (doğa olmadan insanlar) ile Doğa (insanlar olmaksızın ekolojiler) arasındaki bölünmüşlüğü aşmak olarak belirtmektedir.

Foster, Marx'ın toplum-doğa ilişkisini insan varoluşunun ve üretiminin içsel olduğu "doğanın evrensel metabolizması" kavramı ile ifade ettiğini belirtmektedir. Foster'a göre (1999b: 389-382; 2015: 14) Marx, çalışmalarında metabolizma kavramını hem felsefi bir problemi çözmek hem de o dönemde ortaya çıkan doğa bilimlerinin toplum bilimlerinden ayrılmasından ortaya çıkan insan-doğa ayrışmasını aşmak amacıyla kullanmaktadır. Marx, bu kavramı madde ve enerjinin "doğası ve insanlar arasındaki karmaşık, dinamik karşılıklılığı" tanımlamak amacıyla geliştirmiştir (Foster: 2000; 2015). Bu kapsamda metabolizma Marx'ın çalışmalarında "insan ile doğa arasındaki metabolik etkileşimi oluşturan evrensel koşul ve insan hayatının doğal koşulunu oluşturan" şeydir (Foster, 2015: 20). "İnsanlık, üretim vasıtasıyla bu 'evrensel doğa mekanizmasından' doğal ve maddi kullanım değerlerini çıkartır ya da 'çeker', aynı zamanda bu doğal koşullara yeniden 'yeni toplumsal formasyonun öğeleri' olarak 'can verir'" (Foster, 2015: 20). Marx'ın *Kapital*'deki cümleleriyle metabolik yarık "Doğa yasalarının kendisince emredilen toplumsal metabolizmanın karşılıklı bağımsız sürecinde onarılmaz bir yarıktır" (Marx, 1981: 949).

Bu kavram Foster'a göre bir yandan doğanın zorunlu kıldığı koşulları ifade etmekten öte yandan insan eylemlerin bu süreci ne yönde değiştirdiğini açıklamaktadır (Foster, 2000: 141-177). Bu kapsamda, çalışmalarında tarihsel olarak neden toplum ve doğanın birbirine uyumlu şekilde evrilemediğinin sorusuna yanıt arayan Marx'a göre, insanlık tarihi aynı zamanda doğalın tarihidir. İnsan failliğine vurgu yaparken Marx ilkel üretim koşullarında "özel" olan doğa ile birliğin artık üretici güçler etrafında düğümlendiğini belirtir. Bu bakımdan, "insan her zaman tarihsel bir doğayla ve doğal bir tarihle karşı karşıyadır." İnsanın "bizzat düşünce süreci yaşam koşullarından doğar ve kendisi de doğanın bir sürecidir" (Cachon,

2016: 256). Doğadaki her bir şey diyalektik ilişkiye (toplumsal olanla doğal olanın karşılıklı etkileşimli iç içeliği) tabidir. Şeyler diyalektik ilişkiye tabi olduğu gibi bu şeylerden herhangi biri diğerinden üstün değildir.

Marx 1844 *El Yazmaları*'nda, insan ile doğa arasındaki özdeş ilişkiyi şu şekilde belirtmektedir:

İnsan bedeni doğanın kendisidir; bunu görmezden geldiğimizde ise, doğa, insanın inorganik bedenidir. İnsan doğada yaşar. Bu demektir ki, doğa onun bedenidir ve ölmek için sürekli olarak doğayla bir değiş tokuş ilişkisi içinde olmak zorundadır. İnsan doğanın parçası olduğu içindir ki, insanın fiziksel ve tinsel yaşamının doğayla birbirine bağlanmış olması, doğanın da aynı zamanda kendi kendine bağlanmış olduğu anlamına gelir (1977: 63)

Bugün, artık – özellikle metabolik yarık teorisini savunan – eko-Marksistler arasında fikir birliği vardır: Tarihsel süreç içerisinde üretim ilişkileri hangi biçime bürünürse bürünsün, insan faaliyetleri belirli doğal maddi koşullara bağlıdır (Harribey, 2014: 190). Bu, bir yandan doğanın zorunlu kıldığı koşullara yani sınırlandırmasına atıf yaparken öte yandan insan eylemlerinin bu süreci nasıl etkilediğini vurgulamaktadır (Clark ve York, 2015: 68). Bu nedendir ki “doğa, insanın inorganik vücududur.” Marx’a göre insan öncelikle ve ayrılmaz biçimde bizzat kendisi kendi bedeni olmayan doğanın parçasıdır. İnsanın doğa ile sürekli ilişkisi, doğanın insana, “kendi eseri ve kendi gerçekliği gibi” görünmesine neden olmaktadır (Foster, 2015: 20). İnsan sermayenin ortaya çıkması ile birlikte kendine ikinci bir doğa oluşturmuştur ki kapitalizmde bu ikinci doğa yabancılaşmıştır (Foster, 2015: 20; Cachon, 2016: 255). Yani insanın doğadan yabancılaşması sermaye tarafından dayatılmıştır. Dahası, sermayenin ortaya çıkması ile doğanın özerkliği yani “doğal güçler” kavramı, geçerliliğini yitirerek doğa artık kendi başına bağımsız bir güç olarak görülmemeye başlanmıştır. Marx’ın bakış açısında doğa, kendi başına bir güç ise insan etkisi olmadığında dahi değişmez ya da statik bir olgu olarak görülmeyecektir. Burada Marx’ın vurguladığı nokta kapitalist üretimin toplumsal ve sömürgeci sınıfsal karakterinin doğaya da yansıdığı ve insanın insan üzerinde sömürsünün arttıkça doğa üzerinde de kontrol isteğinin arttığıdır (Burkett, 2004; Clark ve York, 2015). Bu şekilde kapitalist üretim, insanlarla doğa arasındaki metabolik ilişkide yarık oluşturur.

Marx, *Kapital*'de ekolojik sorunlara şu şekilde değinmektedir:

Kapitalist üretim insanları büyük merkezlerde toplar ve böylece kentsel nüfusun daha da fazla baskın olmasına yol açar. Bunun İki sonucu vardır. Bir taraftan bu durum toplumun tarihsel dürtü gücünü toparlar; diğer taraftan ise insan ile toprak arasındaki metabolik ilişkiyi bozar. [...] Fakat bu metabolizmayı çevreleyen koşulları ortadan kaldırırken [...] kapitalist üretim, toplumsal üretimin düzenleyici yasası olarak sistematik restorasyonu ve insan ırkının tam gelişimi için uygun biçimleri de zorunlu kılar. [...] Kapitalist tarımdaki bütün ilerleme aynı zamanda sanattaki ilerlemedir, sadece işçi değil toprak da soyulmuştur; belirli bir zaman için toprağın verimliliğini arttırmak için yapılan tüm ilerleme bu verimliliğin uzun soluklu kaynaklarına zarar

verme yönünde bir ilerlemedir. [...] Bu yüzden kapitalist üretim sadece tekniği ve üretimin toplumsal sürecinin kombinasyon düzeyini geliştirirken aynı anda toprağa ve işçiye yani bütün zenginliğin esas kaynaklarına zarar verir (Marx, 1976: 637-638).

Bu kapsamda Foster ve arkadaşları, Marx'ın yaşadığı yıllarda henüz yeni ortaya çıkmaya başlayan ekolojik krizlerin nedeninin toprağın kullanımı ile ilgili olduğunu belirtmesinin önemine işaret ederler. Marx'a göre kapitalizm insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkiyi sermaye birikimini maksimize etmeyi hedefleyen piyasa güçleri aracılığı ile yok etmiştir. Bu bakımdan insanın doğayı mülk edinmesi yani mülkiyet ilişkilerinin kapitalizmde aldığı form insanın doğaya yabancılaşmasının temel nedenidir. İnsan doğadan, üretim araçlarından, diğer insanlardan ve nihayetinde emeğinden yabancılaşırken eş zamanlı olarak kendisine ait olmayan bir emek sürecine kendisine ait olmayan bir metaya artı değer katmaktadır.

Bir başka ifade ile Marx, kapitalist üretimin, toplumsal üretim sürecini ve tekniğini, zenginliğin temel kaynakları olan işçiye ve toprağı zayıflatarak geliştirdiğini vurgulamaktadır (Foster, 2007). Bu kapsamda ana akım iktisadi düşüncenin ekolojik çelişkileri "Lauderdale paradoksu" ile ifade edilmektedir. Lauderdale paradoksu, kamusal zenginlik ve özel varlıklar arasında zıt bir ilişki olduğunu; özel varlıklarda ortaya çıkacak bir azalmanın kamusal zenginliklerde artışa neden olacağını varsaymaktadır (Foster ve Clark, 2010). Burada kamusal zenginlik insanoğlunun kullanışlı bulduğu her şeyi içermekteyken; özel varlıklar, kamusal zenginlikten farklı olarak insanoğlunun kullanışlı ya da faydalı bulduğu şeyin "kıtlık" derecesinde var olmasından oluşur. Yani, kıtlık bir şeyin özel varlık olabilmesi için ön koşuldur. Örneğin kullanılabilir doğal kaynaklar (su gibi) kullanılamaz hale getirip, tekelleştirildiğinde kamusal zenginlik olan bu kaynaklar, özel varlık haline getirilmiş olunur. Bu bakımdan doğal kaynakların tahribatı sermayenin işine gelen bir durum olarak ortaya çıkar. Ulusun zenginliği de nüfusun artan oranda doğal kaynaklara olan ihtiyacı ile ölçülür. Bu durum tarihsel olarak zaten var olan kullanım değerinin yanı sıra değişim değerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Lauderdale paradoksu, her bir metanın kapitalist üretime içsel iki yönü olduğunu vurgulayarak, kamusal zenginlikle (kullanım değeri) ile özel varlıkların (değişim değeri) arasındaki çelişkiyi ortaya koymaktadır. Marx, tüm iktisadi çalışmasını bu çelişki üzerine inşa etmiştir. Marx'a göre ana akım çalışmalar doğayı "değişim değeri" uğruna harcanan ve kullanım değerinin tamamen unutulduğu bir depo olarak tanımlamaktadır. Nitekim, Marx gibi Lauderdale paradoksuna değinen David Ricardo toprağın yok edilemez (sonsuz) bir gücü olduğunu savunurken, Marx, toprağın mahvedilebilir olduğu, ekolojik yıkıma maruz kalabileceğinin üzerinde durmuştur. Marx doğal zenginliklerin "birikim" uğruna imha edildiği yolundaki analizi kapitalist toprak rantı ve bunun endüstriyel tarımla ilişkisi üzerine yaptığı incelemelerde ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan eko-Marksistlere göre metabolik yarık teorisi Lauderdale paradoksu'nun bütünlüklü bir analizini ve eleştirisini sunmaktadır (Foster ve Clark, 2010).

Özetle, kapitalizm kıtlıktan beslenen ve bolluğu tehlike olarak gören bir sistem iken bir malın maliyeti bu malın doğal karakteristiğinden ziyade bir üretim ilişkisinin yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle kapitalizm daha çok kâr elde edebilmek amacıyla insan emeğinin yerini makinalara bırakmasını ve fiyatını yükseltebilmek ve tekelleştirebilmek amacıyla doğal varlıkların özel mülkiyet tekelinde olmasının tercih ettirir. Bu sistemde tüm doğal ve toplumsal ilişkiler daha fazla sermaye biriktirmek amacıyla kâr maksimizasyonu etrafında şekillenirken, doğa ve emek sömürüsü daha fazla kâr elde etmek üzerine kurulu olan sermaye birikiminin oldukça önemli bir aracı haline gelir (Clark ve York, 2015: 70-71; Foster, 2006: 109-156). Bu yok ediş kapitalizmin büyümesi ve yayılması ile birlikte daha büyük ölçekli olmuştur (Foster, Clark ve York, 2010: 77-83). Bu noktada “Antroposen”, kapitalist meta üretimine içkin bir çelişkiyi sergiler ve Marx’ın toplum-doğa metabolizmasında gördüğü çatlak günümüzde bilim insanları tarafından isimlendirilmiş halidir.

Doğayı sömürmeyen bir insani üretim aynı zamanda emeği sömürmeyen bir üretim olacak, bu tarz bir insani üretime doğru hareket insani üretimin koşullarının doğayla yeniden birleşmesini sağlayacak ve ekoloji yanlısı yeni üretim koşulları talep edecektir (Burkett, 2004: 273). Marx, insanın hem kendisiyle hem toplum hem de doğa ile ilişkilerini sorunlu hale getiren kapitalizmin sınıf mücadelesi sonucunda yıkılıp komünist toplumun kurulmasının gerekliliği üzerinde durur (Çoban, 2012: 102). Marx’ın ekolojiyle bütünleşen komünizmi aynı anda hem yürütme hem yasama görevini yerine getiren, temsili değil işlevsel yapılara dayanır. Komünal mülkiyet fiilen hem bireysel geçim hem de kolektif kimlik ve varoluş hakkıdır. Bu, insanların hiçbir anlamda kendilerinin toprağa ya da doğal hayata sahip olduğunu sanmadığı bir haktır. Sınırsız kullanılma hakkını ima eden sahipler hakkında çok, kullanıcı hakları ve sorumluluklarını hatırlatır. Bu komünal mülkiyet bir yandan doğadan sürdürülebilir bir edinim yoluyla gelecek nesillerin çıkarlarını korurken, diğer yandan da insanların özgür gelişimini güçlendirmek üzere kurulmuştur ve doğal zenginliği koruyan hatta geliştiren bir kurumdur (Burkett, 2004).

Öte yandan, Foster ve arkadaşlarının Marx’ın çalışmalarından yola çıkarak geliştirdikleri ve metabolik yarık teorisi ile toplum ile doğanın diyalektik ilişkisini sorunun merkezine aldıkları yaklaşım bazı eleştirilere de maruz kalmıştır. Carl Cassegard’a göre (2017: 14-15) Foster ve arkadaşları epikürcü (ampirik) maddeciliğin sorunlu çerçevesini aşmak için praksis merkezli diyalektiği yeniden kavramsallaştırır. Bu diyalektik doğanın praksisinden tüm insanlığın praksisine doğru yayılımcı bir biçim alır; ancak ilkesel olarak Foster’ın yaklaşımı toplum merkezli praksis anlayışına sahip Batı Marksizmden çok da farklı önermelerde bulunmaz. İdealist toplum-doğa anlayışını tamamen redederek; maddeci bir duruş sergiler ve farklı maddecilik türleri olduğunu gözden geçirir. Foster ve arkadaşlarının Marx’ın analizinden yararlanarak ve özellikle toplum doğa ilişkisinin güncel biçimini karakterize eden özelliklerini daha somut irdelemek yoluyla yükselen ekolojik krizleri (ve “Antroposen”i) tanımlama girişimlerinin yetersiz kaldığına yönelik eleştiriler çeşitlendirilebilir.

Dünya Ekolojisi Olarak Kapitalizm ve Kapitalosen

Geçtiğimiz yıllarda eko-Marksist literatüre katkı yapan ve yeni bir tartışmanın temelini atan bir diğer düşünür /tarihçi Jason Moore'dur. Moore diğer eko-Marksistlere benzer şekilde çalışmasının merkezine maddi toplumsal ilişkileri, kapitalizmi almaktadır. Nitekim Moore'un analizinde ekolojik bozulmaların temel nedeni, kapitalizm ve kâr için rekabetin meşrulaştırıcı aracı sermaye birikimi ve ihtiyaçlar dışı üretim ve tüketimlerimizdir. Doğa bir dizi tesadüfi doğal olayların sonucu iken, çevre sorunları bizzat sermaye birikiminin ürünüdür. Başka bir deyişle çevre sorunları yalnızca orada öylece duran ya da doğanın kendi içsel gerçekliği dolayısı ile kendi kendine ortaya çıkan basit bir şey değil, toplumsal ilişkiler aracılığıyla yeniden üretilen doğaya yerleşiktir. Bu bakımdan çevre sorunları sınıf, etnik kimlik ve toplumsal cinsiyet gibi özgül doğal tarihsel sistemlerdeki üretimi ve yeniden-üretimi, sömürünün ve iktidarın yeniden-üretim kalıpları ve kurallarını belirleyen bir metot ile anlaşılabilir. Sermaye birikimi iktidarı, sınıf ilişkilerini ürettiği gibi doğayı da yeniden üretmektedir. Bu ilişkiler çok-katmanlı, düzensiz ve iç içe geçmiş haldedir.

Moore'un çalışmaları metafizik bir kavram olarak görülen doğayı tarihselleştirmesi açısından oldukça değerlidir. Kendi yaklaşımını geliştirirken belli ölçülerde dünya sistemi perspektifinden faydalanmıştır (Moore, 2017a; 2014; 2015). Moore analizine modernitenin dünya-tarihsel düzeneklerini açıklayarak başlamaktadır. Doğa aslında tarihsel bir ilişki iken, insan ve insan dışı ilişkilerin bu tarihsel süreç içerisinde nasıl yeniden oluşturulduğuna ve yeniden üretim süreçlerinin hem üreteni hem de ürünü olmasına yönelik analiz yeterince yapılmamıştır. Bu analizlerin gözden kaçırdıkları esas nokta hem insan-dışı doğanın hem de insanın beklenmedik yollarla kendisini sürekli dönüştürmesidir (Moore, 2017a: 409-410).

Moore'un kapitalist dünya ekolojisi yaklaşımında tüm toplumsal ilişkiler mekânsal ilişkilere de yerleşiktir ve sosyo-mekansal ilişkiler mevcut doğa içinde gerçekleşir. Bu kapsamda Moore açıkça evrimsel süreçlerin çevreyle birlikte geliştiğini; yani insanlığın – tarihsel olarak – diğer türler ve çevre arasındaki ilişkinin sonucu olduğunu belirtmektedir. İktidar, sermaye birikiminin kendisi ve çok daha fazlası çevreseldir. Kapitalizmin bu ilişki ile baş edebilmek ve sermaye birikimine meşruiyet yaratabilmek için öncelikli olarak doğal olanla toplumsal olanı birbirinden ayırmaktadır. Ancak Moore'a göre asıl olan "kapitalist modernitenin doğaya *ne yaptığını sormak* yerine, doğa[nın] kapitalizm için ne işliyor?" (Moore, 2017: 28, vurgu orijinal) sorusunu sorarak başlamaktadır. Bu kapsamda insanın doğanın bir parçası olduğu yaklaşımı eleştirel çevre çalışmalarına yabancı değildir. Moore'un yaklaşımını diğerlerinden ayıran ise "insanlığın değil, insanlığın uygarlıklar gibi farklı suretlerinin doğaya nasıl 'yerleştiğini' sormasıdır" (Moore, 2017: 28). Bu, doğanın emeği değere nasıl dönüştürdüğü gibi doğa/toplum ikiciliğinin görünmez kıldığı bazı ilişkileri ortaya çıkarmaya yarayacaktır. Bu kapsamda Moore'a göre kapitalizm

aslında doğayı yok ederek değil; doğayı karşılıksız ya da çok düşük maliyetle üreterek (ucuz doğa) hayatta kalmaktadır.

Moore, *Hayatın Dokusundaki Kapitalizm* ([2011]2017a) adlı kitabı *oikos* olarak tanımladığı insanlar ile doğanın geri kalanı arasındaki ontolojik ilişki üzerinedir. “Marx’ın kapitalizm eleştirisinde ‘sermaye’ ve ‘emeğin’ değer ilişkileri yoluyla ilişkisel olarak hareket etmesi gibi, insanlar ve doğanın geri kalanı da *oikos* yoluyla ilişkisel olarak hareket eder. Bu ilişki, doğa ve toplum arasındaki etkileşime indirgenemez” (2017a: 411). Moore çalışmalarında temel vurguyu “tarihsel değişimin çifte içselliği”ne yani “doğadaki kapitalizm/kapitalizmdeki doğa”ya yapmaktadır. Bu demektir ki bir yandan kapitalizm/sermaye biyosferin ilişkilerini içselleştirken, öte yandan biyosfer toplumsal ilişkileri şekillendirmektedir. Moore, doğa içindeki kapitalizmi doğa içindeki insanı düşünerek başlamaktadır. Burada doğa ile toplum arasındaki ilişkiye ikili bir içsellik yükler. Bu açıdan toplum hem hayatın dokusundaki değişimin üreticisi hem de onun ürünüdür. Bu açıdan Moore’un çalışmalarında kapitalizm doğayı doğrusal bir düzlemde üreten bir güç olmaktan ziyade, doğa sermaye birikimi-iktidar ilişkileri ile birlikte yeniden evrilir. Kapitalizm sabit bir doğa üzerinde evrilmez. “Kapitalizmin tarihi, kapitalist gelişmenin üreticileri ve ürünleri olan birbirini kesintisizce izleyen tarihsel olayların tarihidir” (Moore: 37). Bu nedenle “doğanın üretimi daima doğayla birlikte üretimdir- ontolojik olarak iki bağımsız birimin (insanlık artı doğa) birlikte üretimi değildir” (Moore, 2017a: 118).

Moore’a göre Kartezyen yaklaşımın temel özelliklerinden bir tanesi kapitalist süreçlerden kendisini dışlayarak doğanın kendisine ve yeryüzü sistemine göreli özerklik atfetmesidir. Toplumsal olan doğal olanın dışında vuku bulur ve o olmadan değişir. Bu görüşte doğa toplumsal olan üzerinde dışsal bir etki yaratır. Bir araç olarak doğa manipüle edilebilen objeler serisinden oluşur. Moore’a göre, bu düşünce kapitalizmin şiddetine de temel oluşturmaktadır Moore bu durumu yeşil aritmetikte ifade etmektedir: Ana akım ekoloji literatürü sorunu İnsan artı Doğa = Tarih şeklinde formüleştirebilir. Bu formülasyonda ortaya çıkan ikilem toplumsal ilişkilerin göz ardı edilmesinden kaynaklanır. Ancak Moore’a göre ikilem yalnızca toplumsal ilişkilerin göz ardı edilmesinden kaynaklanmaz. Ana akım paralel şekilde birçok eleştirel kuram Toplum/Kapitalizm artı Doğa= Tarih şeklinde formüleştirmiştir (Moore, 2016b; 2017c). Buradaki asıl sorun toplum ile doğa arasındaki diyalektik ilişkiyi göz ardı ederek “Doğa” ile “Toplum”u ayırıştırma ve bunları birbirine “ekleme” yaparak açıklama çabasıdır. İlişkisel- diyalektik ve aynı zamanda yapısal bağlam dahilinde doğanın nasıl toplumsal olarak üretildiği ve doğanın bu üretim ilişkisi dahilindeki sınırlılıkları anlaşılmalıdır. Doğanın üretimi ekolojik krizlerin tarihsel ve toplumsal süreçlerden bağımsız olmadığı anlamına gelmektedir.

Moore’a göre, metabolizma teorisini savunanlar, doğal sınırlar konusunda dar bir bakış açısı ve felaketçi bir senaryo eşliğinde, “kültürel süreç” ve “bilimsel bilgi”deki değişimlerin tarihsel değişimdeki etkisini hafife alan ve “bildiğimiz”

şekliyle uygarlığın sona ereceğine dair indirgemeci ve determinist bir maddeci anlayışı savunmaktadırlar. Foster, Clark ve York tarafından geliştirilen metabolik yarık teorisinde, çevresel yıkım kapitalist sistemin ve gelişmenin sonucu olarak ortaya çıkmakta, çevre sorunları tarihsel bir sistem olan kapitalizmin oluşturucu özelliği olarak görülmemektedir. Bu kapsamda, Moore (2017a: 113-116, 2017b), Foster ve arkadaşlarının doğanın evrensel metabolizması anlayışının “doğanın” ve “toplumsalın” metabolizması olarak bir ikilik yarattığını belirtmekte ve kendi yaklaşımını “tekli metabolizma” olarak tanımlamaktadır. Moore, Foster ve diğerlerinin yaklaşımının kartezyen bölünmeyi aşmak yerine daha da pekiştirdiğini belirtmekte ve “‘insan’ nedir ile ‘doğal’ nedir arasında sert ve hızlı çizgiler çizerek hakikat iddialarını sınırlamak eğilimde” olduğunu belirtmektedir. Bir başka ifade ile Moore metabolik yarık teorisinin doğa ile toplum arasındaki diyalektik ilişkiyi bu ikisinin etkileşimine ve bunların birbirini nasıl dönüştürdüğüne indirgediğini ve bunun da bir çelişki yarattığını belirtmektedir (Moore, 2017b). Buradaki çelişki Moore’a göre “ilişkisel ontolojinin (doğadaki-insanlık) felsefi söylemsel kabülü ile Doğa-Toplum ikiciliğinin (insanlık ve doğa) pratik-analitik kabülüne” dayanır (Moore, 2017a: 114). Marx’ın çalışmalarındaki “karşılıklı bağımlı süreç” gözardı edilerek toplumsal sistemler doğal sistemlerden ayrılır.

Moore’a göre (2017a: 114-115) bu durum “epistemik yarık” olarak tanımlanabilir. Ekonomik ve çevresel sınırlar arasında oluşturulan bu epistemik yarık, Moore’a göre, kapitalizmin uzun vadede krizleri nasıl yarattığını açıklamaktadır. Bu bağlamda “tarihsel kapitalizm döneminde insanlık için çevre üretimi, yeni bir jeolojik çağın ortaya çıkışı için gereken gelişme aşamasına ulaşmıştır. Bu yeni çağı genellikle Antroposen (‘İnsanın Çağı’) olarak adlandırıyoruz, ancak Kapitalosen (‘Sermayenin Çağı’) adı daha isabetli bir adlandırmadır” (Moore, 2017a: 116-117; 2016: 5-6). Nitekim Moore’a göre (2017a: 118; 2017b), kapitalizm yalnızca “ekonomik” ve “toplumsal” bir sistem değil aynı zamanda “doğayı düzenlemenin bir yoludur.” Moore’a göre Foster ve arkadaşlarının sormayı unuttuğu asıl soru şudur: “Farklı özelliklere sahip sermaye, iktidar ve üretim metabolizmaları, kapitalist tarihin uzun yolu boyunca, dengesiz paylarla da olsa nasıl bütünleşir?” (2017a: 121) Moore’a göre, metabolik yarık teorisi, kapitalizmin doğayı yeniden üretme süreçlerinde kültürel süreçlerin ve bilimsel bilginin aktif rollerini göz ardı eder. Doğa toplum ilişkisi temelinde tarihsel değişimi düşüncelerin (fikirlerin) rolünü küçümseyen vülger maddeci bir yaklaşıma indirger.

Foster’a göre (2016a) Moore’un dünya ekolojisi yaklaşımı, postmodernist dünya görüşünden etkilenen sol kuramcılara benzer şekilde bir tür toplumsal tekçiliği yeniden üretmektedir. Nitekim Moore’un yaklaşımında kapitalizm, doğadan daha gerçektir ve sadece sermayenin ontolojisine dayanan bu yaklaşımda doğaya herhangi bir ontolojik statü verilmemektedir. Ana akım çalışmalarda olduğu gibi çevre, emeğe, hammaddeye, yiyecek ve enerjiye indirgenmekte, ekolojik krizler basit

ekonomik krizler temelinde açıklanmaktadır. Her ne kadar Moore, doğal sınırların fetişleştirilmesine karşı çıksa da onun yaklaşımında hammadde kıtlığının yükselmesi fiyatlarda yükselmelere ve kârın azalmasına neden olarak ekonomik krizlerle sonuçlanmaktadır (Foster, 2016a: 405). Foster şu şekilde devam etmektedir: Moore yaklaşımında günümüzün ekolojik krizlerini yeryüzünü tehdit eden “felaketler” olarak görmek yerine “hayatın dokunuşundaki” kapitalizmin sosyo-ekonomik süreçleri olarak tanımlayarak, ekolojik krizleri normalleştirmektedir. “Antroposenin” kendisini metabolik yarık olarak tanımlayan McKenzie Wark da Foster’ın eleştirisine benzer şekilde Moore’un analizini yeterince maddeci olamamakla suçlamaktadır (2015). Wark’a göre “Antroposen” çağı ve içinde bulunduğumuz ekolojik çıkmaz maddeci bir meseledir. “Antroposenin” özü itibarıyla üretimin maddeliğine, yeniden üretim süreçlerine vurgu yapıda tanımlanması sorunun tespiti açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle insan bilgisine ve failliğine indirgenemez. Bu bakımdan, Wark’ın analizinde Moore’un “ikili içsellik” sermayeyi kimlik olarak tanımlaması ile sonuçlanır. Yeryüzü sisteminin kendisi kültürel değişime yerleşik olan “toplumsal olarak inşa edilmiş” bir dünya ekolojisine mahkûm edilmektedir. Wark, Moore’un çevresel belirleyicilikten kaçınırken bir tür “toplumsal indirgemecilik” sorunu ile karşı karşıya kaldığını belirtmektedir.

Marksistler için doğanın toplumsal yapılara yerleşik olması toplumsal yapılar dışında bir yapısal gerçeklik olmadığı anlamına gelmemektedir. Hem Foster’ın savunuculuğunu yaptığı metabolik yarık teorisi, hem de Smith’in toplumsal-doğa tezi doğayı toplum gibi bir yapı olarak ele almaktadır. Bu anlamda doğa toplumsal olarak inşa edilmesinin ötesinde insandan bağımsız maddi bir gerçekliğe işaret eder. Her iki yaklaşım da doğayı, doğal varlıklar olan insanın faaliyetlerini doğrudan ve dolaylı olarak sınırlandıran, benzer şekilde insan faaliyetleri tarafından şekillenen ancak insan faaliyetlerinden bağımsız sınırları ve – insan neslinin devamı açısından – koşulları olan “kompleks bir nedensel düzen” olarak kurguladığını vurgular. İnsan bir fail olarak kendi doğasını yeniden- üretme yeteneğine sahip olsa da doğanın maddeliği insanın bu dönüştürebilme yeteneğini sınırlamaktadır. Moore’un yaklaşımı bu iki yaklaşımdan farklı olarak – Latourcu aktör network teorisinde olduğu gibi- doğaya faillik özelliği de katar. Moore’un ikili içsellik olarak adlandırdığı yaklaşımında doğayı toplum gibi aktif bir fail olarak tanımlamaktadır.

Sonuç: Toplum-Doğa İlişkisinin Diyalektiği ve Antroposeni Yeniden Düşünmek

Antroposen içinde yaşadığımız çağın krizini ifade eden oldukça popüler ancak Moore’un da ifade ettiği üzere aynı zamanda bir o kadar da “tehlikeli” bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (2018: 237). Ana akım bilgi üretiminin bir parçası olarak Antroposen kullanımı itibarıyla insanı var eden yeryüzü koşullarında değişimi vurgulayan ancak uyarıyı temelde yapısal ve maddi unsurları dikkate almadan “insan” unsuruna dayandıran bir anlayışa işaret etmektedir. Bu makale bu unsuru göz önünde bulundurarak içinde bulunduğumuz ekolojik krizi toplum-

doğa arasındaki diyalektik ilişkisi açısından sorunsallaştıran ve bu kapsamda da Batı Marksizmden ayrılan üç temel eko-Marksist çalışmaya yer vermiştir. Eko-Marksistler, “Antroposeni” içinde bulunduğumuz jeolojik dönem olarak kabul etme eğilimdeyken, bu çalışmalardan yalnızca çok azı bir kavram olarak Antroposeni sorunsallaştırmıştır. Buna rağmen bu çalışma “Antroposen” olgusunu toplum-doğa ilişkisi açısından ele almanın insanlığın doğa ile ilişkisinin bu günkü noktaya nasıl evrildiğini ve ekolojik krizlerin nedenlerini göstermesi açısından önemli olduğunu iddia etmiştir. Aralarındaki farklılıklara rağmen eko-Marksistler, toplum-doğa ilişkisi kapsamında kapitalist sınıf ilişkileri ve diğer ideolojik/siyasal çıkarları gözönünde bulundurarak Antroposen söylemini yeniden gözden geçirmek için önemli veriler sunmaktadır. Bir başka ifade ile toplum-doğa tartışmalarının odak noktasını doğanın tarihsel olarak kendini sürekli yeniden üreten ve farklılaşan kapitalizm tarafından yeniden nasıl ürettiği sorusuna kaydırmaktadır. Bu aynı zamanda Antroposen söyleminin kapitalizm içerisinde toplumsal ilişkileri meşrulaştırmak için nasıl araçsallaştırdığına da kaynaklık etmektedir.

Çağımızın ekolojik krizleri yeni bir bilimsel paradigmanın gerekliliğine işaret etmektedir. Bu yeni paradigma hem toplum ile doğa arasındaki diyalektik ilişkiyi içselleştirmeli hem de doğa bilimleri ile toplum bilimleri arasındaki keskin ayrıştırmaları reddetmelidir (Dickens, 1996: 2-3). Bilimsel anlamda, doğa ile toplum bilimleri arasındaki ayrıştırmaların ve toplum-doğa ikiliğinin üstesinden gelebilmemiz için doğanın toplum tarafından üretildiğinin ve toplumsal ilişkilerin doğa tarafından nasıl şekillendiğinin farkında olunması gerekiyor. Antroposen kavramının bilimsel anlamda bir paradigma değişikliği oluşturduğundan söz edilse de kavram çağımızda yaşanan ekolojik krizlerin toplumsal kökenlerinin açıklanması (kapitalist toplum ve doğanın ekolojik çelişkisi açısından) ve radikal bir siyasal değişim sağlaması açısından sorunlu bir kavramdır. Joel Kovel’in belirttiği üzere “Gözden kaçırılan şey, bu çapta bir sorunun bütün toplumsal üretim sistemini kendi nedeni olarak ister istemez işe karıştırmak zorunda olmasıdır” (2005: 97). Ekolojik krizlerin üstesinden gelinmesi ve insanın doğa ile barışçıl yaşaması insan ile insan dışındaki doğal dünya arasındaki ilişkinin toplumsal ilişkiler yoluyla yeniden yapılandırılmasına bağlıdır.

Bu kapsamda eko-Marksist düşünürler, kapitalist üretim tarzının doğanın yeniden üretimi ile birlikte düşünülmesinin “Antroposenin” anlaşılmasında önemli olduğunu iddia ederler. Ancak jeolojik bir argüman değil de tarihsel olarak biyosferin insan etkinlikleri ile değişimini ifade eden popüler bir kavram olarak düşünüldüğünde kavramın içeriğinin toplum-doğa ikiliğini aşmak yerine onu yeniden ürettiğini vurgulayacaklardır. Tanımın kendisi doğa ile insanı ayırmakta, toplumsal yapıları göz ardı ederek biyosferdeki değişimi tarihsizleştirmekte ve normalleştirmektedir. Bağımsız üretici güç olarak doğanın tarihsel olarak değişmesi ve her dönemde farklı biçimlerde karşımıza çıkması oldukça önemlidir. Bu, doğa

öylece “orada”, “durağan”, değişmeyen bir özelliğe sahip olmasından ziyade döngüsel ve sürekli evrilen ve kendini yenilemektedir.

Eko-Marksistlerin de ifade ettiği üzere Marx toplumun doğayla ilişkisini birini diğerine öncüller nitelikte oluşturmamıştır; doğa ve insan arasında birbirini etkileyen, sınırlandıran, bağımlı iç içe geçmiş bir bağlam söz konusudur. Bu şu anlama gelmektedir ne doğa ne de ekolojik krizler insan unsuruna indirgenemez. Bu açıdan ekolojik krizlerin toplumsal ilişkilerin değişimi ile üstesinden gelinebileceği ve toplumsal etkinliklere/faillere bağımlılığı doğanın toplumdan bağımsız gerçekliği ile sınırlandırılmıştır. Bir başka ifade ile doğa toplumdan bağımsız bir gerçekliktir, ancak içsel değerinin ötesinde insanlık için anlamını insan emeğiyle dönüştürücü bir ilişki içinde kazanır. Bu, emeğin doğa, kültürdür ya da bu ikisinin matrisi olduğu anlamına gelmez.

Eko-Marksistlerin üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta ise toplum-doğa ilişkisinin idealist/söylemsel/düşünsel/kültürel unsurlara indirgenemeyeceğidir. Bu kapsamda eko-Marksist düşünürler maddi olanın (üretim ilişkileri gibi) düşünsel (idealist-söylemsel) olana indirgenemeyeceğini belirtirler. Bu açıdan ekolojik krizler, toplum ile doğa arasındaki diyalektik ilişki çerçevesinde ve aynı zamanda kapitalist üretim tarzının dinamikleri kapsamında ele alınmalıdır (Moore, 2016b, 2017c).

Bu tarz bir analizin imkânlarını ise sadece insanların temelde maddi üretim tarzının toplumsal örgütlenmeyi biçimlendirdiği yani üretimin her toplumsal ilişkinin temeli olduğunu savunan tarihsel maddecilik sağlamaktadır. Ancak kapitalist sistemin kendi içindeki dinamikleri yani kapitalist rekabet daha açık bir ifade ile toplumsal ilişkilerin betimleyicisi olarak piyasa ekonomisi aşılmadıkça hem çevre sorunlarının hem de toplumsal sorunların üstesinden gelinemeyecektir. Sermaye yalnızca emeği sömürmemekte aynı zamanda doğaya el koymakta ve doğayı insan için araçsallaştırmakta/ucuzlaştırmaktadır. Kapitalizm doğayı daha ucuz daha değersiz kılmaktadır.

Ekolojik krizlerin üstesinden kapitalizmin daha fazla genişletilmesi ile gelinebileceği iddiası ve mevcut ideolojinin alternatifi olmadığı inancı, hâkim ideolojiyi çevreleyen bir fikirdir. Sorun yalnızca fiziki/biyolojik olmadığı, aynı zamanda toplumsal olduğuna göre yapılması gereken şu şekilde sıralanabilir. Öncelikle kapitalist üretim tarzında radikal bir değişim sağlanmalı; yenilenebilir enerjiden faydalanılmalı yeni bir ekonomik modele geçilerek toplumsal değişimin önü açılmalı ve böylelikle bir yandan küresel ısınmanın zararları minimuma indirilirken öte yandan insanların kaliteli bir yaşam sürmeleri olanaklı hale getirilmelidir. İkinci olarak kapitalist üretim ve kapitalist teknoloji yüz milyonlarca insanın yaşama hakkını kısıtlayarak gelecek kuşakları nükleer, biyoyakıt, GDO ve karbondiyoksitin jeolojik stoklanması gibi sorunlarla yüzyüze bırakmaktadır. Bu sistemde sadece zenginliklerin yeniden dağıtımını değil aynı zamanda toplumsal zenginliklerin yeniden dağıtılması kapsamında derin yapısal değişikliklere

başvurulmalıdır. Bu nedenle, kapitalizmin krize girdiği dönemlerde mali piyasalardaki (küresel) yolsuzluğu, denetimsizliği ve hesapsızlığı anlamlandırmak için Marx'ı anımsayan burjuvazinin yükselen ekolojik krizleri ve/veya içinde yaşadığımız çağı (ana akım ekoloji literatürünün bir kavramsallaştırması olarak Antroposeni) açıklama ve (yeniden) tanımlama girişiminde de Marx okumalarında yarar olabilir. Marx'ı "doğaya değer biçmemekle suçlayanlar" der Burkett, "eleştiri oklarını bizzat kapitalizme yöneltmelidirler" (Burkett, 2004: 99).

Kaynakça

- Angus, I. (2015) "When Did the Anthropocene Begin..and Why Does It Matter?", *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2015/09/01/when-did-the-anthropocene-beginand-why-does-it-matter/> indirilme tarihi: 10.03.2017.
- Angus, I. (2016) *Facing the Anthropocene: Fossil Capitalism and the Crisis of the Earth System*, New York: Montly Review.
- Barry, A. ve M.Maslin (2016) "The Politics of the Anthropocene: A Dialogue", *Geography and Environment*, 3 (2): 1-15.
- Benton, T. (1993) *Natural Relations: Ecology, Animal Rights and Social Justice*, Londra: Routledge.
- Benton, T. (1996) "Marxism and Natural Limits: An Ecological Critique and Reconstruction", Benton, T. (der.), *The Greening of Marxism* içinde, New York: The Guilford: 157-186.
- Bhaskar, R. (2012) "Materyalizm", Bottomore, T. (der.), *Marksist Düşünce Sözlüğü* içinde, İstanbul: İletişim.
- Bonneuil, C. ve J.B. Fressoz (2016) *The Shock of the The Anthropocene: The Earth, History and Us*, çev. D. Fernbach, London: Verso.
- Bookchin, M. (1980) *Toward an Ecological Society*, New York: Black Rose Books.
- Braun, B. ve J. Wainwright, "Nature, Poststructuralism, and Politics", Castree N. ve B. Bruce (der.), *Social Nature: Theory, Practice and Politics* içinde, Oxford: Blackwell: 41-63.
- Burkett, P. (1996), "On Some Common Misconceptions About Nature and Marx's Critique of Political Economy", *Capitalism, Nature and Socialism*, 7 (3): 57-80.
- Burkett, P. (1999) "Nature's Free Gifts' and the Ecological Significance of Value", *Capital & Class*, 23 (2): 89-110.
- Burkett, P. (2004) *Marx ve Doğa: Al-Yeşil Bir Perspektif*, çev. E. Özkaya, Ankara: Epos.
- Cachon, L. (2016) "Doğa", Bensussan, G. ve G. Labica (der.), *Marksizm Sözlüğü* çev. V. Yalçıntoklu, İstanbul: Yordam.
- Cassegard, C. (2017) "Eco-Marxism and the Critical Theory of Nature: Two Perspectives on Ecology and Dialectics", *Distinktion: Journal of Social Theory*, 18(3): 314-332.
- Castree, N. (1995) "The Nature of Produced Nature", *Antipode* 27: 12-47.
- Castree, N. (2000) "Marxism and the Production of Nature", *Capital & Class*, 24 (3): 5-36.
- Castree, N. (2001) "Socializing Nature: Theory, Practice, and Politics", Castree N. ve B. Bruce (der.), *Social Nature: Theory, Practice and Politics* içinde, Oxford: Blackwell, 1-21.

- Clark, B. ve R. York, (2015) "Çatlaklar ve Değişimler: Çevre Krizlerinin Kökenine İnlemek", Tanıttıran, H. (der.), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi* içinde, çev. A. Galip, İstanbul: Kalkedon, 67-84.
- Clark, J. (1989) "Marx's Inorganic Body", *Environmental Ethics*, 11: 243-258.
- Crutzen, P. ve E. F. Stoermer (2000) "The 'Anthropocene'" *Global Change Newsletter*, 41: 17-18.
- Cudworth E. ve S. Hobden (2018) *The Emancipatory Project of Posthumanism*, Londra: Routledge.
- Çoban, A. (2002) "Çevreciliğin İdeolojik Unsurlarının Eklemlenmesi", *SBF Dergisi*, 57(3): 3-30.
- Çoban, A. (2012) "Ekolojik Tartışmalar Bakımından Marx'ın Düşüncesinin Değeri", *Kurtuluş* 2: 93-104.
- Dalby, S. (2016) "Framing the Anthropocene: The Good, the Bad and the Ugly", *The Anthropocene Review*, 3(1): 33-51.
- Dickens, P. (1992) *Society and Nature: Towards a Green Social Theory*, Philadelphia: Temple University Press.
- Dickens, P. (1996) *Reconstructing Nature: Alienation, Emancipation and the Division of Labour*, Londra: Routledge.
- Erçandırlı, Y. (2017) "Yeşil Kuram ve Marksizm", Yalvaç, F. (der.), *Marksizm ve Uluslararası İlişkiler Kuramları* içinde Ankara: İmge, 269-302.
- Eckersley, R. (1992) *Environmentalism and Political Theory: Toward an Ecocentric Approach*, Albany: State University of New York.
- Foster, J. B. (2001) *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, çev. E. Özkaya, Ankara: Epos.
- Foster, J.B. (2007) "Marx ve Küresel Çevre Tartışması", çev. Üstün Bilgen-Reinart, <http://sendika63.org/2007/12/marx-ve-kuresel-cevre-tartismasi-john-bellamy-foster-16988/>, indirilme tarihi: 10.12.2017.
- Foster, J.B. (2011) "Doğa'nın Diyalektiği ve Marksist Ekoloji", Ollman B. ve T. Smith (der.), *Yeni Yüzyılda Diyalektik* içinde, İstanbul: Yordam, 79-120.
- Foster, J.B. (2012) *Marksist Ekoloji*, çev. Barış Baysal, İstanbul: Kalkedon.
- Foster, J.B. (2014), *Savunmasız Gezegen: Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*, çev. H. Ünder, Ankara: Epos.
- Foster, J.B. (2015), "Marx ve Doğanın Evrensel Metabolizmasında Çatlak", çev. A. Galip, Tanıttıran, H. (der.), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi* içinde, İstanbul: Kalkedon, 7-37.
- Foster, J. B. (2016a) "Marxism in the Anthropocene: Dialectical Rifts on the Left", *International Critical Thought*, 6 (3): 393-421.
- Foster, J.B. (2016b) "The Anthropocene Crisis", *Monthly Review*, 68(4): 9-15.
- Foster, J.B. ve P. Burkett (2016), *Marx and the Earth: An Anti-Critique*, Boston: Brill.
- Foster, J.F. ve B. Clark (2010) "Zenginliğin Paradoksu: Kapitalizm ve Ekolojik Yıkım", *Karasapan*, <https://www.karasaban.net/zenginlik-paradoksu-kapitalizm-ve-ekolojik-yikimbrett-clark-ve-john-bellamy-foster/>, [erişim tarihi: 10.12.2017].
- Grundmann, R. (1991) *Marxism and Ecology*, Oxford: Clarendon Press.
- Hahnel, R. (2014) *Yeşil İktisat: Ekolojik Krize Karşı Koymak*, çev. A. İlhan vd., İstanbul: BGST.
- Hamilton, C. ve J. Grinevald (2015) "Was the Anthropocene Anticipated?" *The Anthropocene Review*, 2: 59-72.

- Hamilton, C., C. Bonneuil ve F. Gemenne (der.) (2015) *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis*, Londra: Routledge.
- Harribey, J. M. (2012) "Ekolojik Marksizm mi, Marksist Ekoloji mi?", çev. Ş. Alpagut, Bidet J. ve S. Kouvelakis (der.), *Çağdaş Marksizm için Eleştirel Klavuz* içinde, İstanbul: Yordam, 188-218.
- Hartley, D. (2016) "Anthropocene, Capitalocene and the Problem of Culture", Moore, J.W. (der.), *Anthropocene or Capitalocene?* içinde, Oakland: PM Press, 154-165.
- Harvey, D. (1974) "Population, Resources and the Ideology of Science," *Economic Geography*, 50: 226-277.
- Harvey, D. (1996) *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Oxford: Blackwell.
- Jacoby, R. (2012), "Batı Marksizmi" T. Bottomore (der.), içinde, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, çev. M. Tuncay, İstanbul: iletişim: 64-68.
- Joseph, J. (2006) *Marxism and Social Theory*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kovel, J. (2005) "Ekolojik Bir Marksizm Hakkında Düşünceler", çev. H. Özkan, *Praksis*, 13: 97-109.
- Kovel, J. (2007) *The Enemy of Nature: The End of Capitalism or the End of World*, Londra: Zed Books.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, çev. D. Nicholson-Smith, Oxford: Blackell.
- Lewis, S. L. ve M. A. Maslin (2015) "Defining the Anthropocene", *Nature*, 519: 171-180.
- Lukacs, G. (1971), *History and Class Consciousness: Studied in Marxist Dialectics*, çev. R. Livingstone, Cambridge: The MIT Press.
- Luke, T.W. (2017) "Reconstructing Social Theory and the Anthropocene", *European Journal of Social Theory*, 20 (1): 80-94.
- Marx, K. (1976) *Capital Volume 1*, Londra: Penguin.
- Marx, K. (1977) *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, Londra: Penguin.
- Marx, K. (1981) *Capital Volume 3*, Londra: Penguin.
- Marx, K. (1997) *Hegel'in Hukuk Felsefesi'nin Eleştirisi*, çev. K. Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2016) *1844 El Yazmaları* çev. Murat Belge, İstanbul: Birikim.
- Marx, K. ve F. Engels (2013) *Alman İdeolojisi*, çev. T. Ok ve O. Geridönmez, İstanbul: Evrensel.
- Moore, J.W. (2011) "Transcending the Metabolic Rift: A Theory of Crises in the Capitalist World-Ecology", *The Journal of Peasant Studies*, 38(1): 1-46.
- Moore, J.W. (2016a) *Anthropocene or Capitalocene: Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, Oakland: PM.
- Moore, J.W. (2016b) "The Rise of Cheap Nature", Moore, J.W. (der.), *Anthropocene or Capitalocene: Nature, History, and the Crisis of Capitalism* içinde, Oakland: PM: 78-115.
- Moore, J. W. (2017a) *Hayatın Dokusundaki Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji*, çev. A. Munzur, Ankara: Epos.
- Moore, J.W. (2017b) "Metabolic Rift or Metabolic Shift? Dialectics, Nature and the World-Historical Method", *Theory and Society*, 46 (4): 285-318.
- Moore, J.W. (2017c) "The Capitalocene, Part I: On the Nature and Origins of Our Ecological Crisis", *The Journal of Peasant Studies*, 44(3): 594-630.
- Moore, J.W. (2018) "Capitalocene Part II: Accumulation by Appropriation and the Centrality of Unpaid Work/Energy", *The Journal of Peasant Studies*, 45(2): 237-279.

- Morton, T. (2016) *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence*, New York: Columbia University Press.
- Rockström J. vd. (2009) "Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity", *Ecology and Society*, 14 (2): art.32, <https://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32/> [erişim tarihi: 10.08.2018].
- Schmidt, Alfred (1971) *The Concept of Nature in Marx*, çev. B. Fowkes, Londra: NLB.
- Schumacher, E.F. (2018) *Küçük Güzeldir: Önceliği İnsana Veren Bir Ekonomi Anlayışı*, çev. O. Deniztekin İstanbul: Varlık.
- Skirbekk, G. (1996) 'Marxism and Ecology', Benton, T. (der.), *The Greening of Marxism* içinde, New York: The Guilford Press, 129-136.
- Smith, N. (2017) *Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekanın Üretimi*, çev. E. Soğancılar, İstanbul: Sel.
- Smith, N. (1996) "The Production of Nature", Robertson, G. vd. (der.), *Future Natural* içinde Londra: Routledge, 35-54.
- Soper, K. (1991) "Greening Prometheus: Marxism and Ecology", Benton, T. (der.), *The Greening of Marxism* içinde, New York: The Guilford Press, 81-102.
- Wark, M. (2015) *Molecular Red: Theory for the Anthropocene*, Londra: Verso.
- Zizek, S. (2004) "Afterword: The Lesson of Rancière", J. Rancière, *The Politics of Aesthetics* içinde, Londra: Continuum, 69-79.

Raymond Geuss

Konuyu Değiştirmek **Sokrates'ten Adorno'ya Felsefe**

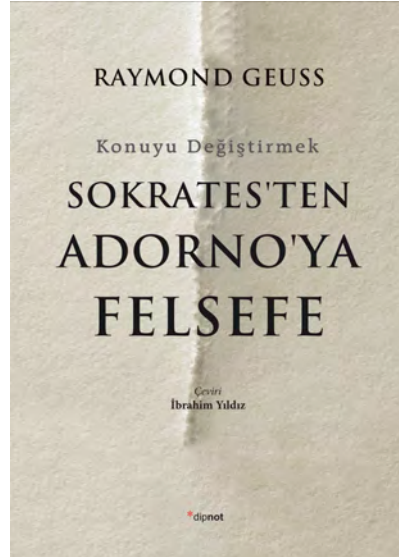
Çeviri: İbrahim Yıldız

İnsanların sordukları sorular tarihsel ve toplumsal koşullara bağlı olarak değişiyor. Hangi soruların yönetimle, bilimle ya da dinle ilgili sorular değil de 'felsefeyle ilgili' sorular sayılacağı da –zaman içerisinde– değişiyor. Filozofların geçmişte sordukları soruların büyük bölümüne inandırıcı cevaplar verilmedi, dolayısıyla sorularımıza cevap ararken kendimizi bizden önceki bütün kuşaklara kıyasla daha talihli saymamız için bir neden yok. Gelgelelim sorular orta yerde duruyor; bir yere gittikleri yok. Filozofların görenekten kopma çabaları da dünyamızı illa ki daha iyi bir yer yapmıyor. İnsanları farklı düşünmeye özendirme girişimi kapsamında filozoflar, miras olarak aldığımız ama çoğunlukla da bize nefes aldirmayan düşünce sistemleri içerisinde yaşamaya mahkûm olmadığımızı vurguluyor, özcesi bize konuyu değiştirebileceğimizi anımsatıyorlar.

Bu kitapta ele alınan on iki filozof doğal bir grup ya da görünmez bir collegium ya da bir yargı heyeti oluşturmuyor. Bize göklerin ötesinde bir yerden acımasız ya da iyicil bir tatmin duygusuyla ya da hiç de tasvip etmeyen gözlerle bakan kişiler de değil onlar. Tarihteki olumsuzluklar dünyamızın tektonik tabakalarını yerinden oynatıp belli bir konuma getirdi, bu konumdan bakıp bu filozofların yazdıklarını okumamız, bu yazıların bir kısmını –hâlâ– geçerli ve aydınlatıcı bulmamız mümkün.

Bu kitaplar, içerisinde bulunduğumuz şu tarihsel momentte, incelenmeyi/ tartışılmayı/üzerinde durulmayı fazlasıyla hak eden eserler.

Batı tarihinin en yenilikçi ve en önemli kimi filozoflarını olağanüstü bir yetkinlik ve özgünlükle anlatan, günümüzde felsefi etkinliğin nasıl sürdürülmesi gerektiğine dair göz açıcı öneriler sunan bir başvuru kitabı.

*dipnot yayınları

Selânik Caddesi No: 82/24 Kızılay Ankara - T: 312 419 29 32 - F: 312 419 25 32 - www.dipnotkitap.com

Kitap İncelemesi

Küresel Tarihçe 1945-79¹

Halil Can İnce²

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden, 1970'li yıllara uzanan dönemdeki uluslararası ekonomik gelişmeleri siyasal arka planıyla birlikte inceleyen ve yorumlayan *Küresel Tarihçe, 1945-79*, Prof. Dr. Oktar Türel'in iki kitaptan oluşmasını hedeflediği 'küresel tarihçe' çalışmalarının³ ilk cildi. Kitapta, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya ekonomisinin küresel ölçekte yeniden yapılandığı, daha önce benzeri görülmemiş düzeyde büyüme ve gelişme hızlarının kaydedildiği ve 'Kapitalizmin Altın Çağı' ya da 'Şanlı Otuz Yıl' gibi adlandırmalarla anılan dönem mercek altına alınıyor. Bu yönüyle bir 'dönem incelemesi' olarak nitelendirilebilecek olan kitap, yazarın daha önceki *Geç Barbarlık Çağı 1-2* ve *Uzun XIX. Yüzyılda Orta Avrupa* gibi çalışmalarından aşina olduğumuz bir yapıya sahip. Sözü edilen kitabın bir değerlendirmesini yapacağımız bu yazıda, öncelikle çalışmanın içeriğine ve yapısına ilişkin genel bilgileri paylaşacak; ardından, ilgili içeriğe dönük kendimizce önemli gördüğümüz, altını çizdiğimiz noktaları dikkatlere sunmaya çalışacağız. Farklı disiplinlere ya da ilgi alanlarına sahip okurların öne çıkartacağı noktalar muhtemeldir ki başka başka olacaktır. Böylesi zengin bir içeriğe sahip kitabın değerlendirilmesi açısından da herhalde başka türlü beklenemezdi. Dolayısıyla yazı boyunca okurun dikkatine sunmaya çalıştığımız bölümlerin kitabın yalnızca çok küçük bir bölümü olduğu mutlaka akıllarda tutulmalı.

Kitap iki kısımdan oluşuyor. *Birinci Kısım*'da; planlama, kalkınma, refah, büyüme ve gelişme gibi iktisadi kavramların 'moda' olduğu 1945-79 arası dönemde kapitalizmin eriştiği 'çarpıcı başarımlar', dönemi şartlandıran ve biçimlendiren uluslararası siyasal ortamın özenli bir betimlemesi ve siyasal/ekonomik bağlantıları ile inceleniyor. Bu bağlamda, ABD'nin başını çektiği kapitalist blok ile SSCB öncülüğündeki sosyalist blok arasında oluşan sistemik karşıtlık, içerdiği sınıf mücadelesi ekseninde vurgulanıyor. Beş alt bölümde incelenen bu ilk kısımda, Soğuk Savaş'ın taraflarının şekillendiği uluslararası siyasetin kuruluşu, önemli dönüm noktaları ile birlikte işleniyor. ABD öncülüğünde, SSCB'yi 'çevreleme'

1 Oktar Türel (2017) *Küresel Tarihçe 1945-79*, İstanbul: Yordam Kitap.

2 ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Yüksek Lisans Öğrencisi.
E-posta: hcince@gmail.com
ORCID Numarası: 0000-0001-7162-3377

3 Türel, *Küresel Tarihçe*, 1980-2009 başlığıyla yayımlanmayı planladığı ikinci kitabı, 2019'un ilk yarısında tamamlamak niyetinde olduğunu belirtiyor.

politikalarının bir parçası olarak kurgulanan Truman Doktrini ile Marshall Planı, ayrı bir bölüm olarak ele alınıyor. Bu çerçevede, kapitalist ‘merkez’deki emek hareketlerinin çözülme süreci, genel bir değerlendirmenin yanı sıra, tekil ülke örnekleri ile de açık bir biçimde ortaya seriliyor. Soğuk Savaş’ın ilk evresinin üç alt döneminin incelendiği bölümün ardından, Üçüncü Dünya’ya ilişkin önemli değerlendirmeler ile *Birinci Kısım* sona eriyor. *İkinci Kısım*’da ise, kitabın ilk yarısında ortaya konulan uluslararası siyasal arka plan çerçevesinde, küresel ekonomik düzenin yeniden yapılanma sürecine öncülük eden kurumlar ile ilgili kurumsallaşma süreçleri işleniyor. Bu anlamda Bretton Woods kuruluşları IMF ve Dünya Bankası başta olmak üzere, dönemin küresel ekonomik düzeni açısından kurucu rollere sahip uluslararası kuruluşlar, savaş sonrasının yeni kurumsal gündemi çerçevesinde ele alınıyor. ‘Merkez’ ve ‘çevre’deki iktisadi gelişmelerin ayrı ayrı incelendiği bölümlerin ardından, 1960’lı yılların sonundan itibaren sistemik bir krizin içerisine giren Keynesyen paradigmanın çözülüş öyküsüyalın bir biçimde sergileniyor. İkinci Kısım’ın son bölümünde yazar, çözülüş sürecinde yeni arayışlara yönelen gelişme iktisadının yeni yönelimlerinden söz ediyor. Bu doğrultuda yazarın kitap boyunca paylaştığı siyasal takvim, çizelge ve tablolar takibi kolaylaştırdığı gibi kullanışlı birer referans kaynağı olma özelliğini de taşıyor.

Kitabın uluslararası siyasal arka planın ele alındığı ilk yarısı, emperyalist-kapitalist blokun yeni baş temsilcisi olarak ABD’nin yükselişi ve bu çerçevede yeni uluslararası siyasetin inşa sürecine odaklanıyor. Atlantik Şartı, Yalta ve Potsdam Konferansları ile iki kutuplu dünya düzeninin adım adım inşa edildiği erken dönemde, Büyük Buhran’ın yarattığı etkileri hâlâ üzerinde taşıyan ABD sermayesinin çıkarları yeni pazarlar açmak, hammaddelere erişmek ve uluslararası yatırım imkânlarını genişletmekte yatıyordu. Ne var ki ABD hükümeti, savaştan ağır yaralar alarak çıkmış Avrupa ülkelerinin ekonomileri toparlanmadıkça bu çıkarları gerçekleştiremeyeceğinin de farkına varmıştı. Nitekim “böylesi şartlarda ABD dışındaki ülkeler için bağımsız kapitalist gelişme stratejisi veya sosyalist seçenek daha çekici hâle gelebilir ve ABD sınai ürünler ve sermaye ihracında pazar kayıplarına uğrayabilirdi” (s. 46). Bu çerçevede düşünülmesi gereken Marshall Planı ile ‘Avrupa’nın derlenip toparlanmasını sağlamak üzere’ toplamda yaklaşık 12,7 milyar dolar Avrupa’nın belli başlı sanayileşmiş ülkelerine aktarıldı. Truman Doktrini’nin ortaya koyduğu Sovyetler’i ‘çevreleme’ politikasının da bir parçası olarak görülebilecek bu yardımlar, Soğuk Savaş’ın ABD cephesinden atılmış ilk adımları olarak değerlendirilebilir.

Bu noktada yazarın Marshall Planı’nın tarihsel önemine ilişkin görüşlerini öne çıkarmakta fayda var. Türel’e göre Marshall Planı “ABD ile Batılı müttefikleri arasında bir ödünleşmeyi (*trade-off*)” ifade etmekteydi. Bu ülkeler, ABD’den kaynak desteği olarak onun ortaya koyduğu uluslararası politik vizyona bağlılıklarını da beyan etmiş oluyorlardı. Bu destekler ile Avrupa’ya ‘efektif kapitalist kontrol’ taşınmıştı.

Dolayısıyla, yazara göre, “Marshall Planı’nı Truman Doktrini’nin eylemli biçimi” olarak nitelemek yanlış olmayacaktır (s. 74). ‘Marshall Planı olmasaydı’ şeklinde başlayan bir varsayım üzerinden tarihi olaylara karşı (*counterfactual*) kurgulamalara itiraz eden Türel, ‘plan olmasaydı Batı Avrupa komünist kontrol altında olabilirdi’ türünden bir iddiayı pek gerçekçi bulmuyor. NATO’ya giden yolun taşlarını döşeyen bu yardımlar, Batı Avrupa’yı askerî bir ittifak içerisinde birleştirme fikrine katkı sağlamıştı. Son olarak yazar, Marshall Planı’nın Avrupa’nın geleceğine ilişkin ABD tasarımlı bir proje olduğu gerçeğini teslim etmekle birlikte, Plan’ın ABD içerisindeki emekçi sınıf hareketlerini kontrol altına alma çabalarından da bağımsız bir girişim olmadığına altını çiziyor.

Devam eden bölümde ‘merkez’deki emekçi sınıf örgütlerinin çözülüş süreci ele alınıyor. Kitabın bu bölümü, Türkçe literatürde önemli bir eksikliği doldurması bakımından özellikle vurgulanmaya değer. İkinci Dünya Savaşı sırasında faşizme ve Nazizm’e karşı mücadelede ön saflarda yer almalarıyla Avrupa halklarının ilgisine mazhar olan -başta Komünist partiler olmak üzere- emek örgütleri, savaş sonrası Avrupa’nın politik ortamında önemli bir yer edinmişti. İlerleyen süreçte giderek güçten düşen bu hareketler, zamanla eski ‘radikal’ tavırlarını bir kenara bırakıp ‘müesses nizamın’ parçası hâline geldi. Bu anlamda yazarın tekil ülke örnekleri üzerinden yaptığı incelemeler ile bu ülkelerdeki emek örgütlerinin gerileme sürecini ortaya koyduğu bölümün ilgili tartışmaya önemli bir katkı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Savaş sırasındaki -tabiri caizse- cevvaliklerinin sonucu olarak, savaşın ardından yapılan ilk seçimlerde Avrupa halklarının yoğun desteğini alan Komünist Partiler, pek çok Avrupa ülkesinde ciddi oranlarda oylar alarak iktidara talip partiler hâline gelmişti. Sözelimi, Fransa’da 1945 yılında gerçekleşen savaş sonrasının ilk seçimlerinde Komünist Parti %26 oy alarak koalisyon hükümetine katılırken, İtalya’da 1946 seçimlerinde İtalya Komünist Partisi %19’luk oy oranıyla en büyük ikinci parti olmuştu. Diğer pek çok Avrupa ülkesinde de benzer biçimde oy oranları %10’un üzerindeydi. Bu yükselişi kendisine bir tehdit olarak algılayan ABD, Marshall Planı ile yardım edeceği ülkelerde komünist partilerin hükümetten düşürülmesi ve siyaseten etkisiz kılınmasını istiyordu. Elbette bu partilerin gerilemesinin ardında yatan tek neden ABD’nin müdahalesi olarak değerlendiremez; fakat ABD’nin SSCB’yi ‘çevreleme’ politikası çerçevesinde Avrupa’ya yaptığı müdahalelerin bu bağlamda altının çizilmesi önemlidir. Yanı sıra, kitapta pek çok örneğiyle sergilenen Sovyetler’in Avrupa’daki sosyalist deneyimlere dönük müdahaleleri ile birlikte düşünüldüğünde, ‘Avrupa’nın komünist partilerine ne oldu?’ sorusuna anlamlı ve bütünlüklü bir yanıt üretmek görece kolaylaşıyor.

Her ne kadar ABD ile SSCB arasındaki sistemik kavga iki kutuplu dünya siyasetini karakterize eden başat gerilim olsa da bununla bir ölçüde ilişkili sayılabilecek bir biçimde, ülkelerin kendi içerisindeki sınıf mücadeleleri ve blok-çi ülkelerin birbirleri ile yaşadıkları çekişmeler de vurgulanmalı. Sözelimi,

küresel siyasetin iki kutbu ABD ve SSCB, birbirlerine alternatif olarak sundukları ‘kapitalist’ ve ‘sosyalist’ sistemler aracılığıyla yalnızca birbirleri ile ‘soğuk’ bir savaşın içerisine girmekle kalmıyor, aynı zamanda üçüncü ülkeler üzerinden, onlar üzerinde yaratmaya çalıştıkları etkiler ile de birbirleriyle savaşıyordu. Sözelimi, Türel’in “iki küresel gücün birbirleriyle doğrudan değil, vekâleten (*by Proxy*) çatıştıkları ilk savaş” olarak andığı Kore Savaşı böyle bir örnekti. Bugün en somut biçimiyle -başka bir bağlamda bile olsa- Suriye’de rastladığımız ‘vekâlet savaşları’nın bu ilk örneği, bugüne ışık tutması açısından da önemli görünüyor. Ayrıca, ilk bakışta homojen bir görüntü veren blokların kendi içlerindeki gerilimlerin de altının çizilmesi önemli. Bu noktada, savaş sonrasının emperyalist-kapitalist bloktaki yükselen yeni aktörü ABD ile Almanya, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa devletlerinin arasındaki gerilimlerin yanı sıra; sosyalist blok içerisindeki SSCB ile Çin arasında oluşan gerginlikler özellikle vurgulanıyor. Örneğin, ‘kapitalist blok’ içerisinde en açık biçimiyle görülen gerginlik, IMF gibi uluslararası örgütlerin ABD hegemonyasını tahkim edecek birer örgüte dönüşmesine dönük Avrupalı devletlerin itirazlarıydı. Uluslararası alanda kapitalist cephenin öncülüğünü tekelinde tutmak isteyen ABD, uluslararası planda Avrupalı devletleri arkasına dizmenin peşindeydi. Benzer bir gerilim NATO içerisinde nükleer silahları tekeline alma isteğinde de görülebilirdi. Öbür taraftan, az gelişmiş toplumlara yeni bir komünist model olarak ortaya çıkan Çin ile Sovyetler arasında da ‘sosyalist blok’a önderlik yarışı kızışıyordu. Çin-Sovyet çatışması, ilerleyen dönemlerde neredeyse iki karşıt blok arasında yaşanan gerilim kadar Soğuk Savaş’ı belirleyici bir hâle dönüşmüştü. Dönemi karakterize eden ‘iki kutuplu dünya siyaseti’nin kutuplarının düşünülmesi kadar homojen olmadığını anlamak açısından bu noktalar oldukça önemli görünüyor.

Kitabın odağına aldığı dönem, uluslararası planda bugün önemini hâlâ koruyan pek çok kurumun da inşa yılları. Bu açıdan son 30 yılda işlevleri ve rolleri önemli ölçüde değişmiş olan IMF ve Dünya Bankası’nın, başka bir küresel ekonomik-politik çağda nasıl roller üstlendiğini görmek açısından Türel’in çalışması oldukça anlamlı veriler sunuyor. Yazar, savaş sonrasının uluslararası para sistemini belirleyen kurumsal yapılanmanın iki temel kurgusundan söz ediyor: bir tarafta İngiltere adına hazırlanan ve ulusal ekonomilerin önceliğini vurgulayan Keynes’in tasarımı, öbür tarafta ABD adına hazırlanan ve uluslararası amaçları öne çıkaran Harry Dexter White ve arkadaşlarının tasarımı. Tüm farklılıklarına karşın “uluslararası finans alanında kamusal denetim sağlama kararlığı” konusunda ortaklaşan bu iki tasarım, Temmuz 1944’te Bretton Woods Konferansı’nda IMF ve Dünya Bankası’nın kurulması ile sonuçlanmıştı. Erken döneminde IMF’nin temel görevi, sabit kur rejiminin işlerliğini sağlamaktı. 1971-73 Bretton Woods sisteminin içine girdiği kriz sonrasında yüzen kurlar uygulamasına geçildiğinde de IMF’nin ‘uluslararası son ikraz mercii’ işlevi sürdü. Fakat dünya finans ve ticaret sisteminde oynadığı rol önemli ölçüde değişti. Konferans’a katılan 44 ülkenin önemli bir bölümünü teşkil

eden gelişmekte olan ülkeler, kendilerine sağlanacak ödemeler dengesi desteğinin beklentisi içerisinde alınan kararlara büyük etkilerde bulunamazken, Konferans büyük ölçüde ABD'nin küresel ölçekteki hegemonik konumunu tescillemişti. Konferans'ın sonucunda dünya ödemeler dengesi denetimi neredeyse bütünüyle ABD'nin kontrolüne bırakılmış oldu. ABD dolarının altına, üye ülkelerin ulusal paralarının da sabit bir kur üzerinden dolara bağlandığı altın-dolar standardının benimsendiği Bretton Woods Konferansı ile “dünya likiditesinin dolar ile işleyecek bir sisteme dayan[dığı]” bir sisteme geçilmiş oldu. “Dolar rezervlerinin dünya ekonomisindeki likidite ihtiyaçlarına göre değil, ABD ödemeler dengesinin arızı hareketlerine göre yaratılması”nın bir sonucu olarak çok geçmeden bu sistem açmaza girecek, buna karşı ABD, kendi hegemonik konumunu korumak adına bir dizi önlemler alacaktı.

Öbür taraftan, dönemin kritik önemdeki bir diğer uluslararası kuruluşu olan Dünya Bankası'nın gündemini ‘kalkınma’ odaklı tartışmalar belirliyordu. Avrupa'nın yeniden inşası ile ilgili uğraşların Marshall Planı dahilinde çözülmeye çalışıldığı bir ortamda, Dünya Bankası'na düşen görev sosyalist blokun dışındaki yoksul ülkelere ‘kalkınma amaçlı krediler’ sağlamaktı. Savaş öncesi dönemin sömürgeciliğinden miras kalan uluslararası iş bölümünü veri alan Dünya Bankası'nın kredileri “yoksul ülkelerdeki ekonomik gelişme perspektiflerinin sistematik bir analiziyle değil, GOÜ'nün gelişmiş ülke piyasalarındaki taleplere dönük hammadde, yakıtlar ve tarımsal ürünler ihrac kapasitesini artırma kaygısı ile” şekilleniyordu. Bu anlamda da mevcut iş bölümünü yeniden üretiyordu. Banka her ne kadar GOÜ'yü dış ticaretini ve sermaye işlemlerini serbestleştirme noktasında teşvik etse de ülkelerin ulusal planlamalarına da karşı çıkmayan bir yapıdaydı.

Kitapta öne çıkarılması gerektiğini düşündüğümüz bir diğer konu, yazarın gelişme iktisadı ile ilgili değerlendirmeleri. Dünya nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan gelişmekte olan ülkelerde, başka bir ifadeyle Üçüncü Dünya'da, savaş sonrası ortaya çıkan alternatif kalkınma politikası arayışları, 1940'lı yıllarda ana akım iktisadi teorilerin dışında bir gelişme iktisadı yaklaşımının doğmasına zemin hazırlamıştı. En genel anlamıyla devlet öncülüğünde bir büyümeyi ve ithal ikamesine dayalı sanayileşmeyi hedefleyen gelişme iktisadı yaklaşımı, iki temel noktadan hareket ediyordu: bunlardan ilki ‘tek iktisat’ anlayışının reddi, diğeri ise ‘merkez’ ile ‘çevre’ ülkeler arasında karşılıklı çıkar ilişkilerinin olduğu varsayımıydı. Tek iktisat anlayışının reddiyle ima edilen, Üçüncü Dünya ülkelerinin mevcut özellik ve sorunlarının sanayileşmiş ülkelerinkinden farklı olduğu, dolayısıyla bu sorunların çözümünün de gelişmiş ülkeler bağlamında geliştirilmiş ekonomik analizlerden farklılaşacağı varsayımıydı. Karşılıklı çıkar anlayışı ise, uluslararası iş bölümünde gelişmiş ülkeler ile Üçüncü Dünya'nın rollerinin her iki tarafa da kazanç sağlanacak biçimde kurgulanabileceği düşüncesiydi. Bu çerçevede piyasa mekanizmasının yetersizliklerini vurgulayan gelişme iktisatçıları, kapitalizmin

yaşamalarının ve gelişmesinin yolunun piyasalara müdahale etmekten geçtiğini öne sürüyordu. Bu yönüyle mevcut mülkiyet yapısında köklü bir değişiklik önermesi de iktisadi planlama ile adil bölüşümün gerçekleştirilebileceği inancını taşıyordu. Hedeflenen, 'geç kalmış' olmasına rağmen 'birinci lige' çıkmayı başarmış ülkelerin deneyimlerinden öğrenerek, onların izlediği yolu başka bir biçimiyle takip etmekte. Böylelikle "ekonomik geri kalmışlık makul bir zaman süresi içinde üstesinden gelinecek teknik bir soruna" dönüştürülmüş oluyordu. Gelişme iktisatçıları, 'merkez' ile 'çevre' arasındaki karşılıklı çıkar ilişkisinin 'bağımlılık' ekseninde düşünüldüğü Neo-Marksist kuramcılar ve Latin Amerika'nın Bağımlılık Okulu'nun radikal kanadı tarafından sınıf mücadelesi perspektifinden uzak olması nedeniyle eleştirilecekti.

Kitabın ele aldığı dönemin 'popüler' bir diğer iktisadi olgusu ise bugün adeta ekonomilerin 'düşmanı' olarak görülen planlama. Keynesyen paradigmanın hakimiyeti altında bu dönemde hem sanayileşmiş ülkelerde hem de az gelişmiş ülkelerde planlama, ulusal kalkınmanın önemli araçlarından biri olarak kabul görüyordu. Kitapta savaş sonrası GOÜ'de iktisadi planlama girişimlerinin yaygınlığı başlıca dört nedene dayandırılıyor: i) başarılı Sovyet planlarının çekiciliği; ii) savaş yılları boyunca Avrupada uygulanan planlama deneyimlerinin özendirici etkisi; iii) uluslararası kuruluşların 'planlı' kaynak kullanımından yana tutumları ve iv) gelişme iktisadi yaklaşımının kazandığı küresel popülerite. "Temel kaynak tahsisi kararlarını merkezileştiren ve mallarda fiziksel sunum ve kullanım dengelerinin sağlanmasına önem veren Sovyet planlama modeli", sosyalist bloktaki ülkelerin ekonomileri arasındaki önemli farklılıklar nedeniyle İkinci Dünya'daki tekil ülkelerde çeşitlenerek uygulanıyordu. Yugoslavya örneği ile başlayan ademimerkezleşme, Macaristan ve Çekoslovakya tarafından izlenecek ve 1970'li yılların sonuna doğru onları Çin takip edecekti. Yazara göre, Sovyet planlarından esinle hazırlanan "merkezî ve şümüllü (*comprehensive*)" planların yürütülebildiği az sayıdaki GOÜ'nün baş-örnekleri (*archetypes*) Hindistan, Türkiye ve Kore'dir. Kitabın ilgili bölümünde her üç ülkenin de planlama deneyimlerine öne çıkan noktalar bağlamında kısaca değiniliyor. Türel'e göre "(i) plan gerçekleştirmelerinin geçmiş dönemlerdeki ekonomik başarımdan olumlu yönde sapmış olması; (ii) planın ekonomik kaynakları seferber etmekte anlamlı bir atılımı simgelemesi; (iii) yapısal değişme ve modernleşmeyi destekleyen sınıfsal denge ve ittifaklar oluşturabilmesi" GOÜ'de uygulanan planlarının başarısının birer göstergesi sayılabilirdi.

Kapitalizmin 'altın çağ'ını sona erdiren sistemik krizi bir 'aşırı birikim krizi' olarak değerlendiren Türel'e göre, krize yol açan endojen faktörler kendini 1960'ların sonundan itibaren hissettirmeye başlamıştı. 1960'lı yılların ortalarına gelindiğinde fiilen tam istihdama erişen gelişmiş ekonomilerde yaşanan verimlilik problemleri, Taylorist-Fordist modelin sağladığı yararların sınırlarına gelinmesi ve kâr oranları ile kâr payındaki gelişmeler bu bağlamda krizi doğuran nedenler arasında sayılabilir. Bu dönem, krizin alametlerinin belirlemeye başlaması ile birlikte 'merkez'de emekçi

sınıf hareketlerinin de yükselişe geçtiği bir dönem olmuştu. Fransa'dan İtalya'ya, İngiltere'den Kanada ve ABD'ye pek çok ülkede emekçilerin yarattığı grev dalgası bu döneme damgasını vurmuştu. Türel'e göre, "hükümetlerin tam istihdam hedeflerine bağlılığı ile, işgücü piyasalarında artan sıkışıklığın emekçilere daha yüksek mücadele ve pazarlık gücü kazandırması" ortaya çıkan bu grev dalgasının başlıca açıklayıcı nedeni olmakla birlikte emekçilerin kimi rahatsızlıklarını da vurgulamak gerekiyordu. Ona göre, bu nedenler, "(1) Sendikaların ulusal düzeyde etkinliği artarken, işyeri/işlik düzeyinde etkinliliğin ve işçileri temsil yeteneklerinin azalması; (2) Çalışma düzeninde derinleşen Taylorist-Fordist uygulamaların çalışanlarda yarattığı tepki ve dirençler; (3) Ücret artışlarını kontrol etmek ve kâr oranlarındaki aşınmayı frenlemek için hükümetlerin kimi zaman gelirler politikasına, bunun yeterli olmadığı görüldüğünde düpedüz deflasyonist önlemlere başvurmaları" idi (s. 272).

Türel, bu dönem boyunca yükselen emek hareketlerinin ülkelere özgü yönlerinin yanında, bir dizi ortak özelliği de barındırdığını belirtiyor. Ona göre, 1968-71 grev dalgasına öncülük eden kesimler "geçmişte militan sendikal hareketlerin genellikle uzağında kalan" emekçilerdi. Bu durum "yeni ve değişik bir grevci kuşağın" işaretçisi olarak değerlendirilmekteydi. Nitekim bu hareketler sonraki yıllarda gelişen emek hareketlerinin de yöntem ve taktiklerini etkileyecekti. Yanı sıra, bu grevlerin büyük bir bölümü "sendika onayı alınmadan" gerçekleşen grevlerdi. İşyeri düzeyindeki ihtilaflardan kaynaklanan bu grevlerin tetikleyicisi çoğunlukla sıradan işçilerin tepkileriydi.

Türel'e göre 1960'ların sonlarında ortaya çıkan aşırı birikim krizine büyük firmaların verdiği tepki 'genişleme' değil 'rasyonelleşme' olmuştu. Geçmiş örneklerde rasyonelleşme, "emeği daha verimli kullanan, iş disiplini pekiştiren, emeğin üretim için gerekli beceri düzeyini geriletken makine ve teçhizat yatırımları" ile sağlanıyordu. Fakat 1960'ların sonunda ortaya çıkan sistemik kriz döneminde buna yeni bir boyut eklenmişti: üretimin yeni mekânlarda, yeniden örgütlenmesi. Sermayenin uluslararasılaşma sürecinin de bir parçası olarak görülebilecek bu yeni boyutu mümkün kılan bir dizi etkiden söz edilebilir. GOÜ'deki sanayileşme hamlelerinin sonucunda oluşan geniş çaptaki emek gücü rezervleri, bu ülkelerdeki 'ucuz emeği' çekici kılıyordu. Ayrıca karmaşık üretim sürecinin parçalara ayrılması ile birlikte üretimin farklı coğrafyalarda 'parçalı' bir biçimde gerçekleşmesi mümkün hâle gelmişti. Yanı sıra, ulaştırma ve haberleşme alanında yaşanan gelişmeler ile iş idaresi anlamında coğrafi mesafenin önemi giderek azalmaktaydı. Üretimin bu yeniden örgütlenmesi süreci, ulusal ekonomileri tek ve bütüncül bir dünya ekonomisinin parçasına dönüştürmeye hizmet ediyordu.

1960'lı yılların ikinci yarısında özellikle de gelişme iktisatçılarının çalışmaları ile gündeme gelen bir diğer konu 'gelişmenin sosyal öğeleri' meselesiydi. GOÜ'deki istihdam sorunlarının öne çıkarılması ile başlayan tartışmalar gelir bölüşümünde

eşitlik ve/veya yoksulluğun giderilmesi noktasında yoğunlaştı. “Büyüme etkilerinin giderek tüm toplum katmanlarına süzülmesini (*trickle-down*)” öngören anlayışın yetersizliğinin vurgulanmasıyla, kalkınma stratejilerinde bölüşüm politikalarının önemine dikkat çekiliyordu. Bu anlamda yalnızca büyümeye odaklanmak yerine, büyüme ile sağlanan gelirin adil bölüşümü de hedeflenmeliydi. Gelişmenin sosyal boyutlarını öne çıkaran bu yaklaşım, GOÜ yönetimlerinden beklenen desteği bulamamıştı. Bu bağlamda bir özgüven aşınması yaşayan gelişme iktisadının sorunlar ve politikalar repertuarı, 1980’li yıllardan itibaren tedrici bir dönüşüme uğrayacaktı. Yazar, ilgili dönüşümü İkinci Kitap’ta ayrıntıları ile inceleyeceğini belirtiyor.

Türel kitabın sonuç bölümünü “... Ve böylelikle kapitalizmin ‘Altın Çağ’ı görece uzun ve çalkantılı bir çözümlüş sürecinin ardından kapandı” diye başlayan bir paragraf ile bitiriyor. İkinci Kitap’ta ele almayı planladığı 1980’li yıllarla birlikte yaşanan neoliberal dönüşüm, “tutucu siyasal düşüncelerin ve Ortodoks iktisat anlayışının başatlığı altında geçecek ‘Neoliberal Çağ’” olarak niteleniyor. Bu çerçevede, İkinci Kitap’ın ele almayı hedeflediği konular arasında “reel sosyalizm”in tarih sahnesinden çekilişi, uluslararası ekonominin yeniden yapılanması ve kurumsallaşması, ekonomik etkinlik ve istikrar odaklı politikaların gelir ve servet bölüşümünü emek ve yoksul ülkelerdeki halklar aleyhine değiştirmesi gibi konuları sayıyor. 2019 yılında çıkması beklenen İkinci Kitap da ele almayı planladığı konular ile beklentiyi artırıyor. Oktar Hoca’ya bu kıymetli çalışmalarından dolayı özellikle de genç kuşakların büyük bir teşekkür borçlu olduğu düşüncesindeyim. Ortaya koyduğu bu titiz çalışmalar ile işimizi bir hayli kolaylaştırmakla kalmayıp kafalarda yarattığı sorular ile de bizleri yeni araştırma alanlarına yönlendiriyor.

Geçmiş Sayılar

49: Müstereklar

Çitlemeler ve Politikanın Yitimi: Türkiye’de Güncel Kentsel Rejim **Fırat Genç** Müsterekleştirme ve Çitlemenin Zamanı: Göllüce’de Toprak Mücadeleleri **Begüm Özden Fırat** Bir Müsterek Olarak Dünyada Mekân Deneyimi: “Herkesin ama hiç kimsenin de” **Adem Yeşilyurt** Emek Gücünü Müstereklar Olarak Organize Etmek **Dario Azzelini** Bir Sınıf Kavramı Olarak Prekaryanın Eleştirisi **Selin Pelek** Stavrides’in Müsterek Mekân’ını Göymen’in Devrim’indeki Müstereklar Kavrayışı Işığında Okumak **Ali Ekber Doğan Mehmet Penpecioğlu** Müsterek: 21. Yüzyılda Devrim Üzerine Deneme **Deniz Durdu Ali Yalçın Göymen** Emeğin Gücü: 1870’ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme **Mina Kozluca**

48: Marx 200

Etnoloji Defterleri’nin Açtığı Yeni Ufuklar: Marx’ın Kadınların Ezilmesine ve Özgürleşmesine Dair Düşüncesine İlişkin İpuçları **Melda Yaman** Sınıf Mücadelesi ve Hukuk: Marx’ın Yönteminin İzinde **Kasım Akbaş** Gerçek Soyutlama Olarak Soyut Emek ve Sosyalist Planlama İçin Önemi **Özgür Öztürk** Marksizm ve Emek Tarihçiliği: Kültürel Dönemecin Sisi Dağılırken **İbrahim Sarıkaya** Yazılım: Gerçek Boyunduruk, Genel Zekâ ve Görelî Artı Değer Arasındaki Kavşak **Ahmet Gire** Cinsel Kapitalizm: 21. Yüzyılda Cinsel Politika, Kültür ve Ekonomi Üzerine Düşünceler **Paul Reynolds** Marx, Marksizm ve Marksizmler Arasında: Marx’ın Teorisini Okuma Biçimleri **Ingo Elbe** Karl Marx: 19. Yüzyılda Yaşanmış Bir Hayat **Melek Zorlu** Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression **Eda Kara** Post-kolonyal Teori ve Kapitalizmin Hayaleti **M. Ezel Ünal**

47: Yöntem ve Praksis

Sınıf Tartışmalarının Yirminci Yüzyıl Kökenleri: Lukács, Poulantzas ve E.P. Thompson **Cihan Özpınar** Sınıfın Bilinçdişi: Sınıf Nesnellüğünün Taşıyıcısı, Sınıf Öznelliğinin İtici Gücü, Sınıf Bilincinin Harcı **Baran Gürsel** Toplumsal Analizde Öznenin Sorunsallaştırılması **Vedat Ulvi Aslan** “Ursprüngliche Akkumulation”nun Sürekliliği, Dolaylı Tahakküm ve Devlet **Siyaveş Azeri** Marksizm ve Uluslararası İlişkiler: Praksis Merkezli bir Diyalektik **Cem Cemgil** Biçim Sorunsalı: Diyalektik ve Uluslararası Hukuk Üzerine Yöntemsel Notlar **Umut Özsu** Marksizmin Sosyal Bilimlere Sunduğu Yöntembilimsel Olanakları Tartışmak: Türkiye’de Konut Sektörünün Oluşumu ve Devlet **Ezgi Doğru** Sanat-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Eleştirel Okumalar **Fuat Ercan** “İyive “Kötü”nün Ötesinde: Distopya İçinde Yaşayan İnsanlara Bir Bakış Denemesi **Sinan Kadir Çelik**

46: 100. Yılında 1917 Rus Devrimi

Kronoloji **Praksis** Ekim Devrimi Üzerine Söyleşi **Masis Kürkçügil, Metin Çulhaoğlu, Sungur Savran, S. Mahir Sayın, Yusuf Zamir** Söyleşilere Ek: Devrimin Sanatı: Eskiye Aşmak, Sanatı Demokratikleştirmek **Emre Tansu Ketten** Meşruyet ve Demokrasi Tartışması Bağlamında Rus Devrimi **Mustafa Bayram** Mısır Sovyetler Birliği’nde Toplumsal Muhalefetin Bir Görüngüsü Olarak Samizdatlar ve Tamizdatlar **Emek Yıldırım** Özgürlüğe Yürüyen Kadınların Ülkesi: Ekim Devriminden Sonra Sovyet Toplumunu **Armağan Tulunay** Ekim Devrimi ve Ermeniler **Candan Badem** Hardt ve Negri’nin Maddi Olmayan Emek Teorisi: Eleştirel Bir Bakış **M. Arif Koşar**

Gelecek Sayılar

Sayı 51: Dünya Düzeninin Eleştirel Siyasal İktisadı: Bölgeler ve Deneyimler

Praksis dergisi bu sayısını uluslararası/küresel siyasal iktisadın güncel eğilimleri ve geleceği üzerine odaklanan kuramsal ve uygulamalı çalışmalara ayırıyor. Bu bağlamda uluslararası kapitalist iş bölümü ve dünya ekonomisinin örgütlenmesinde meydana gelen ve yaşadığımız dönemi niteleyen değişimleri sorunsallaştıran yazıları bir araya getirmeyi amaçlıyoruz. Hiç şüphesiz bu değişimler sadece ekonomiyle değil, aynı zamanda güç siyaseti ve ilişkileriyle de yakından ilgilidir. Bilindiği gibi uluslararası eleştirel sosyal bilimler literatürü, 2008-2009 küresel finansal krizi sonrasında ortaya çıkan manzarayı, ana akım çalışmaların yaygın şekilde yaptığı gibi krizin aşıldığı bir bağlam olarak değil, dünyanın pek çok bölgesinde yaşanan insani trajedilerin ve ekolojik tahribatın her geçen gün şiddetlendiği ve emekçi sınıfların yaşam koşullarının giderek kötüleştiği bir kriz hali olarak tarif ediyor. Küresel ortam ise savaşlar ve zorunlu göç, otoriterleşen siyasal rejimler ve yükselen ırkçılıkla giderek daha fazla karakterize olmakta. Dolayısıyla emperyalist egemenlik sisteminin yeni biçimleri, sermayenin ulusötesi ölçekteki yeni değerlendirme alan ve biçimleri, küresel/jeopolitik rekabetler, kapitalizm-demokrasi ilişkisi gibi meseleler hakkında ana akım ve türevleri olan Uluslararası İlişkiler (Uİ)/Uluslararası Siyasal İktisat (USİ) kuramlarının özürücü açıklamalarına karşı eleştirel bilgi üretmeye olan ihtiyaç çok daha fazla hissediliyor.

Bu sayıda, böylesi çabaların her şeyden önce alternatif çıkış yolları tarif etmek ve mevcut mücadele ve direnişlerin güçlü ve zayıf yönlerini tahlil etmek açısından önemli olduğu tespitinden yola çıkıyoruz. Bu bağlamda emek-sermaye-devlet ilişkilerinin ve siyasal rejimlerin küresel ölçekte geçirdiği bu somut dönüşümleri anlamlandırmak için Marksizmin mirasını yenilikçi bir biçimde kullanmaya ihtiyacımız var. Ana akım Uİ/USİ literatürünün benimsediği devlet-merkezci ve tarihsel olmayan pozisyonların ötesine geçerek, iç-dış ikiliğine yaslanmayan, jeo-politiğin teknik/apolitik jargonunu ve kavramsal repertuarını sorunsallaştırarak değişen dünya düzenine bakmaya çalışan ve küresel olanla yerel olan arasında birincinin ikinciyi mutlak ve tek taraflı olarak belirlediği bir ilişki tarifini aşma çabasında olan araştırmacıları bu sayıya katkı sunmaya çağırıyoruz.

Sayının tematik kapsamı, şüphesiz bunlarla sınırlı olmamakla birlikte, aşağıdaki gibidir:

- Uİ/USİ'ye Marksist kuramsal müdahaleler ve Marksizm içi tartışmalar
- Küresel kapitalist dönüşüme feminist yaklaşımlar
- Küresel siyasal iktisat ve ekoloji
- Çağdaş kapitalizmde sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri
- Ulusötesi şirketler ve üretimin uluslararasılaşması
- Küresel meta, emek ve değer zincirleri
- Dünya pazarında bölgesel, ulusal ve ulus-altı birikim süreçleri ve krizler
- Endüstri 4.0 ve gözetimci (surveillance) kapitalizm

- Küresel bir perspektiften ırkçılık ve faşizm
- Sınırlar, savaş ve zorunlu göç
- Finansallaşmanın siyasal iktisadı
- Post-neoliberalizm tartışmaları ve uluslararası kapitalist mimarinin temel mali kurumlarının dönüşümü
  - Ulusötesi sınıflar, fraksiyonlar ve devletin uluslararasılaşması
  - Bir sermaye projesi olarak Avrupa Birliği ve dönüşümünün Marksist tahlili
  - Latin Amerika'dan Rusya'ya, Afrika ve Ortadoğu'dan Çin'e emperyalist rekabetler
  - Ulusötesi kapitalist hegemonya ve karşı-hegemonik direniş, deneyimler ve mücadele biçimleri

Sayı Editörleri: Sümercan Bozkurt (sumerjan@gmail.com), Gökhan Demir (gokhandemir11@gmail.com), M. Gürsan Şenalp (mgursan@yahoo.com), Aylin Topal (aylintopal@gmail.com), Melih Yeşilbağ (melihyesilbag@gmail.com).

Sayı 52: Feminist Politika ve Kadın Emegi

Bu sayıda feminist politikanın merkezine yerleştirdiğimiz ücretli ve ücretsiz kadın emegini farklı boyutlarıyla ele alıp inceleyecek yazılarla tartışmak istiyoruz. Derginin bu sayısını kadın emegi üzerine çalışmalarıyla yolumuzu, aklımızı aydınlatan sevgili arkadaşımız, Praksis yayın kurulu üyemiz Nuray Ergüneş'e armağan ediyoruz.

Kadın emegi feminist politikanın merkezinde yer alıyor çünkü ataerkil sistem çeşitli mekanizmalarla ilkin kadın emegini baskı altına alıyor. Kapitalizm de kadın emegini özgül bir biçimde sömürüyor, hane içinde kadınların görünmeyen emek süreci ezilmelerinin başlıca mekanizmalarından birini oluşturuyor. Tüm bu baskı ve sömürüye karşı feminist bir politika üretebilmek için kadının emek süreçlerinin bütünlüklü bir analizine ihtiyaç var. Böylesi bir analiz, her özgül alanda kadının ücretli emeginin ücretsiz hane içi emegi ile birlikte incelenmesini gerektiriyor kuşkusuz. İçinden geçtiğimiz kriz koşulları da kadın emegini ve kadın istihdamını bir kez daha tartışmaya açıyor. Zira krizin kadın istihdamını nasıl etkilediği, krize karşı alınan tedbirlerin kadınların hane içindeki yükünü nasıl ağırlaştırdığı, krizlerle birlikte güç kazanan muhafazakâr politikaların kadınların hayatını nasıl zorlaştırdığı önemli meseleler olarak karşımızda duruyor. Kadın emegi hem ataerkil baskının hem de kapitalist sömürünün keşişiminde durduğu için, feminist politikanın ataerkiye ve kapitalizme karşı bir mücadele hattını çizmesi zorunlu hale geliyor.

Kadın emegini bu çerçevede ele alacak yazılarınızı bekliyoruz. Bu yazıların kadın emeginin günümüz dünyasında taşıdığı özgülükleri, kadın emegine yönelik dolaylı / dolaysız politikaları, emek süreçlerinde kadınların yaşadığı sorunları ortaya koymasını umut ediyoruz. Muradımız, bu çalışmaların sosyalist feminist bir mücadele hattı oluşturmaya yardımcı olmasıdır. Feminist örgütlerin dağıldığı, kadınların kazanımlarına göz dikildiği, 25 Kasım yürüyüşlerinin bile engellenmeye çalışıldığı bu günlerde feminist politika üzerine söz söylemeye hayli ihtiyacımız var. Sizleri toplumsal iktidar ilişkilerinin her anına nüfuz etmesi gereken feminist politika hattının inşasına beraberce birkaç taş döşemeye davet ediyoruz.

Bu sayıda kuramsal yazıların yanı sıra alan çalışmalarını da destekliyoruz. Sayının tematik kapsamı, şüphesiz bunlarla sınırlı olmamakla birlikte, aşağıdaki gibidir:

- İstihdam politikaları ve kadın emeği
- Sanayide kadın emeği
- Tarımda kadın emeği
- Hizmet sektöründe kadın emeği
- Kriz ve kadın emeği
- Kadının hane içindeki emek süreci (görünmeyen emek)
- Sosyal politikalar ve kadın emeği
- Sosyalist feminist mücadele ve kadın emeği

Sayı Editörleri: Coşku Çelik (cosku.86@gmail.com), Ecehan Balta (ecehanb@gmail.com), Yasemin Özgün (yasemin400@gmail.com), Melda Yaman (meldaya2000@yahoo.com), Deniz Parlak (parlak.dnz@gmail.com).

Sayı 53: İktisat: Kuram, İdeoloji ve Politika

Praksis dergisinin bu sayısını kuramsal, ideolojik ve politik boyutlarıyla hayatın her alanına etki eden iktisadın etraflıca eleştirilmesine ayırıyoruz. Çıkış noktamız son yüz elli yıldır iktisadın hakim paradigması olan neoklasik iktisadın kuramsal çerçevesini, açık ve örtük ideolojik kabullerini, geçirdiği evrimi, bu kuramsal çerçeveden hareketle oluşturulan politikaların sonuçlarını ve tüm bu süreçlerde iktisatçıların konum ve rollerini tartışmaya açmak.

17. yüzyılda kaleme alınan emek değer kuramı ve iktisadi yeniden üretimin koşulları üzerine öncü düşüncelere dayanan bilimsel politik ekonomi, burjuvazinin egemen sınıf olarak konumunu iyice pekiştirdiği ve feodal sınıflarla uzlaşarak tutuculaştığı 1830'larda ötesine geçemeyeceği sınırlara ulaşmıştır. Dönemin sosyalist yazarlarının klasik politik ekonominin temel bileşenini oluşturan emek-değer kuramından eşitlikçi ve sosyalist sonuçlar türetmesi karşısında, Marx'ın 'bayağı iktisatçılar' olarak adlandırdığı çevreler, kapitalist sömürüyü meşrulaştırmak üzere, görünüş öğelerini sistemleştiren ve bu çerçevede mübadele ilişkilerine dayanan yüzeysel bir iktisat anlayışını adım adım inşa etmiştir. Smith ve Ricardo'dan Marx'a gelindiğinde, gerici burjuvazi ve onun ideolojisi karşısında devrimci bir niteliğe kavuşan *emek-değer kuramı* tam olarak böyle bir bağlamda ifadesini bulmuştur. Egemen sınıfların bu radikal meydan okumaya cevabı fazla gecikmemiş, 1870'lerin başında Jevons, Menger ve Walras gibi önemli burjuva iktisatçıları emek-değerden fayda-değer kuramına doğru bir paradigmatik geçişin mimarları olmuşlardır. 20. yüzyıl dönemecine varıldığında ise, neoklasik iktisat, rasyonel tercihler temelinde ele aldığı "kaynak dağılımı" sorununu basitçe toplam çıktı düzeyi ve fiyatlar üzerinden soruşturan, sınırlı olduğu kadar sınırlandırıcı bir paradigma olarak egemenliğini iyice sağlamlaştırmıştır. Tarihsel olmayan, metodolojik bireyciliğe yaslanan, tümdengelimci ve teknisist niteliğiyle gerçek dünyadan uzaklaştığı ölçüde neoklasik iktisat, "sınıfsız ve imtiyazsız" bir dünyanın kasvetli bilimine dönüşmüştür. Marksist iktisat başta olmak üzere radikal eleştirinin çeşitli versiyonları disiplinin izin verdiği çoğulcu zeminden nasibini alamaz iken, "paradigma içi" olarak görülen eleştiriler genellikle başarıyla soğurulmuştur. Bunlara örnek olarak neoklasik sentez, yeni-

Keynesgil teoriler ve yeni kurumsalcılık ile evrimci oyun kuramı, asimetrik bilgi ve aksak rekabet gibi ana akımın genel çerçevesi ile başlangıçta tam olarak örtüşmeler bile onun içerisinde türeyen, benzer bir dili ve yöntemleri kullanan ve genellikle onu geliştirme, zenginleştirme ve bazen de “temelden değiştirme” amacı taşıyan bazı ekol ve yaklaşımları göstermek mümkündür.

Öte yandan politik ekonominin birbiriyle çatışan/yarışan yaklaşımları arasındaki mücadele soyut bir teoriler evreninde yani salt entelektüel düzeylerde ortaya çıkmaz. İktisadi kuramların tarihi aynı zamanda iktisadi toplulukların tarihidir. Dolayısıyla bu mücadeleler akademinin bir parçası olan tüm kurumsal yapılarda (meslek örgütlerinin yönetim kurulları, üniversite ve enstitülerdeki akademik pozisyonlar ve terfiler, burslar, ödüller (ve elbette cezalar), proje fonları, yüksek prestijli akademik dergilerdeki yayın kurulu üyelikleri ve editörlükler gibi konular üzerinden) sürmektedir.

Zaman içerisinde iktisatçıların iktidarlarla ilişkisinin niteliğinde de kayda değer değişiklikler meydana gelmiştir. Smith gibi Aydınlanma düşünürleri için toplumun ekonomik işleyişini açıklamak kadar önemli olan şey kusursuz bir gramer, güçlü bir retorik ve şiirsel bir anlatıma ulaşmak kısacası “güzel yazmak”tır. Belletristler (*belles-lettres*) bu yolla karar alıcıları belirli politikaların geliştirilmesi yönünde etkilemek ve yönlendirmek istemişlerdir. Bu etkileme ve yönlendirme ilişkisinin günümüzdeki yansımalarını takip etmek ise giderek zorlaşmıştır. Çağımızın iktisatçılarının büyük bir çoğunluğu farkında olarak veya olmayarak çoktan karar verilerle uygulamaya sokulmuş yahut sokulmak istenen bir takım (genellikle neoliberal) politikalara meşruiyet sağlayan çerçeveler içerisinde hareket etmek zorundadır. Akademik iktisadın kurumsal gelişimi ve özellikle 1970’lerden bu yana giderek formelleşmesi bu yöndeki bir standardizasyona son derece elverişli bir zemin sunmuştur. Diğer sosyal bilimlerde de benzer ilişkileri gözlemlemek mümkün olmakla birlikte ulusötesi bir meslek olarak iktisadın ve iktisatçıların uluslararası kapitalizmin iktidar merkezleriyle kurumsal ve bireysel düzeyde kurdukları çok boyutlu ilişkiler bir hayli çeşitlilik arz etmektedir. Yakın geçmişte yapısal reformların formüle edilerek her derde deva süper teknokratlar aracılığıyla uygulanması ve ekonomi yönetiminin bu şekilde siyasetdışlaştırılması buna güzel bir örnek teşkil eder. Endonezya, Şili ve Türkiye gibi ülkeler faşist cunta yönetimleri marifetiyle neoliberalizme geçerken, Berkeley ve Chicago gibi okullardan doktoralı seçkin iktisatçıların bu ülkelerdeki siyaset kurumu ve bürokraside gösterdiği yararlılıklar hafızalarda tazeliğini koruyor. Aynı şey günümüzün gelişme sorununun çözümünü ülkelerin güçlü kurumsal yapılar oluşturabilmesine bağlayan politik makro-iktisat ikonları için de geçerli.

Dolayısıyla, yukarıda değinilen belli başlı konulardan hareketle bu sayıda ağırlıklı olarak birbiriyle çatışan politik ekonomi kuramlarının tarihsel gelişimini ve toplumsal kökenlerini, disiplin içerisindeki belirli topluluklar arasında cereyan eden güç mücadelelerinin niteliğini ve dünden bugüne iktisatçıların iktidar ve piyasa ilişkileri bağlamında rollerini sorunsallaştıran kuramsal ve uygulamalı çalışmaları bir araya getirmeyi amaçlıyoruz.

Sayının tematik kapsamı, şüphesiz bunlarla sınırlı olmamakla birlikte, aşağıdaki muhtemel başlıkları içermektedir:

- Politik ekonomi kuramları ve toplumsal sınıflar
- İktisatta ana akım ve heterodoks yaklaşımlar ve Marksist eleştiri
- Dünden bugüne Marksist politik ekonomide temel tartışmalar
- Tekelci kapitalizm ve neoklasik iktisadın doğuşu
- Veblen, Amerikan kurumsalcılığı ve Marksizm
- Güç, refah ve yoksulluğa kurumsal yaklaşım ve yeni iktisat tarihçiliği
- İktisat ve toplumsal cinsiyet
- Dijital çağda değer tartışması, sosyalizmin iktisadı ve planlama
- İktisadi emperyalizm ve iktisatta çoğulculuk meselesi
- Neoliberal küresel yönetim ve ana akım iktisadın krizi
- Ekonomi yönetiminde ana akım iktisat yaklaşımlarının hakimiyeti
- İktisat eğitimi ve eleştirel pedagoji

Katkılarınızı bekliyoruz.

Makale gönderimi için son tarih: 1 Şubat 2020

Sayı Editörleri: Pınar Bedirhanoğlu (eflani@metu.edu.tr), Muammer Kaymak (muammerkaymak@gmail.com), M. Gürsan Şenalp (mgursan@yahoo.com), Galip Yalman (yalman@metu.edu.tr)

YAZARLARA

Praksis'te yayımlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucunun belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşına olduğunu varsaymamalıdır. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: Praksis hakemli bir dergidir. Praksis'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az iki yazı kurulu üyesi ve en az bir hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir.

Yazı Teslim Kuralları: Praksis'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazılarının kaynakça dahil 10 bin kelimeyi geçmemesine dikkat etmelidir. Yazılar bir buçuk satır aralığı ile yazılmalı ve praksis@praksis.org adresine gönderilmelidir. Yazarlar ayrıca kısa bir İngilizce ve Türkçe özet ve yazarın adını, adresini, telefon numarasını, e-posta adresini ve yazarı tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler.

Kitap İnceleme Yazıları

Praksis'te yayımlanacak kitap inceleme yazıları açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlardan kitabın temel argümanlarını ve temel eleştiri noktalarını inceleme yazısında aktarmaları beklenmektedir. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır. Praksis'te yayımlanacak kitap inceleme yazıları sosyal bilimlerin her alanından kitaplara ilişkin olabilir. Ancak yakın tarihte yayımlanmış ve tarihsel materyalist perspektiften yazılmış kitaplarla dosya konuları doğrultusunda editörlerin tercih ettiği kitaplara öncelik tanınır.

Kitap İnceleme Yazı Prosedürü: Praksis'e gönderilen kitap inceleme yazıları kitap inceleme editörleri tarafından incelenir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir.

Kitap İnceleme Yazı Teslim Kuralları: Praksis'e gönderilen kitap inceleme yazılarının daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olması gereklidir. Yazarlar, yazılarının bin beş yüz kelimeyi geçmemesine dikkat etmelidir. Yazılar bir buçuk satır aralığı ile yazılmalı ve praksis@praksis.org adresine ya da kitap inceleme editörlerine gönderilmelidir. Yazarlar ayrıca yazarın adını, e-posta adresini ve yazarı tanıtan en fazla üç satırlık bir notu yazılarına eklemelidirler. Praksis Dergisi yazım kuralları kitap inceleme yazıları için de geçerlidir.

Yazı içinde dikkat edilmesi gerekenler:

Temel redaksiyon kuralı: Yazım kuralları için kaynak kitabımız Ömer Asım Aksoy'un kitabıdır (Ana Yazım Kılavuzu, İstanbul: Epsilon, 2006).

1. Yazı içinde bir yazarın ismi ilk defa geçtiğinde mutlaka ön ismi de yazılmalıdır. Sonrakilerde soyadı yeterlidir.

2. Yazı içindeki referanslarda:

Atıf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır.

Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmalıdır.

Nokta mutlaka parantezden sonra gelmelidir. Virgül ve iki nokta işaretlerinden sonra boşluk bırakılır. Tarihten sonra iki nokta olmasına dikkat edilir. Örn. (Wood, 1995: 132).

- Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964),
- yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılıyorsa (Marx, 1964: 34),
- yazarın adı metinde geçiyorsa (1964),
- iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970),
- üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992)

biçiminde kaynak gösterilir.

Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a).

Aynı konuyla ilgili değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Aynı yazarın iki kitabına aynı parantez içinde referans verildiğinde yazarın ismi tekrar yazılmaz.

Örn. (Wood, 1995: 132; 1991: 133).

3. Yazı içinde bir yazarın kitabının ismi geçtiğinde kitap ismi italik yazılmalı ve tırnak işareti konulmamalıdır.

Örn. Wood'un *Democracy against Capitalism* başlıklı çalışmasında (...).

Makale başlığı ise tırnak işaretleri içine konmalıdır.

Örn. Mc Nally'nin "Language, History and Class Struggle" isimli makalesinde (...).

4. Dipnotlarda:

bkz. Wood (1995) şeklinde referans verilir.

5. Kırk kelimeyi geçen alıntılarda: Tırnak işareti konmaz ve içeriden başlanır.

6. Yazı içinde tek tırnak işareti sadece bir alıntının içinde başka bir alıntı veya vurgu varsa kullanılabilir. Bunun dışında tüm alıntı ve vurgularda çift tırnak işareti kullanılmalıdır..

7. Başlık ve ara başlıklarda her sözcüğün baş harfi büyük olmalı ve kalın yazılmalıdır.

Örn: **Karl Mannheim ve Görece Sınıfsız Aydınlar**

8. “Birisine göre” kalıplarında referans bu iki kelimenin ortasına değil, ikisinin sonuna ya da cümle sonuna yazılmalıdır.

Örn: YANLIŞ: Marx’a (1967:23) göre (...)

DOĞRU: Marx’a göre (1967: 23) (...)

9. Virgül’ü biraz daha tasarruflu kullanmak gerekmektedir. “Örneğin”, “fakat”, “zira”, “ancak”, vb. kelimelerin ardından virgül kullanılmamalıdır.

KAYNAKÇADA DİKKAT EDİLMESİ GEREKENLER

Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmalıdır. Atıf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır. Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964), yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılıyorsa (Marx, 1964: 34), yazarın adı metinde geçiyorsa (1964), iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970), üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992) biçiminde kaynak gösterilir. Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a). Aynı konuyla ilgili değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47). Kaynakçada yalnızca metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir. Kaynakça yazımıyla ilgili örnekler aşağıdadır.

A. Örnekler

Kitap ismi:

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction: The Analytical Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basil Blackwell.

Çeviri kitap:

Marx, K. (1979) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

Dergiden makale

Abou-el-Haj, R. A. (1982) “The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 14 (2): 185-201.

Derleme kitaptan makale:

Mc Nally, D. (1997) “Language, History and Class Struggle”, Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.), *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthly Review, 26-42.

Derleme kitabın kendisi:

Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.) (1997) *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda*, New York: Monthly Review.

Kurum tarafında hazırlanmış bir rapor:

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1994) *Temel Kadın Göstergeleri, 1978-1993*, Ankara: DİE.
World Bank (1993) *Turkey: Women in Development*, Washington, D.C: World Bank.

Bir kuruma birileri tarafından hazırlanmış rapor:

Acar, F., A. Ayata, ve D. Varoğlu (1999) *Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık: Türkiyede Eğitim Sektörü Örneği*, Ankara: T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM).

Konferansa sunulmuş bildiri:

Esim, S. (2000) "Why Earn Less? Gender Based Factors Affecting the Earning of Self Employed Women in Turkey" *International Association for Feminist Economics 2000 Konferansı'na sunulmuş tebliğ*, ...Üniversitesi Kahire, 15-17 Ağustos.

Working Paper:

Tansel, A. (2001) *Economic Development and Female Labor Force Participation in Turkey: Time Series Evidence and Cross-Province Estimates*, Ankara: ODTÜ Ekonomik Araştırmalar Merkezi, Working Papers in Economics No: 01/05.

Yüksek lisans ya da doktora tezi:

Ozan, E.D. (2000) *Towards a Non-Dualistic Understanding of State-Civil Society: Deriving Insights from Gramscian and Realist-Relational Perspective*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, Ö. (1997) *Kadın Emeginin Piyasaya Yeniden Çıkması: Dünyada ve Türkiyede Kadın Girişimciliği ve Politik Sonuçları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet adresinden bir makale:

Ehrbar, H. G. (1998) "Marxism and Critical Realism", <http://www.econ.utah.edu/ehrbarr/marx-pdf>, indirilme tarihi: 19 Aralık 2001.

Röportaj:

Atılğan, G. (2000) *Ertuğrul Kürkçü ile görüşme*, İstanbul: 27 Eylül.

B. Açıklamalar

Kaynakçada yalnızca metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir.

Yazar gerekli gördüğü takdirde bir kitabın ilk basım tarihini köşeli parantez içinde belirtebilir.

Örn. Marx, K. ([1867] 1976)

Tarih parantezinden sonra virgöl konmamalıdır.

YANLIŞ: Kaygalak, S. (2001), “*Yeni Kentsel Yoksulluk (...)*”

DOĞRU: Kaygalak, S. (2001) “*Yeni Kentsel Yoksulluk (...)*”

Referansta yazarın isminin yalnızca baş harfi geçmelidir.

Örn. Marx, K.

Birden fazla yazar ismi varsa birinci yazardan sonraki yazar isimlerinde önce soyadı değil, ismin baş harfi konur

Örn. Marx, K. ve F. Engels

Kitap isimleri, dergi isimleri, konferans isimleri, tez başlıkları, rapor isimleri, internet adresi italik yazılmalıdır.

Başlık ve alt başlık iki nokta ile ayrılmalıdır.

Örn. *Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi*

Çevirenin ismi parantez içinde yazılmamalıdır.

Derleme kitabın başlığının ardından “içinde” kelimesi eklenmelidir.

“der.” ibaresi, editörlerin isimleri yazıldıktan sonra parantez içinde belirtilmelidir.

Dergilerde Mart, Nisan gibi ay isimleri ya da bahar, kış gibi dönem isimleri konmamalıdır.

Dergi numaralarında “vol.”, “cilt” ya da “no.” ibaresine yer verilmemeli; numaralar “cilt(sayı)” şeklinde gösterilmelidir.

Örn. Historical Materialism, 13(3).

Cilt ibaresi kullanılmayan dergilere atıf yapılırken parantez kullanılmadan yalnızca sayı numarası yazılması yeterlidir. Bu durumlarda parantez kullanılmaz.

Örn. Praksis, 18: 9-22.

Referansın yayınlandığı şehir yabancı bir şehirse, yabancı dilde yazıldığı gibi bırakılmalıdır.

Yayınevi isimlerinde “yayınevi” ibaresi konmaz. “Monthly Review Press” değil, sadece “Monthly Review” denmelidir; “İmge Yayınları” değil, sadece “İmge” denmelidir.

Sayfa numaralarını koyarken “pp.” ya da “s.” ibaresi konmamalıdır. Dergilerden alınan makalelerde sayı ibaresinden sonra iki nokta konup sayfa numaraları gösterilmelidir.

Örn. 7(2): 334-376.

Derleme kitaptan alınan makalelerde ise editör ibaresinden sonra virgöl konup sayfa aralığı yazılmalıdır.

Konferans tebliğinde sırasıyla üniversite, şehir ve tarih ibareleri konmalıdır.

Her referansın sonuna nokta konmalıdır.

Çeviri yazılarda referans sistemi dergimizin sistemine uyarlanmalıdır.

